

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

ОЛЕНА СИМОНЧУК

СОЦІАЛЬНІ КЛАСИ В СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВАХ:

**ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
КЛАСОВОГО АНАЛІЗУ**

КИЇВ 2018

УДК 316.342.2

С 37

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України
(протокол № 3 від 26 червня 2018 року)

Рецензенти:

Головаха Є., доктор філософських наук, Інститут соціології НАН України

Куценко О., доктор соціологічних наук, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Оксамитна С., доктор соціологічних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Симончук О.

С 37 Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу : монографія. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. — 416 с.

ISBN 978-966-02-8633-7

У монографії обґрунтовується евристичний потенціал класового аналізу в поясненні соціальних нерівностей у сучасних суспільствах, у тому числі в українському. Це передбачає пошук відповідей на низку дослідницьких питань. Якою є класова структура пострадянського українського суспільства? Чи ідентифікують люди себе та інших у класових термінах і чи властива їм класово специфічна свідомість? Представники яких класів краще консолідовані для просування і захисту своїх інтересів? У яких колективних та індивідуальних практиках вони відстоюють свої інтереси? Який вплив класова належність людей справляє на їхні життєві шанси, патерни свідомості та поведінки? Всі ці аспекти розглянуто у часовій перспективі (1990–2017) та в порівнянні з постсоціалістичними і розвиненими західними країнами.

Книга адресована фахівцям із соціоструктурної проблематики та порівняльних досліджень і всім, хто розмірковує над соціальним устроєм сучасних суспільств.

УДК 316.342.2

ISBN 978-966-02-8633-7

© Симончук О., 2018

© Інститут соціології НАН України, 2018

ЗМІСТ

Вступ	7
Розділ 1. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КЛАСУ І СТАТУС КЛАСОВОГО АНАЛІЗУ В СОЦІОЛОГІЇ	17
1.1. Концепт «соціальний клас» у сучасній соціології: класифікація значень	19
1.2. Тематичні кластери сучасного класового аналізу	33
1.3. Інституціоналізація класового аналізу в українській соціології	53
1.4. Висновки до розділу	69
Розділ 2. КЛАСОВА СТРУКТУРА У ПЕРСПЕКТИВІ АЛЬТЕРНАТИВНИХ КЛАСОВИХ СХЕМ	73
2.1. Множинність класових схем: концептуальні засади, операціональні моделі, досвід їх застосування в Україні	74
2.2. Неовеберіанська класова схема Джона Голдторпа	78
2.3. Неомарксистська класова схема Ерика Оліна Райта	96
2.4. Постіндустріальна класова схема Госта Еспін-Андерсена	113
2.5. Європейська соціально-економічна класифікація (ESeC)	128
2.6. Генералізація уявлень про класову структуру	153
2.7. Картографування класів: традиції та новації	162
2.8. Висновки до розділу	182
Розділ 3. КЛАСОВА СВІДОМІСТЬ	185
3.1. Методологія, історія і практика дослідження класової свідомості	187
3.2. Класові ідентичності	192
3.3. Усвідомлення класових інтересів	210
3.4. Висновки до розділу	229

Розділ 4. КЛАСОВІ ФОРМАЦІЇ ТА КЛАСОВІ ДІЇ	233
4.1. Механізм формування класів як соціальних акторів: теоретичні імплікації і емпірична операціоналізація	235
4.2. Класові формації	242
4.2.1. Політичні партії	243
4.2.2. Профспілки та асоціації роботодавців	268
4.3. Класові дії	288
4.3.1. Установки та практики захисту класових інтересів	288
4.3.2. Історія і сучасний стан страйкового руху	303
4.3.3. Класовий портрет українських майданів	319
4.4. Висновки до розділу	327
Розділ 5. КЛАСОВІ ЕФЕКТИ	331
5.1. Методологія і досвід вивчення впливу класу на різні соціальні феномени	332
5.2. Клас і матеріальне становище	336
5.3. Клас і суб'єктивний добробут	344
5.4. Клас і самооцінки здоров'я	348
5.5. Клас і культурні практики	358
5.6. Висновки до розділу	371
Висновки	373
Список літератури	381

До останньої чверті ХХ століття поняття «соціальний клас» залишалося центральним у науковому, політичному та повсякденному дискурсах. У західних суспільствах були очевидними і класові засади політичної участі й голосування, і доволі масове членство представників класів найманої праці у лівих політичних партіях та профспілках, і зорганізовані ними колективні дії на захист своїх інтересів. Виразними залишалися класові ідентичності й легко впізнаваними — класово специфічні стилі життя. Соціологи традиційно фіксували сильні «класові ефекти» в багатьох царинах життя — вплив класового походження і поточної класової належності людини на її життєві шанси, різноманітні патерни свідомості та поведінки.

Проте в останні десятиліття ХХ століття соціологи почали озвучувати інші діагнози та тренди, суть яких уявлюється вже з назви монографій того періоду: «Смерть класу» Я. Пакульскі та М. Вотерса (1996), «Прощавай, робітничий клас» А. Горца (1982), «Індивідуалізоване суспільство» З. Баумана (2001). «Чи має клас значення?» — таке питання стало темою безперервних дискусій із приводу характеру сучасного суспільства. З метою обґрунтування релевантності висновку про зниження ролі класу в західному суспільстві, яке дедалі більшою мірою набувало рис постіндустріального, наводилися начебто переконливі емпіричні аргументи. Дані багатьох досліджень свідчили про зменшення класових відмінностей у політичній та електоральній участі, стилях життя, культурних практиках. Класові ідентичності почали визначати як «розпливчасті й пасивні», практично зникли «масові» політичні партії, а членство у профспілках зменшилося в рази. Хвилі страйків та інших форм колективного захисту своїх соціально-економічних інтересів відчутно знизили свою амплітуду, а місце класових гасел заступили вузькопрофесійні. Для розв'язання утворюваних конфліктів працівники дедалі частіше зверталися не до профспілки, а до суду або в індивідуальному порядку до керівництва.

Причини цих соціально-групових трансформацій добре відрефлексовані західними соціологами й економістами. Вони зумовлені невинним пришвидшенням процесів техніко-технологічного прогресу, політичної й економічної глобалізації; змінами галузевої та професійної структури зайнятості від індустріальної моделі господарювання до постіндустріальної; переходом від традиційних форм зайнятості (повний робочий день/тиждень) до різноманітних форм неповної й неформальної зайнятості; інституціоналізацією системи соціального діалогу і трипартизму; багатоманіттям ефектів суспільства загального добробуту; поширенням ідеології демократичного капіталізму; індивідуалізацією сфери праці та системи укладання контрактів, а також практик захисту своїх інтересів.

Цілком зрозуміло, що в описаній ситуації статус класового аналізу був проблематизований у крайніх оцінках — від збереження за ним ролі провідного інструменту в описі й поясненні наявних у конкретному суспільстві соціальних нерівностей до визнання вичерпності його евристичного потенціалу. В останні десятиліття дослідницькі претензії класового аналізу звужилися — вочевиднилися відмова від макрорівневого порядку денного (розгляд класів як соціальних акторів історичних змін та розроблення альтернативного сценарію розвитку суспільства) і зосередженість на мікрорівневому (аналіз переважно класового розподілу населення і різноманітних класових ефектів). Знизився також градус теоретико-ідеологічного протистояння: хоча класові теоретики та аналітики неомарксистського й неовеберіанського підходів, як і раніше, пропонують відмінні інтерпретації природи класу, попри те увиразнилися тренди щодо зближення їхніх дослідницьких стратегій.

Якщо у західних суспільствах класові відмінності послаблюються, а статус інтерпретації соціальних проблем у перспективі класів знижується, то в постсоціалістичних суспільствах — навпаки. Раніше в радянській, зокрема українській, соціології панував монотеоретичний (марксистсько-ленінський) підхід до визначення класу і його функцій, що не підлягав ревізії, а в його емпіричній верифікації існували обмеження. Ця класова теорія виконувала і функції ідеології — від обґрунтування диктатури робітничого класу до постулювання прагнення однорідності суспільства у відповідні періоди. Розуміння класу і класових відносин та номінації класових категорій були закріплені юридично, в державних і партійних документах. Соціальні ідентичності представників різних класів строго визначалися займаними позиціями. Організації з репрезентації класових інтересів (партія і профспілки) були масовими за своїм членством. Однак практично були відсутні видимі форми колективного захисту інтересів різних соціальних груп. Класові ефекти в пізньому радянському суспільстві були слабкими: ідеологічна настанова на соціальну однорідність втілювалася в конкретних економічних стратегіях — згладжуванні відмінностей у зарплаті та рівні життя, тотальній зайнятості тощо.

У період незалежності України, що охоплює майже три десятиліття, внаслідок кардинальної зміни економічної й політичної інституціональної системи, з одного боку, і глобалізації та технологічного прогресу — з іншого, поступово утворювалася нова соціально-класова структурація українського суспільства. Вихідною на початку транзиту (1985–1990 роки) була класова структура пізнього радянського суспільства (етакратична система, ідеологічне кліше зближення двох класів — робітників і селян, а також верстви інтелігенції), однорідність у відношенні до засобів виробництва за відсутності купівлі-продажу робочої сили, незначні відмінності в рівні життя різних класів, відсутність видимих форм класової боротьби і протистояння класово зорієнтованих організацій. У 1990-ті роки поступово формувалась нова класова структура суспільства — з нерівним стосунком до власності та неоднаковим становищем на ринку праці різних категорій населення (власники і наймані працівники; працівники приватних і державних підприємств). Соціологи фіксували дедалі інтенсивніший вплив класу на матеріальний статус, доступ до медицини

та освіти, культурні практики тощо. Колишні класові категорії (робітничий клас, селянство, інтелігенція) поступово виходили з ужитку, дедалі запитуванішими ставали нові ідентичності — наймані працівники, роботодавці та самозайняті; олігархи, середній клас і робітничий клас; бідні, середні та заможні; фермери; фрілансери. Склалися нові організації, що перебирали на себе роль просування і захисту інтересів певних класів: асоціації підприємців/роботодавців і профспілки різних груп найманих працівників (тепер уже як об'єднання на добровільних засадах). За умов багатопартійної системи нові політичні сили конструювали для себе групи, інтереси яких вони мають намір захищати (зокрема, наймані працівники, середній клас, дрібні власники, фермери). Класові та трудові конфлікти почали маніфестуватися у страйках, мітингах і демонстраціях.

В українській радянській соціології традиція вивчення соціальної структури суспільства та її окремих елементів сформувалася у 1960–1980-х роках. Обговорювалися теоретико-методологічні підходи до їх емпіричного аналізу (В. Чорноволенко, М. Мокляк, М. Лойберг, Ю. Сікорський), рівні й тенденції міжгенераційної соціальної мобільності (С. Макеєв), питання престижу та привабливості професій (В. Чорноволенко, В. Оссовський, В. Паніотто, В. Матусевич, С. Стукало, С. Войтович). Дотепер становлять інтерес публікації про соціальний статус, спосіб життя, цінності, задоволеність роботою та життям окремих класів і соціальних категорій: робітничого класу (А. Ручка, М. Мокляк, В. Піддубний, Л. Аза, В. Тарасенко, В. Чорноволенко), інтелігенції (В. Ширяєв, І. Мартинюк), службовців (Н. Лавріненко), керівників виробничих колективів (М. Мокляк), а також монографії, присвячені міжкласовим та внутрішньокласовим відмінностям у системах цінностей, практиках дозвілля, типах особистості, життєвих перспективах та професійному самовизначенні (А. Ручка, М. Сакада, В. Оссовський, Н. Костенко, М. Шульга, О. Вишняк, Є. Головаха).

Попри очевидні досягнення вітчизняна соціологія класової структури та мобільності того періоду, за оцінками експертів, не була повноцінно інституціоналізована як наукова дисципліна. Серед причин — ідеологічне табування певних тем дослідження (до прикладу, номенклатури, міжкласових і трудових конфліктів, класово зумовлених нерівностей), ізоляція вітчизняних дослідників від світового наукового дискурсу про класи (чим гальмувалося вдосконалення теоретичних підходів і методичного інструментарію), а також відсутність регулярних репрезентативних для дорослого населення емпіричних даних.

Проте для аналізу пострадянських соціально-класових реалій напрацьовані раніше теоретико-методологічні підходи й емпіричні бази або виявилися непридатними, або демонстрували свою обмеженість. У 1990-ті роки вітчизняні дослідники класів постали перед низкою викликів: для вивчення соціально-інституціональних і групових інновацій була потрібна нова теоретико-методологічна оптика та відповідні емпіричні бази для її верифікації. Свобода від ідеологічного пресингу відкрила можливість не просто опанувати напрацьовані у світовій соціології класові теорії, методики та стратегії аналізу емпірич-

них даних, а й апробувати релевантність їх для вивчення українського суспільства. У теоретичній сфері поступово утверджувалась нормативність альтернативних класових підходів, як запозичених із західної методології, так і розроблених з урахуванням специфіки трансформаційного суспільства. В емпіричній сфері усвідомлювалася необхідність, з одного боку, входження у великі міжнародні проекти (інтригувала можливість порівнювати українські реалії класової структури з постсоціалістичними й економічно розвиненими західними країнами), а з іншого — накопичення моніторингових даних з метою відстежування динаміки класово фокусованих показників у часі. Ще одним викликом було завдання опрацювання методичних інструментів конструювання класових позицій (використовуваних переважно як незалежна змінна у різних масивах), а також апробації, валідації й адаптації нових методик вивчення класової свідомості, класових формацій і класових ефектів.

Оцінюючи досягнення і проблеми вітчизняного класового аналізу в перспективі трьох десятиліть новітньої історії України, можна констатувати, що з названими вище викликами дослідники впоралися. Соціологічна рефлексія інституціональної та класової трансформації оснастилася сучасною теоретичною, методологічною, інструментальною оптикою. Українські соціологи стали учасниками низки великих міжнародних проектів, зокрема Європейського соціального дослідження (ESS) і Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP), що дало змогу одержати дані для емпірично обґрунтованих суджень про схожі риси та відмінності соціально-класової структури України на тлі суспільств різного типу. Започатковані з 1990-х національні проекти моніторингового типу (зокрема Інституту соціології НАНУ) вможливили відстежування процесів трансформації українського соціуму від радянського зразка до його нової конфігурації за великим переліком показників.

Питання генези нової соціальної структури, занепаду колишніх класів і становлення нових було одним з найактуальніших в українській соціології. З одного боку, опановувалися і перманентно переосмислювалися західні теоретико-методологічні підходи до класового аналізу (С. Макеєв, О. Куценко, С. Оксамитна). З іншого — були запропоновані оригінальні фундаментальні розробки, що пояснюють механізми, причини та наслідки пострадянських соціально-структурних змін. Серед них — структурно-діяльнісна концепція класоутворення (О. Куценко), концепція неостанового розвитку пострадянського українського суспільства (Є. Головаха), концепція подвійної інституціоналізації, що пояснює плюральність і нестабільність класової структури в період трансформацій (Н. Паніна та Є. Головаха), концепція інституціональної природи стратифікації, покладена в основу аналізу класової мобільності (С. Макеєв та С. Оксамитна), концепція пояснення макросоціальних (професійних, класових та інституціональних) змін в Україні за роки незалежності (В. Хмелько). Західні соціологи пропонували свої варіанти осмислення пострадянської соціально-класової трансформації (Д. Лейн, М. Кон; І. Селені, Г. Еял і Е. Тоунслі; Дж. Еванс і К. Мілс).

Чимало досліджень фокусувалися на трансформації старих класів, зокрема радянської інтелігенції (О. Куценко), робітничого класу (О. Симончук, А. Ар-

сеєнко, Т. Петрушина), селянства (І. Прибиткова, А. Шатохін, О. Іваненко, О. Гончарук), та на генезі нових, наприклад, на історії й механізмах становлення підприємництва у 1990-ті роки та описі соціального портрета підприємця (І. Демченко, О. Симончук, В. Бондар), концептуалізації явища самозайнятості (О. Іващенко) і класу дрібних власників (О. Симончук), а також на джерелах і механізмах формування середнього класу (О. Симончук, М. Міщенко), класу великих власників (О. Рахманов), класів бідних, середніх і багатих у рамках градаційного підходу (І. Прибиткова).

Детально розроблено проблематику міжгенераційної класової та освітньої мобільності (С. Оксамитна), престижу професій і його динаміки (С. Оксамитна, А. Патракова, С. Стукало). Низку праць присвячено вивченню стратифікаційних порядків суспільства (Н. Коваліско, С. Макеєв, Л. Малиш, А. Домаранська, А. Патракова), зокрема класовому картографуванню — розподілу класових позицій у суспільстві (С. Оксамитна, О. Симончук). Визначено особливості динаміки класової свідомості та соціальної самоідентифікації (С. Макеєв, С. Оксамитна, О. Швачко, О. Куценко, О. Мусієздов, О. Симончук), колективні практики захисту соціально-економічних інтересів різних груп зайнятого населення (О. Панькова, К. Іващенко, В. Іщенко, О. Дутчак, О. Симончук). Реалізовано дослідження різноманітних класових ефектів, зокрема зв'язку класу з політичними орієнтаціями (О. Куценко, С. Макеєв, С. Стукало) і культурними практиками (Н. Костенко, А. Ручка, Л. Скокова, А. Домаранська).

Майже 30-літня історія класового аналізу у вітчизняній соціології свідчить про неабиякі досягнення в плані концептуалізації нової класової конфігурації та її емпіричної верифікації. Однак нова теоретико-методологічна ситуація та отримані результати увиразнили й нові суперечності та прогалини в нашому знанні про класи, які виявляються в п'яти взаємопов'язаних контекстах/сюжетах.

1. Будучи визнані нормативними у вітчизняній соціології, альтернативні підходи до визначення та операціоналізації поняття «соціальний клас» призвели не стільки до накопичення консенсусного знання, скільки до ситуації теоретико-методологічної невизначеності, внаслідок чого класова тематика та алгоритми емпіричної ідентифікації класів виявилися мало включеними в науковий обіг. Звідси і нагальна потреба у детальному розгляді та впорядкуванні наявних концепцій та уточненні сфер їх найбільшої релевантності. Крім того, класи хоч і є традиційною сферою досліджень українських соціологів, але зміст сучасного класового аналізу (царина релевантних для нього дослідницьких питань і опис актуального стану справ) сьогодні неочевидний. Необхідним є його переосмислення, щоб уточнити дослідницький порядок денний і з'ясувати статус класового аналізу: чи є клас релевантним концептом аналізу сучасного українського суспільства?

2. Незважаючи на те, що в останні двадцять років унаочнилися успіхи вітчизняних соціологів у «класовому картографуванні» (вивченні структури класових позицій і їх розподілу серед населення України) на підставі найавторитетніших у сучасній соціології класових схем Дж. Голдторпа та Е.О. Райта, до

аналізу класової структури слід залучити також новітні типології, що проходять зараз валідацію в європейських країнах, зокрема Європейську соціально-економічну класифікацію. Крім того, у вітчизняній науці досі не було спроб зіставити класово диференціювальний потенціал названих схем, аби продемонструвати вплив тієї чи іншої класової типології на висновки про соціальну структуру суспільства.

3. Більш фокусовану дослідницьку програму треба розробити й реалізувати для виявлення зв'язку класової структури і класової свідомості. Тестувати такі дані актуально в порівняльній і часовій перспективі. Крім того, вивчення різних аспектів класової свідомості на підставі самих лише даних масових опитувань явно замало; з метою підвищення якості соціологічної інтерпретації слід використовувати й якісну методологію, зокрема дані напівструктурованих інтерв'ю.

4. Упродовж останніх десятиліть соціологи мало уваги приділяли класовим формаціям — організованим спільнотам у рамках нової класової структури українського суспільства. Ідеться про політичні партії, профспілки, асоціації підприємців — ті організації, що перебирають на себе функції консолідації та мобілізації представників певних класів для просування й захисту їхніх інтересів. Недостатньо опрацьованою у вітчизняному класовому аналізі залишається методологічна оптика для моніторингу колективних дій/практик різних класів і зіставлення їх за формами та ефективністю.

5. Дослідження різноманітних класових ефектів були доволі популярними у вітчизняній соціології, однак поза детальним розглядом залишився широкий спектр феноменів, важливих для розуміння сучасних соціальних нерівностей, зокрема класова зумовленість бідності, здоров'я, суб'єктивного добробуту. Недостатність даних, у тому числі порівняльних (в яких країнах класові ефекти є виразнішими?) і в часовій динаміці (слабшають вони чи посилюються?), не дає змоги надійно обґрунтувати статус класового підходу у вивченні сучасного українського соціуму.

Узагальнення названих проблемних аспектів окреслює *наукову проблему*: конфлікт інтерпретацій евристичного потенціалу класового аналізу свідчить про відсутність у структурі сучасного соціологічного знання релевантного концептуального уявлення про пізнавальні можливості та обмеження цієї методології вивчення сучасних суспільств, українського в тому числі. Звідси *мета дослідження* — на підставі систематизації сучасних класових теорій і методичних правил операціоналізації класів розробити концепцію тематичних напрямів класового аналізу, обґрунтувати евристичний потенціал класового аналізу як методології опису соціальної структури сучасних суспільств та виявити стан і динаміку класової структурації українського суспільства в період пострадянських трансформацій.

Досягнення мети передбачало виконання таких *завдань*. По-перше, підсумувати науковий дискурс про соціальні класи, систематизувавши та класифікувавши підходи до їх концептуалізації в сучасній соціології, а також узагальнити процеси та результати інституціоналізації цього наукового напрямку в українській соціології у вигляді концепції поліпарадигмальних тематичних

напрямів/кластерів класового аналізу з окресленням напрямів емпіричної верифікації їхніх можливостей та обмежень. По-друге, застосувати концептуально й операціонально альтернативні класові схеми до вивчення структури класових позицій (класової структури) українського суспільства, виявляючи її особливості порівняно з постсоціалістичними та розвиненими західними країнами; на підставі методологічних інновацій класового картографування 2000-х років розробити авторський підхід до ідентифікації класових позицій. По-третє, резюмуючи теоретико-методологічні підходи до вивчення класової свідомості, дослідити взаємозв'язок класових позицій з класовими ідентичностями та установками щодо соціальних нерівностей у порівняльній і часовій перспективі. По-четверте, реконструювати механізм формування класів як реальних груп, що консолідуються й мобілізуються для просування та захисту своїх інтересів; з'ясувати форми, стан і головні чинники динаміки класових формацій і дій в українському суспільстві. По-п'яте, емпірично ідентифікувати «класові ефекти» — вплив класу на різноманітні життєві шанси людей, патерни їхньої свідомості та поведінки, маючи на увазі упорядкування «карти релевантності» поняття класу в українському суспільстві.

Об'єктом дослідження є класова структура сучасних суспільств (онтологічний аспект) і соціологічні концепції та методології класового аналізу (гносеологічний аспект). *Предмет дослідження* — евристичний потенціал методологій класового аналізу в дослідженнях соціоструктурних явищ і процесів, а також класова структура суспільств у часовій і порівняльній перспективах.

Означена наукова проблема, а також мета і завдання, об'єкт і предмет дослідження визначили особливості логіки та структури пропонованої монографії.

У *першому розділі* викладено багатоманітні інтерпретації поняття «клас», здійснено огляд узагальнювальних класифікацій, створених в останнє десятиліття шерегом авторитетних класових аналітиків, проаналізовано тренди розвитку класового аналізу в західній соціології. Проаналізовано процеси та результати інституціоналізації класового аналізу у вітчизняній науці. Подано авторську концепцію поліпарадигмальних тематичних напрямів/кластерів класового аналізу, окреслено напрями емпіричної верифікації їхніх можливостей та обмежень.

У *другому розділі* розглянуто класову структуру сучасних суспільств у концептуальній оптиці альтернативних класових схем — неовеберіанської схеми Дж. Голдторпа, неомарксистської схеми Е.О. Райта, постіндустріальної схеми Г. Еспін-Андерсена, а також новітньої Європейської соціально-економічної класифікації, що претендує на роль стандарту визначення класу. Стосовно кожної схеми описано особливості операціональної моделі й технічного інструментарію конструювання класових категорій, а також результати застосування їх в Україні в контексті європейських країн. Далі здійснено генералізацію уявлень про класову структуру, сформованих на підставі названих схем, продемонстровано вплив інструменту визначення класів на висновки про характер сучасних суспільств. В останньому підрозділі обговорено проблеми сучасного картографування класів і окреслено можливі перспективи вдоскона-

лення його методології, проаналізовано новітні розробки (зокрема, класові схеми Д. Граскі та К. Віден, М. Севіджа і колег), а також запропоновано авторську схему ідентифікації класових позицій.

У *третьому розділі* розглянуто підходи до поняттєво-термінологічної інтерпретації класової свідомості (як класової ідентичності та усвідомлення класових інтересів), методологію й історію її вивчення, а також результати порівняльного дослідження стану класової свідомості у постсоціалістичних і розвинених західних суспільствах. Емпіричний зондаж класових ідентичностей реалізований у рамках двох дослідницьких традицій — аналізу зв'язку класових позицій і класових ідентичностей на базі даних масових опитувань і типологічного аналізу соціальної самоідентифікації представників середнього і робітничого класу за матеріалами глибинних інтерв'ю. Усвідомлення представниками різних класів своїх інтересів вивчалось через зв'язок класових позицій з низкою соціальних установок — оцінок справедливості зарплати, підтримки принципу перерозподілу, сприйняття соціального конфлікту тощо.

У *четвертому розділі* проаналізовано механізм формування класів як консолідованих і мобілізованих груп, операціоналізовано поняття «класова формація» та «класова дія» як найважливіші елементи цього процесу. Як приклади класових формацій (організацій/спільнот з колективного просування та захисту класових інтересів) розглядаються політичні партії та класово специфічні форми економічних об'єднань найманих працівників і роботодавців — профспілки та асоціації роботодавців/підприємців. Надано емпірично обґрунтовану відповідь на питання, які з названих класів у наш час більшою мірою консолідовані. За показники взято рівень формального членства представників різних класів у відповідних організаціях та рівень довіри до них, зокрема в часовій перспективі (1990–2017) і в порівнянні з різними країнами. Далі розглянуто різноманітні виміри колективних та індивідуальних дій представників різних класів на захист своїх інтересів: 1) протестні установки й мобілізаційні практики (участь у мітингах і демонстраціях, робота в партійних і громадських організаціях, звернення до суду) в Україні та інших країнах; 2) страйки як одна з найзапитуваніших і явних форм класової мобілізації найманих працівників (наведено дані про рівень і динаміку страйкового руху впродовж 1989–2015 років в Україні, постсоціалістичних і західних країнах; проаналізовано причини цієї динаміки та класовий склад учасників); 3) класовий портрет трьох українських майданів (виявлена міра залученості представників різних класів у події Помаранчевої революції, Підприємницького майдану та Євромайдану).

У *п'ятому розділі* проаналізовано різні класові ефекти — вплив класових позицій людей на їхні життєві шанси, патерни свідомості та поведінки й, зокрема, на матеріальне становище, здоров'я, задоволеність різноманітними аспектами життєдіяльності, дозвіллев'я й рекреаційні практики. Результати дослідження класових ефектів, що є важливою складовою мікрорівневої програми класового аналізу, розглядаються, з одного боку, як підстави для коригування соціальної політики зі зменшення нерівності та соціальної напруженості, а з іншого — як емпірично обґрунтовані аргументи в оцінюванні ролі класу як ре-

левантного пояснення соціальних нерівностей у сучасному світі, в тому числі в Україні.

Завершують монографію висновки, що підсумовують стан і динаміку названих вище аспектів класового структурування в сучасному українському суспільстві, визначають статус класового аналізу у вітчизняній соціології та окреслюють новий дослідницький порядок денний.

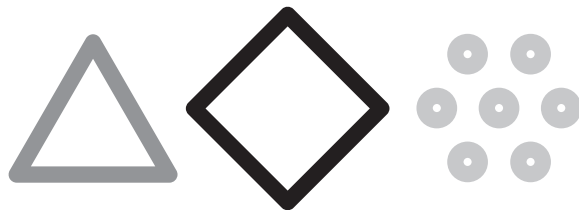
Емпіричну базу дослідження становили дані п'яти типів джерел. По-перше, матеріали Міжнародної організації праці та Державного комітету статистики України від 1985 до 2017 року. По-друге, дані опитування «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін» і низки спеціалізованих проектів у рамках омнібуса, реалізованих Інститутом соціології НАН України з 1994 по 2017 рік (репрезентативна для країни вибіркова сукупність — 1800 осіб). По-третє, дані двох міжнародних соціологічних проектів — Європейського соціального дослідження (European Social Survey — ESS) 2005–2011 років (обсяг вибірки кожної хвили — 2000 респондентів) та Міжнародної програми соціальних досліджень (International Social Survey Programme — ISSP) 2009 року. По-четверте, матеріали кількох цільових досліджень окремих класів: проекту «Проблеми і перспективи робітничого класу в українському суспільстві», реалізованого Інститутом соціології НАНУ у 2013 році (1800 респондентів); вивчення проблем середнього класу в Україні, проведеного Центром ім. О. Разумкова у 2014 році (10 000 осіб); опитування представників малого, середнього і великого бізнесу, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка в 2015 році (354 особи); проекту «Моніторинг протестів, репресій та поступок», що від 2009 року реалізується Центром соціальних і трудових досліджень; проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», здійсненого Соціологічною асоціацією України спільно з Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка у 2017 році (2000 респондентів). По-п'яте, матеріали 155 напівструктурованих глибинних інтерв'ю з представниками класу дрібних власників, середнього і робітничого класу, проведених мною у 2002–2016 роках.

Окреслю *практичне значення результатів* дослідження. (1) Запропонована концепція поліпарадигмальних тематичних напрямів класового аналізу може послугувати підґрунтям для розроблення програми моніторингового дослідження класової структури, класової свідомості, класових формацій і дій в українському суспільстві. (2) Важливим результатом є вдосконалення методології та методичного інструментарію класово сфокусованих досліджень, зокрема забезпечення можливості використання вітчизняними соціологами в дослідницькій практиці альтернативних класових схем. З цієї метою в масиви деяких вітчизняних проектів (зокрема, моніторингу Інституту соціології НАНУ від 2007 року) закладено необхідні для їх конструювання змінні; змінну «заняття респондента» в усіх національних масивах закодовано згідно з Міжнародним класифікатором професій ISCO-88; створено архів відповідних SPSS-синтаксисів, адаптованих для різних масивів. Започатковано і відкрито для вторинного аналізу архів матеріалів глибинних інтерв'ю з представниками середнього і робітничого класу. (3) Результати та висновки можуть становити

інтерес для соціологів, що спеціалізуються у сфері європейських порівняльних досліджень: всі предметні сюжети подано в широкій порівняльній перспективі на підставі вагомих міжнародних даних; методологічну цінність можуть становити докладні коментарі щодо конструювання названих класових схем, що мають високий дослідницький потенціал саме у порівняльних проектах. (4) Виконана діагностика класової детермінації соціальних нерівностей, свідомості та дій у сучасному українському суспільстві здатна надати публічним дебатам стосовно перспектив соціально-політичного розвитку країни необхідну міру конкретності та аргументованості, а також слугувати обґрунтуванням програм модернізації українського суспільства. (5) Результати, викладені в цій монографії, використано в процесі лекційних і практичних занять з проблематики соціальної структури, класового та стратифікаційного аналізу на факультеті соціології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка та у Вищій школі соціології при Інституті соціології НАНУ.

1

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КЛАСУ І СТАТУС КЛАСОВОГО АНАЛІЗУ В СОЦІОЛОГІЇ

Упродовж ХХ століття поняття «соціальний клас» було центральним у політичному, науковому, повсякденному дискурсі — як у західних суспільствах, так і в соціалістичних. Відповідно класовий аналіз перетворився на високоспеціалізовану наукову дисципліну з добре розробленою методологією, великими емпіричними базами, складним методичним інструментарієм і різноманітними результатами національних і порівняльних проєктів. Проте завдання описати концептуалізацію класу і статус класового аналізу на сьогодні аж ніяк не є тривіальним. На межі сторіч виник сумнів щодо пізнавальних амбіцій поняття «клас» у динамічно мінливому світі, і між авторитетними соціологами розгорнулася дискусія: одні визнають опис соціальної структури суспільства в класовій термінології анахронічним, таким, що не відповідає реаліям постіндустріальних соціумів, інші, навпаки, наполягають на його релевантності або енергійно вдаються до оновлення методологічних і методичних засад класового підходу до аналізу сучасних проблем. Цей концепт став винятково багатограним і невизначеним унаслідок трансформації як самих онтологічних феноменів, так і відповідних пізнавальних методологій.

Вітчизняні соціологи, інтегруючись у цей період у світове соціологічне співтовариство й опановуючи світовий дискурс про класи, виявилися у подвійній ситуації. Актуально було не лише прояснити дискусійні питання сучасної концептуалізації класу, а й відрефлексувати, які із запропонованих пізнавальних методологій мають переважно унікальне призначення для аналізу західних суспільств, а які з них мають універсальну природу та евристичний потенціал для вивчення, зокрема, й постсоціалістичних суспільств, що зазнають трансформації. Поряд із перевіркою релевантності західних концептуальних інновацій вітчизняні дослідники займалися і розробленням оригінальних національно зорієнтованих теоретичних моделей. Важливо було виявити тренди розвитку західного класового аналізу, щоб скоригувати порядок денний класово сфокусованих досліджень в українській соціології.

У цьому розділі викладено узагальнення відповідних дискусій та їхніх найбільш плідних результатів, що конституюють класову перспективу досліджень. У першому підрозділі розглянуто різноманітні інтерпретації поняття «клас», подано огляд класифікацій, що узагальнюють ці дефініції. У другому — запропоновано авторську концепцію поліпарадигмальних тематичних кластерів класового аналізу, окреслено напрямки емпіричної верифікації їхніх можливостей та обмежень. У третьому підрозділі описано процеси та результати інституціоналізації класово-структурної перспективи у вітчизняній соціології. Висновки до розділу становлять резюме проведених теоретико-методологічних розвідок та опис трендів розвитку класового аналізу в західній і вітчизняній соціології.

1.1. Концепт «соціальний клас» у сучасній соціології: класифікація значень

Поняття «клас» має багату історію наукового застосування і навдивовижу різноманітний зміст в академічному та публічному дискурсах. В останні два десятиліття в соціологічній дослідницькій царині, іменованій класовим аналізом, накопичилася, мабуть, настільки критична маса різних значень терміна «клас», що багатьох класових аналітиків охопило прагнення підсумувати й упорядкувати їх, щоби подолати невизначеність і багатозначність побутування цього терміна, звільнити його конструкцію від ідеологічної заангажованості, полегшивши тим самим обговорення класових концепцій і застосування їх у дослідницькій практиці.

Запит на такого роду генералізацію значень предметного поля сформований низкою передумов. По-перше, від середини 1990-х років класова проблематика бурхливо і гостро обговорювалася в рамках кількох профільних дискусій, у результаті яких поставало дедалі більше значень і контекстів ужитку поняття «клас». Спершу шерег авторитетних соціологів (Beck, 1992; Pakulski & Waters, 1996; Lash, 1999; Kingston, 2000) констатували «смерть класу»: якщо відсутній (або поступово зникає) такий соціальний феномен, то відпадає й необхідність у відповідному понятті та підході загалом. У відповідь на таку радикальну критику прихильники класового аналізу (серед яких гранди досліджень соціальної стратифікації та мобільності — Джон Голдторп та Ерик Олін Райт) шукали переконливі для опонентів аргументи й водночас полемізували один з одним стосовно теоретико-методологічних засад обстоюваних ними напрямів; серед найбільш значущих їхніх праць цього періоду: (Goldthorpe, 2000a; Wright, 1997). Крім того, широкий шлейф відгуків спричинили дебати, що розгорнулися з приводу теоретико-методологічних новацій, запропонованих Ааге Соренсеном (Sørensen, 2000) у концепції класу як експлуатації, генерованої володінням рентопродуковуваними активами; Девідом Граскі та Кім Віден (Grusky & Weeden, 2001) у підході дезагрегації класових категорій до рівня занять; Майком Севіджем і колегами (Savage et al., 2013) у «новому класовому аналізі», ґрунтованому на комбінації економічного, культурного і соціального капіталів. По-друге, паралельно з мультиплікуванням концептуалізацій класу більшало і число проектів їх емпіричної верифікації. Література з класового аналізу сповнена описів різноманітних моделей операціоналізації альтернативних методологічних підходів, трактувань емпіричних результатів численних національних і міжнародних порівняльних проектів, реалізовуваних із застосуванням дедалі витонченіших методичних інструментів і невпинно ускладнюваного програмного забезпечення для аналізу зібраних даних. Дослідники, учасники цих проектів (особливо порівняльних), закликали методологів класового аналізу до розроблення стандартів вимірювання класу, до конструктивного обговорення альтернативних класових теорій і компромісу (див., напр.: (Leiulfsrud, Bison, & Jensberg, 2005)).

Ця хвиля теоретичних дискусій та емпіричних дослідницьких проектів формувала запит на впорядкування визначень класу, пов'язаних з ним класових концепцій і дослідницьких стратегій. Відгуком на цей запит був різноплановий аналіз класу як теоретичного й емпіричного концепту в індивідуальних і колективних монографіях (Grusky, 2001; Crompton, 2008; Devine, Savage et al., 2004; Wright, 2005d; Conley & Lareau, 2008; Harrison & Rose, 2010). Крім того, в перебігу означених вище дискусій авторитетні класові аналітики (Sørensen, 2000; Grusky & Weeden, 2001; Therborn, 2002; Wright, 2005b; Savage et al., 2013) розробили різнопланові класифікації, що генералізують варіанти наявних у цій предметній царині значень поняття «клас» і відповідні класові концепції. Таким чином, у форматі монографічних праць і заочних дискусій на сторінках соціологічних часописів дослідники, які дотримуються різних теоретичних парадигм, виховувалися в різних національних культурах і є носіями відмінних політичних уподобань, накреслили контури здебільшого й досі імпліцитного полотна власне соціологічної історії поняття «клас» і класового аналізу, паралельно позначивши статус-кво і перспективу цього дослідницького напрямку.

У даному підрозділі зроблено експлікацію сучасної палітри думок західних соціологів про клас, для чого спершу викладено дайджест класифікацій визначення поняття «клас» і класових концепцій, створених в останні два десятиліття авторитетними класовими аналітиками — Ааге Соренсенем, Гораном Терборном, Ериком Оліном Райтом, Майком Севіджем (класифікації подано за черговістю виходу публікацій), а потім сформульовано узагальнені висновки.

Класові концепції за рівнем теоретичної амбітності:

Ааге Соренсен

Значний внесок у типологізацію концепцій класу на початку 2000-х років зробив американський соціолог Ааге Соренсен. Викладу його засадової для «надійнішого базису класового аналізу» концепції класу як експлуатації, генерованої нерівним володінням активами, що створюють економічні ренти, передуює стислий огляд найважливіших класових концепцій з акцентуванням уваги на пов'язаних з ними теоріях нерівності (Sorensen, 2000, pp. 1525–1532). Констатуючи той факт, що обговорення класових концепцій найчастіше заплутані через множинність значень терміна «клас», для прояснення ситуації автор вирішив упорядкувати класові *концепції за рівнем їхньої теоретичної амбітності*. Він запропонував типологію з трьома ієрархічними рівнями (рис. 1.1).

Найнижчий рівень посідають класові концепції, що надають суто **номінальні класифікації** населення згідно з деякими «вимірами» або комбінацією вимірів стратифікації (приміром, за доходами, престижністю професії чи соціально-економічним статусом). Ці концепції придатні для відображення класових нерівностей життєвих шансів і умов життя, класових відмінностей у світовідчуттях, переконаннях, цінностях і патернах дій. Однак вони нічого не

стверджують про емпіричне існування класів у виокремлених класових межах і не пояснюють, як виникли виміри нерівності, на яких ці класифікації ґрунтуються.

Концепції I типу — «класи як номінальні категорії»

Виявлення класових нерівностей життєвих шансів і умов життя, вивчення різноманітних класових ефектів

Концепції II типу — «класи як життєві умови»

Виявлення класових нерівностей життєвих шансів і умов життя, вивчення різноманітних класових ефектів

+

Пояснення умов виникнення і відтворення класових спільнот, опис «географії соціальної структури»

Концепції III типу — «класи як потенційно конфліктні реальні групи»

Виявлення класових нерівностей життєвих шансів і умов життя, вивчення різноманітних класових ефектів

+

Пояснення умов виникнення і відтворення класових спільнот, опис «географії соціальної структури»

+

Виявлення реальних спільнот, члени яких мотивовані вступати в конфлікт один з одним через структурне протистояння їхніх інтересів

Рисунок 1.1. Типологія класових концепцій, ієрархічно впорядкованих за «рівнем теоретичної амбітності» (А. Соренсен)

На наступному рівні перебувають класові концепції, що утверджують емпіричне існування спостережуваних угруповань із розпізнаваними межами — «класів як умов життя». Ці класи можна виявити у два способи. Перший — шляхом ідентифікації різноманітних життєвих стилів, пов'язаних із різними умовами життя, в перебігу дослідження місцевих спільнот (див., напр.: (Warner et al., 1949)). Другий спосіб — апроксимувати різноманітними класовими індикаторами (такими, як заняття, освіта, дохід, джерела доходу, місце проживання), що слугують мірилом умов життя різних класів. Найкращим прикладом цього типу Соренсен називає класову схему Джона Голдторпа і колег (Goldthorpe, Llewellyn, & Payne, 1987; Erikson & Goldthorpe, 1992), а як новий варіант — запропоновану Соренсоном разом з Девідом Граскі схему, що ідентифікує гомогенні угруповання на підставі унітарних занять (Grusky & Sørensen, 1998). (Соренсен звертає особливу увагу на те, що «клас як умови життя» є, власне, концепцією, яка відображає «географію соціальної структури» (Sørensen, 2000, p. 1526), оскільки механізми соціалізації, відповідальні за відмінності у світовідчуттях і діях індивідів, властиві не лише класам, а й локальним і національним спільнотам.) Класові концепції/схеми цього типу розробляють для опису відмінностей між структурними класовими позиціями, згідно з які-

ми розподіляються індивіди чи сім'ї, що утворюють спільноти з більшою чи меншою мірою розвиненою демографічною, субкультурною та соціальною ідентичністю. Подібно до номінальних концепцій вони призначаються для емпіричного вивчення різноманітних «класових ефектів», але не мають на меті завбачення класових конфліктів або революцій.

Найвищий рівень теоретичних амбіцій посідають класові концепції, спрямовані не лише на дослідницькі питання у пунктах 1 і 2, а й на виявлення *реальних спільнот* у складі населення, члени яких мотивовані вступати в конфлікт із членами інших спільнот через структурне протистояння їхніх інтересів, тобто протистояння внаслідок їхніх класових позицій. Головним прикладом є марксистська класова концепція, що становить структурну теорію нерівності.

Спробу Соренсена «упорядкувати» класові концепції через диференціацію їх за «рівнем теоретичної амбітності» було високо оцінено соціологами, зокрема Джон Голдторп (Goldthorpe, 2000b, pp. 1572–1573) назвав її вельми корисною. Він резюмував, що відповідно до ієрархічної природи типології класових концепцій Соренсена соціологи, які застосовують концепції першого типу, воліють обмежуватися виявленням класових відмінностей. Концепції другого типу на додаток до цього схильні йти далі — до пояснення умов виникнення і відтворення класових формацій і до опису того, що Соренсен елегантно називає «географією соціальної структури». Соціологи, котрі застосовують концепції третього типу, йдуть ще далі, пояснюючи виникнення не тільки міжкласових нерівностей і відмінностей, а й антагоністичних інтересів, що створюють потенціал для конфлікту. Голдторп резюмує, що будь-яка добре сконструйована теорія соціального класу має передбачати потенціал для ефективного застосування на всіх трьох визначених Соренсеном рівнях теоретичної амбітності — сприяти нашому розумінню географії соціальної структури, аналізу природи і масштабів класових нерівностей і класових конфліктів. (На рис. 1.1 реконструйовано дослідницькі цілі, реалізовані в концепціях різного рівня.)

Тематичні кластери класового аналізу: Горан Терборн

Шведський соціолог Горан Терборн (Therborn, 2002) запропонував своє бачення поняття «соціальний клас», суті та перспектив класового аналізу (в рамках критичного розгляду дослідницької програми Девіда Граскі та Кім Віден). На його погляд, клас у різноманітних його концептуалізаціях фігурував головним чином у п'яти кластерах тематик як у науковому, так і в публічному дискурсі. Ці тематичні кластери він вважає традиційною зоною компетенції класового аналізу (рис. 1.2).

«Клас» як інструмент соціологічного аналізу капіталістичних економік. Констатуючи як узвичаєне, що «клас» є соціологічною концептуалізацією множин акторів, розподілених згідно з їхніми позиціями і конфліктними раціональними інтересами в рамках капіталістичної економіки, Терборн формулює низку дискусійних тем. (1) Картографи класів, укладаючи класові карти у складних

капіталістичних економіках, часто різняться в думках: де саме слід проводити межі між класами. (2) Контroversійною є проблема аналітичного фундаменту розрізнення конфліктних інтересів, а відтак і класових спільнот, і класових конфліктів. Як такий фундамент для сучасних неомарксистів залишається привабливою Марксова концепція експлуатації; визнавши хибною покладену в її основу трудову теорію вартості, вони вдалися до спроб (широко обговорюваних, але не всіма класовими аналітиками визнаних плідними) переформулювати експлуатацію в інших термінах, наприклад, із залученням аналітичних інструментів, привнесених з теорії ігор (Roemer, 1982) і теорії рент (Sørensen, 2000).

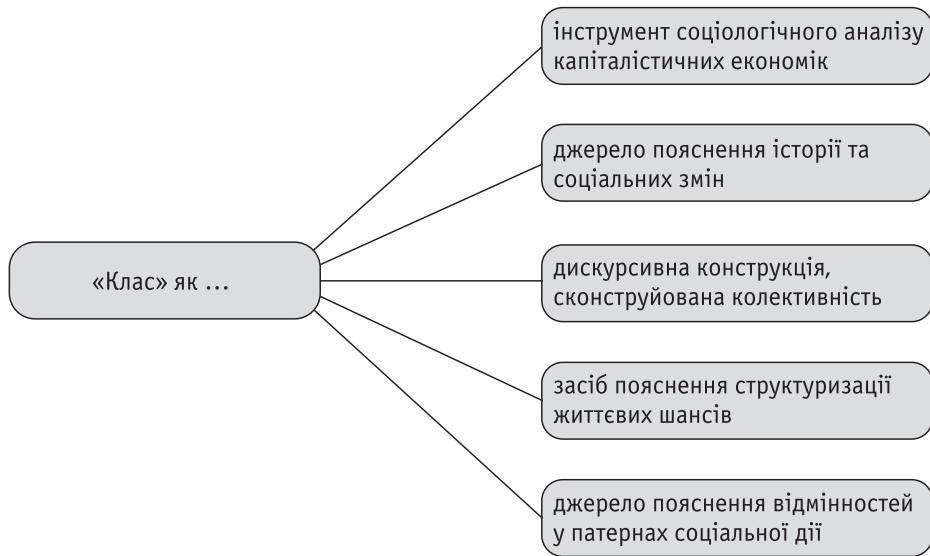

Рисунок 1.2. Тематичні кластери класового аналізу (Г. Терборн)

«Клас» як джерело пояснення історії. Терборн упевнений, що «клас» був засобом розуміння історії та соціальних змін відтоді, як слово було введено в обіг абатом Сіесом у памфлеті «Що таке третій стан?» за доби Великої французької революції та істориками часів Реставрації Франсуа Гізо й Огюстеном Тьєрі (Sewell, 1980, р. 78). У постанполеонівській Європі розквіт середнього класу — «наймудрішої та найдобросовісної частини громади» (за Джеймсом Мілем) — став на початку 1840-х років «головною подією останнього часу» (Briggs, 1983, р. 13). Дещо пізніше, у 1848 році, Карл Маркс і Фридрих Енгельс (Marx, 1959) зробили концепт класу політичним маніфестом. Терборн констатує, що нині публічний дискурс у термінах піднесення чи занепаду класів практично відсутній у західному просторі, проте існує в інших куточках світу — від Південної Америки й посткомуністичної Європи до Індії й Китаю, де (як у Західній Європі двісті років тому) зацікавлено обговорюють розміри і перспективи «середнього класу». Натомість у західних суспільствах актуальні хіба що поняття «класова влада» і «демократична класова боротьба», що ви-

ступують продуктивними засобами розуміння сучасної публічної політики (Когрі, 1983).

«Клас» як дискурсивна конструкція, або «сконструйована колективність» (constructed collectivity). «Клас» розглядають і як соціальну конструкцію, що здатна впливати на соціальні дії та соціальні зміни. Терборн наводить три приклади застосування цього підходу. Едвард Томпсон (Thompson, 1963) у книзі «Формування англійського робітничого класу» показав, коли і яким чином «клас стався». (2) Гарет Джонс (Jones, 1983), який сприймав клас як дискурсивну, а не онтологічну реальність, основні зусилля доклав радше «до пояснення мов класу виходячи з природи політики, ніж до пояснення характеру політики виходячи з природи класу» (р. 8). (3) Адам Пшеворські та Джон Спраг (Przeworski & Sprague, 1986) проаналізували формування класів у ХХ столітті під впливом передвиборчих стратегій політичних партій. Терборн (Therborn, 2002) вважає розуміння класу як «сконструйованої колективності» «багатообіцяльною дослідницькою програмою для порівняльного історичного дослідження». У її межах можна сформулювати такі інтригуювальні запитання: «Коли, де, в якій формі і яким чином “клас” — соціально-економічно певне розшарування — виник або зник як помітна категорія соціального і політичного дискурсу та організації, як суттєва колективна ідентичність?» (р. 223). Сам Терборн у своїх працях показав, що в Європі клас був куди важливішою дискурсивною конструкцією, ніж будь-де, внаслідок європейського шляху до модерну головно через внутрішній конфлікт, а також унаслідок унікального європейського переважаючого індустріальної постаграрної зайнятості (Therborn, 1995, pp. 23–25, 66–78).

Клас як пояснення структуризації життєвих шансів. Визнаючи вельми актуальним вивчення класово детермінованої патернізації життєвих шансів людей упродовж життя і з покоління в покоління, Терборн вважає важливим урахувати в цій програмі два моменти. (1) Визнати шкідливим будь-який аналіз сучасної структурованості життєвих шансів і генерації нерівності, що не приділяє системної уваги ринкам капіталу і праці. (2) Дотримуватися оптимальності в агрегуванні класів: категорично заперечуючи модель дезагрегації класів Граскі та Віден, Терборн вважає достатньою «повну версію» класової схеми Голдторпа з одинадцятьма класами або її більш агреговані варіанти (детальніше про це див. у підрозділі 2.2).

Клас як пояснення відмінностей у патернах соціальної дії. Терборн зазначає, що традиційна програма класового аналізу включає розгляд класу як можливого пояснення відмінностей у патернах соціальної дії, зокрема: голосування, споживання, колективного протесту, культурних практик тощо. Добре відомо, що останніми десятиліттями вплив класу на ці феномени є дуже нерівнозначним і незрідка вкрай слабким.

За Терборном, ці п'ять тематичних кластерів, що в різний час набували найбільшого значення, актуальні й для сучасного класового аналізу. Він вважає, що вельми корисною дослідницькою програмою для вчених, які цікавляться класом, буде просування в напрямку, протилежному локальному звуженню до масштабу занять (як у концепції Граскі та Віден), — у напрямку

порівняльних досліджень класових культурних сприйняттях, дискурсивних і політичних стратегій у різні періоди й на різних континентах, а також вивчення, з одного боку, інтерфейсів національних соціально-економічних розшарувань, інститутів і розподільних процесів, а з іншого — глобальних чи транснаціональних потоків та історичних умов.

Класовий аналіз як відповідь на шість запитань: Ерик Олін Райт

Серед класових аналітиків, які здійснили у 2000-ті роки авторське упорядкування головних концепцій класу, був і американський соціолог Ерик Олін Райт (Wright, 2003, 2005b), запропонувавши свою типологію способів застосування терміна «клас». Констатуючи, що «будь-яке вживання слова “клас” у соціологічній теорії у той чи інший спосіб порушує проблему розуміння систем економічної нерівності», Райт визнає, що «окремі його вживання вмонтовані в дуже відмінні теоретичні дослідницькі програми, що містять свої типи запитань, а отже свої різновиди концепцій». Завдання класифікувати альтернативні значення концепту «клас» Райт реалізував шляхом ідентифікації «вузлових (*anchoring*) запитань різних дослідницьких програм класового аналізу». Він вирізняє шість вузлових запитань, у відповідях на які слово «клас» відіграє визначальну роль (табл. 1.1)¹.

1. **Клас як об'єктивне положення в системі нерівності.** Поняття «клас» часто є основною відповіддю на запитання: «Як люди *об'єктивно розміщені* в системі розподілу матеріальної нерівності?» У цьому випадку клас визначається в термінах матеріального рівня життя, зазвичай індексованого доходом чи статком. У цій програмі клас є «градаційним концептом» і зазвичай зображується у вигляді сходинок драбини з позначками (наприклад, вищий клас, верхній середній, середній, нижній середній, нижчий). За словами Райта, саме ця концепція класу найяскравіше виражена в масовій свідомості, особливо в країнах (наприклад, США), які не мають розвиненої політичної традиції, пов'язаної з робітничим класом. У цьому контексті клас протиставлений іншим способам об'єктивного розміщення людей у рамках соціальних структур, таким як громадянство або влада.

2. **Клас як суб'єктивне положення і суб'єктивно значимі групи** (*subjectively salient groups*). Слово «клас» іноді фігурує як одна із відповідей на запитання: «Як люди, в індивідуальному чи колективному порядку, *локалізують себе та інших* у рамках структури соціальної нерівності?» У цьому випадку концепція

¹ Ця типологія подана Райтом у двох дещо відмінних варіантах. (1) У висновках до колективної монографії «Підходи до класового аналізу» за редакцією Райта (Wright, 2005d), де викладено домінуючі теоретичні передумови (неомарксизм, неовеберіанство, неодюргайміанство, концепція Бурдьє, інтерпретація класів у контексті теорії ренти Соренсена та посткласовий аналіз), ця типологія із шести вузлових запитань слугує інструментом, що генералізує названі концептуальні підходи (Wright, 2005b). (2) Більш ранній варіант типології із п'яти запитань міститься у статті «Соціальний клас», написаній Райтом (Wright, 2003) для «Енциклопедії соціальної теорії» за редакцією Дж. Ритцера. Здійснене мною реферування типології Райта спирається на обидві публікації.

визначатиме класи, за Райтом, як «соціальні категорії зі спільними суб'єктивно виразними атрибутами, використовуваними людьми для ранжування цих категорій у рамках системи економічної стратифікації». При цьому зміст оцінних атрибутів суттєво змінюється залежно від часу та місця вживання класових категорій. «В одних контекстах класифікація класів-як-суб'єктивних-положень будується навколо життєвих стилів, у других — навколо занять, у третіх — навколо рівнів доходів». Економічний зміст суб'єктивної класифікаційної системи можна виразити або безпосередньо — у рівнях доходів, або опосередковано — у формулюваннях на кшталт «респектабельні класи». Кількість класів також мінлива і залежить від того, як самі актори визначають класові відмінності. Отже, клас тут визначається не набором об'єктивних параметрів соціальної ситуації індивіда, а загальними суб'єктивними уявленнями людей про розташування в системі соціальної нерівності. У цьому розумінні клас протиставлятиметься іншим формам оцінювання (релігії, етнічності, статі, заняттю тощо), котрі також можуть мати економічний вимір, але не визначаються першою чергою в економічних термінах. Класичним прикладом суб'єктивістської класової концепції є концепція Лойда Ворнера (Warner et al., 1949).

Згідно з Райтом, питання щодо формування суб'єктивної ідентичності відіграє головну роль у трьох серед поданих ним сучасних теоретичних підходів (див. табл. 1.1). У класовому аналізі П'єра Бурдьє (Bourdieu, 1984) важливим є зв'язок символічних класифікацій, класових відмінностей у життєвих шансах і класових ідентичностей. Девід Граскі та Кім Віден (Grusky & Weeden, 2001), ідентифікуючи класи в термінах «реальних» груп на противагу просто номінальним класифікаціям, виходять з тези, що в сучасних розвинених суспільствах такі реальні, суб'єктивно значимі межі відповідають не «великим класам» (big classes) у марксистському і веберівському підходах, а заняттям. Саме заняттєві групи генерують різні типи значимого досвіду і можливостей для людей, перетворюючи ці категорії на реальні (іншими словами, суб'єктивно значимі) групи, а не просто формальні класифікації. Проблема суб'єктивної ідентичності та групової формації перебуває в центрі класового підходу Яна Пакульські (Pakulski & Waters, 1996; Pakulski, 2005). Він стверджує, що раніше сформовані навколо економічних нерівностей у рамках ринку і сфери виробництва стабільні групові ідентичності наприкінці ХХ століття виявилися розмитими; клас тепер не є релевантною відповіддю на питання про суб'єктивну локалізацію себе і соціально значимих інших. По-різному визначаючи клас (Пакульські у традиційних категоріях «великих» класів, Граскі — як дезагреговані суб'єктивно значимі групи занять), обидва вони стверджують, що того типу широкі соціальні категорії, що їх і марксистки, і веберіанці ідентифікують як «класи», вже не є суб'єктивно важливими ідентичностями когерентних груп з реальними межами.

3. Клас як реляційне пояснення економічних життєвих шансів. Клас може бути частиною відповіді на одне з найвідоміших соціологічних запитань: «Чим пояснюється нерівність економічно зумовлених життєвих шансів і матеріальних рівнів життя індивідів і сімей?» Райт наголошує, що це запитання потребує не просто описово ранжувати (суб'єктивно чи об'єктивно) людей у рамках

певної системи стратифікації, але ідентифікувати конкретні причинно-наслідкові механізми, що допомагають визначити характерні риси цієї системи. Як правило, «коли клас використовують для пояснення нерівності, його концепція передусім визначається не суб'єктивно виразними атрибутами соціального статусу, а *стосунком людей до різних доходогенерувальних ресурсів*». Так клас стає не просто *градаційною*, а *реляційною* концепцією. Така концепція класу характерна як для веберіанської, так і для марксистської традиції. За Райтом, у цьому контексті клас протиставляється іншим детермінантам життєвих шансів людини (таким, як географічне положення, раса, стать, уродженна обдарованість), що також можуть фігурувати в аналізі класу (в поясненні, чому різні типи людей опиняються в різних класах), але визначення класу як такого фокусується на зв'язках між людьми і доходогенерувальними активами. На цьому (третьому в класифікації Райта) запитанні зосереджений класовий аналіз Голдторпа (Goldthorpe, Llewellyn, & Payne, 1987; Goldthorpe, 2000a; Erikson & Goldthorpe, 1992); його категорії розроблені строго в термінах вимог опису й пояснення економічних життєвих шансів. Це запитання є також вузловою точкою класової концепції Бурдьє (Bourdieu, 1984, 1985, 1986, 1987), щоправда, від інших класових аналітиків його відрізняє розширення ідеї пояснення життєвих шансів шляхом переходу від набору суто економічних ресурсів до множини неекономічних (культурних і соціальних) ресурсів.

4. **Клас як основа генерування антагоністичного конфлікту**². Запитання «Якими соціальними розколами систематично формуються відкриті антагонізми і конфлікти?» ще більше ускладнює пояснювальну функцію концепту класу. Відповідно до Райта, таке запитання передбачає концепцію, де класи визначаються не просто спільністю умов, що детермінують економічні можливості (на що спрямоване третє запитання), але де ці кластери спільних умов генерують антагонізми інтересів і, відповідно, тенденцію до відкритого конфлікту («створюють підґрунтя для зіткнення людей у намаганні скористатися цими можливостями»). У поясненні соціального конфлікту клас протиставлятиметься неекономічним джерелам соціального розшарування (таким, як релігійна чи етнічна належність) і некласовим формам економічного розшарування (сектор економіки або географічний регіон). Це питання про базис антагоністичного конфлікту найбільш значуще в марксистській традиції, хоча і Вебер розглядає клас як потенційну основу для соціальних конфліктів, проте відкидає тезу Маркса про відкритий конфлікт як неминучий наслідок класових відносин. У трактуванні Райта, Маркс не вважав вибухоподібний класовий конфлікт усталеною рисою капіталістичного суспільства, проте він вочевидь визнавав дві тези: 1) капіталізм буде характеризуватися повторюваними епізодами інтенсивного класового конфлікту; 2) з часом ці епізоди матимуть тенденцію до інтенсифікації, що зрештою призведе до перетворення капіталізму революційним шляхом. Афоризм «класова боротьба — рушійна сила історії» виражає важливість проблеми конфлікту для класової концепції Маркса. Для

² Цей пункт відсутній у більш ранній версії типології (Wright, 2003).

Райта очевидно, що в концепціях, вузловим питанням яких є пояснення соціального конфлікту, особливу роль відіграватиме теорія експлуатації. У марксистській вона розробляється в термінах привласнення одним класом праці іншого, у класовому підході Соренсена — в термінах отримання економічних рент. В обох випадках конфлікти інтересів розглядаються як умонтовані в саму структуру класових відносин.

5. *Клас як вимір історичної мінливості систем нерівності.* Клас фігурує у відповідях на запитання: «Як слід характеризувати і пояснювати мінливість соціальної організації нерівності впродовж історії?» Згідно з Райтом це запитання потребує макрорівневої концепції (оскільки мікрорівнева концепція призначена для пояснення причинно-наслідкових процесів у житті окремих індивідів), причому такої, що передбачає макрорівневі зміни у часі та просторі. Це питання важливе і для марксистської, і для веберіанської традиції, але вони дають на нього різні відповіді. У марксистській найважливішим аспектом історичної варіативності нерівності є *відмінність способів виробництва і привласнення економічного надлишку* в різних економічних системах, відповідно, класи визначаються виходячи з механізмів отримання надлишку. Капіталізм і феодалізм протиставляються на підставі конкретних механізмів здійснення експлуатації, у першому випадку це механізм ринку праці, що дає робітникам можливість бути найнятими капіталістами, і контроль капіталістів над процесом праці, що дає змогу привласнювати трудовитрати робітників; у другому — механізм примусового вилучення землевласниками надлишку у селян. Обидва способи організації економічних відносин генерують класи, базуючись на привласненні економічного надлишку класом експлуататорів, проте вони якісно відрізняються за способом його отримання. Однак для Вебера головною проблемою історичної варіативності є *відносна значимість різних форм нерівності* — класу та статусу. Капіталізм і феодалізм протиставляються не як два типи класових структур, а як суспільства, де фундаментальною основою влади і нерівності в першому випадку є клас, а в другому — статус. На питанні про форми історичної мінливості соціальної організації нерівностей фокусуються також присвячені класу праці Майкла Мана, передусім «Джерела соціальної влади» (Mann, 1986). Це питання відіграє вирішальну роль у підходах Яна Пакульські та Девіда Граскі (табл. 1.1), проте їхнім фокусом є варіативність класовості (classness) соціальної нерівності з плином часу *в рамках історії капіталізму*. За Райтом, для цих авторів «клас описує соціальну організацію нерівності в конкретний період розвитку капіталізму, приблизно від початку промислової революції до настання постіндустріальної доби. У цьому випадку питання не у відносній значимості класового та статусного устрою, як у Вебера, і не у великомасштабній історичній мінливості форм експлуатації, як у Маркса, а в переході від високо структурованої й когерентної системи нерівності в промисловому капіталізмі до фрагментованої, перехресної системи комплексних нерівностей у постмодерних суспільствах» (Wright, 2005b, p. 119).

Таблиця 1.1. Шість вузлових запитань класового аналізу Е.О. Райта

Підхід до класового аналізу	1. Положення в системі розподілу	2. Суб'єктивно значимі групи	3. Життєві шанси	4. Антагоністичні конфлікти	5. Історична варіативність	6. Визволення
Масова свідомість	***	*	**	*		
Девід Граскі (неодюркгайм-міанський підхід)	**	***	**	*	*	
Ян Пакульскі	**	***	**	**	**	
П'єр Бурдьє	**	**	***	*		
Ричард Брин і Джон Голдторп (неовеберіанський підхід)	**	*	***	*		
Ааге Соренсен	**	*	**	***		
Макс Вебер	*	*	**	*	***	
Ерик Олін Райт (неомарксистський підхід)	*	*	**	**	**	***

*** — першорядне вузлове запитання для цієї концепції класу.

** — другорядне вузлове запитання (підпорядковане першорядному вузловому).

* — додаткове запитання, заторкуване в класовій концепції, але не основне для неї.

Запитання, у відповідях на які фігурує «клас»:

1. *Положення в системі розподілу*: «Як люди об'єктивно розташовані в системі матеріальної нерівності?»
2. *Суб'єктивно значимі групи*: «Як люди, в індивідуальному чи колективному порядку, суб'єктивно локалізують себе та інших у рамках структури нерівності?»
3. *Життєві шанси*: «Чим пояснюється нерівність життєвих шансів і рівнів життя?»
4. *Антагоністичні конфлікти*: «Якими соціальними розколами систематично формуються відкриті конфлікти?»
5. *Історична варіативність*: «Як слід характеризувати та пояснювати мінливість соціальної організації нерівностей упродовж історії?»
6. *Визволення*: «Якого роду перетворення необхідні для ліквідації експлуатації в капіталістичних суспільствах?»

Джерело: (Wright, 2005b, p. 182, table 7.1)

6. **Клас як основа визволення** (emancipation). Клас відіграє головну роль у відповіді на запитання: «Якого роду перетворення необхідні для ліквідації економічного гноблення та експлуатації в капіталістичних суспільствах?» Це за-

питання потребує не тільки пошуку пояснень механізмів генерації економічних нерівностей, а й нормативного судження про ці нерівності (оцінки їх як історично минутих форм гноблення й експлуатації) та нормативного бачення перетворень цих нерівностей. Це вузлове марксистське питання, що передбачає концепцію класу, навантажену нормативним змістом (іншими словами, концепцію, що відіграє вирішальну роль у політичному проекті визвольних соціальних перетворень і порушує питання про виклик системам економічного гноблення й експлуатації). Райт зазначає, що в марксистській традиції класового аналізу важливі й інші дослідницькі питання з його класифікації, наприклад, третє (про структурування життєвих шансів) або п'яте (про історичну варіативність), однак особливої значимості вони набувають у рамках параметрів проблеми визвольних перетворень.

Отже, кожному визначенню класу Райт увідповіднив певну дослідницьку програму, унаочнивши зв'язок між набором вузлових питань і різноманітними підходами класового аналізу (табл. 1.1). Райт наголошує, що його ідея — подати альтернативні підстави класового аналізу як зорганізовані навколо різноманітних комбінацій вузлових питань — може нейтралізувати «ідеологічно заряджений характер багатьох дебатів стосовно класу» й дати змогу дослідникам не прилучатися цілком до того чи іншого табору (марксистів, веберіанців, бурдьеанців або дюркгайміванців), а обирати той чи інший підхід залежно від конкретної емпіричної дослідницької програми, адже найкраще концептуальне меню можуть запропонувати або ті, або інші підходи класового аналізу. «Дослідник може стати веберіанцем для вивчення класової мобільності, бурдьеанцем — для вивчення класових детермінантів життєвих стилів і марксистом — для критики капіталізму» (Wright, 2005b, p. 190).

Три способи опису класу: Майк Севідж і колеги

Майк Севідж і колеги у статті-відповіді (Savage et al., 2014) на критичні відгуки на запропоновану ними «нову класову карту» сучасного британського суспільства (Savage et al., 2013) ще раз звертаються до запитання «Що таке клас?». Погоджуючись, що концепцію класу неможливо прив'язати до якоїсь однієї парадигми, автори констатують, що питання визначення природи класу і його сучасного картографування жорстко дискутуються в рамках чільних академічних парадигм. На їхній погляд, ця неврегульованість продуктивна, бо свідчить про потужність та актуальність самої класової концепції. Аналізуючи конкурентні підходи, автори виокремили три різні способи опису класу, кожен з яких вияскравлюється у відгуках на їхнє дослідження (рис. 1.3).

Перший спосіб робить акцент на класі як **«дискретній» змінній**, яку потрібно віддиференціювати від решти характеристик, з якими він може асоціюватися — статус, стать, вік, етнічна належність, місце проживання тощо (див., напр.: (Mills, 2014)). На думку команди Севіджа, дослідники, які сповідують цей підхід, намагаються визначити клас як унітарну/дискретну змінну і зафіксувати її «нетто» значимість (на це спрямовані масштабні проекти емпіричного оцінювання значимості класу серед інших названих вище змінних).

Другий спосіб визначення класу, якому віддають перевагу Севідж із колегами³, стосується *класу як соціальної формації* (social formation). У цьому разі клас є результатом кристалізації різних характеристик (заняття, дохід, стать, вік тощо), проте виходить за рамки його різноманітних чинників-складових. На думку авторів, класи саме в цьому сенсі — не як очищені від домішок «чисті» змінні, але як чіткі соціальні спільноти — цікавлять істориків. Згідно зі знаменитим формулюванням Едварда Томпсона (Thompson, 1963) англійський робітничий клас був кристалізацією культурних традицій «вільнонароджених англійців», ремісничих навичок, досвіду державних репресій тощо. Сучасні історики додають також інші риси, такі як гендерна специфіка класових культур та ідентичностей (Clarke, 1997; Skeggs, 1997, 2004) чи переплетіння класової ідентичності з расовою та етнічною (Hall, 1980; Rollok, 2014). Відповідно до пропонованого Севіджем і колегами визначення класу як соціальної формації, класова схема має виявляти класи не як структурні сутності, а як продукт взаємодії різних капіталів, що їх утворюють, — економічного, соціального і культурного.

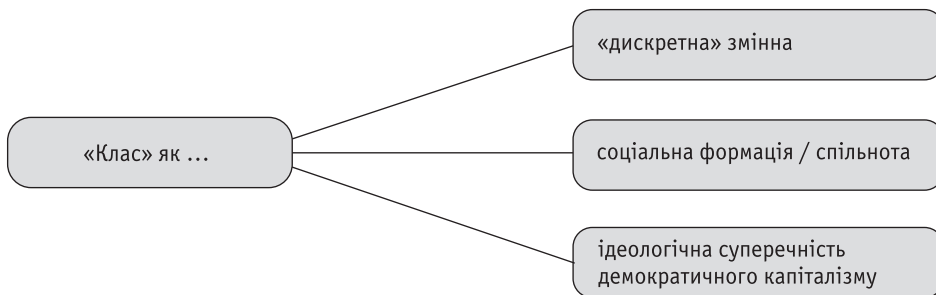

Рисунок 1.3. Три способи визначення класу (М. Севідж і колеги)

У третьому значенні, виявленому в рамках дискусії, клас розглядають як *ідеологічну суперечність демократичного капіталізму*. Севідж і колеги зазначають, що палкий суспільний інтерес до класу на початку XXI століття (який виник у результаті широко розрекламованої кампанії зі збирання даних для їхнього дослідження стосовно класової мапи сучасного британського суспільства) резонує з глибокою напруженістю між, з одного боку, удавано егалітарним духом демократичного суспільства, а з іншого — різкими й невпинно загострюваними нерівностями капіталізму. (Докладніше про суперечливі виміри класу в цьому ключі див.: (Dorling, 2014).) Іншими словами, визнати існування класів у вигляді дискретних соціальних груп (сконструйованих авторами) — означає образити глибоко прихований егалітаризм громадськості з її вірою в те, що «кожен нічим не гірший за іншого», її протидією снобістським

³ Севідж і колеги наголошують, що їхня модель іншого типу, ніж розроблена Голдторпом, оскільки є не дедуктивною, а індуктивною класовою схемою (Savage et al., 2013, p. 243).

та елітарним мотивам і усталеною думкою, що «поводитися з навколишніми з неприхованою зверхністю вже дуже непопулярно» (Savage, Bagnall, & Longhurst, 2001; Warde, 2012). Утім, попри символічне домінування цього популістського й демократичного мотиву, сучасний капіталізм одночасно генерує масштабні економічні розшарування і фундаментальні нерівності життєвих шансів, яких не можна не помічати. На думку Севіджа, «клас заторкує за живе», позаяк «інклюзивна демократична чутливість вступає в конфлікт із повсякденним очевидним існуванням нерівності». Таким чином, вочевиднюється ситуація культурної двоїстості, коли люди пручаються ідеї існування чітко окреслених соціальних класів та ідентифікації їх (людей) як членів конкретного класу, але разом із тим вони добре пристосовані до процесів «класування» й заінтриговані розумінням принципу дії класу.

Автори резюмують, що перебіг обговорення веде до висновку про ключовий взаємозв'язок класу і нерівності. Адже класи, в усіх трьох перелічених вище сенсах, можуть існувати тільки у зв'язку з іншими класами, і саме структурна асиметрія між ними є вузловим елементом для розуміння їх як класів, а не просто груп чи категорій. Саме внаслідок цього перетину з нерівністю концепція класу відрізняється від концепції типологій маркетингових досліджень або форм сегментації. Севідж і колеги наголошують, що на підставі комплексного набору даних завжди можна вибудувати типології, проте для визнання їх класами потрібна відповідь на фундаментальне питання про те, як клас пов'язаний із нерівністю. При цьому саме питання про природу класу автори вважають найгострішим і спірним, однак, резюмуючи попередні дискусії (Savage, Warde, & Devine, 2005), вони поки що не бачать адекватного його розв'язання.

Автори викладених вище класифікацій, делікатно знявши інформаційний шум, що незмінно супроводжує майже два століття поспіль дискусії з приводу класів, влучно підсумували релевантні для цієї предметної царини значення і смисли, починаючи зі звернення до найважливіших попередників, котрі вивчали макроструктурованість соціуму (насамперед, К. Маркса і М. Вебера), та сучасних загальноновизнаних грандів класового аналізу (Дж. Голдторпа, Е.О. Райта і П. Бурдье) і аж до методологів-новаторів (таких, як А. Соренсен, Я. Пакульські, Д. Граскі та К. Віден, М. Севідж та ін.), чії ідеї зазнають нині прискіпливої концептуальної та емпіричної верифікації. Зіставлення розглянутих вище класифікацій дає підстави для низки констатацій.

1. Автори запропонованих класифікацій, препаруючи й підсумовуючи варіанти концептуалізацій класу і методологій його дослідження, мимоволі виявляють і демонструють ідеологічну напруженість академічних дебатів про клас і вельми жорстку конкуренцію та нетерпимість у дослідницьких стратегіях. Тим часом серед класових аналітиків склався й певний консенсус, що полягає у визнанні множинності значень поняття «клас» і багатоманіття класових концепцій за рівнем пояснювальної компетенції, а також в усвідомленні необ-

хідності упорядкувати наявні визначення класу і використовувати їх залежно від теоретичних преференцій і предметного фокуса дослідника.

2. У кожній із запропонованих класифікацій увиразнюється апріорна нерозривність визначення класу і змісту/програми класового аналізу. Іншими словами, за кожним визначенням класу проглядається свій шлейф тематизацій дослідницького поля, імен і знакових публікацій класових аналітиків, що репрезентують цей спосіб соціологічного вжитку поняття «клас».

3. Викладені класифікації не суперечать одна одній (хоча вони побудовані на різних засадах і мають власне призначення), а радше доповнюють одна одну, під різним кутом зору структуруючи наше знання про клас і можливості його концептуалізації. Так, Соренсен упорядковує класові концепції відповідно до трьох «рівнів їхньої теоретичної амбітності», де дістають своє місце як простіші градаційні моделі, так і складніші — реляційні. Райт, розробляючи свою типологію «вузлових питань класового аналізу» у тому ж ключі (розрізняючи градаційні та реляційні схеми), додає ще низку засад диференціації, зокрема суб'єктивні та об'єктивні схеми. Терборн визначає «клас» не тільки як онтологічну або структурну реальність, а й як дискурсивну конструкцію. Класифікація Севіджа і колег, відрізняючись від трьох попередніх більшою емпіричною зорієнтованістю, звертає увагу на контроверсійність побутування поняття «клас» у публічному дискурсі сучасного західного (британського) суспільства. Разом із тим усі розглянуті генералізації значень поняття «клас» передбачають обов'язковість операціоналізації та картографування класу, а потім фіксації «класових ефектів» — емпіричної верифікації впливу класу на життєві шанси, соціальну ідентичність, здоров'я, культурні практики, патерни споживання та політичної участі тощо.

4. Автори класифікацій не претендують на створення якоїсь загальної (універсальної) програми класового аналізу, проте з їхніх узагальнень можна легко експліціювати перспективні напрями і конкретні завдання для майбутніх досліджень. Причому претензію на монополію дослідницької стратегії підривають самі ж гранди дослідження класів; наприклад, такого роду прагматизм проглядає в пораді Ерика Оліна Райта молодим соціологам не намагатися цілком приєднатися до одного із конкуруючих ідеологічних таборів теоретиків, а обирати «концептуальне меню», керуючись конкретними дослідницькими завданнями (Wright, 2005b, p. 190).

1.2. Тематичні кластери сучасного класового аналізу

За майже двовікову історію класового аналізу в соціології поступово склалися різноманітні теоретичні інтерпретації й емпіричні верифікації головного концепту, методичні інструменти фіксації специфікованого набору показників і релевантні бази даних. У перебігу періодичних спеціалізованих дискусій висувалися конкурентні ідеї та підходи, точилася боротьба за їх легітимацію. У західній соціології (на відміну від радянської) такого штибу змагальність

завжди визнавалася нормативною і продуктивною, проте вела вона не тільки до накопичення консенсусного знання з класової тематики, а й до розширення простору конфлікту інтерпретацій поняття «клас». На зламі тисячоліть у середовищі соціологів, які систематично вивчають класи, артикулювалася потреба в упорядкуванні наявних концепцій та уточненні сфери релевантності класового аналізу.

У відповідь на це низка авторитетних соціологів запропонували варіанти зменшення міри концептуальної невизначеності даної предметної царини (докладно див.: підрозділ 1.1). Так, Ааге Соренсен (Sørensen, 2000) узагальнив класові концепції за рівнем їхньої теоретичної амбіційності, створивши типологію дослідницьких цілей, адекватно реалізованих у концепціях різного рівня. На думку Горана Терборна (Therborn, 2002), концепт «клас» упродовж усього періоду його наукового використання фігурував у дослідницькому і публічному дискурсах переважно у п'яти тематичних кластерах. Ерик Олін Райт (Wright, 2005b) розробив типологію способів застосування поняття в соціологічній теорії на підставі ідентифікації вузлових питань і відповідей на них у різноманітних дослідницьких програмах класового аналізу. Майк Севідж із колегами (Savage et al., 2014) виокремили три способи визначення класу в сучасній соціології.

Альтернативність названих класифікацій не означає необхідності обирати й солідаризуватися з однією із них, а, навпаки, залишає відкритою опцію інших генералізацій тематики дослідницьких напрямів вивчення класу, можливо, навіть запрошуючи вдаватися до відповідних спроб. Спираючись на вже вироблений названими вище авторами масив прийомів узагальнення підходів, запропоную свій спосіб класифікації дослідницьких тем/завдань класового аналізу, ґрунтований на трьох принципах.

(1) Тематичні напрями класового аналізу конституюються дослідницькими питаннями, що спрямовують науковий пошук⁴. Близькі за тематикою питання об'єднуються в кластер, назву якому дає головний предмет/ідея дослідження. (2) Відповіді на кожне з питань являють собою поняття та концепції, що вироблені різними аналітиками і становлять мову/словник наукового дискурсу навколо даного питання. Причому поняття, що є основними в одній концепції, інша може ігнорувати або заперечувати. (Скажімо, веберіанці при аналізі природи класових відносин відкидають поняття «експлуатація», що є центральним для марксистів.) Звідси випливає, що кластери концептуально/парадигмально гетерогенні. (3) Простору тематичних кластерів із необхідністю задається певна розмірність, почасти обґрунтована, але явно не завершена. Важливо виробити деяку скінченну (але не остаточну) кількість тем/питань, щоб зробити осяжним широке дослідницьке поле концептуалізацій, методологій, методик, результатів. Але список запитань і відповідей на них (понять і концепцій) не є постійним, його можна звужувати або розширювати, об'єднуючи

⁴ За прикладом типології Райта (Wright, 2005b), де кожному визначенню поняття «клас» увідповіднено певне вузлове запитання.

або диференціюючи їх⁵. Узагальнення наявної літератури дало змогу ідентифікувати шість вимірів, тож у класифікації все багатоманіття дослідницьких питань і ключових понять об'єднується в шість тематичних кластерів, кожен з яких представляє традиційні й актуальні царини компетенції класового аналізу (рис. 1.5). До них належать: (А) формування, відтворення та занепад класів, (Б) природа соціального класу, (В) класове картографування, (Г) класові ефекти, (Д) суб'єктивні аспекти класу, (Е) класові формації та класові дії. Перелічені принципи класифікації та набір тематичних кластерів є елементами пропонованої мною концепції поліпарадигмальних тематичних напрямів сучасного класового аналізу.

Кластер А. Вивчення формування, відтворення і занепаду класів
(механізм формування/відтворення/занепаду класу; інституціональні і культурні передумови класів; класова структура і класова формація)

Серед традиційних питань класового аналізу — як класи виникають і відтворюються, а також як вони занепадають і зникають? Акцент при цьому роблять на вивченні механізму цих процесів.

Питання виникнення (формування/становлення/генези) класової системи загалом або того чи іншого класу виступало темою численних досліджень у рамках різних теоретико-методологічних підходів. Одним із фундаторів культурного підходу був англійський історик-марксист *Едвард Піт Томпсон* (Thompson, 1963), який застосував у книзі «Формування англійського робітничого класу» дві методологічні новації. По-перше, у центр аналізу становлення робітничого класу він уперше поставив не дії домінуючих класів і політичних еліт, а «історію знизу» — дії робітників, «піхоти промислової революції». По-друге, він фокусував дослідження не на класі як структурі, а на ретельній реконструкції свідомості та дій індивідів і груп, характері їхнього повсякденного життя (побуту, звичок, культури англійських робітників у ХІХ столітті)⁶. Культурний підхід до формування класу набув продуктивного розвитку у працях *П'єра Бурдьє* (Bourdieu, 1984, 1985, 1987), *Ріка Фантасія* (Fantasia, 1988), *Бевєрлі Скегс* (Skeggs, 1997, 2004), *Майка Севіджа* (Savage et al., 2013).

⁵ Наприклад, класифікація Райта попервах містила п'ять вузлових запитань (Wright, 2003), а потім шість (Wright, 2005b). Описуючи процес створення своєї класифікації, Райт наголошував, що запитань може бути більше, і вони можуть бути різноманітними.

⁶ Недолік цього підходу критики вбачають у тому, що «ці процеси зазвичай виявляються локалізованими явищами, які неможливо систематично ув'язати з покладеною в їх основу широкою класовою структурою» (Weininger, 2005, р. 114). «Клас» — це те, що має бути *створене* в певному місці у певний історичний момент. Такі дослідження не знають собі рівних у просюванні дрібних деталей повсякденної діяльності або історичних документів у спробах встановити утворення класів через процеси розміщення і демаркації, що ведуть до утворення більш-менш окреслених соціальних груп.

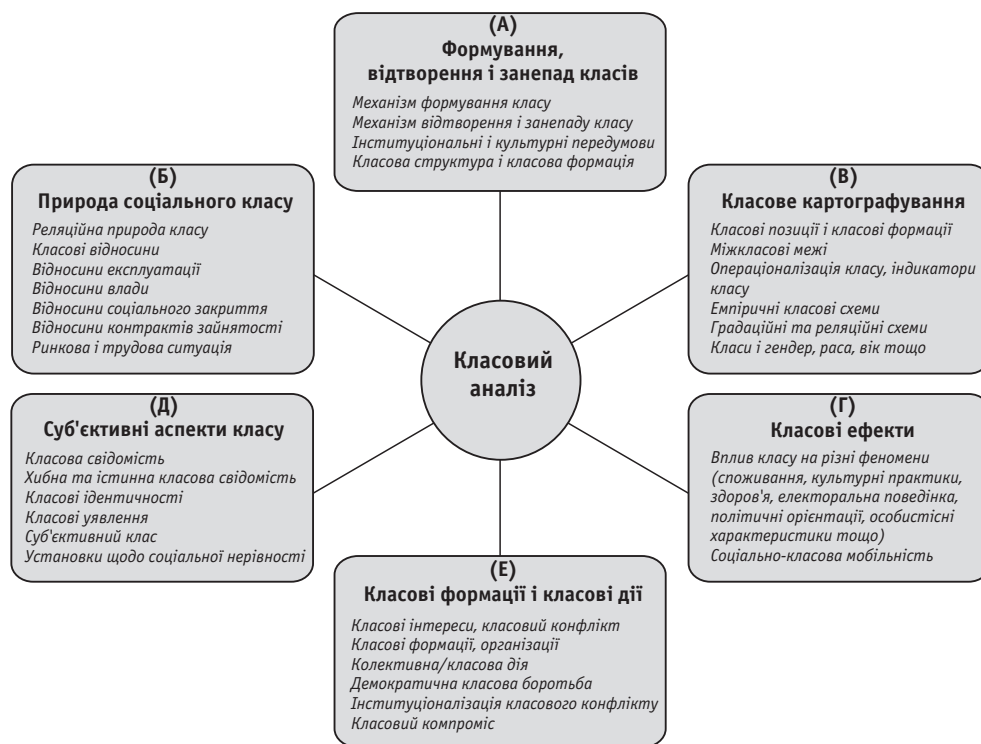

Рисунок 1.4. Тематичні кластери класового аналізу (класифікація автора)

Інший — інституціональний — підхід до вивчення питання виникнення класів застосував англійський історик *Майкл Ман* (Mann, 1993), котрий глибоко досліджує цей предмет у своїй знаменитій книзі «Джерела соціальної влади», у другому її томі «Розквіт класів і національних держав у 1760–1914 роках». Аналізуючи механізм становлення капіталістичної соціальної структури (класів), Ман констатує, що її домінантні характеристики зумовлені складною взаємодією чотирьох «сил» (ідеологічної, економічної, мілітарної та політичної). У результаті цієї взаємодії продукуються та реплікуються основні інститути й актори, капіталізм проходить кілька фаз еволюції (комерційний, індустріальний, постіндустріальний), формується національна держава, виникають й утверджуються відповідні еволюційним фазам капіталізму класи, ідеологічна інфраструктура, нація. Ман реконструює те, як індустріалізація економіки, формування ринків, суверенних національних держав і партійної системи репрезентації владних повноважень породжують відносини домінування і підпорядкування між буржуазією і робітничим класом, ведуть до формування гетерогенного середнього класу.

Представників дискурсивного підходу цікавить становлення класу не тільки як онтологічної реальності, а й як дискурсивного конструкта. Наприклад, *Адам Пшеворські* і *Джон Спраг* (Przeworski & Sprague, 1986) проаналізували формування класів у ХХ столітті під впливом передвиборчих стратегій політичних партій.

Широке коло досліджень спрямоване на пояснення природи та генези «нових» класів у західних суспільствах, що формуються від другої половини ХХ століття. Так, оформлення й домінування *середніх класів* у цей період набуло поліпарадигмального тлумачення — як у пошуку номінації («новий клас», «клас інтелектуалів», «клас менеджерів, адміністраторів і професіоналів» тощо), так і в поясненні причин і механізмів їхнього становлення (Bell, 1987; Wright, 1985, 1997; Goldthorpe, Llewellyn, & Payne, 1987; Esping-Andersen, 1999; Валерстайн, 2002). У сфері публічного й політичного життя обсяг і склад середнього класу виступав мірилом успіху державної політики, маркером позитивної соціальної ідентичності. Разом із тим було запропоновано низку концептів для опису формування «нових небезпечних класів». Поняття «*андер-клас*» (Wilson, 1987; Auletta, 1982) мало зафіксувати становище соціальних низів — бідних, дискримінованих і «виключених» із суспільства, котрі перманентно відчувають дефіцит певних активів (роботи, освіти, житла, громадянства), є носіями «культури бідності». Цей термін був швидко привласнений політиками, які включили його в розроблення соціальних програм та електоральної політики. Через поняття «*прекариат*» (Standing, 2011; Savage et al., 2013) намагаються осмислити появу нових соціальних груп, детермінованих інституціональними зрушеннями на ринку праці (зокрема, флексибільністю й аутсорсингом) та ускладненням соціальних нерівностей. Ним позначають найманих працівників, чії відносини зайнятості, дохід, умови праці, соціальний статус характеризуються як негарантовані й нестабільні; вони мають розмиту соціальну ідентичність, почуваються вразливими, відчувають непевність. Прекариат описують як винятково гетерогенний у галузевому, професійному, освітньому плані (люди, що перманентно змінюють одне місце роботи на інше, є зайнятими неповний робочий день, мають тимчасові, сезонні або випадкові заробітки) та як такий, що комплектується з усіх верств суспільства, але поки що позбавлений політичної артикуляції своїх інтересів.

Вивчення зворотного процесу — занепаду класової структури в сучасному капіталістичному суспільстві — дістало відображення у назві кількох знакових праць, наприклад, «Прощавай, робітничий клас» *Андре Горца* (Gorz, 1982) та «Смерть класу» *Яна Пакульскі та Малколма Вотерса* (Pakulski & Waters, 1996), котрі дали ім'я однойменній дискусії про тенденцію до становлення безкласового суспільства і про зниження релевантності поняття «клас» у поясненні сучасних нерівностей і конфліктів (Giddens, 1991; Beck, 1992; Lash, 1999; Kingston, 2000). Ці автори констатували згладжування міжкласових відмінностей, ослаблення класових ідентичностей і різноманітних класових ефектів, зникнення класово детермінованих політичних партій і соціальних рухів, пояснюючи ці факти зміною інституціональних умов — становленням держави загального добробуту, деіндустріалізацією, зсувом зайнятості від індустріального сектору до постіндустріального, індивідуалізацією праці, формуванням моделі соціального діалогу між державою, роботодавцями і працівниками, виходом на перший план гендерних, расових, громадянських аспектів нерівності й антагонізму.

Назву приклади дослідження механізму занепаду і реструктуризації робітничого класу. Великий дослідницький колектив під керівництвом *П'єра Бурдьє* подав у книзі «Тяготи світу» (Bourdieu et al., 2000) етнографічний опис соціальних трансформацій у Франції, який містить аналіз етнічних антагонізмів у робітничому класі, що виникли в результаті імміграції, перетворень індустріальної економіки та змін ринку праці. *Саймон Чарльзворт* (Charlesworth, 2000) етнографічно документував життя англійського містечка Ротергема, в якому деіндустріалізація дала поштовх «розпаду» способу життя спільноти загалом. Не знайшовши відображення свого становища у політичних промовах і будучи відірваними від профспілкових традицій, молоді члени робітничого класу, попри схожість умов і стилю життя, демонструють абсолютно не артикульовану дискурсивно колективну ідентичність, а їхні практики й елементи життєвого стилю сприймаються передусім як ознаки стигми.

Поряд із дослідженням механізмів формування й занепаду класових відносин і структур вивчають і механізми їх відтворення. Так, неомарксистисти постулюють, що класові відносини стабільно відтворюються в разі активної інституціональної підтримки їх. У низці теоретичних та емпіричних праць вони показують, які інститути й через які механізми на макро- і мікрорівні сприяють сталості капіталістичної класової структури, притлумлюючи здатність працівників чинити опір експлуатації й нав'язуючи їм згоду з пануванням капіталістів. Наприклад, *Самуель Боулс* і *Герберт Гінтіс* (Bowles & Gintis, 1976), аналізуючи інститут освіти з точки зору функційного зв'язку навчання у школі з майбутнім класовим статусом дітей, констатували, що школи переважно з дітьми робітників вибудовували навчальний процес навколо дисципліни й підпорядкування, забезпечуючи засвоєння ними ролі майбутнього трудового ресурсу експлуатації на виробництві. Водночас школи для дітей із середнього класу й еліти виховували автономію і творчість, що давало змогу краще виконувати ролі панування й управління виробництвом. Автори резюмували, що школа допомагає розв'язувати проблеми відтворення класових відносин: робити дітей різного класового походження здатними ефективно функціонувати у класово призначених ролях. *Майкл Буравой* (Burawoy, 1979) реконструював механізм «виробництва згоди» серед фабричних робітників, показавши, як організація праці у поєднанні з конкретним режимом праці продукує згоду з пануванням управлінців, приховуючи капіталістичну експлуатацію. *Адам Пшеворські* і *Джон Спраг* (Przeworski & Sprague, 1986) вивчали, як через закони про вибори капіталістичні демократії маніпулюють потенційно загрозливими для інтересів капіталістів політичними діями робітничого класу, спрямовуючи їх у сумісні з відтворенням капіталізму практики та створюючи умови для гегемонії влади.

Таким чином, питання формування, відтворення і занепаду соціальних класів концептуалізуються й емпірично верифікуються в рамках різних підходів. Дослідники фіксують варіативність інституціональних і культурних умов і класової структури в різні історичні періоди й у зіставленні з різними типами національних суспільств.

Кластер Б. Вивчення природи соціального класу

(реляційна природа класу; класові відносини; відносини власності, експлуатації, влади, соціального закриття, привілеї/обмеження; трудова і ринкова ситуації; відносини контрактів зайнятості)

Дослідницьке питання про природу соціальних класів (*що лежить у підґрунті класових відмінностей і нерівностей?*) не стоїть на порядку денному градаційних концепцій, разом із тим воно є засадовим у концепціях реляційних⁷. Усі прихильники реляційного підходу, починаючи від його фундаторів — Карла Маркса і Макса Вебера, визначають класи в термінах *відносин*. Однак класовий аналіз характеризується довгою історією спорів стосовно природи цих класових відносин.

Для *Карла Маркса* (Marx, 1959) та його послідовників базисом класів виступають *відносини експлуатації*, які є результатом нерівного привласнення одним класом суспільного багатства, виробленого спільними зусиллями. Концепція експлуатації, на яку спирається класова теорія Маркса, ґрунтувалася на трудовій теорії вартості (її суть: капіталістичний клас накопичував ресурси, систематично відбираючи додаткову вартість у робітничого класу, заробітна плата якого не була еквівалентною вартості зусиль, витрачених на виробництво товарів для своїх роботодавців). Щоправда, від цієї теорії відмовилися навіть неомарксистки, визнавши її хибною. Так, *Ерик Олін Райт* (Wright, 1985, 1997) спирається на концепцію експлуатації, однак її засади перевизначає в термінах теорії ігор, використовуючи ідею *Джона Рьомера* (Roemer, 1982); операціоналізація ж його класових схем базується на перехресній класифікації майнових, владних і кваліфікаційних відносин. *Ааге Соренсен* (Sørensen, 2000; Grusky & Sørensen, 1998), переосмислюючи ідею відносин експлуатації, в основі класів убачає конкуренцію з приводу володіння рентопродуквальними активами.

Соціологи *немарксистської* традиції відокремили концепцію класу від будь-яких згадувань експлуатації. Для *Макса Вебера* (Weber, 1946) класові відносини формувалися *ринком*, де одне класове угруповання купувало різноманітні форми праці, пропоновані іншими; ця праця різнилася і визначалася за рівнями навичок та кваліфікації, тому неможливі групи застосовували тактики виключення для збереження свого становища на ринку. *Джон Голдторп* також не бачить необхідності в понятті експлуатації для пояснення класових відносин; класові схеми, пов'язані з його ім'ям, базуються на *відносинах зайнятості*, а саме особливостях *ринкової та трудової ситуації* членів групи (Goldthorpe, Llewellyn, & Payne, 1987; Erikson & Goldthorpe, 1992) або *контрактних відносин* роботодавця і працівника (Goldthorpe, 2000a). *Ральф Дарендорф* (Dah-

⁷ У градаційних концепціях класи розташовують на шкалі, виходячи з володіння більшим чи меншим обсягом різних активів. У реляційних концепціях класи визначаються природою їхніх взаємних економічних зв'язків. Відмінності між градаційною і реляційною концепціями класу докладно схарактеризовано у працях С. Оссовського (Ossowski, 1963) та Е.О. Райта (Wright, 1979, pp. 5–8).

rendorf, 1959) корінною причиною соціальної нерівності людей і, відповідно, основою виокремлення класів вважав *відносини влади і підпорядкування*; клас наділених владою і клас підвладних об'єднуються спільними латентними інтересами, що детерміновані нерівним відношенням до влади.

Френк Паркін (Parkin, 1979) і *Раймонд Мерфі* (Murphy, 1988) у поясненні природи класів, розвиваючи ідею Вебера, акцентували увагу на *відносинах соціального закриття* (процесу, за допомоги якого одні групи намагаються утримувати ексклюзивний контроль над ресурсами, обмежуючи для інших доступ до них). Паркін вважає, що джерелом класового закриття може бути не тільки володіння власністю чи багатство, а й будь-які статусні відмінності (етнічне походження, раса, гендер, мова або віра). Мерфі запропонував систему ієрархії «соціального закриття». Услід за ними *Девід Граскі* та *Кім Віден* (Grusky & Weeden, 2001), редукуючи клас до заняття, сфокусувалися на «тактиках закриття», таких як міжгенераційне передавання бізнесів або прав на роботу, ліцензування і сертифікація робіт, вплив «професійних спільнот» з їхніми специфічними культурами і життєвими стилями.

П'єр Бурдьє (Bourdieu, 1985, 1987) важливу роль у розумінні природи класів закріплював не тільки за економічним капіталом (наявністю власності, кваліфікації, доходу від заощаджень, інвестицій, нерухомості), але й за символічним. Слідом за Бурдьє *Майк Севідж і колеги* (Savage et al., 2005, 2013) основу реляційного підходу до класу вбачають у теорії привілею/обмеження, сфокусованій на механізмах накопичення (виходячи з того, що саме потенціал деяких активів нарощувати, зберігати, передавати й конвертувати переваги є центральним для функціонування класу; ті, в кого немає таких активів, унаслідок цього обмежені порівняно з тими, в кого вони є).

Таким чином, усі класові аналітики поділяють ідею, що класові відмінності спираються на фундамент нерівного розподілу економічних ресурсів, утім, очевидно, що консенсусу стосовно природи класів поки що не знайдено. Закріпилася поліпарадигмальність: одні дослідники вважають, що базисом для справжнього соціологічного і реляційного підходу до класу залишаються суто відносини виробництва/зайнятості (зокрема, відносини експлуатації, ринкового обміну, специфіки контрактних зобов'язань), інші для пояснення міжкласових нерівностей залучають поняття соціального закриття, влади, привілеїв/обмеження, символічного/культурного капіталу.

Кластер В. Класове картографування

(класові позиції і спільноти, номінальні і реальні групи; міжкласові межі; операціоналізація класу, індикатори класу, емпіричні класові схеми; градаційні і реляційні схеми; клас і гендер, раса, вік)

У класовому аналізі традиційними є питання про те, *які класи становлять соціальну структуру конкретного суспільства, як вони кількісно представлені серед населення, який їхній якісний склад, як клас співвідноситься з іншими соціальними і демографічними чинниками*. Завдання картографування кла-

сів⁸, що вважається частиною мікрорівневої програми класового аналізу, передбачає: 1) теоретичну й емпіричну операціоналізацію поняття класу, упорядкування переліку критеріїв його ідентифікації; 2) конструювання типології класових категорій і визначення класових меж; 3) визначення питомої ваги класів серед населення (часто порівняно з іншими країнами й у часовій динаміці) та впорядкування їхнього соціального і демографічного портрета (гендерні, расові, етнічні, вікові, поселенські особливості). За кожним із трьох пунктів є відмінності в картографуванні класів серед аналітиків.

1. Автори *класових схем*⁹ не тільки різним чином (як показано вище; див. кластер Б) визначають аналітичний фундамент класів (як відносин експлуатації, влади, ринкового обміну, соціального закриття тощо), а й по-різному їх операціоналізують. В основу типологій класових позицій індивідів або сімей класові картографи покладають різні емпіричні *критерії/індикатори*. Серед них (у різній комбінації) — статус зайнятості, професія, рівень кваліфікації, владних повноважень та автономії праці, майно, дохід і його джерела, рівень соціального і культурного капіталу тощо (докладно див. розділ 2).

2. Наявні *емпіричні класові схеми* вирізняються концептуальними засадами та набором використовуваних індикаторів, кількістю та назвою виокремлюваних класових позицій/категорій¹⁰. «Стандартом» вимірювання класових позицій останніми десятиліттями виступає схема Дж. Голдторпа (Goldthorpe, Llewellyn, & Payne, 1987; Erikson & Goldthorpe, 1992) і створена на її підставі схема ESeC для міжнародних проектів (Rose & Harrison, 2007); популярна також класова схема E.O. Райта (Wright, 1985, 1997)¹¹. Постійно здійснюються

⁸ Класове картографування (англ. «class mapping» або «class charting») — широко використовуване в сучасній західній соціології поняття, наприклад, див.: (Grusky & Weeden, 2001; Oesch, 2006; Savage et al., 2013).

⁹ Зазначмо, що не всі класові схеми мають емпіричне втілення, наприклад, типології класу Дарендорфа або Паркіна включають набір критеріїв ідентифікації класу, описи класових меж і класових категорій, проте вони емпірично не операціоналізовані й не використовуються в конкретних дослідницьких проектах.

¹⁰ Класові типології розрізняють за низкою підстав. Вони можуть бути (а) складені на підставі градаційних або реляційних класових схем, (б) створені класовими аналітиками шляхом вивчення локальних спільнот чи виокремлення класів із різними життєвими умовами та стилями життя (наприклад, схема Ворнера чи Бурдьє) або через групування за теоретично обґрунтованими критеріями (наприклад, схема Голдторпа), (в) розроблені на підставі ідентифікації об'єктивних або суб'єктивних критеріїв; можуть (г) фіксувати номінальні або реальні групи, (д) мати різні одиниці вимірювання (індивід, сім'я, організація), (е) застосовуватися тільки для аналітичних цілей (наприклад, для вивчення класових ефектів) чи в політичній практиці (Марксова модель класів, що протиставляє антагоністичні класи — буржуазію і пролетаріат — виводить їх як акторів реальних соціальних змін). (Докладно про типи класових типологій див. підрозділ 2.7.)

¹¹ Класове картографування є метою і градаційних схем, автори яких зацікавлені в ідентифікації класів (наприклад, бідних, середніх і багатих) за рівнем доходу, але не переймаються пошуком причин такої класової ієрархії (пояснювальна інтенція характерна тільки для реляційних теорій).

нові спроби класового картографування, наприклад: спрямована на диференціацію постіндустріальних класів схема *Г. Еспін-Андерсена* (Esping-Andersen, 1999); типологія *М. Севіджа і колег* (Savage et al., 2013), що реалізує багатофакторний підхід до класу; дезагрегована до рівня занять схема *Д. Граскі і К. Віден* (Grusky & Weeden, 2001). Класова модель *П. Бурдьє* (Bourdieu, 1984) описує багатовимірний соціальний простір, трьома осями/вимірами якого виступають обсяг капіталу, склад капіталу і траєкторія. Поширеними є й градаційні моделі визначення класів: наприклад, *Т. Пікетті* (Пикетти, 2016, гл. 7) використовує для цього ієрархії децилів і центилів стосовно до трудових доходів і до майна. У західній соціології не вшухають дискусії з приводу релевантності численних нині відомих класових моделей — зокрема щодо того, яка з них найадекватніше пояснює природу класових відмінностей і вловлює соціальну структуру сучасного суспільства (див., напр.: (Leiflufsrud, Bison, & Jensberg, 2005)).

3. Класові схеми застосовують в емпіричних дослідженнях, мета яких полягає в кількісному вимірюванні розподілу класових позицій серед членів певного суспільства (включно з часовою динамікою і порівнянням з іншими суспільствами) та описі їхнього соціально-демографічного портрета (включно із взаємозв'язком класу з гендером, расою, етнічною належністю, віком), а також у вивченні різноманітних «класових ефектів» (детально див. далі, кластер Г). Такі завдання ставлять насамперед аналітики, які віддають концептуальний пріоритет класовій структурі. Однак критики структуралістського підходу, зокрема (Bourdieu, 1984, р. 483; Weininger, 2005, р. 113), зазначають, що, класифікуючи в такий спосіб соціальних акторів, структуралісти не в змозі осягнути процеси «класотворення».

Питання зв'язку класової позиції з різноманітними демографічними чинниками активно обговорюється у працях *Дж. Голдторпа* (Goldthorpe, 1983), *Е.О. Райта* (Wright, 1997), *М. Севіджа і колег* (Savage et al., 2013, 2014), *П. Бурдьє* (Bourdieu, 1984; 2001). Ідеться не лише про наявність зв'язку, а й про питання причинності/первинності. Скажімо, погляди Бурдьє на це питання (згідно з: (Weininger, 2005, pp. 107–113)) суттєво еволюціонували. У ранніших працях, наприклад, у «Розрізненні» (Bourdieu, 1984, pp. 107, 382–383), він визнавав метатеоретичну первинність чинників, пов'язаних із місцем у соціальному просторі (на підставі обсягу капіталу, його складу і траєкторії), приписуючи їм більшу значимість для пояснення практик і виникнення соціальних конфліктів. У пізніших працях, наприклад, у «Маскулінному домінуванні» (Bourdieu, 2001), Бурдьє переглянув своє бачення і прийняв концепцію багатоваріантної причинно-наслідкової логіки, де клас конкурує на рівних з іншими чинниками (статтю та расою) як символічний принцип «бачення і поділу» у класифікаційній боротьбі, в перебігу якої формуються спільноти. У результаті символічна арена стає винятково какофонійною: стать і раса вже не розглядаються як вторинні чинники, а соціальні класи виступають лишень гранями складної класифікаційної призми.

Кластер Г. Вивчення класових ефектів

(клас і здоров'я, споживання, культурні практики, політичні орієнтації, голосування, особистісні характеристики; соціально-класова мобільність)

Вивчення так званих класових ефектів є частиною мікрорівневої програми класового аналізу¹² й виходить із низки дослідницьких питань. *Якими є природа і сила зв'язку класу і різноманітних патернів свідомості та поведінки (зокрема, споживання, дозвілля, голосування, колективної протестної дії) в сучасному суспільстві? Чи є і якою мірою клас (поряд із гендером, расою, громадянством, місцем проживання) адекватним інструментом пояснення відмінностей у названих патернах?*

У західній соціологічній літературі широко представлені дані тестування практично будь-якої змінної стосовно її класової зумовленості. Добре відомі міжнародні порівняльні проекти вивчення зв'язку класу й особистості (Jackson, Goldthorpe, & Mills, 2005; Jackson, 2006; Bowles et al., 2005; Хмелько, 2007), класу і політичних орієнтацій (Manza & Brooks, 2008), класу й електоральної поведінки (Evans & Mills, 2000), класу і здоров'я (Carpiano, Link, & Phelan, 2008; Tors-sader & Erikson, 2010), класу і культурних практик (Peterson, 2005; Chan & Goldthorpe, 2007; Bennett, Savage et al., 2009), класового походження й освіти (Bowles & Gintis, 1976; Illich, 1973; Shavit & Blossfeld, 1993; Goldthorpe, 2000), класу і мовних кодів (Bernstein, 1975; Tough, 1976). Неминущу цінність у вивченні класових ефектів мають дослідження класової мобільності — зміни життєвих шансів людей упродовж життя і від покоління до покоління (Goldthorpe, Llewellyn, & Payne, 1987; Goldthorpe & Jackson, 2007; Erikson & Goldthorpe, 1992).

Проблема класових ефектів виявляється частиною ширшої дискусії про те, чи є сьогодні соціальний клас значимим продуцентом соціальних нерівностей, тобто про статус класового аналізу в сучасній соціології. Прихильники тези про «смерть класу» (Pakulski & Waters, 1996; Kingston, 2000) наводять як аргумент дані про слабе емпіричне підтвердження впливу класу на соціальні ідентичності, політичні орієнтації, електоральну поведінку, культурні практики тощо. З огляду на слабкість цих «класових ефектів» вони доходять висновку, що клас сьогодні *не* є значимою детермінантою постмодерних нерівностей і що, відповідно, поняття «соціальний клас» не є релевантним для аналізу сучасних суспільств. Прихильники класового аналізу (Goldthorpe, 2000a; Wright, 1997; Evans & Mills, 2000; Shavit & Blossfeld, 1993; Conley & Lareau, 2008) шукають і наводять емпіричні докази протилежного, зокрема через спробу виявити сильніші «ефекти» шляхом зміни емпіричного визначення класу (наприклад, програма дезагрегаційного класового підходу Граскі та Віден (Weeden & Grusky, 2005)).

¹² Деякі західні соціологи, наприклад (Grusky & Weeden, 2001), зазначали, що від другої половини ХХ століття цілі проекту класового аналізу поступово звучувалися: дедалі менше дослідників цікавилися виявленням фундаментальних класових інтересів і макрорівневої колективної дії, дедалі більшою мірою задовольняючись фіксацією «класових ефектів» — того, як класова належність впливає на різні феномени (електоральна поведінка, стиль життя тощо) на індивідуальному рівні — і спробами пояснення цього впливу.

Аналітики конструктивістського підходу (П. Бурдьє, А. Вайнінгер) зазначають, що вивчення класових ефектів (того, чи збігаються і якою мірою думки і практики індивідів із передбачуваними на підставі їхнього структурного положення або походження) є частиною програми, з одного боку, мікрорівневого класового підходу, а з іншого — структуралістського. Проте останній випускає з поля зору конструктивістський вимір соціального класу: «... припускаючи, що дії та взаємодії можуть бути якимось чином логічно виведені зі структури, він тим самим оминає питання про перехід від теоретичної групи до реальної групи, тобто питання політики та політичної роботи, необхідне для накладання принципу бачення на поділ соціального світу, навіть якщо цей принцип міцно спирається на реальність» (Bourdieu, 1987, p. 8).

Кластер Д. Вивчення суб'єктивних аспектів класу

(класова свідомість; істинна і хибна класова свідомість; класові уявлення; класові ідентичності; суб'єктивний клас)

Дослідницькі питання в рамках вивчення суб'єктивних аспектів соціального класу формуються так: *Чи ідентифікують люди себе та інших у класових термінах? Чи властива їм класово специфічна свідомість? Як це пов'язане з їхньою об'єктивною класовою позицією? Чи варіює зв'язок суб'єктивного й об'єктивного класу з плином часу та в суспільствах різного типу?*

Суб'єктивні аспекти класу по-різному концептуалізуються соціологами різних теоретичних напрямів. У марксистській класовій теорії (Лукач, 2003) віддають перевагу поняттю «класова свідомість»¹³, яке фіксує суб'єктивний процес усвідомлення людьми їхніх класових інтересів та умов їх просування, класово детерміновані соціокультурні ідеї та традиції, ціннісні установки та почуття, що відображаються у світогляді й діях членів класу. Наприклад, у рамках марксистського культурного підходу Е.П. Томпсон (Thompson, 1963) при вивченні становлення робітничого класу у ХІХ столітті акцент зробив не на класі як структурі (групі з подібним класовим досвідом, детермінованим економічними структурами), а на класовій свідомості (що формується завдяки активному осмисленню цього досвіду соціальними акторами). Він ретельно реконструював цінності робітничого класу (колективізм, солідарність, політичний радикалізм), що сприяли утвердженню свідомості робітників як класу, і форми їхньої колективної самоорганізації (профспілки, політичні організації, соціальні рухи за громадянські права). Проте критики наводили багато фактів стосовно того, що така «істинно» класова свідомість зовсім не була типовою для робітничого класу у ХХ столітті, радше навпаки. Для позначення будь-якого відходу індивіда або групи, належних до робітничого класу, від «правильного», ґрунтованого на класовому інтересі світогляду (іншими словами, від комуністичного світогляду, що відображає історично минулий характер капіталістичного суспільства і необхідність революційного встановлення ко-

¹³ Детально про історію концептуалізації класової свідомості у західній соціології див.: (Wright, 1997; Durrenberge, 2001; Wallace & Junisbai, 2004).

муністичного суспільства) використовували термін *хибна/буржуазна свідомість* (Aronowitz, 1973; Лукач, 2003). Приклади її прояву — голосування робітників за консервативні партії, а не за лейбористські; зниження рівня підтримки державної політики перерозподілу доходів від багатих до бідних, а також інші форми «збуржуазнення робітничого класу» (Goldthorpe, Lockwood et al., 1969). Щодо свідомості робітничого класу в XX столітті дослідники (Sennett & Cobb, 1973) констатували наростання роз'єднаності та відсутність будь-якої революційності у захисті своїх інтересів і, поряд із тим, реконструювали «приховані травми класу», наприклад, відчуття меншовартості й приниженості порівняно з людьми вищих класів, що призводить до непевності у власних силах і пасивної реакції в ситуації обмеження їхніх прав. Однак навіть дослідники-марксистки визнають складність операціоналізації поняття «класова свідомість». Серед нечисленних випадків його емпіричної верифікації в міжнародних проектах назву дослідження зв'язку класових позицій і соціальних установок, зокрема, сприйняття класової нерівності та різних видів конфлікту (Wright, 1997; Evans, 1993; Evans & Mills, 1998; Kelly & Evans, 1999).

У немарксистських підходах суб'єктивні аспекти класу концептуалізуються в поняттях «класова ідентичність» і «класові уявлення», що більш доступні для емпіричної операціоналізації й позбавлені нормативної складової (не оцінюються як істинні чи хибні). *Класова ідентичність (суб'єктивний клас)* — суб'єктивне розуміння індивідом або групою власного класового становища — була предметом багатьох дослідницьких проектів. Серед теоретико-методологічних підходів до її вивчення виокремлю кілька традицій: вивчення місця класової ідентичності серед інших соціетальних ідентичностей (Surridge, 2007; Emmison & Western, 1990); дослідження розподілу класових ідентичностей серед населення, а також зв'язку об'єктивного і суб'єктивного класів (Centers, 1949; Hodge & Treiman, 1968; Evans, 1993; Evans & Mills, 1998; Wright, 1997; Skeggs, 1997); типологічний аналіз класових ідентичностей в суспільстві й окремо серед представників певного класу (Warner, Meeker, & Eells, 1949; Halle, 1984); вивчення механізму та критеріїв класової самоідентифікації (Tajfel & Turner, 1986; Jackman, 1983); дослідження впливу класової ідентичності на різноманітні патерни поведінки (Bradley, 1996; Bourdieu, 1984). Висновки аналітиків про сучасний статус класових ідентичностей вельми суперечливі. Одні переконані, що соціальні ідентичності сьогодні й досі формуються під впливом класової належності (Marshall et al., 1988; Evans, 1993; Evans & Mills, 1998). Інші роблять висновок про слабкий вплив традиційних класів на самосвідомість людей і наводять такі емпіричні свідчення: лише 7% населення вважають клас «дуже важливою» ідентичністю (Emmison & Western, 1990); у разі відкритих запитань про класову ідентифікацію респонденти часто або дають суперечливі відповіді, або відмовляються відповідати, або заперечують існування класів (Saunders, 1989); представники робітничого класу відмовляються ідентифікувати себе з відповідною соціальною категорією, оскільки з нею не пов'язані жодні позитивні та соціально цінні характеристики, радше відчуття травми і страждань (Skeggs, 1997, 2004). На підставі цих свідчень доходять висновку, що клас сьогодні є «пасивною ідентичністю» (Bradley, 1996, p. 72), а сфера зайнятості більше не виступає вирішаль-

ним локусом формування соціальної ідентичності (Pakulsky & Waters, 1996). Є, зрештою, дослідники (Emmison & Western, 1990, pp. 247–248; Grusky & Weeden, 2001), котрі вважають, що за всієї популярності таких поглядів немає підстав для відмови від класового аналізу; достатньо відмовитися від використання в класовій аналітиці агрегованих класових категорій (EGP-класів) і повернутися до поняття «заняття» (виходячи із гіпотези, що дезагреговані категорії інституціоналізовані глибше, ніж агреговані, а також з даних опитувань, згідно з якими заняття/професія залишається однією з головних соціальних ідентичностей для сучасних працівників).

Вивчення суб'єктивних аспектів класу базується, крім того, на *класових уявленнях*, яких дотримуються члени суспільства, — щодо природи та джерел класових відмінностей, а також номінації та характеристик різних класів у їхньому суспільстві. Переважна частина емпіричних досліджень класових уявлень стосуються робітничого класу. Так, у 1950–1960-ті роки вивчали вплив зміни способу життя (зокрема, моделі сім'ї та трудових відносин) на «традиційні» співтовариства робітничого класу (Chinoy, 1955; Bott, 1957; Zweig, 1961). Тут класичною стала праця *Девіда Локвуда* «Джерела зміни в уявленнях робітничого класу про суспільство» (Lockwood, 1966), де він виокремив три типи уявлень робітників про класову структуру суспільства (пролетарський традиціоналізм, шанобливий традиціоналізм, образи робітників-власників) і дійшов висновку, що ці уявлення визначаються обставинами життя робітників (оточення на роботі, район і місто проживання). Інші дослідники (Britten, 1984; Halle, 1984) також виявляли відмінні типи сприйняття класової структури серед робітників: в одних образ суспільства є дихотомічним («ми» — «вони»); в інших — багатофакторним (грунтованим на заняттях, владі або доходах) і точно градуйованим; у третіх — більш витонченим і складнішим, з різним набором класових та професійно зумовлених уявлень залежно від цілей і ситуацій (на роботі й поза роботою).

Таким чином, дослідження суб'єктивних аспектів класу, концептуалізовані у трьох ключових поняттях, реалізуються на основі різноманітної методології й резюмуються в суперечливих висновках: одна крайність — що від середини ХХ століття класова свідомість поступово слабшає, класові уявлення й ідентичності розмиваються; інша крайність — що клас продовжує залишатися базовою соціальною ідентичністю.

Кластер Е. Вивчення класових формацій¹⁴ і класових дій

(класові інтереси; класовий конфлікт; класова формація; класова/колективна дія; класові організації; (демократична) класова боротьба; інституціоналізація класового конфлікту; класовий компроміс)

Класові аналітики також переймаються такими питаннями: *Якими є сучасні форми і рівні класової самоорганізації та класової дії? Представники яких класів*

¹⁴ В англійській мові поняття «class formation» має двояке значення — організована спільнота в рамках класової структури (класова формація) і процес її становлення (формування класу).

краще консолідовані та мобілізовані для просування і захисту своїх інтересів? Чи є класи сьогодні суб'єктами перетворювальної соціальної боротьби? Які існують моделі альтернативного капіталізму майбутнього? Деякі вчені (Pakulski, 2005; Dahrendorf, 1959) певні, що саме ці політичні за своєю суттю питання є центральними в концепції класу; саме вони роблять автентичним концепт «клас» порівняно з концептом «стратифікація». У рамках класової теорії базисною визнають відмінність між «класовою структурою» (загальною моделлю класових позицій і відносин у суспільстві) і «класовою формацією» (породженими на підставі цієї структури колективними об'єднаннями та діями)¹⁵. Загально-визнано, що до останньої чверті ХХ століття зв'язок між цими поняттями був більш чи менш безпроблемним, оскільки були помітними й очевидними класово детерміновані політичні партії та профспілки, політичні й економічні форми класової боротьби, крім того, соціалістичні держави виступали емпіричним випадком альтернативного капіталізму суспільства. Відповідно, класова теорія і класовий аналіз мали статус релевантних інструментів в осмисленні суспільних процесів. Проте в останні десятиліття зв'язок між класовою структурою і класовою формацією почали описувати як неочевидний, наводячи як аргумент зникнення класових засад політичних партій, голосування, політичної мобілізації, а також визнання провалу соціалістичних режимів¹⁶. Зрештою статус класового аналізу був проблематизований, що змусило аналітиків різних теоретичних та ідеологічних орієнтацій переосмислити й висловити свої позиції.

Теоретики-постмодерністи (Pakulski & Waters, 1996; Pakulski, 2005; Beck, 1992; Lash, 1999; Kingston, 2000; Clark & Lipset, 1991) на підставі цих аргументів роблять два висновки. Перший — про тенденцію до «смерті класів» (у сенсі — класових формацій), стверджуючи, що за індустріальної доби класові нерівності та конфлікти справді були системоутворювальною основою соціальної структури, проте мірою інтенсифікації постіндустріальних трендів вони по trochu поступаються місцем невпинно ускладнюваній конфігурації безкласових нерівностей та антагонізмів (расових, етнічних, гендерних, громадянських, політичних, професійних тощо). Другий висновок — про тенденцію до неухильного зниження релевантності класового аналізу (оскільки його спе-

¹⁵ У різних теоретиків ця пара концептів має оригінальні назви: «клас у собі» і «клас для себе» (Маркс), «класові положення» і «класові формації» (Райт), «класи на папері» і «мобілізовані класи», або «теоретичні і практичні групи» (Бурдьє).

¹⁶ У стислому викладі історична періодизація стану класових формацій у ХХ столітті така (докладно див.: Tougaie, 2014). До 1960-х років класова боротьба втілювалася в класичних формах робітничого руху. У наступні десятиліття вона набула характеру демократичної класової боротьби, реалізуваної в інституціональних формах класової політики та корпоративістських угод. Від 1980-х років під впливом економічної лібералізації й індивідуалізації настав криза інституціонального втілення класової боротьби — у більшості країн неухильно слабшали класичні форми масового залучення громадян до політики через партії, профспілки, асоціації. Партиципаторна демократія перетворюється на пережиток минулого, бо реальна участь стає дедалі більш атомізованою й угрунтованою в особистих інтересах і потребах.

цифіку вбачають у вивченні не так соціальних структур, як реальних антагоністичних груп¹⁷). Занепад класових формацій (особливо соціальної та політичної артикуляції робітничих класів) і водночас мультиплікація некласових конфліктів і формацій підривають, на думку постмодерністів, сам класовий підхід, його здатність висвітлити ключові аспекти соціальної ієрархії та конфліктів. Альтернативу йому вбачають в опрацюванні некласових теорій і аналізів (приклади альтернативних теоретичних та аналітичних інструментів див.: (Pakulski, 2005; Giddens, 1973; Scott, 1996)).

Інші теоретики, визнаючи сучасні тенденції занепаду класових формацій, все одно висловлюються на захист класового аналізу — або заявляючи про статус-кво (наприклад, Дж. Голдторп), або вбачаючи вихід в оновленні й удосконаленні класичних класових моделей (Райт, Соренсен, Граскі та ін.). Прихильники оновленого класового аналізу пропонують різні методологічні новації. Так, *Девід Граскі* та *Кім Віден* (Grusky & Weeden, 2001) реалізують ідею вивчення зв'язку класу і колективних дій, операціоналізуючи клас не через агреговані ЕGP-категорії, а через заняття, оскільки конфлікти інтересів між заняттєвими групами очевидніші. Оновлену версію класового аналізу пропонують також прихильники аналітичного (соціологічного) марксизму. Вони стали менше цікавитися вивченням макрорівневої колективної дії, визнаючи очевидне: три базові тези-пророцтва Марксової теорії траєкторії та долі капіталізму — про довгострокову нетривкість капіталізму, інтенсифікацію антикапіталістичної класової боротьби, історично закономірний перехід до соціалізму — не дістали емпіричного підтвердження у тривалій історичній перспективі. *Майкл Буравой* та *Ерик Олін Райт* (2011, сс. 22–23) обґрунтували протилежне: 1) незважаючи на періодичні кризи, капіталізм продемонстрував витривалість; створені ним інститути суспільного відтворення виявилися міцними, гнучкими й ефективними; 2) структурно детерміновані класи, зорганізовані навколо класових інтересів, не стали колективними акторами¹⁸; попри утворення час від часу політичної мобілізації загалом відсутня тенденція до нарощування антикапіталістичними силами колективної потужності й потенціалу соціально перетворювальної дії; 3) немає вагомих підстав говорити, що соціалізм є найімовірнішим майбутнім капіталізму; тим паче з огляду на визнання невдалим історичного експерименту із втілення теорії соціалізму/ви-

¹⁷ Пакульські у своєму визначенні поняття «клас» та його фундаментальних характеристик постулює: «...Класова позиція відбивається в соціальній свідомості, ідентичності й антагонізмі, а також генерує форми дій в економічній і політичній сферах, що мають потенціал до перетворення капіталізму» (Pakulski, 2005, p. 153).

¹⁸ У західних країнах революції не відбулися (фундаментальні кризи, наприклад, студентів і робітників у Франції 1968 року або у Східній Європі 1989-го не підпадали під визначення боротьби одного класу проти іншого, оскільки в них брали участь коаліції різних класових угруповань), а класові об'єднання, котрі раніше масово залучали громадян у політику (політичні партії, профспілки, асоціації), невпинно втрачали у членстві та ролі в суспільстві й політиці; реальна політична участь ставала більш атомізованою і ґрунтованою суто на особистих інтересах.

зволення у практику (авторитарний державний соціалізм, особливо радянського типу, виявився далеким від ідеалу демократичного соціалізму).

Неомарксистичні замість обґрунтування соціалізму як історичної необхідності віддали перевагу розробленню «реальних утопій»¹⁹ — альтернативних капіталістичних проєктів переходу до більш справедливого суспільного устрою на засадах реалізації конкретних визвольних ідеалів/цінностей (радикальна рівність, свобода, демократія, дружні спільноти, самореалізація кожного) через прагматично конструйовані інституціональні механізми (Райт, 2016). Причому на порядку денному соціологічного марксизму — не тільки розроблення реальних утопій, а й активна пропаганда їх у надії, що вони «захоплять уяву народу і забезпечать ґрунт для майбутньої політики»²⁰. При цьому Буравой і Райт (2011, с. 36) пропаганду реальних утопій вважають одним із завдань (публічної) соціології.

Класові аналітики немарксистської орієнтації, наприклад, *Джон Голдторп* (Goldthorpe, 2002), вважають, що ослаблення, ба навіть зникнення класових формацій аж ніяк не підривають класовий підхід, оскільки його зміст вони ніколи не пов'язували з теоретичним обґрунтуванням історичної долі капіталізму, ролі класової боротьби в його поваленні, ідеології соціальних перетворень для подолання конфлікту класових інтересів, тобто з усім тим, що і неомарксистичні, і постмодерністи вважають частиною «обов'язкової програми» класової теорії та класового аналізу. Немарксистичні не згодні, що «колективна класова дія має описуватися в марксистських за суттю термінах, тобто із залученням класової структуризації у сенсі перетворення “класу в собі” на “клас для себе” і, своєю чергою, великомасштабної мобілізації індивідів на дії дисидентського і конфліктного, якщо не революційного, характеру» (Goldthorpe, 2002, р. 214). Голдторп вважає, що «для європейських соціологів-немарксистів, котрі попри все намагаються зв'язати класовий аналіз із питаннями політекономії, головний інтерес становить форма колективної класової дії, що різьміється від “штурму Зимового палацу”. Ідеться про дію, здійснювану через організації (головним чином, профспілки робітничого класу) в контексті неокорпоративістських або “соціально-партнерських” інституціональних

¹⁹ Серед прикладів реальних утопій — ідеї «загального гарантованого базового доходу» (гранту, демогранту, громадянських дивідендів) (Van Parijs, 1992; Purdy, 1994; Cohen & Rogers, 2000), пропозиція інституціонально адекватної форми ринкового соціалізму (Roemer, 1994, 1996), новаторські ідеї щодо шляхів поглиблення демократичного місцевого управління, нових підходів до держави та вторинних асоціацій (Cohen & Rogers, 1995), вироблення нових форм консультативної участі громадян у прийнятті політичних рішень (Fung & Wright, 2001), створення егалітарних ринкових інститутів для усталеного перерозподілу майна, авуарів (Bowles & Gintis, 1998, 2005). Детально реальні утопії див.: (Буравой & Райт, 2011, сс. 33–36; Wright, 1997; Райт, 2016).

²⁰ Причому Буравой і Райт (2011) зазначають, що «за певних політичних умов аспекти названих інституціональних планів можуть потенційно стати частиною прагматичних проєктів суспільних реформ навіть у капіталістичному суспільстві» (с. 36).

угод, покликаних згладжувати, а не загострювати класовий конфлікт» (Goldthorpe, 2002, p. 215)²¹.

Таким чином, прихильники *немарксистської* традиції визнають неминучість у капіталістичному суспільстві класово детермінованих конфліктів через нерівний розподіл влади, власності, матеріальних благ, освіти тощо, проте вважають, що розв'язувати ці конфлікти треба не шляхом революційної класової боротьби, що призводить до десолідаризації суспільства, а в інституціональних формах. Так, *Ральф Дарендорф* (Dahrendorf, 1959) і *Сеймур Мартин Ліпсет* (Lipset, 1960) теоретично обґрунтували інституціональні механізми розв'язання класових конфліктів заради соціальної солідарності²². У політиці західних суспільств у 1960–1970-ті роки успішно реалізувалися різноманітні інституціональні форми «демократичної класової боротьби», що притлумили й легалізували класові конфлікти²³. На думку *Яна Пакульскі* (Pakulski, 2005), ці одержавлені й політично зорганізовані класи дожили до хвилі дерегуляції та нової політики 1970-х років; потім дослідники почали ставити діагнози класової декомпозиції (Дарендорф), фрагментації (Ліпсет) і зникання класової політики (Кларк). Класова формація була ослаблена спочатку заняттєвою диференціацією і ринковою фрагментацією, а потім підірвана декомпозицією класових еліт, організацій (партій і профспілок) та ідеологій унаслідок відмирання корпоративізму і наростання глобалізації. *Люк Болтанскі та Ев К'япелло* (Болтанскі & К'япелло, 2011, гл. IV, V) детально аналізують деконструкцію світу праці, спад профспілкового руху, кризу мо-

²¹ У найтипівішому випадку профспілкові лідери торгуються з урядами й найважливішими організаціями роботодавців з приводу регулювання заробітної плати і виконання інших вимог своїх членів так, щоб залишатися у рідчій національній економічній стратегії в обмін на те, що вони трактують як поступки й успіхи, першою чергою у сфері соціального забезпечення і фінансової політики (Alvarez, Garrett, & Lange, 1991).

²² Дарендорф (Dahrendorf, 1959) обґрунтовував необхідність «інституціоналізації конфліктів», а це означає, що держава для регулювання конфліктних ситуацій має засновувати спеціальні інститути, що забезпечуватимуть правове підґрунтя проведення дискусій і прийняття рішень учасниками груп інтересів з приводу спірних питань. Це відкриває перспективу еволюційних змін, а не революційних переворотів. Дарендорф називає три форми регулювання конфлікту (примирення за посередництва певних інститутів, посередництво та арбітраж), які «є чудовим механізмом зменшення сили класового конфлікту». Ліпсет (Lipset, 1960) констатував, що в сучасних демократичних державах конфлікт між різними групами артикулюється через політичні партії та являє собою «демократичне вираження класової боротьби»; ці нові форми «легітимного» і «приборканого» класового конфлікту, що заступили місце колишніх, соціально руйнівних форм, є необхідною умовою «сталого ліберальної демократії». Грамші (Gramsci, 1971) розвивав ідею нової концепції класової боротьби як позиційної та маневреної війни, пасивної революції.

²³ У політичній сфері — боротьба між конкурентними політичними партіями лівого і правого спрямування й досягнення консенсусу на засадах порозуміння щодо політичних «правил гри», а в економічній сфері — боротьба в рамках тристороннього (між представниками держави, роботодавців і профспілок) соціального діалогу, ритуали національних колективних переговорів і торгів.

делі суспільних класів внаслідок змін капіталізму, а також оновлення соціальної критики.

П'єр Бурдьє (за оцінками інтерпретатора його творчості Еліота Вайнінгера) також тримався осторонь від головного історичного нарративу, згідно з яким класовий конфлікт є *тією самою* «рушійною силою історії» (Weininger, 2005, pp. 113, 116). Якщо в його ранніх працях (Bourdieu, 1984) клас був наділений метатеоретичними привілеями (класові відносини первинні щодо решти форм домінування), то у пізніх працях він їх анулював, цілком відкрившись для ідеї про складне «переплетіння» форм домінування в перебігу історії. Так, описуючи соціально зумовлені зміни у Франції на початок 2000-х років, Бурдьє і його великий дослідницький колектив (Bourdieu et al., 2000) «рушійну силу» змін убачали не так у класових антагонізмах, як в етнічних, громадянських, технологічних і професійних. Отже, теорія «пізнього» Бурдьє вирізняється сфокусованістю на різних (не тільки класових) формах соціальної класифікації, інтерпретованої як фундаментальна сила, що спонукає до актів символічного насильства.

Прихильники конкуруювальних теоретичних традицій згодні, що будь-які тези стосовно зв'язку класової структури і класової формації потребують емпіричної верифікації. Так, від 1980-х років критики й емпіричної перевірки зазнавали тези класичного марксизму про зубожіння робітничого класу мірою розвитку капіталізму і невблаганне посилення конфлікту між багатими і бідними, керівниками і найманими працівниками, середнім і робітничим класом. Шерег дослідників (Smith, 1989; Braun, 1994; Kelley & Evans, 1995, 1999; Delhey, 1999; Edlund & Lindh, 2017; Hadler, 2017), вимірявши в перебігу національних та міжнародних опитувань сприйняття класового конфлікту і відстеживши його динаміку, дійшли висновку про зниження, а не посилення суб'єктивного сприйняття різних видів класового конфлікту в західних країнах. Голдторп, приділяючи головну увагу аналізу класових відмінностей у життєвих шансах, разом із тим наголошує, що *немарксист* не відкидають вивчення зв'язку класових позицій і класових формацій — починаючи від Девіда Локвуда (Lockwood, 1989), який детально аналізував відмінності службовців і робітників у патернах голосування за лейбористські партії та підтримки профспілок, і аж до численних сучасних досліджень зв'язку класу з політичними орієнтаціями та електоральною поведінкою (Evans & Mills, 2000; Manza & Brooks, 2008). Дослідженню колективної дії присвячені й емпіричні проекти Граскі та Віден (Grusky & Weeden, 2001).

Отже, дослідження в рамках цього тематичного кластера найбільш дискусійні. Постмодерністи вважають, що без вираженої класової формації нові версії класового аналізу наражаються на «дилему ідентичності»: чим релевантніші оновлені класові конструкти (наприклад, підхід Граскі), тим більше вони схожі з їхніми некласовими конкурентами (передусім із веберівським і дюркгаймівським аналізами професійної та статусної стратифікації), позбавляючись відмітних елементів класової теорії. Натомість класовий аналіз Голдторпа, що декларує його свободу від створення визвольного проекту, на їхню думку, «перетворюється на абстрактний академічний пошук, ізольований від по-

літичних практик соціальних рухів і партій» (Pakulski, 2005, p. 152). Постмодерністські аналітики переконані, що класовим теорії та аналізу загрожує або зрощування зі своїми конкурентами, або поступове їх забуття. Неомарксистичні намагаються подолати цю дилему, розглядаючи реальні утопії не тільки як теорію, а й як ідеологію перетворення майбутнього шляхом розроблення і пропаганди ідей. *Немарксистичні*, наприклад (Goldthorpe & Jackson, 2007), вважають, що зробили внесок у розроблення політики класового компромісу, а висновки дослідників соціальної мобільності залучені до формування й обговорення соціальної політики для забезпечення рівності життєвих шансів.

Отже, шість тематичних кластерів описують, на мій погляд, зміст сучасного класового аналізу. В осмисленні сучасних соціальних нерівностей, поділів і конфліктів (зокрема, в рамках кожного з виокремлених кластерів) фіксуються три тренди. *Перший (консервативний)* — визнання дослідниками (Е.О. Райт, Дж. Голдторп, Г. Терборн та ін.) статус-кво класової структури як основи макросоціальної структури, а також релевантності відомих класових концепцій для опису сучасних суспільств. *Другий (ревізійністський)* — збереження за класовою структурою першості в матриці соціальної стратифікації, але при цьому стратегія на реконструкцію і відновлення класової теорії та класового аналізу (А. Соренсен, Д. Граскі, К. Віден, М. Севідж, Ф. Девайн та ін.). *Третій (нігілістський)* — відкидання тези про «примат класової структури як хребта соціальної структури й матриці соціальної стратифікації» на користь визнання зсуву від класових нерівностей та структур індустріальної доби до комплексної (безкласової) нерівності доби постіндустріальної (Я. Пакульські, Е. Гіденс, П. Бурдьє та ін.) і, відповідно, заклик визнати неминучість поступового зниження релевантності класового аналізу та необхідність розвитку комплексного соціального аналізу, здатного надати соціологам адекватніші теоретичні й аналітичні інструменти розуміння нових конфігурацій нерівності (присутні у класичній спадщині токвілевської, дюркгаймівської та веберівської соціології нерівності). Співіснування цих трендів проблематизує класовий аналіз; мабуть, у найближче десятиліття визначиться лідер, що пропонуватиме найрелевантніший спосіб опису нових конфігурацій нерівності. Причому, за слушним виразом Пакульські (Pakulski, 2005, p. 179), остаточний вердикт щодо цих дебатів буде винесений не тільки академічною спільнотою, яка протестує валідність класичних, ревізійністських і некласових теорій-конкурентів, а й політиками-практиками, які візьмуть на озброєння ті чи інші концепції як найбільш багатобічальні у плані пояснення і подолання соціальної нерівності.

Запропонована концепція поліпарадигмальних тематичних напрямів/кластерів класового аналізу надалі використовується як аналітичний інструмент для двох цілей: у гносеологічній проекції — для порівняльного аналізу стану і статусу класового аналізу в сучасній західній та українській соціології; в онтологічній — для послідовного викладу даних щодо формування класової струк-

тури українського суспільства у пострадянський період, картографування класів, фіксування класових ефектів, особливостей класової свідомості, класових формацій і класових дій.

1.3. Інституціоналізація класового аналізу в українській соціології

На зламі тисячоліть питання про статус класового аналізу актуалізувалося як у західній, так і в пострадянській соціології. Дослідники вели дискусії з приводу того, чи варто сучасну ситуацію соціальних нерівностей описувати в термінах класу. Щоправда, зміст цих дискусій у різних типах країн принципово різнився й зумовлювався протилежними напрямками соціоструктурної динаміки.

У західних країнах в останні три десятиліття вочевиднилася динаміка від виражених класово зумовлених життєвих шансів і стилів життя, соціальних уявлень та ідентичностей, колективних форм організації та дій — до їх ослаблення. Вона була спричинена ефектами держави загального добробуту, глобалізацією капіталів і ринку праці, дедалі більшою індивідуалізацією трудових конфліктів, занепадом профспілок, моделями масового споживання, актуалізацією гендерних, вікових, расових, громадянських нерівностей тощо. Ці нові соціальні реалії породили дискусії стосовно релевантності опису сучасних західних суспільств як класових, у перебігу яких дослідники висували аргументи *pro* і *contra* щодо «евристичної вітальності» концепту класу. Прихильники тези про «смерть класу» (наприклад, Я. Пакульські та А. Вотерс) наполягають, що цей концепт втратив свою пояснювальну силу і, відповідно, класовий аналіз нерелевантний для пояснення нових соціоструктурних реалій. Інші соціологи впевнені, що «класовий аналіз залишається живим напрямом у соціологічній інтерпретації соціального світу» (Е.О. Райт) і «ситуацій, до яких застосовне поняття клас, не меншає» (Е. Гіденс), тож і далі відточують свою аргументацію стосовно пояснювального потенціалу поняття «клас» і вдосконалюють теоретико-методичний інструментарій. (Детально про зміст дискусій див. підрозділ 1.2.)

У постсоціалістичних країнах спостерігався протилежний напрямок динаміки — від відносно слабких класових відмінностей у життєвих шансах, стилях життя, суб'єктивному сприйнятті нерівності — до їх поглиблення. Таким був наслідок мегатрендів останніх тридцяти років — розвалу державного соціалізму з його централізованою економікою та інституціоналізації відносин ринку й приватної власності, зміни політичної системи, звільнення від ідеологічного диктату, залучення країн до глобалізаційних фінансових, матеріальних, трудових та комунікаційно-інформаційних потоків, трансформації галузевого та заняттєвого поділу праці. Услід за зміною інституціональних і структурних реалій відбулася зміна соціологічних моделей їх опису та пояснення. Тепер вітчизняні соціологи говорили про трансформацію засад соціальних нерівностей і конституювання нової соціальної структури, вико-

ристовуючи іншу поняттєву мову і теоретико-методологічний апарат. За минулий 25-річний період у рамках плюральних теоретичних та емпіричних підходів проведено численні дослідження соціоструктурних реалій, однак наше знання про класи все ще залишається фрагментованим і погано відрефлексованим. На мій погляд, варто здійснити узагальнювальний і критичний аналіз набутого знання, відфільтрувати досягнення і сформулювати нерозв'язані питання. Слід проблематизувати статус класового аналізу у вітчизняній соціології, щоб аргументовано відповісти на питання щодо його релевантності як адекватного способу аналізу реалій сучасного українського суспільства.

Про актуальність осмислення статусу класового аналізу у вітчизняній соціології свідчить поява за останні п'ять років низки статей українських і західних дослідників, де обговорюється ця проблема²⁴ (Varga, 2011; Ryabchuk, 2015; Ost, 2015; Куценко, 2014). Причому тут увиразнилися протилежні оцінки та висновки. У статтях Анастасії Рябчук і Міхая Варги подано негативний діагноз (суть якого — «аналіз класів в українській соціології є радше обмеженим/малоефективним, ніж успішним»). *М. Варга* (Varga, 2011) на підставі аналізу публікацій соціологічних часописів України та Румунії формулює висновок, що «робітники (їхні життєві світи та випадки колективних дій) практично відсутні у працях місцевих соціологів», незважаючи на різке погіршення матеріального становища робітничого класу й широкі протести робітників в обох країнах у період посткомунізму (р. 43). Одне з можливих пояснень відсутності цієї проблематики автор вбачає в тому, що нинішнє покоління соціологів має більше спільного із правлячими елітами цих країн, ніж із робітниками. *А. Рябчук* (Ryabchuk, 2015), у назві статті якої явно прочитується діагноз стану справ («Обмеженість класового аналізу в пострадянській Україні та імпульс до її подолання»), виокремлює чотири головні характеристики класового аналізу у вітчизняній соціології: «...фокусування на великомасштабних дослідженнях, що дають тільки поверхову презентацію висновків; градаційне, а не реляційне розуміння класу; небажання осмислювати суб'єктивний досвід класу; тенденція до функційної легітимації чинного порядку» (р. 685). Такої якості класовий аналіз (переважно академічний за своїми завданнями, а не критичний), на її думку, малоефективний в осмисленні соціальних реалій, бо залишає без уваги значення високої міри нерівності для життя людей.

Інший — більш оптимістичний діагноз стану пострадянського класового аналізу («результати радше позитивні, ніж негативні») знаходимо у статтях Ольги Куценко (2014) і Сергія Макеєва (2014), котрі вважають, що попри всі проблеми вітчизняними соціологами накопичено досвід, що є базою для плідного розвитку цього дослідницького напрямку. *О. Куценко*, стисло узагальнив-

²⁴ Крім того, автори історіографічних публікацій (Рибщун, 2009; Пилипенко, 2012; Резнік & Резнік, 2014), аналізуючи трансформацію за останні 25 років вітчизняної соціології в цілому, відзначають зміну дослідницьких пріоритетів, зокрема у сфері соціоструктурної проблематики.

ши академічні дослідження соціально-класової структури в українській соціології останніх десятиліть, зокрема окресливши етапні публікації, емпіричні проекти, основні теми (середній і робітничий клас, андерклас), дослідницькі перспективи (часову і порівняльну), констатує, що класовий аналіз «залишається актуальним і формує цікаві перспективи пояснення стану та динаміки розвитку українського суспільства, його соціальних проблем і конфліктів» (Куценко, 2014, сс. 73–74).

Приєднуючись до другого табору, висуну тезу, що впродовж останніх двадцяти п'яти років відбулася інституціоналізація класового аналізу у вітчизняній соціології. Для переконливої аргументації цієї тези у цьому розділі розглянуто ознаки інституціоналізації наукової дисципліни, відповідно до яких здійснено авторський діагноз статусу вітчизняного класового аналізу, а також описано тренди в його сучасному розвитку й окреслено успіхи та проблеми на цьому шляху.

Ознаки інституціоналізації наукової дисципліни

Становлення будь-якої науки / галузі науки / наукового напрямку пов'язане з її інституціоналізацією, тобто набуттям нею всіх атрибутів соціального інституту. Для опису цього процесу соціологи, наприклад (Здравомыслова, 1998; Новикова, 2000), виокремлюють різні ознаки й по-різному їх групують²⁵. Для опису процесу інституціоналізації наукового напрямку пропонується використовувати як необхідні й достатні низку ознак у трьох головних сферах — теоретичній, емпіричній та організаційній.

У теоретичній сфері ознаками інституціоналізації наукового напрямку є формування корпусу основних понять для опису предметного поля; оформлення набору адекватних теорій і методологій; згода серед учених з приводу головних завдань дослідницької програми; залученість до світової дискусії через опанування всіх відомих традицій вивчення і концептуалізації об'єкта; розроблення оригінальних національно зорієнтованих теоретичних моделей. *В емпіричній сфері* до них відносять систематичне проведення різноманітних емпіричних досліджень; створення баз та архівів даних; розроблення і постійне вдосконалення дослідницьких методів та інструментарію. *В організаційній сфері* ознаками виступають створення дослідницьких структур/центрів та ідентифікація конкретних дослідників, які вивчають відповідну проблематику; включення нової дисципліни в навчальні курси, видання підручників і посібників, підготовка спеціалістів, захист кандидатських і докторських дисертацій з даного напрямку; проведення спеціалізованих наукових дискусій (конференцій, симпозіумів, круглих столів); об'єднання дослідників у рамках національних і міжнародних професійних асоціацій; систематичний вихід різного роду профільних наукових публікацій (монографій, статей у періодичних виданнях).

²⁵ Описуючи процес інституціоналізації наукової дисципліни, Світлана Новикова (Новикова, 2000) виокремлює в ньому зовнішню і внутрішню форми з переліком відповідних індикаторів, тоді як Олена Здравомыслова (Здравомыслова, 1998) групує ознаки у сферах теоретичного й емпіричного знання, а також у власне інституціональній сфері.

На підставі описаної моделі інституціоналізації наукової дисципліни в даному розділі здійснено спробу реконструювати історію нового етапу розвитку соціології соціальної структури (в сучасній номінації — класового аналізу) у пострадянській Україні. Причому оцінка змін може бути двоякою. Згідно з першою тезою, слід говорити про реінституціоналізацію, оскільки соціально-структурні дослідження були традиційною (вже інституціоналізованою) науковою галуззю в радянській (зокрема, українській) соціології у 1960–1980-ті роки. Аргументами на користь цієї тези є численні публікації тих років, присвячені теоретичним та емпіричним дослідженням соціально-класової структури радянського українського суспільства, а також окремих класів (робітничого класу, селянства, інтелігенції, службовців), проведення всесоюзних і республіканських конференцій з відповідної тематики, ідентифікація досить широкого кола соціологів як дослідників соціально-класової проблематики²⁶. У цьому випадку трансформація наукового дискурсу про соціальні класи, збагачення емпіричної бази й удосконалення організаційного середовища вивчення класів, що відбулися в пострадянський період, є ознаками переходу дисципліни на новий, складніший рівень розвитку, але в рамках раніше інституціоналізованої дисципліни.

Відповідно до другої тези, інституціоналізація класового аналізу як особливого напрямку сучасної української соціології відбулася в період 1990–2010-х років. Рецензуючи рукопис моєї статті (Симончук, 2016а), провідні вітчизняні класові аналітики висловилися на користь цієї тези. Так, *Ольга Куценко* характеризує класово зорієнтовані дослідження в радянській соціології як етап незавершеної інституціоналізації даного напрямку. Справді, на користь висновку про інституціоналізацію свідчать певні критерії (принципова згода дослідників у питаннях теорії та методології, захист досить великої кількості дисертацій з тематики соціальної структури, наявність кількох спеціалізованих дослідницьких центрів і широкого спектру профільних публікацій), проте, на думку Куценко, ідеологічна призма справляла настільки стримувальний вплив на розвиток досліджень класової структури, що випадали принципові теми реалізаційного класового аналізу (експлуатація, відчуження, міжкласові конфлікти), обмежувалося поле емпіричних досліджень класових проявів. У пострадянський період відбуваються оновлення теоретико-методологічного підходу на засадах європейсько-американської та національної соціології, створення профільних дослідницьких центрів, захист дисертацій, включення до університетських програм нормативної дисципліни із соціальної структури, реалізація великих емпіричних проєктів і поява великого числа публікацій, що можна характеризувати як завершення інституціоналізації класового аналізу як наукового напрямку вітчизняної соціології. *Сергій Макеєв* погоджується, що інституціоналізація даного напрямку відбулася тільки в останні два десятиліття, у радянській соціології був лише протокласовий аналіз. *Світлана Оксамитна* та-

²⁶ Про історію інституціоналізації соціології соціальної структури в радянській соціальній науці див.: (Голенкова, 2008).

кож схиляється до думки, що дослідження з класової проблематики радянського періоду не відповідають сформованій у другій половині ХХ століття в західній соціології традиції класового аналізу, тому має йтися не про наступність, а про розрив дослідницьких традицій та інституціоналізацію класового аналізу у вітчизняній соціології в останні два десятиліття.

Обґрунтую другу тезу, послідовно виокремлюючи три групи ознак інституціоналізації — в теоретичній, емпіричній та організаційній сферах.

Ознаки інституціоналізації у теоретичній сфері

У теоретичній сфері ознаками інституціоналізації наукового напрямку є: (а) формування корпусу основних понять для опису предметного поля; оформлення набору адекватних теорій і методологій; згода серед учених із приводу головних завдань дослідницької програми; (б) залученість у світову дискусію шляхом опанування всіх відомих традицій вивчення й концептуалізації об'єкта; (в) розроблення оригінальних теоретичних моделей. Поданий далі виклад теоретичних розробок українських дослідників, відповідно до цих ознак, дає підстави судити, наскільки ефективним упродовж останніх десятиліть був процес інституціоналізації класового аналізу як спеціальної соціологічної галузі.

(а) Від 1990-х років поняттєвий апарат і теоретико-методологічні підходи дослідників соціальної структури кардинально трансформувалися. З одного боку, вочевидилося розчарування вітчизняних дослідників у радянській методології вивчення соціальної структури, ідеологічно обмеженій у своїх підходах (історичним матеріалізмом) і темах (наприклад, табу на вивчення номенклатури, економічної стратифікації, нерівних життєвих шансів)²⁷. Стався якщо не розрив з марксистською інтелектуальною традицією, то охолодження до неї (особливо стосовно трактування рушійних сил і напрямів еволюції історії, тобто вчення про класи, експлуатацію і класову боротьбу) (Макеєв, 2001)²⁸. Марксистська методологія видавалася неактуальною не тільки для аналізу су-

²⁷ Аналіз спрощених уявлень соціологів про соціальну структуру радянського суспільства і шляхів їх подолання здійснено Віленом Черноволенком (Черноволенко, 1988).

²⁸ Щоправда, Макеєв (2001) певен, що цей розрив був зумовлений двоякою ситуацією в розвитку поглядів і конкретно-емпіричних досліджень у рамках радянської соціології: збереження табу на ревізію і творчий розвиток марксистсько-ленінської теорії класів і водночас поліпарадигмальність перших поколінь радянських соціологів у викладі результатів емпіричних дослідницьких проектів, коли офіційно не визнавалися, але легко розпізнавалися положення позитивізму, символічного інтеракціонізму тощо. У рамках так званої критики буржуазної соціології вітчизняні соціологи опановували різноманітні західні теоретико-методологічні підходи до аналізу класової структури суспільства, але тодішня заборона не давала змоги включатися в дискусію з авторами цих підходів і в самостійний пошук. Наслідком цих ідеологічних обмежень теоретичного пошуку було «неухильне вгасання евристичного потенціалу самого поняття класу», а «приріст знання про внутрішню неоднорідність класів соціалістичного суспільства не спонукав до обговорення їхньої природи й еволюції за радянських часів» (Макеєв, 2001, с. 6).

спільства, що трансформується, постфактум були сконструйовані навіть інші трактування радянської класової структури²⁹ (Заславская, 1997, 2002; Радаев & Шкаратан, 1996; Шкаратан, 2005). З іншого боку, зростала привабливість різноманітних західних концепцій класу з широким віялом тематики, багатством емпіричних підходів і методичних інструментів. Склалася думка, що рух суспільства в прозахідному, прокапіталістичному напрямку потребує також прозахідної методології рефлексії нової класової структури суспільства, що обґрунтовувало необхідність імпорту теоретичних і методичних інструментів західного класового аналізу, особливо задля коректних порівняльних досліджень. Крім того, в дослідницькій практиці вочевидний перехід до поліпарадигмальності; вітчизняні дослідники повною мірою продемонстрували широкий спектр теоретичних преференцій: виявилися запитуваними як різноманітні (раніше табуйовані) градаційні моделі («багаті, середні і бідні», «вищий, середній і нижчий клас», в основі яких рівень певного капіталу — доходу, влади, освіти), так і реляційні концепції/схеми, що класифікують класи на підставі відмінностей соціальних відносин зайнятості (Дж. Голдторп і колеги), виробничого процесу (Е.О. Райт), професійно-галузевих відмінностей (Г. Еспін-Андерсен), отримання ренти (Е. Соренсен), забезпеченості ресурсами (П. Бурдье). Усе це багатоманіття альтернативних теоретико-методологічних підходів до класу почали верифікувати в емпіричних дослідженнях.

(б) Для теоретичного й емпіричного обґрунтування процесів пострадянського соціального структурування, опису нової конфігурації класової структури та її класових ефектів були потрібні як створення оригінальних підходів, так і опанування спадщини світового класового аналізу. У вітчизняній практиці досліджень класу тренд методологічного глобалізму чітко простежувався від 1990-х років³⁰. Соціологи послідовно здійснювали актуальне завдання опанування теоретико-методологічного й інструментального досвіду західного класового аналізу, його адаптації та застосування для вивчення структурної трансформації українського суспільства, особливо з метою порівняльної перспективи. Так, картографування класових позицій реалізовувалося із застосуванням різноманітних західних емпіричних класових схем, зокрема Ерика

²⁹ Якщо в радянський період соціально-класова типологія описувалася формулою «союз двох класів (робітничий клас і колгоспне селянство) і прошарку (інтелігенція)», то постфактум до цієї тріади додали ще один клас (номенклатуру). У пострадянський період у публічному, науковому та повсякденному дискурсах поступово закріплюються нові класові категорії: «власники та наймані працівники», «підприємці та самозайняті», «середній клас»; у дослідницькій практиці застосовують альтернативні класові схеми. У поясненні природи міжкласових відносин замість радянської ідеологічної формули «зближення класових інтересів і соціальних характеристик окремих класів» почали практикувати альтернативні пояснення в поняттях «експлуатації», «владних повноважень», «ринкових і трудових ситуацій», «обсягу і структури капіталів», «соціального закриття», «класових конфліктів і класового компромісу».

³⁰ Причому описаний вище тренд методологічного глобалізму не суто вітчизняний, його фіксують і в західній соціології (див.: (Leiflufsrud, Bison, & Jensberg, 2005)).

Оліна Райта, Джона Голдторпа, Госта Еспін-Андерсена, П'єра Бурдьє (Оксамитная, 2003; Симончук, 2007; Домаранська, 2015)³¹. Вивчення міжгенераційної класової мобільності ґрунтувалося на методології Джона Голдторпа (Оксамитна, 2011). До дослідження класової свідомості та класової ідентичності залучалися методики Ерика Оліна Райта, Шалома Шварца і Джефрі Еванса (Куценко, 2007; Симончук, 2010, 2014с). Підґрунтя вивчення взаємозв'язку особистості і класу становили методологія Мелвіна Кона і класова схема Ерика Оліна Райта (Кон та ін., 1998, 2002, 2005; Хмелько, 2007). Моніторинг протестної поведінки здійснювали за методологією, розробленою західними колегами (Протести, 2011).

(в) Оригінальні національно зорієнтовані класові концепції й методики в досліджуваній період розроблялися менш активно, ніж відбувалося опанування західних традицій вивчення класу. Створення оригінальних концепцій обґрунтовувалося необхідністю опису специфіки трансформаційних процесів у посткомуністичному просторі. Тільки у 2000-ті роки з'явилася низка фундаментальних розробок, що пояснюють характер, механізми, причини та наслідки пострадянських соціально-структурних змін. Серед найфундаментальніших теоретичних проектів, що набули широкого резонансу і визнання у вітчизняній соціології, — структурно-діяльнісна концепція класоутворення Ольги Куценко (2000, 2001); концепція неостанового розвитку українського суспільства в пострадянський період Євгена Головахи (2002); концепція подвійної інституціоналізації Євгена Головахи та Наталії Паніної (2001), що пояснює плюральність і нестабільність класової структури в період трансформацій; концепція інституціонального обґрунтування нерівності Сергія Макеєва і Світлани Оксамитної (2011), яку покладено в основу аналізу класової мобільності (Оксамитна, 2011); концепція Валерія Хмелька (2003), що пояснює макросоціальні зміни (зокрема, у професійній, класовій та інституціональній структурах) в українському суспільстві за роки незалежності; конструювання стратифікаційних типологій соціальної структури в рамках концепції багаторівневих нерівностей сучасних суспільств (Коваліско, 2008; Малиш, 2011; Макеєв & Домаранська, 2014b).

Таким чином, упродовж двох десятиліть відбулася значна трансформація поняттєвого апарату (фактично склався й утвердився новий словник опису макросоціальної структури суспільства), збагатилися репертуар теоретико-методологічних підходів вивчення класу та інструментальні можливості їх емпіричної верифікації, поступово розширювалася залученість до світового дискурсу через опанування західних/глобалізаційних концептуалізацій і методологій з ураху-

³¹ Оскільки останніми десятиліттями вітчизняні вчені стали постійними учасниками міжнародних порівняльних досліджень і у своїй дослідницькій практиці активно застосовують розроблені західними соціологами класові схеми, актуальною є перевірка їхньої валідності, адже важливо усвідомлювати міру адекватності цих схем в описі сучасного українського суспільства. Серед уже реалізованих проектів — валідизація двох найавторитетніших і часто використовуваних вітчизняними соціологами схем Голдторпа (Оксамитная, 2003; Нікітіна, 2010) і Райта (Хмелько, 2007).

ванням національної специфіки. Усі ці факти дають підстави говорити про інституціоналізацію вітчизняного класового аналізу в теоретичній сфері.

Ознаки інституціоналізації в емпіричній сфері

В емпіричній сфері ознаками інституціоналізації наукової дисципліни виступають (а) систематичне проведення різноманітних емпіричних досліджень; (б) створення баз та архівів даних; (в) розроблення і постійне вдосконалення дослідницьких методів та інструментарію. Поданий далі аналіз свідчить, що в сучасній вітчизняній соціології порівняно з попереднім радянським періодом засоби емпіричного дослідження класової тематики значно розширилися й удосконалилися за останні двадцять п'ять років.

(а) У 1990–2010-х роках сформувалася широка база емпіричного вивчення різноманітної тематики соціальних класів. Її елементами стали як національні, так і міжнародні емпіричні проекти, що спиралися на масові опитування і різноманітні якісні методи.

Особливий інтерес становлять *національні проекти моніторингового типу*, що забезпечили можливість аналізу соціально-класових характеристик українського суспільства в часовій перспективі. Серед найбільш запитуваних — проект «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін», реалізований Інститутом соціології НАН України з 1992 року; керівники проекту — Валерій Ворона, Наталія Паніна та Євген Головаха; див., напр.: (Ворона & Шульга, 2017). Дані цього моніторингу вможливають відстежування динаміки розподілу класових позицій в українському суспільстві³² та вивчення різноманітних «ефектів класу» (вплив класової належності на життєві умови та життєві шанси, політичні й економічні орієнтації, соціальне самопочуття і самооцінки, культурні практики, протестні орієнтації, членство в політичних партіях і профспілках)³³. Проект «Ставлення до змін», реалізований в Україні за програмою Нафідського коледжу (Оксфорд) у 1993, 1995 і 1998 роках, надав вітчизняним соціологам перший інструментальний досвід емпіричної фіксації класових позицій за методологією Дж. Голдторпа та аналізу трендів динаміки класової структури й міжгенераційної мобільності, пов'язаної з відмінностями трудової та ринкової ситуацій працівників (Оксамитная, 2003). Проект «Укра-

³² Класові позиції ідентифіковані в цьому проекті в різні способи: 1) на підставі запитання про вид зайнятості, що містить 21 категорію (дослідники зазвичай групують їх у макрокатегорії, наприклад: робітничий клас, середній клас, дрібні підприємці), 2) за допомоги різноманітних класових схем, що конструюються з 2007 року через застосування низки нових структурних змінних (зайняттової належності ISCO, виду економічної діяльності, статусу зайнятості, наявності управлінських функцій, рівня автономії праці).

³³ У рамках проекту омнібуса реалізовано й одиничні дослідження класово фокусованої проблематики, результати яких відображено в численних публікаціях. Серед них — дослідження проблематики середнього класу 2002 року (Симончук, 2003) та робітничого класу 2013-го (Арсеєнко, 2017), класової ідентичності 2000-го (Оксамитная, 2003, 2015) та класової свідомості 2007-го (Симончук, 2010), а також престижу професій 2007-го (Оксамитна & Патракова, 2007).

їнське лонгітюдне моніторингове дослідження» (Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey — ULMS), періодично (в наявності масиви трьох хвиль — 2003, 2007 і 2012 років) здійснюваний Київським міжнародним інститутом соціології під керівництвом Валерія Хмелька і Володимира Паніотто, дає можливість вивчати процеси міжгенераційної та внутрішньогенераційної соціально-класової мобільності (Оксамитна, 2011), а також широкий спектр «класових ефектів». *Моніторинг протестної активності населення України* в рамках проекту «Ukrainian Protest and Coercion Data», що його від 2009 року проводить Центр соціальних і трудових досліджень (раніше — Центр дослідження суспільства) (керівник проекту — Володимир Іщенко), дає змогу аналізувати особливості протестної поведінки різноманітних груп найманих працівників і дрібних підприємців, зокрема масштаби, форми, цілі та наслідки їхніх колективних дій (Протести, 2011). *Моніторинг різних аспектів середнього класу України* періодично (у 2002, 2008 і 2014 роках) проводить Центр Разумкова, публікуючи дані про динаміку чисельності та якісних характеристик цього класу (Шангіна, 2008; Міщенко, 2008; Биченко, 2008; Середній клас, 2014а, 2014b; Український середній клас, 2014).

Від 1990-х років значно збільшився обсяг *порівняльних міжнаціональних соціологічних даних* із соціально-класової проблематики. Один із найбільш значущих проектів — *Європейське соціальне дослідження* (European Social Survey — ESS), де Україна п'ять разів брала участь від 2005 року (масиви 2005, 2007, 2009, 2011, 2013 років; керівники української частини проекту — Андрій Горбачик і Євген Головаха; опис проекту й одновимірні таблиці для кожної хвилі див.: (Головаха & Горбачик, 2012)). Цей проект дав старт систематичному використанню українськими дослідниками західних емпіричних класових схем³⁴ і стимулював хвилю класово зорієнтованих публікацій, присвячених порівняльному аналізу розподілу класових позицій в українському і західних суспільствах, впливу класу на систему цінностей, політичні та культурні практики, наприклад (Головаха & Макеев, 2007). Продуктивною для розвитку вітчизняного класового аналізу була участь України від 2008 року в проекті *Програма міжнародного соціального дослідження* (International Social Survey Programme — ISSP). (Керівники проекту — Сергій Макеев і Ольга Івашенко; опис проекту й одновимірні таблиці для кожної хвилі див.: (Паращевін, 2009; Бабенко, 2009).) Для українських дослідників класової проблематики в рамках ISSP найцікавішим є проект «Соціальна нерівність» (Social Inequality) 2009 року, що був активно опрацьований, зокрема у плані вивчення класової свідомості та суб'єктивної соціальної мобільності (Симончук, 2010, 2014с; Оксамитна, 2010). *Лонгітюдні моніторингові дослідження в Україні (ULMS) та Росії (RLMS)*, доступні, щоправда, тільки в національних масивах, також дають змогу реалізувати порівняльну перспективу, наприклад (Оксамитна, 2011). *Проект міжнаціо-*

³⁴ В опитувальник цього проекту закладено широкий перелік структурних змінних, що дають змогу конструювати альтернативні класові схеми. Причому можна визначати класову позицію не тільки респондента, а й також його партнера, матері та батька.

нального порівняння зв'язку соціальних структур і особистості, проведений у 1993 і 1996 роках під керівництвом Мелвіна Кона, а з українського боку — Валерія Хмелька і Володимира Паніотто, надав перший досвід використання класової схеми Е.О. Райта (адаптованої М. Коном), стратифікаційної моделі й типології структурних локалізацій (для визначення класової позиції незайнятого населення), а також крос-національного порівняння впливу класу на особистість (Кон та ін., 1998, 2002, 2005; Хмелько, 2007). Проекти *Європейського дослідження цінностей* (European Values Study — EVS) і *Світового дослідження цінностей* (World Values Survey — WVS), куди Україна входить від 1996 року (в наявності масиви шести хвиль — 1996, 1999, 2005, 2006, 2008, 2012; український координатор проекту — Ольга Балакірева; опис проекту див.: (Балакірева та ін., 2014)), відкривають перспективу порівняльного вивчення класових відмінностей у ціннісних орієнтаціях українців.

Дані державної статистики, що завжди становлять цінність для вітчизняних дослідників соціально-класової структури, від середини 1990-х років стали також міжнародно порівнюваними. Європейські країни перейшли на *єдині міжнародні статистичні стандарти та класифікації*³⁵. Серед цих стандартів — Класифікатор занять (International Standard Classification of Occupations — ISCO), Класифікатор видів економічної діяльності (Statistical Classification of Economic Activities — NACE), Класифікатор статусів зайнятості (International Classification of Status in Employment — ICSE), Класифікатор освіти (International Standard Classification of Education — ISCED) та ін. (див. веб-сторінки ILO та Eurostat). Наприклад, дані про розподіл груп занять (ISCO) публікуються в Україні від 1996 року. Імплементация цих класифікаторів у соціологічні дослідження і масиви дала змогу не тільки аналізувати динамічні ряди відповідних розподілів і проводити їх міжнародні порівняння, а й розвивати методичний інструментарій класового аналізу, що включає названі змінні (детально про це далі).

Українські дослідники класової тематики в останні двадцять років поряд із кількісними опитуваннями почали застосовувати *різноманітні якісні методи*. У дослідженнях середнього і робітничого класу були ефективно використані матеріали *глибинних інтерв'ю* (Симончук, 2003, 2014с) і *фокус-групових досліджень* (Український середній клас, 2014; Середній клас, 2014b). Спробу створення соціологічного портрета власників великих капіталів України реалізовано шляхом *контент-аналізу їхніх біографій*, що містяться в довідниках «Хто є хто в Україні» та українських часописах (Рахманов, 2012). Вивчення ідеологій бізнес-класу здійснено на підставі *аналізу текстів* часописів (Ведров, 2012). Прикладами використання *візуальних методів* у дослідженні класової проблематики є проект «Херсонський машинобудівний завод: приватизація, банкрутство, окупація», що подає відеодокументацію робітничих протестів на ХМЗ у лютому 2009 року (фільм є DVD-додатком до четвертого випуску часопису

³⁵ В Україні імплементацияю міжнародних класифікаторів опікувався Науково-дослідний інститут соціально-трудоваих відносин Міністерства праці і соціальної політики та Держкомстат України.

«Спільне: журнал соціальної критики») (Атанасов & Рябчук, 2012), а також фільм-дослідження про шахтарський рух на Донбасі у 1989–1991 роках (Валковіц, 2012; Siegelbaum & Walkowitz, 1995).

(б) Створення архівів соціологічних даних із класової проблематики є ще одним внеском в інституціоналізацію в Україні класового аналізу. Так, в Інституті соціології НАНУ створено Архів масивів моніторингу та омнібусів із 1992 року з описом тем, цілей і виконавців досліджень, присвячених, зокрема, класовій проблематиці³⁶. Банк даних масових опитувань Київського міжнародного інституту соціології містить масиви названих вище проектів від 1990 року (див.: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=db>). Центром соціальних і трудових досліджень створено й розміщено у відкритому доступі бази протестних подій та повідомлень від 2009 року (див.: <http://csif.org.ua/bazi-protestnih-podiy-ta-повідомлен-2/>). У відкритому електронному доступі перебувають масиви міжнародних проектів ESS та ISSP, EVS та WVS³⁷. Актуальним завданням є створення архіву даних якісних досліджень класової тематики. Внесок у нього зроблено серією транскриптів інтерв'ю з представниками середнього і робітничого класів, зібраних і частково опублікованих мною (Симончук, 2003); добіркою матеріалів фокус-групових досліджень середнього класу Центру Разумкова (Український середній клас, 2014; Середній клас, 2014b; http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=536). Створення архіву в рамках проекту «Праця і робітничий рух в Україні: архів і дослідження» анонсували співробітники Центру дослідження суспільства (координатор — Анастасія Рябчук), які почали у 2011 році збирати відповідні інтерв'ю, фоторепортажі, відеодокументацію (<http://laborarchive.blogspot.com/>).

(в) Ще одним аргументом на користь висновку про інституціоналізацію вітчизняного класового аналізу є очевидний прогрес у розвитку методичного інструментарію. (1) У рамках названих вище емпіричних проектів одночасно з накопиченням цінної міжнародно порівнюваної інформації відпрацьовувалися нові методологічні підходи та методичний інструментарій класового аналізу, що стали різноманітнішими та розвиненішими порівняно з 1960–1980-ми роками. (2) Розвиткові інструментарію сприяв і перехід європейських країн на перелічені вище єдині міжнародні статистичні класифікації. Ці класифікатори використовують всі країни-учасниці проектів ESS, ISSP і ULMS для кодування заняттєвої та галузевої належності, статусу зайнятості й рівня освіти респондентів у національних масивах. (3) У рамках цих проектів проходили валідацію найавторитетніші емпіричні класові схеми (переважно Голдторпа і Рай-

³⁶ Як приклади — блок змінних для вивчення класової свідомості в омнібусі 2007 року (виконавці — відділ соціальних структур Інституту соціології НАН України) або проблематики робітничого класу 2013 року (відділ економічної соціології).

³⁷ Див.: офіційні сайти проектів ESS (<http://www.europeansocialsurvey.org/data/>), ISSP (<http://www.issp.org/page.php?pageId=4>) і EVS/WVS (<http://www.europeanvaluesstudy.eu/>). Слід зазначити, що крім масивів окремих хвиль створено об'єднані масиви, що розширюють можливість статистичного аналізу.

та), закладалася плюральність класового аналізу, відпрацьовувалися методики вивчення соціально-класової мобільності, класової свідомості та різноманітних «класових ефектів». (4) Від 1990-х років розвиток і дедалі більша доступність комп'ютерних технологій технологізували всі етапи соціально-класових досліджень, зробили більш досконалим емпіричний аналіз, значно полегшили комунікацію вчених і пришвидшили поширення знань, даних та інструментарію (зокрема, наявність синтаксисів дала змогу звичайним користувачам застосовувати класові схеми в різних масивах).

Ознаки інституціоналізації в організаційній сфері

В організаційній сфері інституціоналізацію засвідчують: (а) створення дослідницьких центрів та ідентифікація конкретних дослідників, які займаються відповідною проблематикою; (б) включення нової дисципліни в навчальні курси, видання підручників і посібників, підготовка спеціалістів, захист кандидатських і докторських дисертацій з даного напрямку; (в) проведення спеціалізованих наукових дискусій; (г) об'єднання дослідників у рамках національних і міжнародних професійних асоціацій; (д) систематичний вихід різного роду профільних наукових публікацій. Згідно з цими ознаками, інституціоналізація класового аналізу в Україні також реалізувалася цілком успішно, що підтверджують викладені далі факти.

(а) У 1990–2000-ні роки сформувалася низка вітчизняних наукових центрів дослідження класової проблематики. Один із визнаних — *відділ соціальних структур Інституту соціології НАН України*, де під керівництвом Сергія Макеєва виконувалися науково-дослідницькі теми, що фокусувалися на тематиці класової структури та класової мобільності. Результати цих досліджень опубліковано в колективних монографіях (Макеєв, Прибыткова и др., 1999; Макеєв, 2003, 2006; Макеєв & Головаха, 2007). Співробітники відділу (Сергій Макеєв, Ольга Івашенко, Світлана Оксамитна, Ірина Прибиткова, Наталя Лавріненко, Олена Симончук) брали участь у розробленні інструментарію трьох хвиль проекту «Ставлення до змін» у 1990-ті роки, а також у реалізації національного етапу міжнародного проекту ISSP 2008 і 2009 років, зокрема в розробленні соціо-структурного блоку анкети й кодуванні змінних ISCO і NACE. У 1990-ті роки ще одним авторитетним центром класових досліджень був *факультет соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Його дослідники (Олена Якуба, Ольга Куценко та ін.) вивчали соціально-класову трансформацію пострадянських суспільств, у тому числі спільно з британськими і російськими соціологами (Якуба, Куценко и др., 1997; Куценко, 2000; Куценко & Бабенко, 2004), розробляли навчальні програми та посібники для студентів університетів. Із переїздом О. Куценко на початку 2000-х до Києва новий центр вивчення класової тематики сформувався на *факультеті соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, де розроблялося широке коло проблем вивчення соціальних класів, зокрема у співпраці та спільних публікаціях з Інститутом соціології (Макеєв, 2003, 2006; Макеєв & Головаха, 2007), і створювалася емпірична база (декан факультету соціології Андрій Горбачик е

керівником проекту ESS). Дослідники *факультету соціальних наук і соціальних технологій Національного університету «Києво-Могилянська академія»* ініціювали різнопланові класово фокусовані дослідницькі проекти. Валерій Хмелько і Володимир Паніотто реалізували український етап низки міжнародних соціологічних проектів: 1) спільне з Мелвіном Коном дослідження взаємозв'язку класу й особистості з подальшою публікацією кількох праць (Кон та ін., 1998; 2002, 2005; Хмелько, 2007) і розробкою навчального курсу «Соціальні структури і особистість» (Валерій Хмелько); 2) лонгітюдне моніторингове дослідження (ULMS), на підставі якого Світлана Оксамитна (2011) реалізувала аналіз між-генераційної класової мобільності. Група викладачів і студентів НаУКМА, об'єднаних у *Центр соціальних і трудових досліджень* (раніше — *Центр дослідження суспільства*), від 2009 року займалися різноплановою класовою проблематикою, моніторингом протестної поведінки населення України, створенням архівів даних, обговорюючи свої результати на конференціях і відображаючи їх у часопису «Спільне: журнал соціальної критики». Співробітники *факультету історії Львівського національного університету імені Івана Франка* Наталія Коваліско і Роман Савчинський моніторили стратифікаційну структуру міського населення (Коваліско, 2007; 2008). *Центр Разумкова* відомий як дослідницька організація, що періодично реалізує дослідження середнього класу України (Міщенко, 2008; Український середній клас, 2014).

(б) У названих наукових центрах здійснювали підготовку спеціалістів у сфері соціоструктурного аналізу, були захищені кандидатські й докторські дисертації з класової тематики (Ольга Куценко, Наталія Коваліско, Світлана Оксамитна, Олена Симончук, Анна Домаранська, Ліна Малиш, Тетяна Чернецька, Олена Бондаренко, Тетяна Дублікаш). Введенню цієї проблематики в освітній процес сприяли навчальні курси з класового аналізу, розроблені Світланою Оксамитною, Валерієм Хмельком, Ольгою Куценко, Наталією Коваліско, а також публікація навчальних посібників Світлани Бабенко (2007) «Нерівності у сучасних суспільствах» і Наталії Коваліско (2008) «Основи соціальної стратифікації».

(в) Проблематика соціальних класів була досить широко представлена в різних формах наукових дискусій — на Соціологічних конгресах України 2009 і 2013 років, конференціях з теорії та методології соціологічних досліджень, які щорічно проводять факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Інститут соціології НАНУ, а також на Харківських читаннях на факультеті соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Обговоренню пострадянської класової структури та результатів класово фокусованих досліджень було присвячено кілька академічних заходів, зокрема: міжнародні конференції Центру дослідження суспільства «Після праці. Робітничий рух у Східній Європі після розпаду СРСР» 2011 року і «Колишні класи — нова боротьба: класові відносини в сучасному суспільстві» 2012 року, а також Всеукраїнські наукові конференції «Класові інтереси та класові дії: теорії, практики, досвід вітчизняних досліджень» (2012) і «Соціальні класи в Україні: напрями теоретичних і емпіричних досліджень» (2016), проведені в Інституті соціології НАН України (Симончук, 2012, 2016с),

і круглі столи Центру Разумкова, присвячені проблематиці середнього класу (Середній клас, 2014b).

(є) Важливою організаційною формою інституціоналізації класового аналізу в описуваний період виступало об'єднання вітчизняних дослідників у рамках національних і міжнародних професійних асоціацій. Зокрема, вони є членами спеціалізованих дослідницьких комітетів Міжнародної соціологічної асоціації та Європейської соціологічної асоціації, а також об'єднані в секції соціальних структур у рамках Соціологічної асоціації України.

(д) Інституціоналізації вітчизняного класового аналізу сприяв також вихід багатьох присвячених класовій тематиці публікацій. Пролонгований вплив здійснило видання низки *індивідуальних монографій*. Початок емпіричному вивченню соціальних ідентичностей у вітчизняній соціології поклала монографія Сергія Макеєва, Світлани Оксамитної та Олени Швачко «Социальные идентификации и идентичности» (Макеев, Оксамитная, & Швачко, 1996). Ольга Куценко (2000) у книзі «Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе: попытки западной социологии» підсумувала виклад концептуального поля класового аналізу у ХХ столітті, показала підсилення класового характеру українського суспільства, визначила нові параметри розрізнення соціальних класів, описала політико-культурні характеристики новоутворених класів. Історію формування середнього класу в Україні, його масштаб і внутрішній склад на підставі даних масових опитувань та глибинних інтерв'ю подано в монографії Олени Симончук (2003) «Средний класс: люди и статусы». Досвід конструювання стратифікаційної моделі міської спільноти описаний у книзі Наталії Коваліско (2008) «Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення». Підсумки багаторічного вивчення класової мобільності в сучасній Україні Світлана Оксамитна (2011) підбила у монографії «Міжгенераційна класова й освітня мобільність».

Великий вплив на розвиток вітчизняного класового аналізу справила публікація низки *колективних монографій*. Чотири з них підготовлено під керівництвом Сергія Макеєва: «Подвижность структуры: современные процессы социальной мобильности» (Макеев и др., 1999), «Классовое общество. Теория и эмпирические реалии» (Макеев, 2003), «Новые социальные неравенства» (Макеев, 2006), «Украинское общество в европейском пространстве» (Головаха & Макеев, 2007). Харківські соціологи опублікували колективні праці, де аналізувалися вихідні тенденції радикальної пострадянської динаміки класів: «Изменение социально-классовой структуры украинского общества в условиях его трансформации» (Якуба, Куценко и др., 1997) та «Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание» (Куценко & Бабенко, 2004).

Важливим моментом було видання низки *перекладних монографій*. Серед них такі книги, як «Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Кона і його співпрацівників», видана під науковою редакцією Валерія Хмелька (2007), «Подъем и упадок государственного социализма. Индустриальное общество и социалистическое государство» Девіда Лейна (2006) і «Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в постком-

мунистической Центральной Европе» Івана Селені, Гіла Еяла та Елеанор Тоунслі (Селеньї, Эял, & Тоунслі, 2008), видані за науковою редакцією Ольги Куценко.

Вітчизняні *соціологічні часописи* регулярно публікували статті з класової тематики. Серед них — «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», «Наукові записки НаУКМА», Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (серія: Соціологія), Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи», «Спільне: журнал соціальної критики».

Тренди інституціоналізації вітчизняного класового аналізу

Аналіз результатів інституціоналізації класового аналізу в українській соціології дає змогу виокремити низку трендів його розвитку від 1990-х років, що виявляються у трьох сферах (теоретичній, емпіричній та організаційній).

Тренд визнання українського суспільства класовим і релевантності класового підходу. Більшість вітчизняних дослідників соціальної структури визначають сучасне українське суспільство як класове і визнають релевантність класового підходу до його аналізу³⁸. Принаймні немає публічних заяв про протилежне — про заперечення класової інтерпретації соціальної нерівності українського суспільства на користь іншого концептуального підходу. Щоправда, в академічній соціології класовий аналіз практикує досить вузьке коло вітчизняних дослідників³⁹, натомість більшість сприйняли цей підхід як аксіому (в тому сенсі, що в будь-якому суспільстві, де є приватна власність на засоби виробництва, вільна конкуренція і ринок праці, існують класи — великі групи людей, які різняться за інтересами та життєвими шансами); вони його не заперечують, але й не використовують у своїх дослідницьких проектах (наприклад, для перевірки зв'язку класу та етнічних, сімейних, регіональних чи релігійних характеристик)⁴⁰.

Тренд від радянської моделі дослідження класів — до західної. Прозахідний напрям розвитку вітчизняного аналізу класів зумовлений низкою чинників. Один із них (гносеологічний) був пов'язаний із зустрічними процесами, що спостерігалися у 1990-х роках, — з розчаруванням вітчизняних дослідників у радянській методології вивчення соціальної структури, ідеологічно обмеженій

³⁸ У російській соціології сформувалися дві тенденції: одні дослідники віддавали перевагу класовому підходу, розробляючи теорії, що пояснюють природу класоутворення в пострадянських суспільствах і картографують нову класову структуру (Т. Заславська, В. Ільїн, О. Шкаратан), інші обґрунтовували релевантність стратифікаційного підходу і соціально-верстової структури пострадянського суспільства (В. Горшков, Н. Тихонова) (детально див.: (Глотов, 2013)).

³⁹ У строгому сенсі тільки близько десяти українських соціологів (названих серед авторів публікацій класової тематики) можна ідентифікувати як дослідників соціальних класів.

⁴⁰ Разом із тим у дослідженнях західних соціологів клас практично завжди включений до списку незалежних змінних при вивченні певного феномену.

у підходах і темах, і водночас зростанням привабливості західних концепцій класу з широким віялом тематики, багатством емпіричних підходів і методичних інструментів. Інший чинник (організаційний) був зумовлений розривом наукових зв'язків між республіканськими соціологічними організаціями після розпаду союзу держави. У пострадянському просторі не сформувалося установлених наукових колективів, які б ініціювали міжнародні дослідницькі проекти, здійснювані на єдиній методологічній та емпіричній базі⁴¹. Поряд із тим послідовно розширювалася наукова взаємодія українських соціологів із західними колегами в різноманітних формах — стажування в західних дослідницьких центрах, участь у міжнародних конференціях, членство в європейських і міжнародних соціологічних асоціаціях, спільні дослідницькі проекти, ґрунтовані на концептуалізаціях переважно західних класових аналітиків (див., напр.: (Хмелько, 2007; Оксамитная, 2003; Куценко & Бабенко, 2005)).

Тренд від монотеоретичної, ідеологічно детермінованої методології вивчення соціальної структури до міксу глобальної й національно-специфічної методологій. У розглядуваний період українські дослідники були схильні як до розроблення оригінальних національно зорієнтованих класових теорій і методологій, так і до активного опанування західних традицій вивчення класу. Перший тренд — розроблення пострадянської класової теорії — був виражений вельми слабо, хоча й декларувався як потенційно релевантний, що враховує інституціональну, культурну, історичну специфіку українського суспільства. Другий тренд — методологічного глобалізму — простежувався у вітчизняній практиці досліджень класової тематики у 1990–2010-ті роки більш певно; українські дослідники актуальне завдання вбачали в опануванні теоретичного, методологічного й інструментального досвіду західного класового аналізу, адаптації й застосуванні його для аналізу суспільства, що трансформується, насамперед для коректного використання у порівняльній перспективі.

Тренд від монотеоретичного класового підходу до альтернативних класових підходів з інтенцією до консенсусу. Після того як зникли ідеологічні табу в дослідницькій практиці, вітчизняні соціологи, опановуючи західний досвід, визнали нормативність поліпарадигмальності в класовому аналізі й почали реалізовувати в дослідницькій практиці альтернативні теоретичні та методичні підходи (зокрема, закладали в емпіричні проекти можливості для конструювання широкого набору класових схем), бо вважали, що це збагачує класовий аналіз. Утім, поряд із можливістю відтворювати багатоманіття теоретичних інтерпретацій та емпіричних операціоналізацій соціального класу одночасно простежувався інший тренд — прагнення уніфікації, використання єдиного стандарту ідентифікації класу (а саме — EGP-схеми).

⁴¹ Можна назвати лише кілька прикладів співпраці соціологів пострадянських країн у дослідженнях класової тематики, зокрема (Куценко & Бабенко, 2005). Російські та українські соціологи переважно вивчали соціоструктурні трансформації незалежно одні від одних, наприклад: порівняльне дослідження класових структур і класової свідомості України та Росії на тлі європейських країн на базі даних міжнародних проектів (Симончук, 2007, 2010; Беляева, 2010).

Викладені вище факти стосовно теоретичної, емпіричної й організаційної сфер розвитку вітчизняного класового аналізу впродовж двадцяти п'яти років (1991–2016) свідчать на користь висновку про його успішну інституціоналізацію як особливого дослідницького напрямку в сучасній українській соціології і водночас окреслюють проблеми на цьому шляху.

Серед досягнень — звільнення від ідеологічної цензури та свобода дослідницького пошуку, виправдане поєднання національно зорієнтованих і глобальних/універсальних методологічних та інструментальних підходів, теоретичне й емпіричне розроблення всіх традиційних тем класового аналізу (генези класової структури, її картографування і різноманітних класових ефектів), залучення до міжнародних дослідницьких проєктів, розширення баз і видів емпіричних даних, створення архівів, обговорення проблематики на всеукраїнських і міжнародних конференціях, оформлення науково-дослідницьких центрів, захист кандидатських і докторських дисертацій, численні публікації з класової проблематики.

Можна назвати низку проблем інституціоналізації вітчизняного класового аналізу. Від 2010-го року спостерігаються певне скорочення кількості профільних публікацій, гостра проблема фінансування емпіричних досліджень (що спричинилося до припинення від 2012 року участі в міжнародних проєктах ESS і ISSP), відсутність постійних центрів із вивчення конкретних класів (зокрема, робітничого класу, дрібних власників), дефіцит відкритих дискусій, нерегулярність проведення профільних конференцій, відхід групи авторитетних класових аналітиків від активних досліджень і одночасно слабкий вплив молодих дослідників у цю соціологічну царину, несформованість колективної ідентичності «класовий аналітик».

У становленні вітчизняного класового аналізу в останні десятиліття увиразнилися чотири зазначені вище тренди. Проте важко передбачити, в чому вони результуються в найближчій перспективі — в повсюдному й остаточному утвердженні методологічного глобалізму та визнанні універсальних теорій чи у збереженні національної автономії в теоретичних дебатах про класи та розвитку національно/локально зорієнтованих теорій? Збережеться статус класового аналізу як релевантного інструменту розуміння українського суспільства чи знайдуться теоретики й аналітики, які його проблематизують? Триватиме безконфліктне використання в дослідницькій практиці альтернативних класових підходів чи запанує зрештою універсальна класова типологія?

1.4. Висновки до розділу

Узагальнюючи сучасний соціологічний дискурс про те, що являє собою «соціальний клас», запропоную низку дефініцій, релевантність яких певним дослідницьким ситуаціям і завданням продемонстровано найавторитетнішими класовими аналітиками.

(1) *Класи є соціально-структурною формою репрезентації системи економічної нерівності в капіталістичному суспільстві. Структурна асиметрія групових еко-*

номічних інтересів і ресурсів та відповідних класових позицій породжує нерівність життєвих шансів та умов життя, закладає потенційний конфлікт між різними, першою чергою полярними, класами. (2) *Класи структуруються передусім відносинами з приводу виробництва і розподілу економічних ресурсів, що є підставою реляційної, визнаної власне соціологічною точки зору на клас. (Однак відповідь на фундаментальне питання про те, як клас пов'язаний із нерівністю — через відносини експлуатації в процесі виробництва, відмінності контрактів зайнятості, стратегії соціального закриття — залишається дискусійною.)* (3) *Класи розглядаються залежно від теоретичної традиції як набір номінальних груп (вирізнених шляхом об'єктивної чи суб'єктивної ідентифікації на підставі однієї чи низки ознак), реальних груп (що мають більш-менш сформовану ідентичність, спільність умов та стилів життя і вступають у конкурентні й конфліктні відносини з приводу просування та захисту своїх інтересів) або дискурсивних категорій (що формуються в політичному дискурсі та впливають на соціальні дії й соціальні зміни).* (4) *Класи (як класове походження, так і класова належність) детермінують різноманітні патерни свідомості й поведінки: класові ефекти виявляються в патернах соціальних уявлень та ідентичностей, споживчих та культурних практик, практик партійної та профспівкової участі, різних форм дій із просування й захисту своїх інтересів.* (5) *Класи історично мінливі — як їхні номінації, питома вага та роль у суспільстві, так і сила класових ефектів, міра класової ідентичності, масштаби та форми класових формацій і дій.*

Останнє (п'яте) твердження має драматичний вплив на проблематизацію статусу цього поняття в сучасній науці. Якщо тезу, що клас описує соціальну організацію нерівності при капіталізмі, поділяють усі дослідники, то чимало з них принципове значення надають рівневі «класовості» соціальної нерівності в різні періоди історії капіталізму. Вони стверджують, що рух від високоструктурованої й когерентної системи нерівності в рамках промислового капіталізму до фрагментованої системи в постіндустріальних суспільствах призвів до зниження в них рівня «класовості». Відповідно ослаблення різноманітних класових ефектів вважають тим чинником, що підриває релевантність використання поняття класу в поясненні соціальних нерівностей.

Результатом систематизації дефініцій терміна «клас» і дослідницьких програм у різних підходах стала авторська концепція поліпарадигмальних тематичних кластерів/напрямів сучасного класового аналізу. Її елементами виступають, по-перше, принципи класифікації (зумовленість тематичних напрямів загальними/однокореневими дослідницькими питаннями; поліпарадигмальність дослідницьких стратегій всередині кожного з кластерів; обґрунтованість і, одночасно, умовність числа кластерів у класифікації); по-друге, перелік кластерів, що тематично окреслюють напрямки досліджень за допомогою уточнювальних запитань і поняттєво-концептуального континууму; серед цих кластерів — вивчення формування, відтворення та занепаду класів, природи соціального класу, класового розподілу, класових ефектів, суб'єктивних аспектів класу, класових формацій і класових дій. Дана концепція, що обґрунтовує й деталізує зміст класового аналізу, виступає як інструментом діагностики стану і трендів розвитку цієї наукової дисципліни в західній та вітчизняній

соціології, так і необхідною умовою розроблення дослідницької програми, що спрямовує вивчення конкретних предметних полів/кластерів. Реалізація такої програми актуальна для обґрунтування висновку про характер сучасних суспільств і статус класового аналізу. Узагальнення матеріалів дискусій та публікацій останніх тридцяти років на підставі запропонованої концепції дало змогу виявити чотири тренди в розвитку сучасного класового аналізу.

Тренд I: від загальновизнаного статусу класового аналізу як релевантного інструменту пізнання капіталістичних суспільств до суперечливих оцінок його статусу і паралельної реалізації в західній соціології трьох його варіантів — консервативного (визнання дослідниками статус-кво класової структури як підстави макросоціальної структури капіталістичного суспільства і релевантності класових концепцій), ревізійного (збереження за класовою структурою першості в матриці соціальної стратифікації, але при цьому стратегія оновлення класового аналізу) і нігілістського (відмова від тези про примат класової структури й визнання зсуву від класових нерівностей та структур індустріальної ери до безкласової нерівності ери постіндустріальної й, відповідно, заклик визнати неминучість зниження релевантності класового аналізу та розвитку комплексного соціального аналізу).

Тренд II: від макрорівневої дослідницької програми до мікрорівневої. Теоретики та аналітики практично відмовилися від ідеї розгляду класу як рушійної сили історії й вироблення політичного проекту визвольних соціальних перетворень (макрорівнева програма), задовольняючись головним чином картографуванням класів і вивченням класових ефектів (мікрорівнева програма). При цьому остання все ж таки має вихід на питання політики: наприклад, соціологи проводять моніторинг рівня та чинників класової зумовленості життєвих шансів, тим самим емпірично аргументуючи відповідь на питання, чи рухається суспільство в бік справедливого розподілу суспільних благ; крім того, розробляються «реальні утопії» як зразки практичного створення більш справедливих і гуманних альтернативних варіантів світоустрою в рамках капіталістичного суспільства.

Тренд III: від «ідеологічно заряджених» дебатів про клас XX століття до прагматичного використання альтернативних теорій та методологій нашого часу. Він відображений у пораді авторитетного класового аналітика-неомарксиста Е.О.Райта соціологам: не втягуватися в ідеологічні дебати, а обирати «концептуальне меню», керуючись конкретними дослідницькими завданнями. Конкретні дослідження останніх десятиліть справді відрізняються цією теоретичною та методичною всеїдністю, вільною від ідеологічного диктату.

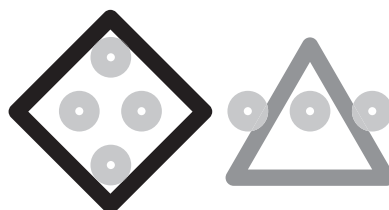
Тренд IV: нормативність альтернативних підходів у визначенні класів vs. розроблення і використання стандартної класової типології. У сучасному класовому аналізі водночас спостерігаються, з одного боку, різноманіття концептуалізацій класу і перманентне генерування дедалі нових теоретико-методологічних підходів, реалізація емпіричних проектів на засадах концептуально й операціонально альтернативних класових схем, а з іншого — методологічний глобалізм, прагнення до створення універсальної класової методології та стандартної типології класу, особливо з метою порівняльного аналізу.

На підставі аналізу стану та динаміки досліджень соціально-структурної проблематики в останні три десятиліття зроблено *висновок про інституціо-налізацію класового аналізу в українській соціології*. Цей висновок зумовлений принциповими змінами в теоретико-методологічній оптиці та продуктивними результатами досліджень нової соціальної структурації українського суспільства в рамках класової перспективи; значним збагаченням емпіричної бази і методичного інструментарію соціально-структурних досліджень; успіхами в організаційній сфері, зокрема численними публікаціями, підготовкою фахівців із профільної тематики. Становлення вітчизняного класового аналізу характеризує низку трендів: орієнтація в теоретичній, емпіричній та організаційній сферах на західне/міжнародне наукове співтовариство і стандарти, а не на пострадянське; використання глобалізованих/універсальних концептуалізацій, методологій та інструментарію і, в той же час, прагнення до розроблення національно-специфічних підходів; співіснування у дослідницькій практиці альтернативних класових підходів, але переважне використання стандартних моделей визначення класу (схем Голдторпа і Райта); тренд до дедалі більш теоретично та емпірично обґрунтованого визнання релевантності класового підходу в поясненні структурних інновацій.

Авторська концепція, а також отримані на її підставі знання про стан і тренди розвитку сучасного класового аналізу в західній і вітчизняній соціології лягли в основу дослідницької програми з вивчення виокремлених кластерів — класової структури, класової свідомості, класових формацій, класових дій і класових ефектів в українському суспільстві у часовій перспективі (1990–2017 роки) та в порівнянні з постсоціалістичними й розвиненими західними суспільствами. Результати її реалізації, викладені в наступних розділах монографії, мають у підсумку вможливити обґрунтовану відповідь на питання про характер сучасних суспільств і про евристичний потенціал класового аналізу як пізнавальної методології для їх опису.

2

КЛАСОВА СТРУКТУРА У ПЕРСПЕКТИВІ АЛЬТЕРНАТИВНИХ КЛАСОВИХ СХЕМ

2.1. Множинність класових схем: концептуальні засади, операціональні моделі, досвід їх застосування в Україні

Завдання класового картографування полягають у конструюванні відповідних типологій, аналізі розподілу класів та їхніх соціальних характеристик у певному суспільстві (детально див. підрозділ 1.2, кластер В). Класова типологія/схема може бути і кінцевим результатом емпіричного дослідження (як реконструкція «географії соціальної структури» конкретного соціуму), і (найчастіше) його вихідною передумовою, приміром, для вивчення різноманітних «класових ефектів» — впливу класової належності на життєві шанси, цінності, соціальну мобільність, культурні та споживчі практики. Питання конструювання класових схем є нині гостро полемічним. В останні два десятиліття в класовому аналізі вочевидь простежується протистояння двох трендів: з одного боку, нормативність альтернативних підходів у визначенні класів, з іншого — прагнення стандартної типології (особливо для порівняльного аналізу).

Розпочну з першого тренду: в західній соціології (на відміну від радянської) *визначення соціального класу завжди було і зараз залишається альтернативним*. По-перше, зберігається розмаїття теоретико-методологічних підходів до пояснення першоджерела класових відмінностей: через виробничий процес і відносини експлуатації (Райт), відносини зайнятості (Голдторп і колеги), владні й секторальні відмінності (Еспін-Андерсен), забезпеченість ресурсами (Бурдье, Севідж і колеги). По-друге, автори класових схем не тільки в різний спосіб визначають аналітичний фундамент класів, а й по-різному операціоналізують їх для цілей емпіричного дослідження. В основу типологій класових позицій індивідів або сімей класові картографи покладають різні емпіричні індикатори. Серед них (у різній комбінації) — статус зайнятості, професія, рівень кваліфікації, владних повноважень та автономії праці, майно, дохід та його джерела, рівень соціального і культурного капіталу.

Наявні емпіричні класові схеми відрізняються як концептуальними засадами і набором застосовуваних індикаторів, так і кількістю та назвами класових категорій. Так, класова модель Джона Голдторпа і колег (Goldthorpe, Llewellyn, & Payne, 1987; Erikson & Goldthorpe, 1992) базується на відмінностях у контрактних відносинах зайнятості та включає 11 класових категорій. Основою класових типологій Ерика Оліна Райта є відносини влади/контролю (Wright, 1985) та експлуатації (Wright, 1997), що ідентифікують відповідно 7 і 12 класів. Схема Госта Еспін-Андерсена (Esping-Andersen, 1999) спрямована на диференціацію постіндустріальних класів (14 класових категорій), виходячи із сек-

торально-галузевих розколів. Типологія Девіда Граскі та Кім Віден (Grusky & Weeden, 2001; Weeden & Grusky, 2005) ґрунтована на дезагрегуванні класу до рівня занять. Класова модель П'єра Бурдьє (Bourdieu, 1984) описує багатовимірний соціальний простір, трьома вимірами якого виступають обсяг капіталу, склад капіталу (економічний, культурний, соціальний) і траєкторія. Типологія Майка Севіджа і колег (Savage et al., 2013) реалізує багатофакторний ресурсний підхід до класу, виокремлюючи сім класів. Градаційна схема Томаса Пікетті (Пикетти, 2016, гл. 7) визначає три класи (вищий, середній і нижчий), базуючись на ієрархії децилів і центилів, причому окремо щодо трудових доходів і щодо майна.

У західній соціології не вщухають дискусії з приводу релевантності відомих класових схем — щодо того, яка з них найадекватніше пояснює природу класових відмінностей та вловлює класову структуру сучасного суспільства. Складаючи класові карти, аналітики часто виявляють розбіжності стосовно визначення меж між класами (зокрема, середнім і робітничим) у складних капіталістичних економіках¹. Навіть автори популярних класових схем змінюють свої думки про класові межі: наприклад, Голдторп в одному варіанті своєї схеми відносить працівників рутинної нефізичної праці нижчого рівня (IIIb) до проміжного класу (Goldthorpe, Llewellyn, & Payne, 1987), в іншому — до робітничого (Goldthorpe, 2000a). У градаційних схемах межі класів також відносні (зокрема, виокремлення на підставі майна або рівня доходу вищого — середнього — нижчого класів); вони різняться від країни до країни та в різні історичні періоди (Пикетти, 2016, сс. 218–240).

Дебати про класові межі суттєві як у теоретичному та емпіричному плані, так і в політичному. Особливості того чи іншого постулювання «реальних» ліній розмежування між класами — передусім тих, що відокремлюють середній клас від робітничого, — зумовлюють і політичні наслідки. Питання операціоналізації класів палко обговорюються серед соціологів, позаяк вони дають змогу емпірично верифікувати теоретичні гіпотези дослідників щодо зв'язку класу з життєвими шансами, стилями життя, здоров'ям, протестною мобілізацією тощо, а на підставі отриманих результатів надати обґрунтовані рекомендації щодо зменшення соціальної нерівності в конкретному суспільстві.

Координатори міжнародних соціологічних проектів (наприклад, European Social Survey — ESS) рекомендують для різноманітних цілей емпіричних досліджень соціального класу використовувати весь набір відомих класових схем

¹ До речі, Бурдьє висловив два заперечення проти проекту теоретично зумовлених меж між класами; детальніше див.: (Weininger, 2005). (1) Аргументація про межу, що розділяє дві соціальні спільноти, є фундаментальною формою політичного конфлікту, а соціологи повинні у своїй дослідницькій практиці не припускати змішування політичних і наукових інтересів. (2) Передчасно окреслюючи межі, соціологи ризикують почати сприймати класи як «самовідтворювані» й «наперед сформовані» сутності, котрі лише в такій своїй якості включаються в динамічні процеси. Бурдьє наполягає, що межі слід розуміти у термінах соціальних практик, а не теоретичної кон'юнктури.

і надають широкі можливості для їх конструювання². Так, до початку проекту ESS ключові запитання/змінні, необхідні для побудови різних схем, були докладно обговорені фахівцями з класового аналізу (Erikson & Jonsson, 2000), а потім включені в основний блок (core module) анкети ESS, що повторюється в кожній хвилі. Крім того, на сайті ESS розміщено статтю «Соціальний клас в Європі» (Leiulfsrud, Bison et al., 2005, 2010), що містить конкретні поради щодо побудови альтернативних класових схем, а в додатку — технічні засоби (SPSS-синтаксиси) для конструювання названих схем і докладний коментар щодо їх використання.

Хоча класовий аналіз донині здійснюється на альтернативному теоретичному підґрунті, в останні десятиліття в європейській соціології дедалі наполегливіше виявляється протилежний тренд — до *універсалізації методології класового аналізу (методологічного глобалізму) й застосування стандартного (як мінімум для європейського простору) визначення класу*. Називають низку передумов зближення методологій дослідження соціального класу. (1) Відчутно збільшився обсяг доступних внутрішньо- і міжнаціональних соціологічних даних; у рамках численних міжнародних проектів (зокрема, ESS, ISSP, ULMS) відпрацьовуються і валідуються нові методичні підходи та інструментарій, а також накопичується важлива порівняльна інформація. (2) Методологічні інструменти соціологів стали розвиненішими; європейські країни перейшли на єдині міжнародні статистичні стандарти та класифікації, що закладаються в масиви міжнародних проектів³. (3) Розвиток класових схем відбувається в процесі постійного діалогу між їхніми авторами та зближення теоретико-методологічних позицій; автори найпопулярніших класових схем (насамперед Голдторп і Райт) стають ближчими в теоретичних та операціональних стратегіях (Leiulfsrud, Bison, & Solheim, 2010; Breen, 2005). (4) Від 1990-х років стандартним інструментом визначення класу де-факто дедалі більшою мірою визнавали класову схему Голдторпа. У зв'язку з актуалізацією потреби в єдиній методології класового аналізу, особливо при проведенні міжнародних проектів, ініціативною групою експертів Eurostat від 2000 року розроблялася Європейська соціально-економічна класифікація (European Socio-economic Classification —

² У процесі роботи з масивами більш ранніх міжнародних проектів (наприклад, проекту ISSP від 1985 року) дослідники обмежені у виборі моделі ідентифікації класів, оскільки в них закладено недостатню кількість змінних стосовно характеристик заняття, ринкової та трудової ситуації респондента, що не дає змоги конструювати, приміром, типологію Райта або пізнішу версію схеми Голдторпа. Перевагою нових проектів, передусім ESS, є наявність альтернативних класових схем, що відкриває широкі можливості для дослідників з різними теоретичними орієнтаціями і сприяє розвитку самих класових теорій та методичних засобів.

³ Серед цих стандартів: класифікатори занять (International Standard Classification of Occupations — ISCO-88 і ISCO-08), галузевої зайнятості (Statistical Classification of Economic Activities — NACE Rev. 2), статусу зайнятості (International Classification of Status in Employment — ICSE-93), освіти (International Standard Classification of Education — ISCED-97) (див. веб-сторінки ІЛО та Eurostat). Ці класифікатори використовують усі країни-учасниці ESS для кодування занять та галузевої зайнятості респондентів у всіх національних масивах.

ESeC), яку 2010-го було рекомендовано розробниками до використання як єдиний стандарт міжнародних проектів (зокрема, ESS) при вивченні соціального класу і яка наразі проходить валідацію в різних країнах (Rose & Harrison, 2010b).

Незалежно від того, чи перейдуть у майбутньому користувачі різних міжнародних проектів на єдиний стандарт соціального класу, координатори проекту ESS закликають застосовувати широкий набір відомих класових схем, бо впевнені, що це збагачує класовий аналіз. Утім, навіть поділяючи цю точку зору, українські соціологи практичну можливість проведення досліджень на альтернативних теоретико-методологічних засадах набули тільки в середині 2000-х років. Участь України, починаючи від другої хвилі у 2004/2005 роках, у міжнародному проекті ESS дала змогу вітчизняним дослідникам класової проблематики: 1) долучитися до сучасних методичних підходів та опанувати інструментарій, що конструює названі альтернативні класові схеми; 2) навчитися застосовувати цей інструментарій у національних проектах; 3) вивчити класову структуру українського суспільства у порівнянні з європейськими країнами з використанням різних класових схем (Симончук, 2007); 4) застосувати альтернативні схеми до вивчення політичної поведінки, культурних практик, класової свідомості (Макеєв & Стукало, 2007; Костенко, 2007; Симончук, 2010; Оксамитна, 2011; Куценко, 2007, 2012).

У даному розділі розглянуто найпопулярніші в сучасному класовому аналізі теоретичні й емпіричні схеми — неовеберіанську класову схему Джона Голдторпа, Роберта Еріксона і Люсьєн Портокареро, неомарксистську схему Ерика Оліна Райта (у двох версіях — модель влади/контролю та модель експлуатації), постіндустріальну класову схему Госта Еспін-Андерсена і новітню Європейську соціально-економічну класифікацію (ESeC), що претендує на роль стандарту щодо визначення класу. Кожен із відповідних підрозділів структуровано таким чином, щоб подати конкретну класову схему, починаючи з аналізу в історичному розвитку її концептуальних засад, опису особливостей операціональної моделі й технічного інструментарію конструювання класових категорій і аж до аналізу розподілу класових позицій в Україні на тлі європейських країн у перспективі даної схеми⁴. (Як емпіричну базу взято агреговані дані чотирьох хвиль проекту ESS 2005–2011 років; обсяг вибірки кожної хвилі — 2000 респондентів.) Завершує розгляд названих схем і відповідних даних

⁴ Детальний аналіз теоретичних та операціональних засад названих схем виправданий тим, що чимало українських соціологів (на відміну від західних) недостатньо ознайомлені з ними й рідко використовують їх у своїй дослідницькій практиці. З метою популяризації/полегшення практичного застосування цих схем докладно описано методичний інструментарій, що конструює кожну з них: подано інформацію про авторів операціоналізації схеми, про перелік необхідних змінних, щодо наявності SPSS-синтаксису, наведено докладні коментарі стосовно застосування цих технічних засобів. Виклики у побудові альтернативних класових моделей у даному дослідженні та стратегії їх подолання докладно описано в: (Leiulfstrud, Bison, & Jensberg, 2005, pp. 7–15). Детально технічну інформацію про побудову альтернативних класових схем, включно із синтаксисами, див.: (Leiulfstrud, Bison, & Solheim, 2010, Appendix).

підрозділ, в якому здійснено спробу генералізації уявлень про структуру класових позицій у рамках названих класових схем. В останньому підрозділі на противагу вже названим доволі традиційним підходам і схемам (у контексті обговорення їхніх недоліків) проаналізовано новітні розробки стосовно класів (зокрема, Граскі та Віден, Севіджа та колег). Крім того, наведено авторську класову схему, що може бути ефективною при вивченні класів найманих працівників та власників.

2.2. Неовеберіанська класова схема Джона Голдторпа

Концептуальні засади. Найвідоміша класова типологія, що диференціює класові позиції виходячи з відносин зайнятості, зветься нині EGP-схемою — за прізвищами її авторів — Роберта Еріксона, Джона Голдторпа і Люсьєн Портокареро (Erikson, Goldthorpe, & Portocarero, 1979; Goldthorpe, 1980, 2000a; Erikson & Goldthorpe, 1992)⁵. В останні тридцять років схему широко використовували європейські соціологи в різних царинах соціологічних досліджень і в міжнародних порівняльних проектах; паралельно вона набувала теоретичного розвитку і перманентного уточнення природи класових позицій (емпірична типологія в найбільш розгорнутому вигляді охоплює 11 класів).

Спершу, під впливом ідей Девіда Локвуда, Голдторп диференціював заняття (occupations) у класовій схемі на підставі їх загальної ринкової та трудової ситуацій (Goldthorpe, Lockwood et al., 1969; Goldthorpe, 1980). *Ринкова ситуація* (market situation) позиції зайнятості втілюється в сукупності матеріальних винагород і описується показниками джерела і рівня доходу, мірою економічної безпеки, можливостями кар'єрного просування. *Трудова ситуація* (work situation) визначається місцем заняття в системі влади та контролю у виробничому процесі, тобто її характеризують показники рівня автономності працівника у визначенні обсягів роботи й послідовності завдань, самоконтролю або контролю ззовні. У пізнішій праці Голдторп разом з Еріксоном висунув відмінну низку принципів, на яких базується та сама емпірична типологія. «Мета класової схеми полягає в тому, щоб диференціювати позиції всередині ринків праці та виробничих одиниць або, точніше, ... щоб диференціювати такі позиції в термінах спричинюваних ними відносин зайнятості» (Erikson & Goldthorpe, 1992, p. 37). Тепер класова схема ґрунтується на двох головних відмінностях: між тими, хто володіє засобами виробництва, і тими, хто не володіє ними; а серед останніх — залежно від характеру їхніх відносин з роботодавцем. Тепер детальніше.

Першою відмінністю, що виступає відповідним пунктом побудови класової схеми, є виокремлення в будь-якому суспільстві, де є інститут приватної влас-

⁵ Серед численних описів EGP-схеми найбільш ясний і детальний можна знайти в: (Erikson & Goldthorpe, 1992, ch. 2), а її розширене теоретичне обґрунтування — в: (Goldthorpe, 2000a, pp. 206–229).

ності та ринок праці, трьох базових категорій: *роботодавці* (які купують робочу силу і мають контроль над нею), *самозайняті* (які не купують чужу працю, але й не продають свою) і *наймані працівники* (ті, хто продає свою працю роботодавцям і підлягає владі та контролю з їхнього боку). Друга відмінність, що стосується лише найманих працівників, пов'язана з *формами регулювання їхніх відносин зайнятості* з роботодавцем. Особливу увагу Голдторп приділив класовій диференціації саме цієї групи, оскільки наприкінці ХХ століття в індустріальних суспільствах загально визнаними стали важливі зміни, що внеможливіювали розгляд найманих працівників як таких, що посідають однакову класову позицію. Серед цих змін — значне зростання частки працівників найманої праці серед економічно активного населення (до 90%), зростання ролі професіоналів, менеджерів і держслужбовців, бюрократизація трудових відносин, а також диференціація відносин зайнятості різних професійних груп.

Розвиваючи ідеї Карла Ренера (Renner, 1978) і Ральфа Дарендорфа (Dahrendorf, 1959), Голдторп стверджує, що найважливіша дихотомія серед найманих працівників виявляється саме в характері їхніх відносин із роботодавцем. Конкретно — це дихотомія між позиціями, що регулюються згідно з трудовим контрактом або службовими відносинами. Відносини на підставі *трудового контракту* (labour contract) передбачають відносно короткостроковий обмін грошей на зусилля, при цьому праця витрачається під наглядом роботодавця в обмін на оплату (wage), сума якої визначається на підставі кількості виробленого продукту або витраченого часу. *Службові відносини* (service relationship) передбачають більш довгостроковий і різноманітний обмін послуг організації-наймачеві на винагороду, що складається із заробітної плати (salary) і додаткових виплат, а також на такі елементи перспективи, як гарантії стабільної зайнятості, чітко визначені можливості кар'єрного просування, пенсійні права (Erikson & Goldthorpe, 1992, p. 42).

Подальше уточнення Голдторпом теоретичних постулатів його класової схеми відбувалося в річищі детального аналізу та нових інтерпретацій відмінностей контрактів зайнятості найманих працівників (Goldthorpe, 2000a). У зв'язку з цим найпізнішу теоретичну версію EGP-схеми називають *теорією контрактів*.

Контракти зайнятості, що встановлюють соціальний зв'язок між роботодавцем і працівником на ринку праці, являють собою угоди, за посередництва яких працівники в обмін на винагороду підпорядковують себе владі роботодавців або їхніх представників. При цьому контракти різняться за мірою повноти обумовлених вимог як з боку роботодавця, так і працівника. Роботодавці купують право говорити працівнику, що йому треба робити впродовж робочого дня, формулювати вимоги щодо годин роботи, її методів, процедур тощо. Однак в контрактах рідко визначається міра старанності, відповідальності й ініціативи, що її працівники мають виявити в інтересах роботодавця. З точки зору роботодавців, головне завдання полягає не просто в досягненні згоди працівників із владою над ними, а в спонуканні їх до максимальних зусиль у виконуваний роботі. Проте у багатьох видах робіт виникає класична проблема «керівник — агент»: коли агент (підлеглий) знає, чи працює він в інтересах фірми, а керівник (роботодавець) — не знає, чи справді це так (Goldthorpe,

2000а, р. 212). Ця інформаційна асиметрія внеобхіднює стимул для агента, щоб переконати його діяти в інтересах роботодавця. Розв'язання проблеми вбачають в укладанні контрактів зайнятості, диференційованих залежно від типу виконуваної працівником роботи. Таким чином, контракти зайнятості розглядаються як засіб, завдяки якому сторони намагаються гарантувати життєздатність підприємства і збільшити цінність контракту задля вигоди обох сторін (Goldthorpe, 2000а, р. 210).

Щоб пояснити зв'язок між різними професійними групами найманих працівників і формою регулювання їхньої зайнятості, Голдторп виокремив два найважливіші виміри, що диференціюють роботу і потенційно створюють проблеми контрактних ризиків, з точки зору роботодавців, — складність контролю і специфіка цінних якостей (Goldthorpe, 2000а, рр. 213–214). *Складність контролю* (difficulty of monitoring) передбачає можливість спостереження і контролю виконуваної працівником роботи, тобто це рівень складності як вимірювання її кількості, так і перевірки її якості. На одних робочих місцях процес праці та його результати можна легко спостерігати і вимірювати, а на інших працівник має значну автономію і можливість на власний розсуд вирішувати, як виконувати передбачувані роботою завдання, тоді як роботодавець не може чітко оцінювати міру, якою працівник діє в його інтересах. *Специфіка людських цінних якостей, або людського капіталу* (specificity of human assets) — це навички, компетентність і знання, необхідні працівникам для виконання їхньої роботи. Іншими словами, це міра, якою продуктивна цінність цих якостей (кваліфікації або знання) втрачається при перенесенні їх в іншу сферу діяльності. Робочі місця диференційовані: одні вимагають високого рівня специфічних якостей працівника, інші — тільки загальних, неспецифічних навичок. У першому випадку працівник має бути переконаний у вкладанні капіталу (часу, грошей) у ці навички, розуміючи, що вони можуть не мати жодної цінності в іншій фірмі чи занятті. Водночас роботодавець зацікавлений утримати кваліфікованого працівника, оскільки його навички дефіцитні й не можуть бути легко придбані на ринку праці.

Для ілюстрації зв'язку між різними професійними угрупованнями працівників і формою регулювання їхньої зайнятості Голдторп звернувся до двовимірної схеми, де за горизонталлю і вертикаллю відкладено названі вище виміри роботи — складність контролю і специфіку людського капіталу (рис. 2.1). Відповідно до чотирьох можливих сполучень основних вимірів праці описано також особливості контрактних ризиків роботодавців.

Робота, що потрапляє в лівий нижній квадрат, характеризується найменшим ризиком роботодавця стосовно контракту зайнятості, бо тут відсутні серйозні проблеми, пов'язані як із контролем (оскільки результати праці є наочними і працівників винагороджують прямо пропорційно їхній продуктивності), так і зі специфікою цінних якостей працівника (навіть якщо робочі завдання потребують навичок, то вони легко доступні на ринку праці) (Goldthorpe, 2000а, рр. 214–217). Ці види робіт передбачають *трудоий контракт*, вирішальними елементами якого є оплата праці в обмін на дискретні обсяги виконаної роботи (за кількість або за витрачений час), а також короткочасна природа цього

обміну (в тому сенсі, що він може багаторазово повторюватися, але в самому контракті не обумовлені жодні довгострокові відносини між сторонами). Роботодавець схильний укладати такий контракт тоді, коли йому не вигідно стимулювати працівників до набуття специфічних навичок і кваліфікації, оскільки він у змозі рекрутувати працівників, які легко замінюють один одного. Однак, попри очевидні переваги трудового контракту для роботодавців, його застосування вельми обмежене: у *чистому вигляді* він використовується тільки в заняттях некваліфікованої фізичної праці (наприклад, збирачі овочів, вантажники, пакувальники), а в *модифікованому* — в заняттях кваліфікованої фізичної і рутинної нефізичної праці. У цих заняттях контроль якості або кількості праці зазвичай не цілком прямий, тому принцип оплати в обмін на результати виконаної роботи потребує певної модифікації трудового контракту (наприклад, потижнева оплата із забезпеченням понаднормової оплати або навіть гарантована заробітна плата). Він доречний і в ситуаціях, коли роботодавець змушений визнати певну потребу в розвитку й утримванні людського капіталу, специфічного для даної організації.

Протилежний випадок — заняття, розташовані у *правому верхньому квадранті* двовимірної схеми (професіонали, адміністратори та менеджери), для яких характерні проблеми контролю, так і специфічності цінних якостей, а отже, ризики роботодавців тут максимальні (Goldthorpe, 2000a, pp. 217–221). Складність контролю тут зумовлена широкою автономією і свободою дій працівників, при цьому роботодавець не в змозі повною мірою здійснювати моніторинг їхніх дій і мати вичерпну інформацію для управління цими діями. Зайнятість цих груп зазвичай регулюється *службовими відносинами*, що передбачають різноманітні стимули переконати працівників діяти в інтересах роботодавця. Ці стимули мають збалансувати інтереси двох сторін шляхом встановлення зв'язку «між зобов'язанням службовців ефективно дотримуватися цілей організації і їхнім кар'єрним успіхом та довічним матеріальним добробутом» (Goldthorpe, 2000a, p. 220). Замість спроби безпосередньо в часі поєднати виконання роботи й оплату цей вид контракту зайнятості передбачає різноманітний обмін служби в організації на винагороду, в якій важливим є елемент перспективи⁶. Роль стимулів виконують такі елементи, як приріст зарплати у встановленому масштабі, гарантії безпеки, пенсійні права і чітко визначені можливості кар'єри. Наприклад, у випадку з прибутковими організаціями винагороду працівника зазвичай прив'язують до економічного успіху підприємства через пов'язані з прибутком премії. Натомість у випадку державних службовців ефективним є довгостроковий контракт, що забезпечує винагороду через щорічну платню, яка збільшується відповідно до встановленого масштабу мірою просування службовця кар'єрними сходами. Причому цей контракт має таку особливість: плата службовцям менша, ніж ті «коштують», коли вони перебувають на низьких рівнях ієрархії, і більша — на позиціях вищого

⁶ Обізнані з літературою з теорії ігор знайдуть паралель: спокусу дезертирувати й отримувати короткострокову вигоду відшкодовано у службових відносинах перспективою розширених і довгострокових виплат як нагороди за співпрацю.

рівня. Крім того, пенсійні схеми розглядаються як невіддільна частина контрактів «відтермінованої оплати» для заохочення службовців залишатися в організації до піка очікуваної вигоди.

З приводу роботи, розташованої в правому верхньому квадраті рисунка, у роботодавців виникають договірні ризики, пов'язані також зі специфікою людського капіталу. Важливість розвитку і збереження специфічних організаційних навичок, кваліфікації та знання менеджерів, адміністраторів і професіоналів очевидна. Довгостроковий характер службових відносин як підстава для розв'язання проблем агентства (через підвищення винагороди мірою збільшення тривалості служби) демонструє свою перевагу і для розв'язання проблем специфіки людського капіталу. Адже через такі відносини роботодавці можуть упевненіше здійснювати дорогі програми навчання, спрямовані на збільшення специфічних навичок і знань, а службовці, своєю чергою, — присвячувати час і докладати зусиль для набуття цього капіталу.

Проте існують заняття, в основі яких лежать *змішані форми* (mixed forms) контракту зайнятості, що поєднують елементи трудового контракту і службових відносин, причому в різний спосіб (Goldthorpe, 2000a, pp. 221–223). Одна форма характерна для рутинних нефізичних занять в управлінні й торгівлі. Ці види робіт, що потрапляють у *нижній правий квадрат* схеми, наражають роботодавців на труднощі контролю, але не на специфіку людського капіталу. Це веде до такої форми контракту, котра дещо відходить від дискретного обміну «грошей на зусилля», що характеризує трудовий контракт, і стає ближчою до тривалих відносин. Зайняті нефізичною працею працівники (офісні службовці, секретарі та ін.) одержують фіксовану заробітну плату і мають відносно вільний або гнучкий робочий графік, подібно до професіоналів, адміністраторів і менеджерів, з якими вони зазвичай працюють, виконуючи допоміжні ролі. Однак вони не настільки залучені в кар'єрні структури всередині організацій, щоб мати перспективу стійкого збільшення винагороди впродовж трудового життя.

Інший вид змішаного контракту властивий керівникам у сфері фізичної праці і технікам нижчого рівня. Їхня робота, що потрапляє у *верхній лівий квадрат*, де проблеми специфіки людського капіталу істотні, але немає проблеми контролю, зумовлює таку форму контракту, за якою зберігається специфічний обмін грошей на зусилля й одночасно передбачаються деякі елементи довгострокового контракту. Хоча ці працівники, подібно до їхніх підлеглих, оплачуються щотижня, з понаднормовими виплатами й іншими поправками, ґрунтованими на контролі годин праці, проте їхня цінність для підприємства часто оформлюється угодами про стабільну зайнятість і дохід, а також можливістю просуватися «робочими сходами» на засадах старшинства.

Отже, просуваючись квадратами рисунка 2.1, можна скласти повне уявлення про взаємозв'язок між різними професійними групами працівників і формами регулювання їхньої зайнятості. При цьому контрактні ризики роботодавців посилюються мірою руху із нижнього лівого квадрата в напрямку правого верхнього. Загалом ця схема пропонує переконливі пояснення того, як ці тенденції відтворюються і підтримуються через відповідальність роботодавців

у питаннях договірного регулювання і зобов'язання робітників виконувати певні види робіт.

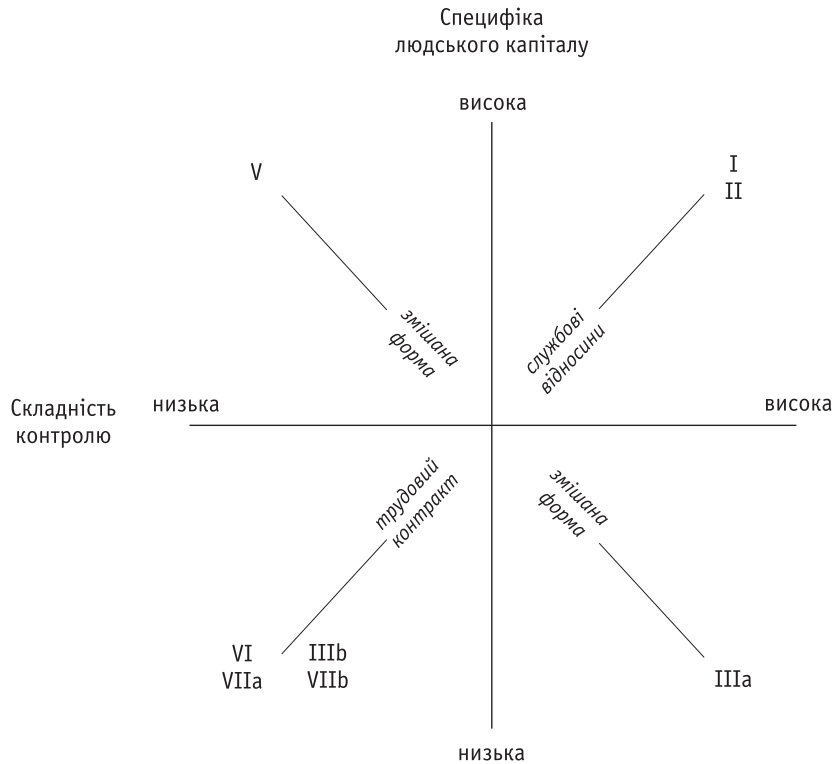

Рисунок 2.1. Виміри роботи як джерела контрактного ризику, форм контракту зайнятості та класових положень найманих працівників

Джерело: (Goldthorpe, 2000a, p. 223, fig. 10.2).

Описавши етапи розвитку концептуальних засад, звернусь безпосередньо до емпіричної класової схеми Голдторпа (EGP-схеми). У найрозгорнутішому вигляді вона включає 11 класів (у класифікації використовують римські цифри і малі літери; див. табл. 2.1, «А»). Розгляньмо класову схему в перспективі теорії контрактів, при цьому завважмо, що зміна Голдторпом її теоретичного формулювання від ранньої до більш пізньої версії не має жодних експлуатаційних наслідків: віднесення занять до класів залишається в ній незмінним.

Розпочнімо із середини схеми, де локалізована базисна категорія власників, представлена середніми і дрібними роботодавцями і самозайнятими (*IV клас*). Вони розподілені на секторальній підставі — на фермерів та інших самостійних працівників у первинному виробництві (*клас IVc*) і на несільськогосподарських власників, котрі, своєю чергою, диференційовані на клас дрібних власників із найманими працівниками (*IVa*) і самозайнятих без найманих працівників (*IVb*).

Звернімо увагу, що в схемі відсутня велика буржуазія як окремий клас. Індивідуальні великі роботодавці (які в населенні трапляються дедалі рідше, оскільки нині великими роботодавцями виступають головно організації, а не індивіди) розміщені не в IV, а в I класі. Еріксон і Голдторп (Erikson & Goldthorpe, 1992, pp. 40–41) виправдують цю практику, виходячи з двох міркувань. По-перше, великі власники, як правило, залучені і в підприємницьку, і в управлінську діяльність, що зближує їхні позиції з найманими менеджерами I класу, котрі зазвичай мають певну частку у власності очолюваних ними підприємств. По-друге, великі власники не можуть становити окремий клас через малу чисельність: за даними досліджень чоловічої зайнятості, вони становлять лише 5% усіх чоловіків—представників службового класу (серед жінок ця частка ще нижча). Тому насправді клас капіталістів-роботодавців представлений у суспільстві середніми та дрібними власниками (*класи IVa і IVc*); як правило, це власники крамниць, готелів, ресторанів, маленьких фабрик або фірм транспортування, рекламних і туристичних агенцій, чії позиції, згідно з емпіричними даними, ближчі до самозайнятих (*IVb*), ніж до великих власників⁷.

Якщо клас IV представляє базову категорію власників-роботодавців, то інші класи диференціюють позиції найманих працівників. Виходячи з положень теорії контрактів, як було показано вище, форма цієї частини класової структури залежить від детермінації занять тією чи іншою проблемою вимірювань роботи (специфіки активу і труднощів контролю), що визначають і форму контракту.

Верхні позиції EGP-схеми посідають працівники, зайнятість яких регулюється службовими відносинами. Це представники «службового класу»⁸ — професіонали, менеджери та адміністратори (*класи I і II* різняться за рівнем). Такі заняття вирізняються високим рівнем і складності контролю, і специфіки людського капіталу.

На противагу їм нижні позиції схеми посідають працівники, відносини зайнятості яких будуються на підставі трудового контракту. Представникам *класів VI* (кваліфіковані працівники фізичної праці) і *VII* (напів- і некваліфіковані працівники, котрі розподілені секторально за зайнятістю не в сільському господарстві — *VIIa* і в сільському господарстві — *VIIb*) не властива жодна з проблем вимірювань праці — ані складність контролю, ані специфіка активу.

⁷ Проте, наприклад, Річард Брін вважає ці аргументи непереконливими (Breen, 2005, pp. 37–38). Він зазначає, що великі власники, навіть здійснюючи менеджерські функції, не мають службових відносин з роботодавцем, які, власне, визначають службовий клас. На цій підставі правильніше було б помістити їх в окрему категорію класу IV, а не I. Звісно, за припущення, що частка великих власників у даних опитування відображає їхню частку в населенні, для Брина очевидно, що в практичному плані їх недостатньо, щоб класифікувати I чи підклас IV. Проте він наполягає, що розташування їх у класі I (а не, скажімо, в новому підкласі IV) призводить до неузгодженості між теоретичними постулатами схеми та її операціоналізацією.

⁸ Поряд із терміном «службовий клас» (service class) як синонім, що відображає сутність цього класу, використовують також «саларіат» (salarariat — «працівники, які отримують заробітну плату»).

У новому трактуванні Голдторпа трудовий контракт притаманний також працівникам рутинної нефізичної праці (*клас IIIb*) — це заняття найнижчого рівня зайнятості в офісах, крамницях та інших сферах обслуговування (оператори машин, продавці, провідники тощо).

Для решти класів — працівників рутинної нефізичної праці вищого рівня (*клас IIIa*) та супервайзерів у сфері фізичної праці й техніків нижчого рівня (*клас V*) — характерна змішана форма контракту. Проте ця форма в кожному із названих класів зумовлена різними причинами. Заняття *класу IIIa* (секретарі, рахівники й інший допоміжний адміністративний персонал) зазвичай не потребують ніякої специфіки активу, але становлять певні труднощі контролю (наприклад, вільний графік роботи, як у менеджерів). Такі працівники наділені багатьма елементами службових відносин, але часто позбавлені чіткої структури кар'єри, залишаючись поза перспективами кар'єрного зростання та збільшення винагороди й одержуючи фіксовану заробітну плату. Працівникам *класу V* (техніки, бригадири, майстри) властива протилежна комбінація: чітка структура кар'єри, але відносно строгий контроль, жорсткий режим роботи та оплата відповідно до кількості відпрацьованих годин, як і в їхніх підлеглих.

Варіанти агрегації EGP-класів. За роки активного застосування в дослідницькій практиці класової схеми Голдторпа та його колег у науковій літературі накопичилося багато її варіантів. Спинімося на питанні агрегації EGP-класів, здійсненій різними дослідниками.

Як описано вище, у найбільш розгорнутій формі EGP-схема ідентифікує 11 категорій (табл. 2.1, «А»). Проте в емпіричних дослідженнях повна одинадцятикласова версія фактично ніколи не використовується: дослідники віддають перевагу 7-, 5- і 3-класовій версіям, але й вони будуються за різною логікою. У таблиці 2.1 показано різні версії (та їхні варіанти) об'єднання EGP-класів.

Один варіант *7-класової версії* докладно описаний у праці Еріксона і Голдторпа «The Constant Flux» (Erikson & Goldthorpe, 1992) (табл. 2.1, «Б»). Тут класи комбінуються так: службовий клас (I і II), проміжний (III), дрібна буржуазія (IVa і IVb), фермери (IVc), кваліфіковані робітники (V і VI), некваліфіковані (VIIa) і сільськогосподарські (VIIb). Ця модель, що застосовувалася при вивченні чоловічої соціальної мобільності в різних країнах, враховує секторальні відмінності серед самозайнятих і некваліфікованих робітників.

У подальшій агрегації цієї версії в соціологічній літературі зустрічаються два варіанти. В авторському варіанті *5-класової версії* класи групуються так (табл. 2.1, «В»). I, II і III об'єднані в «білокомірцевий клас», IVa і IVb — дрібна буржуазія, IVc і VIIb — клас сільськогосподарських працівників, V і VI — кваліфіковані робітники, VIIa залишається як клас некваліфікованих робітників (Erikson & Goldthorpe, 1992, pp. 38–39).

В іншому варіанті *5-класової версії* EGP-схеми, що використовувався Джефрі Евансом і Коліном Мілсом (Evans & Mills, 1999) для порівняння класових структур посткомуністичних країн, категорії об'єднано по-іншому (табл. 2.1, «Г»): службовий клас (I і II), клас працівників рутинної нефізичної праці (III), самозайняті (IVa і IVb), робітничий клас (V, VI і VIIa), фермери і сільськогосподарські робітники (IVc і VIIb).

Таблиця 2.1. Можливі агрегації ЕГР-схеми

Д	Г	В	Б	А	Е	Ж	З
3-класова версія	5-класова версія	5-класова версія	7-класова версія	11-класова версія	7-класова версія	3-класова версія	4-класова версія
I + II + III + IVa + IVb Клас працівників нефізичної праці	I + II Службовий клас	I + II + III Білокомерцевий / середній клас	I + II Службовий клас	I Вищий службовий клас (професіонали, адміністратори і держслужбовці вищого рівня; менеджери великих промислових підприємств; великі власники) II Нижчий службовий клас (професіонали, адміністратори і держслужбовці нижчого рівня; техніки вищого рівня; менеджери невеликих промислових підприємств; супервайзери у сфері нефізичної праці) IIIa Працівники рутинної нефізичної праці вищого рівня (у сфері адміністрування і комерційної діяльності) IIIb Працівники рутинної нефізичної праці нижчого рівня (у сфері торгівлі та послуг)	I Вищий службовий клас II Нижчий службовий клас	I + II Службовий клас	I + II Службовий клас
	III Клас працівників рутинної нефізичної праці						
IVc + VIIb Клас сільськогосподарських працівників	IVa + IVb Самозайняті	IVa + IVb Дрібна буржуазія	IVa + IVb Дрібна буржуазія	IVa Самозайняті з найманими працівниками (дрібні власники, ремісники, тощо з найманими працівниками) IVb Самозайняті без найманих працівників (дрібні власники, ремісники, тощо без найманих працівників)	IV Дрібна буржуазія	III + IV + V Проміжний клас	IV Дрібна буржуазія
	IVc + VIIb Фермери і сільськогосподарські робітники	IVc + VIIb Сільськогосподарські працівники	IVc Фермери	IVc Самозайняті у сільському господарстві (фермери і дрібні власники, інші самостійні господарі в первинному виробництві)			
V + VI + VIIa Клас працівників фізичної праці	V + VI + VIIa Робітничий клас	V + VI Кваліфіковані робітники	V + VI Кваліфіковані робітники	V Техніки нижчого рівня та супервайзери у сфері фізичної праці (бригадири, майстри)	V Техніки і супервайзери	VI + VII Робітничий клас	IIIa + V Проміжний клас
		VIIa Некваліфіковані робітники	VIIa Некваліфіковані робітники	VI Кваліфіковані працівники фізичної праці			
IVc + VIIb Клас сільськогосподарських працівників	IVc + VIIb Фермери і сільськогосподарські робітники	IVc + VIIb Сільськогосподарські працівники	VIIa Некваліфіковані робітники	VIIa Напів- і некваліфіковані працівники фізичної праці (не в сільському господарстві)	VII Напів- і некваліфіковані робітники	VI + VII Робітничий клас	IIIb + VI + VII Клас працівників фізичної праці
		IVc + VIIb Сільськогосподарські працівники	VIIb Сільськогосподарські робітники	VIIb Напів- і некваліфіковані працівники фізичної праці в сільському господарстві			

Обидва ці варіанти 5-класової версії далі агрегують у 3-класову версію (табл. 2.1, «Д»). При цьому I, II і III об'єднують із IVa і IVb у клас працівників нефізичної праці; V, VI і VIIa — у клас працівників фізичної праці, а IVc і VIIb — у клас сільськогосподарських працівників (Green, 2005, p. 17, note 7).

Інша комбінація класів закладена у 7-класовій версії (табл. 2.1, «Е»), яку знаходимо в ранній праці Голдторпа (Goldthorpe, 1980) про аналіз соціальної рухливості серед чоловіків в Англії та Вельсі, а також у праці Гордона Маршала і його колег (Marshall, Rose et al., 1993). Тут класи агреговано так: вищий (I) і нижчий (II) службовий клас, працівники рутинної нефізичної праці (III), дрібна буржуазія (IV), техніки та супервайзери нижчого рівня (V), кваліфіковані (VI) і некваліфіковані (VII) робітники.

У цьому варіанті 7-класової схеми популярним є подальше об'єднання класів у 3-класову версію, де класи I і II позначені як «службовий клас», III, IV і V — «проміжний», а VI і VII — «робітничий клас» (табл. 2.1, «Ж»).

Проте, згідно з новим теоретичним трактуванням, Голдторп (Goldthorpe, 2000a, p. 223) групує класи вже в інший спосіб, детермінований формами контракту. Тепер у найбільш агрегованому вигляді схема вкладається у 4-класову версію (табл. 2.1, «З»). У результаті I і II класи, зайнятість яких регулюється службовими відносинами, об'єднуються в службовий клас; IIIb, VI і VII класи, що мають трудовий контракт, — у клас працівників фізичної праці; IIIa і V, що характеризуються змішаною формою контракту, — у проміжний клас, а IV — у клас дрібної буржуазії (рис. 2.1).

Звернімо увагу, що в перелічених вище версіях EGP-схеми константним є тільки об'єднання категорій I і II у службовий клас, натомість стосовно всіх інших класів виявляються принципові відмінності у стратегіях агрегації.

Клас IIIb (працівники рутинної нефізичної праці низького рівня) у більшості версій розглядається як нижній середній клас (при цьому IIIa і IIIb вміщують разом), проте в теорії контрактів Голдторп пропонує розглядати його як частину робітничого класу (версія «З»). Вважають, що об'єднання IIIa і IIIb виправдане у разі вивчення чоловічої соціальної мобільності (Goldthorpe, 1980; Erikson & Goldthorpe, 1992), оскільки відносно небагато чоловіків посідають позиції в класі IIIb, а ті позиції, що їх вони там посідають, зазвичай за своїми характеристиками ближчі до IIIa, ніж позиції, які посідають жінки. Тому, аналізуючи мобільність жінок, Еріксон і Голдторп (Erikson & Goldthorpe, 1992, ch. 7) розташовують клас IIIb разом із класом VII. Натомість у теорії контрактів ці категорії принципово розділені.

Щодо класу IV (дрібна буржуазія) усі підкатегорії самозайнятих в одних версіях об'єднують разом (версії «Е»–«З»), а в інших роблять принциповою секторальну відмінність; при цьому класи IVa і IVb розташовують разом, а IVc або розглядають самостійно (версія «Б»), або об'єднують із VIIb у клас сільськогосподарських працівників (версії «В»–«Д»).

Клас V (супервайзери у сфері фізичної праці й техніки нижчого рівня) у деяких версіях включений до робітничого класу (версії «Б»–«Д»), в інших — до проміжного (версії «Е»–«З») і розглядається при цьому як частина середнього класу.

Клас VI (кваліфіковані робітники) іноді об'єднують із класом V в категорію кваліфікованих робітників (*версії «Б»–«В»*), іноді ще із VIIa — у робітничий клас (крім сільського господарства) (*версії «Г»–«Д»*), іноді з VII — у робітничий клас, незалежно від галузі (*версії «Ж»–«З»*).

Нарешті, *клас VII* розглядають і як єдину категорію працівників некваліфікованої праці (*версії «Е»–«З»*), і диференційовано за секторальною ознакою (*версії «Б»–«Д»*). Аналізуючи класову структуру відносно слабко урбанізованих країн, де сільськогосподарський сектор надмірно представлений у структурі економіки (наприклад, Україна, Польща, Греція, Іспанія), логічно обирати версії EGP-класів, що дають можливість розглядати сільськогосподарських працівників як окрему категорію.

На наш погляд, факт багатоваріантності EGP-схеми є не її недоліком, а перевагою. У цьому разі дослідник може обрати ту версію, що найбільшою мірою відповідає цілям його аналізу та особливостям соціально-економічної ситуації досліджуваної країни. Самі автори схеми наголошують, що класова схема є робочим інструментом, а не остаточною картою класової структури. Вони зазначають (Erikson & Goldthorpe, 1992, p. 46), що за умови дотримання засадової ідеї визначення класів у термінах відносин зайнятості процес їхньої диференціації може бути продовжений, якщо в цьому є необхідність.

Операціональні версії. Услід за теоретичними уточненнями класової схеми Голдторпа тривало постійне вдосконалення моделі її операціоналізації. Так, перед запуском нових проектів (зокрема, в ESS) ключові запитання/змінні, необхідні для побудови EGP-класів, були докладно обговорені фахівцями з класового аналізу (Erikson & Jonsson, 2000) і потім включені до основного блоку анкети. Серед цих змінних — статус зайнятості, наявність і кількість найманих працівників, наявність функцій керівництва співробітниками і кількість підлеглих, рівень необхідної кваліфікації, заняття (закодоване відповідно до Міжнародного класифікатора занять ISCO-88). У даний час створено кілька версій SPSS-програми для побудови 11-класової EGP-типології. Оригінальна версія операціоналізації EGP-класів пов'язана з працями нідерландського соціолога Гарі Ганзебума (див.: (Ganzeboom, Graaf, & Treiman, 1992; Ganzeboom & Treiman, 1996), а також: <http://www.harryganzeboom.nl/>). Інша версія (що дістала назву Trento version) розроблена італійським дослідником Івано Бізоном спеціально для ESS (Leiulfstrud, Bison, & Jensberg, 2005). Його операціоналізація EGP-класів ґрунтована на оригінальній програмі Ганзебума, але до неї внесено низку технічних коригувань. Користувачі даних ESS, зацікавлені в конструюванні EGP-класів, можуть обирати між цими версіями (Ganzeboom original version і Trento version), що містяться в додатках статті «Соціальний клас у Європі» (Leiulfstrud, Bison, & Jensberg, 2005, pp. 106–130; Leiulfstrud, Bison, & Solheim, 2010, pp. 89–100, 132–146). (Зазначмо, що поки широкого застосування в дослідницькій практиці Trento-версія не набула; загальноновизнаним стандартом серед дослідників залишається версія Ганзебума.)

У масиви інших порівняльних проектів (наприклад, ISSP), що стартували у 1980-ті роки, закладено змінні для конструювання більш ранніх версій EGP-класів. Так, використовуючи синтаксис Ганзебума 1996 року, дослідник

одержує 10-класову схему, яка хибує на те, що клас працівників рутинної нефізичної праці (III) не можна розподілити на підкласи (IIIa і IIIb), щоби працівників нижчого рівня (IIIb) агрегувати, згідно з теорією контрактів, як частину робітничого класу. Зазначу, що типологія Голдторпа неодноразово проходила валідизацію в Україні (Оксамитная, 2003; Нікітіна, 2010). Згідно з висновком вітчизняних дослідників, EGP-схема валідна для ідентифікації класових позицій в українському суспільстві.

Класова структура порівнюваних країн за EGP-схемою⁹. У поданому далі аналізі для конструювання EGP-класів використано версію Ганзебума 2001 року¹⁰, а щодо варіанта агрегування 11-класової схеми прийнято групування за логікою теорії контрактів Голдторпа (табл. 2.1, «3»). Для порівняльного аналізу взято агреговані дані чотирьох хвиль проекту ESS 2005–2011 років. Відповідно до EGP-схеми класові портрети зайнятого населення постсоціалістичних країн — України, Росії і низки країн Східної Європи (табл. 2.2) та економічно розвинених західних країн (табл. 2.3) мають як подібності, так і значні відмінності. (Таблиці містять дані як окремо для 21 країни, так і в згрупованому вигляді — середні показники для східно- і західноєвропейських країн.)

Клас дрібної буржуазії, представлений категоріями самозайнятих із найменшими працівниками та без них (IVa і IVb) і фермерів (IVc), становить в Україні 8%, що значно більше, ніж у Росії (6%), але менше, ніж у середньому в країнах Східної (15%) та Західної Європи (10%). Щоправда, питома вага дрібних власників нерівномірна всередині цих угруповань: у східноєвропейському просторі вона вища за середній показник у Польщі (18%), а в західноєвропейському — в Іспанії (16%), Португалії (16%), Греції (34%). Таким чином, частка власників у більшості обраних для порівняння країн не перевищує 10–12%. Проте найчисельнішою частиною зайнятого населення є наймані працівники, і саме всередині цієї частини класової схеми виявляються головні відмінності.

Так, *службовий клас* (I і II), що об'єднує соціально привілейовані позиції середнього класу, становить 36% в Україні і 35% у Росії, що більше, ніж у середньому у східноєвропейських країнах (33%), але менше, ніж у західноєвропейських (43%). Причому в окремих країнах Західної Європи спостерігаються значні варіації: частка класу професіоналів, менеджерів та адміністраторів мінімальна в Греції (22%) і Португалії (21%), а максимальна — в Данії (50%) та Нідерландах (59%).

⁹ Зауважмо, що вітчизняні соціологи мають тривалий досвід застосування EGP-схеми для вивчення класової структури, соціальної мобільності й різноманітних класових ефектів в українському суспільстві (Куценко, 2000; Оксамитная, 2003, 2011; Макеев & Стукало, 2007; Симончук, 2010). Перший вітчизняний досвід конструювання EGP-класів було набуто в дослідженні «Ставлення населення до змін», тричі проведеному відділом соціальних структур Інституту соціології НАНУ у 1993, 1995 і 1998 роках (Оксамитная, 2003).

¹⁰ Зазначу, що дані EGP-класів за версією Ганзебума відрізняються від даних Trento-версії меншою часткою службового класу і дрібної буржуазії, але більшою — проміжного класу. Аналіз класових позицій згідно з Trento-версією див.: (Симончук, 2007).

Таблиця 2.2. Класова структура зайнятого населення постсоціалістичних країн за ЕГР-схемою (2005–2011 роки), %*

Клас	Україна	Росія	Країни Східної Європи	У тому числі				Естонія	
				Польща	Угорщина	Болгарія	Словенія		Словаччина
Службовий клас, у тому числі:	35,7	35,1	32,8	32,4	30,1	30,8	41,8	37,2	39,0
I Професіонали, держслужбовці, керівники вищого рівня, менеджери і власники великих підприємств	17,5	17,2	13,8	14,0	9,9	13,5	18,1	16,3	19,1
II Професіонали, держслужбовці, керівники нижчого рівня, менеджери невеликих підприємств	18,2	17,9	19,0	18,4	20,2	17,3	23,7	20,9	19,9
Проміжний клас, у тому числі:	11,8	11,8	10,6	10,9	10,4	7,8	14,7	11,7	8,4
IIIa Працівники рутинної нефізичної праці вищого рівня	9,3	9,2	7,9	7,8	8,7	6,3	8,9	9,3	5,7
У Супервайзери у сфері фізичної праці, техніки нижчого рівня	2,5	2,6	2,7	3,1	1,7	1,5	5,8	2,4	2,7
Дрібна буржуазія, у тому числі:	8,3	5,8	14,9	18,1	8,8	10,7	9,6	11,1	6,3
IVa Самозайняті з найманими працівниками	4,2	3,4	3,9	4,0	2,9	3,9	5,7	4,0	3,2
IVb Самозайняті без найманих працівників	3,2	1,8	4,8	5,0	4,3	4,6	2,6	6,4	1,6
IVc Самозайняті у сільському господарстві	0,9	0,6	6,2	9,1	1,6	2,2	1,3	0,7	1,5
Робітничий клас, у тому числі:	44,2	47,3	41,7	38,6	50,7	50,7	33,9	40,0	46,3
IIIb Працівники рутинної нефізичної праці нижчого рівня	8,6	9,2	8,0	6,6	11,7	12,2	6,1	7,7	8,0
VI Кваліфіковані працівники фізичної праці	13,9	16,3	13,4	12,8	15,8	12,8	12,3	13,1	14,0
VIIa Напів- і некваліфіковані працівники фізичної праці	18,9	20,0	18,9	18,0	21,3	24,0	14,6	17,9	22,2
VIIb Сільськогосподарські робітники	2,8	1,8	1,4	1,2	1,9	1,7	0,9	1,3	2,1
Загалом	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Кількість респондентів	3267	3914	11166	3911	3389	2 83	2863	3312	3555

* Дані розраховано для зайнятих респондентів (nnaistic = 1) і зважено щодо окремих країн на dweight, а щодо груп країн — на weight2=dweight*prweight.

Джерело: агреговані дані проекту ESS 2005–2011 років.

2.2. Неовєберіанська класова схема Джона Голдторпа

Таблиця 2.3. Класова структура зайнятого населення країн Західної Європи за EGP-схемою (2005–2011 роки), %*

Клас	У тому числі													
	Країни Західної Європи	Бельгія	Нідерланди	Данія	Норвегія	Швейцарія	Франція	Німеччина	Велика Британія	Іспанія	Португалія	Греція		
Службовий клас, у тому числі:	43,2	49,1	58,5	50,3	49,3	48,5	42,2	48,2	45,1	44,6	46,2	30,5	21,0	22,9
I Професіонали, держслужбовці, керівники вищого рівня, менеджери і власники великих підприємств	17,6	21,2	24,1	22,5	20,0	18,8	19,7	18,3	15,0	18,1	21,8	12,6	8,1	9,7
II Професіонали, держслужбовці, керівники нижчого рівня, менеджери невеликих підприємств	25,6	27,9	34,4	27,8	29,3	29,7	22,5	29,9	30,1	26,5	24,4	17,9	12,9	13,2
Проміжний клас, у тому числі:	12,7	10,9	12,4	12,4	15,5	9,9	8,6	15,2	13,7	16,7	10,5	9,7	11,3	8,2
IIIa Працівники рутинної нефізичної праці вищого рівня	9,3	7,5	8,4	8,6	10,1	7,3	7,0	10,1	10,7	12,2	7,2	7,3	9,3	6,6
V Супервайзери у сфері фізичної праці, техніки нижчого рівня	3,4	3,4	4,0	3,8	5,4	2,6	1,6	5,1	3,0	4,5	3,3	2,4	2,0	1,6
Дрібна буржуазія, у тому числі:	10,4	9,6	8,8	6,7	6,4	7,9	12,0	11,8	6,4	8,2	10,7	16,0	16,3	33,6
IVa Самозайняті з найманими працівниками	3,3	3,6	3,3	2,7	2,0	2,6	3,6	3,6	1,4	3,3	2,8	5,9	5,6	7,7
IVb Самозайняті без найманих працівників	4,9	4,3	3,3	2,0	2,5	3,8	4,4	4,1	2,6	3,7	6,4	7,6	8,2	14,7
IVc Самозайняті у сільському господарстві	2,2	1,7	2,2	2,0	1,9	1,5	4,0	4,1	2,4	1,2	1,5	2,5	2,5	11,2
Робітничий клас, у тому числі:	33,7	30,4	20,3	30,6	28,8	33,7	37,2	24,8	34,8	30,5	32,6	43,8	51,4	35,3
IIIb Працівники рутинної нефізичної праці нижчого рівня	10,1	7,5	6,1	9,2	11,0	13,7	11,6	7,4	10,6	7,3	12,4	11,5	13,0	13,1
VI Кваліфіковані працівники фізичної праці	8,0	6,3	4,6	7,7	7,3	8,0	10,6	7,2	7,8	10,2	4,6	9,3	14,6	7,4
VIIa Напіва- і некваліфіковані працівники фізичної праці	14,6	16,2	9,2	12,9	9,8	11,5	13,8	9,4	15,3	12,2	15,2	20,3	22,4	13,8
VIIb Сільськогосподарські робітники	1,0	0,4	0,4	0,8	0,7	0,5	1,2	0,8	1,1	0,8	0,4	2,7	1,4	1,0
Загалом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Кількість респондентів	67479	4303	4834	4165	5061	5343	5014	5003	4568	6829	5839	4749	4504	4264

* Дані розраховано для зайнятих респондентів ($m_{active} = 1$) і зважено щодо окремих країн на d_{weight} , а щодо груп країн — на $weight2 = d_{weight} * p_{weight}$.
Джерело: агреговані дані проекту ESS 2005–2011 років.

Питома вага *проміжного класу* (IIIa і V), котрий можна ідентифікувати як нижній середній, принципово подібна в Україні (12%), Росії (12%) та східноєвропейських країнах (11%). У країнах Західної Європи частка цього класу в середньому становить 13%, зі значною варіацією: 15–17% у Німеччині, Швейцарії, Норвегії і 8–10% у Греції, Іспанії, Швеції.

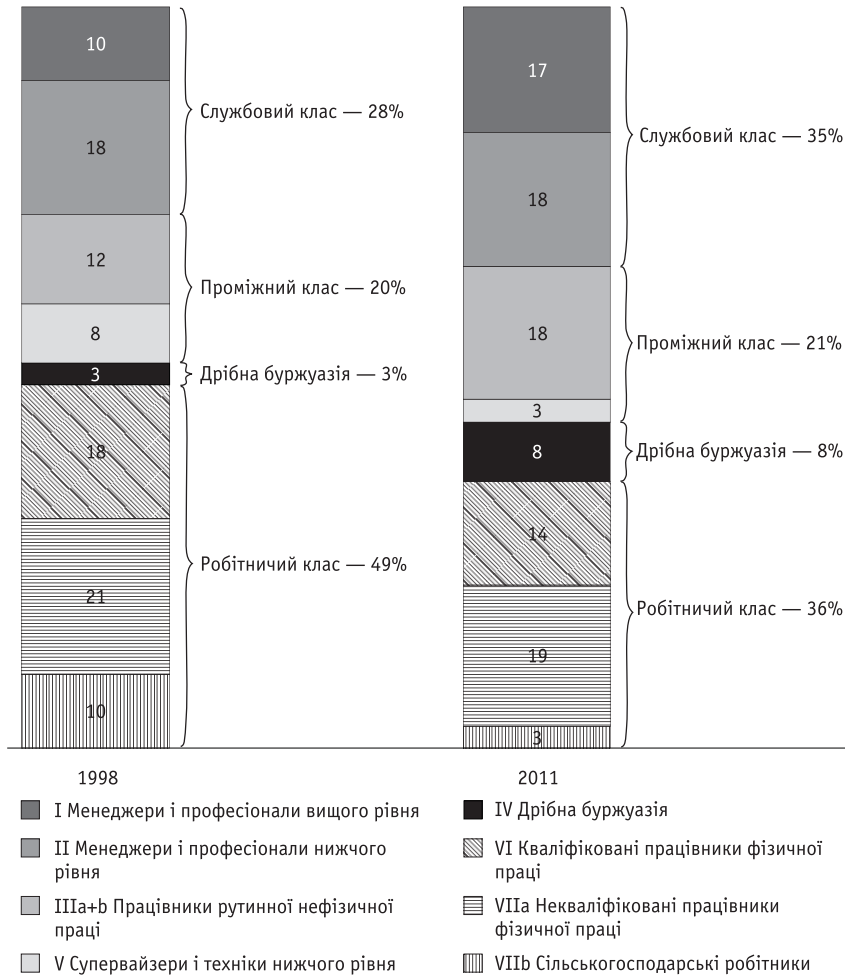

Рисунок 2.2. Динаміка класової структури зайнятого населення України, згідно з EGP-схемою (1998–2011 роки), %

Джерело: дані проекту «Ставлення до перетворень» (Інститут соціології НАНУ, 1998 рік) і проекту ESS (2011 рік).

Частки *робітничого класу* (IIIb, VI, VIIa і VIIb) досить близькі в Україні (44%), Росії (47%) та країнах Східної Європи (у середньому 42%). У західноєвропейському світі його частка значно нижча (34%), але і тут є країни з біль-

шою і меншою часткою робітничого класу: у межах 21–30% — у Нідерландах, Норвегії, Швейцарії, тоді як в Іспанії, Португалії, Фінляндії — 37–52%. Крім відмінностей у сукупній частці робітничого класу, виявляються також відмінності в його структурі: в Україні працівників рутинної нефізичної праці істотно менше, ніж у середньому в країнах Західної Європи (9% проти 10%), а працівників індустріального сектору, навпаки, більше, при цьому у нас численнішим є клас і кваліфікованих робітників (14% проти 8%), і некваліфікованих (19% проти 15%). (Причому частка класу некваліфікованих робітників VIIа найменша в найрозвиненіших країнах — Швейцарії, Норвегії, Нідерландах, Швеції.) Крім того, в Україні більшою є питома вага сільськогосподарських робітників (3%) порівняно із західноєвропейськими країнами (у середньому 1%). Якщо ж порівнювати Україну і країни Східної Європи, то виявляється, що в них подібними є як структура робітничого класу, так і його частка серед зайнятого населення.

Динаміка класової структури українського суспільства. Згідно зі схемою Голдторпа зафіксовано й головні тренди динаміки класової структури українського суспільства¹¹ (рис. 2.2). Упродовж двох десятиліть найбільш значущою соціально-структурною інновацією був поділ раніше однорідного за статусом зайнятості суспільства на клас власників і клас найманих працівників. Частка дрібної буржуазії, кількісно найбільш масового класу власників, до 1998 року становила лише близько 3%, а до 2011-го зросла до 8%. (Детально про чисельність і статус класу дрібних власників у XX столітті та про його реконститування в сучасній Україні див.: (Симончук, 2014а, 2014б; Іващенко, 2002).) Клас найманих працівників також помітно змінився і чисельно, і структурно. Низхідні процеси спостерігалися в робітничому класі: його питома вага знизилася з 49% до 36%, причому цей тренд стосувався як сільськогосподарських працівників (з 10% до 3%), так і кваліфікованих і некваліфікованих працівників фізичної праці в індустріальному секторі економіки (з 39% до 33%). (Детально про динаміку чисельності та процеси переструктурування всередині робітничого класу див.: (Симончук, 2004а, 2005б, 2006а, 2006б; Арсеєнко, 2017), а про деконститування класу селян див.: (Прибиткова, 2009, 2010; Іваненко, 2007; Ван Атта, Гончарук, & Перротта, 2001).) Висхідні тренди були властиві класам нефізичної праці: частка службового класу зросла з 28% до 35%, причому зміни заторкнули найбільш високостатусні його позиції — професіоналів і держслужбовців вищого рівня, менеджерів і власників великих підприємств (з 10% до 17%). Натомість проміжний клас за чисельністю залишився незмінним (близько 20%), проте структурно принципово змінився. Частка працівників рутинної нефізичної праці збільшилася з 12% до 18%; хоча дані 1998 року не дають змоги диференціювати цей клас за рівнем, на підставі даних інших проектів відомо, що ця позитивна динаміка відбувалася за раху-

¹¹ За вихідний пункт аналізу класового розподілу українського суспільства взято дані дослідження «Ставлення до перетворень», яке в 1990-ті роки тричі проводив Інститут соціології НАНУ (в 1993, 1995 і 1998 роках) і в перебігу якого вітчизняні соціологи вперше опанували схему Голдторпа й залучили її до своєї дослідницької практики.

нок працівників нижчого рівня у сфері торгівлі та послуг (клас IIIб), яких, до речі, в наведеному вище порівняльному аналізі віднесено до робітничого класу. Частка ж класу супервайзерів у сфері фізичної праці й техніків нижчого рівня знизилася з 8% до 3%, що можна пояснити тими самими процесами деіндустріалізації, які зумовили скорочення індустріальних робітників. Отже, головні тенденції динаміки класової структури такі: від суспільства суто найманої праці з переважними позиціями робітничого класу Україна рухається до суспільства, диференційованого за статусом зайнятості, з домінуючими позиціями середнього класу¹².

Таблиця 2.4. Гендерний профіль класової структури зайнятого населення порівнюваних країн за EGP-схемою (2005–2011 роки), %*

Клас	Україна		Росія		Країни Східної Європи		Країни Західної Європи	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Службовий клас, у тому числі:	29,9	40,9	27,8	41,8	28,2	38,2	42,8	43,6
I Професіонали, держслужбовці, керівники вищого рівня, менеджери і власники великих підприємств	17,8	17,3	17,9	16,6	14,0	13,5	21,4	13,1
II Професіонали, держслужбовці, керівники нижчого рівня, менеджери невеликих підприємств	12,1	23,6	9,9	25,2	14,2	24,7	21,4	30,5
Проміжний клас, у тому числі:	6,2	16,8	5,6	17,5	6,9	15,1	9,8	16,3
IIIa Працівники рутинної нефізичної праці вищого рівня	2,3	15,4	1,5	16,4	2,7	14,1	4,2	15,4
V Супервайзери у сфері фізичної праці, техніки нижчого рівня	3,9	1,4	4,1	1,1	4,2	1,0	5,6	0,9
Дрібна буржуазія, у тому числі:	10,6	6,1	8,5	3,4	17,9	11,0	13,2	7,2
IVa Самозайняті з найманими працівниками	5,5	3,0	5,0	1,9	5,1	2,4	4,5	2,0
IVb Самозайняті без найманих працівників	3,6	2,8	2,7	1,1	5,8	3,6	5,7	4,0
IVc Самозайняті у сільському господарстві	1,5	0,3	0,8	0,4	7,0	5,3	3,0	1,2

¹² Детально про зміну класової та професійної структури українського суспільства див.: (Симончук, 2009b, 2014d; Makeev & Симончук, 2014).

Закінчення таблиці 2.4

Клас	Україна		Росія		Країни Східної Європи		Країни Західної Європи	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Робітничий клас, у тому числі:	53,3	36,2	58,1	37,3	47,0	35,4	34,2	32,9
IIIb Працівники рутинної нефізичної праці нижчого рівня	2,7	13,8	2,1	15,9	2,9	13,9	3,7	17,7
VI Кваліфіковані працівники фізичної праці	19,6	8,8	23,2	9,8	19,1	6,8	11,9	3,4
VIIa Напів- і некваліфіковані працівники фізичної праці	27,1	11,8	30,1	10,6	23,3	13,7	17,3	11,2
VIIb Сільськогосподарські робітники	3,9	1,8	2,7	1,0	1,7	1,0	1,3	0,6
Загалом	100	100	100	100	100	100	100	100
Кількість респондентів	1525	1741	1883	2033	6012	5147	36605	30872

* Дані розраховано для зайнятих респондентів ($m_{nastic} = 1$) і зважено щодо окремих країн на $dweight$, а щодо груп країн — на $weight2 = dweight * pweight$.

Джерело: агреговані дані проекту ESS 2005–2011 років.

Зв'язок соціального класу і гендеру. Аналіз класових позицій зазвичай супроводжується вивченням проблеми їхнього гендерного розподілу. Отримані дані цілком адекватно відображають загальновідомі висновки щодо гендерної класової сегрегації сучасних суспільств¹³. Так, порівняння гендерного профілю класової структури України, Росії, низки східно- і західноєвропейських країн свідчить про подібність характеристик (табл. 2.4). В усіх порівнюваних суспільствах чоловіки краще представлені у вищому службовому класі (I), серед дрібної буржуазії (IV), індустріальних робітників (VI і VIIa), супервайзерів у сфері фізичної праці та техніків нижчого рівня (V) і сільськогосподарських працівників (IVc і VIIb), тоді як жінки домінують серед позицій рутинної нефізичної праці (IIIa і IIIb) та нижчого службового класу (II).

Отже, порівняльні дані свідчать про близькість профілів класової структури України і східноєвропейських країн за EGP-схемою, фіксуючи лише проти-

¹³ Детально про проблему гендерної сегрегації у сфері зайнятості та класовій структурі див.: (Симончук, 2009b, сс. 79–88; Марценюк, 2010; Оксамитна & Черногорська, 2012).

лежне співвідношення класу фермерів і найманих сільськогосподарських робітників. Принципові відмінності України на тлі західноєвропейських країн — нечисленність дрібної буржуазії, переважання сільськогосподарських найманих робітників над фермерами, менша питома вага позицій службового класу й одночасно — висока частка індустріального робітничого класу (незважаючи на скорочення у 1990-х роках вона й досі значно більша, ніж у розвинених країнах Західної Європи). Слід відзначити також подібність гендерного профілю класової структури порівнюваних країн.

2.3. Неомарксистська класова схема Ерика Оліна Райта

Концептуальні засади. Американський соціолог Ерик Олін Райт одним із перших серед соціологів марксистської орієнтації реалізував завдання операціоналізації Марксового поняття класової структури й застосування його для вивчення сучасних проблем. Причому він вважає неправильним концептуалізувати клас через заняття, стверджуючи, що ці два поняття є різними й не завжди збігаються за характеристиками соціальної організації праці. Якщо заняття описує технічний зміст роботи, то клас виражає соціальні відносини панування і привласнення, всередині яких і розгортається ця технічна діяльність (Wright, Costello et al., 1982, pp. 718–722; Райт, Костелло и др., 1984). Райт запропонував альтернативний підхід до класів, ґрунтований на більш вираженому акценті на робочому процесі, зокрема на відмінностях у рівні влади, повноважень і кваліфікації. Розвиваючи свою класову схему від 1970-х років, Райт розробив дві моделі, що значно різняться як за теоретичними принципами, так і за емпіричною типологією класів, — «модель влади/контролю» (Wright, 1978) і «модель експлуатації» (Wright, 1985, 1994, 1997).

Модель влади/контролю. Сплеск класових теоретизувань у 1970-ті роки був зумовлений «проблемою середнього класу». Погоджуючись із Марксом у виокремленні капіталістів і найманих працівників, соціологи визнавали, що ця схема не описує всієї складності відносин у сучасному суспільстві. Виходячи в дослідженні класів зі способу виробництва, вони констатували, що в сучасному суспільстві він залишається неоднорідним. По-перше, поряд із розвиненим капіталістичним виробництвом співіснують просте товарне і дрібнотоварне виробництво; тому розрізняють клас власників великого і малого бізнесу. По-друге, великою власністю володіють численні акціонери, проте управляє нею обмежена кількість менеджерів, у зв'язку з цим виокремлюють положення власників і менеджерів. По-третє, на великих і середніх підприємствах, що є основою економіки, влада розподілена нерівномірно, тому існує диференційована посадова система з різним рівнем влади й відповідальності. Звідси крім базових для марксизму категорій (буржуа і пролетаріат) вирізняють численні середні верстви.

Марксистки по-різному вписували у свої теоретичні конструкції «незручні» середні верстви (Wright, 1994). Попервах для розв'язання проблеми середнього

класу Райт розробив концепцію «*суперечливих класових положень*» (contradictory class locations) (Wright, 1978; Wright, Costello et al., 1982). На відміну від традиційного марксизму, що дотримується принципу «одне місце в структурі — один клас», Райт запропонував розуміння середнього класу як положень, що співвідносяться із більш як одним класом. У підґрунтя ідентифікації основних класів Райт поклав *види влади і контролю* груп над економічними ресурсами — фінансовим капіталом, фізичними засобами виробництва і робочою силою. Якщо представники класу капіталістів контролюють принаймні одну із трьох складових виробничої системи, то представники робітничого класу позбавлені можливості контролю.

У класовій структурі сучасного капіталістичного суспільства Райт вирізняє три типи соціальних положень — базисні і два суперечливі типи. *Базисні класові положення* створюються поточним способом виробництва. Так, за капіталізму соціальні полюси класової шкали утворюють *буржуазія* (що володіє засобами виробництва, здійснює контроль і експлуатацію) та *робітничий клас* (позбавлений засобів виробництва, усіх видів контролю, експлуатований). Проте між полюсами перебувають численні середні групи з невизначеним класовим положенням (менеджери, професіонали, дрібні роботодавці, люди вільних професій), здатні впливати на деякі аспекти виробництва, але позбавлені контролю над іншими. Вони формують ще два типи соціальних положень у класовій системі, котрі об'єднані назвою «суперечливі класові положення»¹⁴.

Представниками «*суперечливих положень у рамках даного способу виробництва*» є, наприклад, *менеджери*, які належать одразу до двох класів — робітничого і класу капіталістів (Wright, 1994, р. 145). З одного боку, вони подібно до робітників продають свою робочу силу капіталістам, контролюються й експлуатуються ними, а з іншого — контролюють виробничий процес і працю робітників, до того ж більшою мірою — і умови своєї праці. Їхнє становище суперечливе, оскільки вони не є ні капіталістами, ні робітниками, проте мають риси, схожі з кожним із цих класів. Прикладом «*суперечливих положень між способами виробництва*» виступають як *дрібні роботодавці* (одночасно власники і наймані працівники) — некапіталістичні елементи, що дісталися у спадок від простого товарного виробництва, так і *напівавтономні службовці* (професіонали — адвокати, лікарі, вчені), котрі самі контролюють свій трудовий процес, але позбавлені власності на засоби виробництва.

Окреслені на рисунку 2.3 пунктирною лінією групи А, Б, В фіксують потрібні «суперечливі класові положення» як усередині, так і між способами виробництва. Згідно з ідеями Райта, цим положенням мають відповідати специфічні класові стратегії поведінки та свідомості.

Отже, модель влади/контролю, ґрунтована на відносинах у сфері виробництва, спирається на такі змінні, як власність, наявність управлінських або контролювальних функцій, а також рівень автономії в роботі. Відповідна ем-

¹⁴ Дуже важливо: цей термін означає не перебування «між» класовими положеннями, а належність одночасно до кількох.

пірична типологія, подана в таблиці 2.4, включає сім класових категорій, що групуються у клас власників (капіталісти, дрібні роботодавці і самозайняті), робітничий клас і суперечливі положення середнього класу (менеджери, супервайзери й напівавтономні службовці).

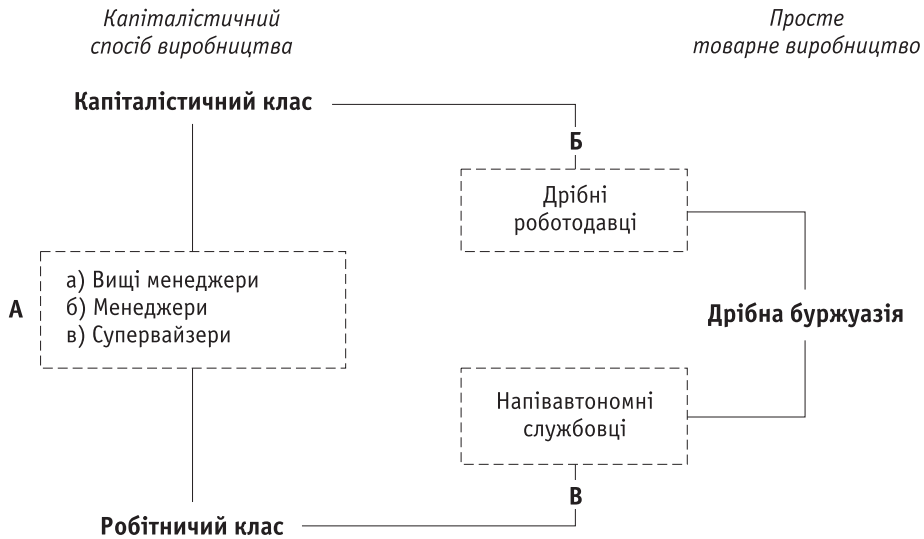

Рисунок 2.3. Базова схема класової структури Е.О. Райта, ґрунтована на критерії влади/контролю

Джерело: (Wright, 1985, p. 48).

Модель експлуатації. Пізніше Райт дійшов висновку, що концепція «суперечливих класових положень» дає незадовільне розв’язання проблеми середнього класу, оскільки в її межах розуміння класу ґрунтується переважно на відносинах домінування (як у більшості інших класових схем), а не експлуатації. На його думку, це є серйозним недоліком, а тому потребує переосмислення концепту в дусі істинно марксистського класового аналізу, де центральним елементом виступає експлуатація. Адже вона, на відміну від домінування, передбачає наявність у класів протилежних об’єктивних інтересів (Wright, 1994, pp. 145–146).

Плідні ідеї для теоретичної реконструкції центрованого на експлуатації концепту класу й уточнення поняття «суперечливих класових положень» Райт запозичив у фундатора аналітичного марксизму Джона Ремера (Roemer, 1982), який створив загальну теорію експлуатації. У розробленні поняття експлуатації Ремер використовував дві стратегії. Перша (що являла собою розширення традиційного марксистського визначення експлуатації) ґрунтується на вивченні за допомоги формальних математичних моделей потоків «надлишкової праці» від однієї категорії акторів до іншої у процесі різних обмінних операцій (*labor-transfer approach*). Друга стратегія (їй приділено основну увагу) побудована на залученні теорії ігор до визначення різних видів і систем експлуатації (*game-theory approach*).

Увівши в обіг поняття з арсеналу теорії ігор, Ремер визначає різні види експлуатації за «правилами вилучення» (rules of withdrawal). Так, розглядаючи організацію виробництва як ситуацію гри, для встановлення факту експлуатації одних груп іншими слід відповісти на запитання, чи стане певна коаліція гравців (соціальна група) більш-менш забезпеченою (тобто відносно виграє чи програє) за умови її «виходу» з гри (з певної економічної системи). Наявність експлуатації як основи класових відносин, таким чином, визначається самою можливістю кращої долі. Якщо члени коаліції від «виходу» виграють, то вони є «експлуатованими», а якщо програють — «експлуаторами». Використовуючи цю стратегію, Ремер визначає три види (ідеальні типи) експлуатації: феодалну, капіталістичну та соціалістичну¹⁵.

Сам Ремер не цікавився проблемами емпіричного дослідження класових структур, проте його праця відкрила широке поле для таких зусиль. Так, Райт вирішив, що з певною модифікацією аналіз Ремера може слугувати підґрунтям подолання проблем, пов'язаних з поняттям «суперечливі класові положення». З метою емпіричного вивчення Райт (Wright, 1997, р. 10) операціоналізував поняття експлуатації, розуміючи її як специфічний тип антагоністичної взаємозалежності об'єктивних інтересів акторів усередині економічних відносин.

Для нового пояснення положень середніх класів Райт визнає необхідність багатовимірного визначення класу. Модифікувавши теорію експлуатації Ремера, Райт (Wright, 1997, pp. 19–23) фіксує три види експлуатації: ґрунтовану на власності на засоби виробництва, на владній ієрархії всередині виробничого процесу і на володінні вміннями та кваліфікаційними дипломами (credentials). Причому перша більшою мірою характерна для капіталізму, друга — для державного соціалізму, а третя — для (реального) соціалізму. Останні два види експлуатації, що виникають із монопольної власності сучасних менеджерів та експертів на організаційні та кваліфікаційні ресурси, уречевлюються, на думку Райта, в частині оплати праці, що має відверто рентний характер. На відміну від Ремера, який відводить по одній формі експлуатації на кожен спосіб виробництва, Райт передбачає одночасне співіснування їх при капіталізмі.

На цій оновленій базі Райт вибудовує нову схематичну типологію класових положень при капіталізмі (матрицю із 12 клітинок), ґрунтовану на багатовимірній експлуатації¹⁶ (рис. 2.4).

¹⁵ Критики вважають, що в запропонованих «іграх у вихід за межі» капіталізму або соціалізму забагато умовності. Крім того, розподіл доходів виявляється доволі поверховим критерієм. У результаті розуміння експлуатації розтягується до рамок ледь не будь-якої потенційно здоланої нерівності, чим розширює можливості конструювання нових класів (Радаев & Шкаратан, 1996, с. 116).

¹⁶ При цьому Райт звертає увагу, що клітинки в типології не є «класами» як такими; це «положення всередині класових відносин». Хоча поляризовані положення — «капіталісти» і «робітники» за капіталізмом — зазвичай і називають «класами», проте термінологічно точніше описувати їх як фундаментальні положення всередині капіталістичної класової структури (Wright, 1997, р. 23).

Стосовно *відношення до засобів виробництва* (relation to means of production) типологію поділено на два сектори: власники і наймані працівники. Сектор *власників* представлений трьома класовими положеннями, що різняться за кількістю найманих працівників: *капіталісти*, які мають понад 10 найманих працівників (1), *дрібні роботодавці* з 2–9 працівниками (2) і *дрібна буржуазія* без найманих працівників (3)¹⁷. У секторі *найманих працівників* локалізовано цілий ландшафт класових положень, диференційованих за двома такими вимірами експлуатації — відношенням до влади всередині виробництва і володінням уміннями чи спеціальними знаннями¹⁸.

Відношення до засобів виробництва

		Власники	Наймані працівники				
Кількість найманих працівників	Багато	1 Капіталісти	4 Експерти-менеджери	7 Кваліфіковані менеджери	10 Некваліфіковані менеджери	Мене-джери	Відношення до влади
	Декілька	2 Дрібні роботодавці	5 Експерти-супервайзери	8 Кваліфіковані супервайзери	11 Некваліфіковані супервайзери	Супер-вайзери	
	Немає	3 Дрібна буржуазія	6 Експерти-професіонали	9 Кваліфіковані робітники	12 Некваліфіковані робітники	Вико-навці	
			Експерти	Кваліфіковані	Некваліфіковані		

Відношення до дефіцитних умінь і знань

Рисунок 2.4. Класова типологія Е.О. Райта, ґрунтована на відносинах експлуатації¹⁹

Джерело: (Wright, 1997, p. 25).

За *відношенням до влади всередині виробництва* (relation to authority within production) вирізняють низку суперечливих класових положень, що різняться

¹⁷ Підкреслюю, що Райт акцентує увагу на відмінності між роботодавцями і найманими працівниками, але не відносить до перших високостатусних менеджерів, як в EGP-схемі.

¹⁸ Наймані працівники класифікуються тут згідно з місцем у владній ієрархії та рівнем кваліфікації/автономії, подібно до того, як це робиться в EGP-схемі.

¹⁹ У більш ранній праці Райта «Класи» (Wright, 1985), де вперше викладено концепцію експлуатації та класу, основою для розрізнення форм експлуатації були такі виміри, як контроль за організаційними (organization assets) і кваліфікаційними (skill assets) ресурсами. Цей рисунок там містив дещо інші назви (p. 195).

за рівнем влади: *менеджери*, залучені у процес ухвалення організаційних рішень (4, 7, 10), *супервайзери* — керівники, що мають владу над підлеглими, але не беруть участі в ухваленні управлінських рішень (5, 8, 11), і *працівники-виконавці*, що не мають управлінських або контролювальних функцій (6, 9, 12).

За відношенням до *дефіцитних умінь і знань* (relation to scarce skills or expertise) суперечливі класові положення менеджерів, супервайзерів і виконавців диференційовано за рівнем умінь, знань і кваліфікаційних дипломів на *висококваліфікованих експертів* з вищою освітою (4, 5, 6), *кваліфікованих працівників* зі спеціальною підготовкою нижчого рівня (на кшталт технікуму чи коледжу) (7, 8, 9) і *некваліфікованих*, що не потребують спеціальної підготовки (10, 11, 12).

Отже, нова ієрархія класових положень Райта ідентифікує як поляризовані положення капіталістичного способу виробництва — капіталісти та пролетаріат (представлений тут некваліфікованими робітниками), так і різні неполяризовані положення середнього класу. За логікою цієї схеми багатовимірної експлуатації два види суперечливих класових положень визначаються вже по-іншому²⁰. По-перше, в рамках капіталістичних відносин існують класові положення (наприклад, дрібний буржуа без найманих працівників), які не належать ані до експлуаторів, ані до експлуатованих. Ці види положень називають «старим» середнім класом. По-друге, оскільки конкретні суспільства поєднують різні способи виробництва, то відповідні їм реальні класові структури характеризуються складними зразками перетинів відносин експлуатації. Тому існують положення експлуаторів за одним виміром відносин експлуатації і експлуатованих — за іншим. Наприклад, висококваліфіковані професіонали є експлуатованими капіталом, бо не мають засобів виробництва, і водночас виявляються експлуаторами щодо вмінь. Такі положення зазвичай іменують «новим середнім класом» даної системи. Серед останніх кваліфіковані менеджери й експерти-професіонали (подібно до службових класів у EGP-схемі) вважаються найбільш привілейованими найманими працівниками й ідентифікуються як вищий середній клас. До нижчого середнього класу віднесено тих, хто має надійний кваліфікаційний ресурс і/або виконує функції контролю стосовно співробітників (супервайзери та кваліфіковані робітники).

Та чи справді ці нові середні класи утворюють суперечливі положення всередині відносин експлуатації? Райт переконаний, що в рамках нової інтерпретації класів за схемою багатовимірної експлуатації є всі підстави характеризувати положення, наприклад менеджерів, як «суперечливі». Адже вони дотримуються і суперечливих інтересів щодо первинних форм класової боротьби між робітничим класом і капіталістами: з одного боку, їхні інтереси аналогічні до робітничих через відсутність власності на засоби виробництва, а з іншого —

²⁰ Таким чином, Райт також вносить ігрові теоретичні принципи в аналіз класових відносин, подаючи організацію виробничих відносин як специфічну гру, де актори мають різноманітні виробничі ресурси (насамперед власність, владу та вміння), що визначає їхні доходи і класове становище. Натомість явище експлуатації розглядається ним як результат часткової коаліції гравців, що досягається через розподіл ролей в організації виробництва.

їм властиві інтереси, протилежні робітничим унаслідок доступу до контролю організаційного і кваліфікаційного ресурсів.

Крім того, осмислення середніх класів у такій перспективі передбачає, що основні форми суперечливих класових положень змінюються залежно від специфічних комбінацій відносин експлуатації в історично конкретному суспільстві. Так, за феодалізму центральне суперечливе положення всередині відносин експлуатації представлено буржуазією, за капіталізму — менеджерами та державними бюрократами, за державного бюрократичного соціалізму — експертами та «інтелігенцією» в широкому її розумінні (Wright, 1994, р. 153). Таким чином, один із результатів цього переосмислення середнього класу — відмова від класичної марксистської тези, згідно з якою в капіталістичному суспільстві пролетаріат виступає основним класом, що протистоїть капіталістам, а соціалізм становить єдино можливе майбутнє для капіталізму. Новий аналіз доводить, що в рамках капіталізму є інші класові сили, потенційно здатні бути «пред'явниками» історичної альтернативи капіталізму. Причому це не передбачає того, що державні бюрократи неминуче стануть майбутнім правлячим класом сучасного капіталізму, а тільки свідчить про те, що процес класового формування і класової боротьби значно складніший, ніж передбачала традиційна марксистська теорія.

Порівняймо дві моделі класової схеми Райта, оскільки вони різні не тільки за концептуальними засадами, а й у питанні операціоналізації та набору класових категорій (табл. 2.5). Якщо оригінальна модель влади/контролю базується на праві власності, повноваженнях та автономії, то в моделі багатомірної експлуатації «автономію» заступають активи «кваліфікації та спеціальності». В обох моделях сектор власників (1, 2, 3) операціоналізований в однаковий спосіб, а головні відмінності стосуються сектору не-власників. Насамперед по-іншому ідентифікується полярний класові капіталістів робітничий клас. Якщо в моделі влади/контролю він включає всіх, хто має низький рівень автономії, обмежені можливості впливу на трудовий процес і низький рівень повноважень, то в моделі експлуатації некваліфіковані робітники (12), що не володіють жодним із соціально значимих ресурсів, тепер розглядаються як ядро робітничого класу, а кваліфіковані (9) — як такі, що мають вищу ринкову вартість, ніж звичайний робітничий клас. Останніх в емпіричних дослідженнях ідентифікують або як категорію «проміжного класу», або як розширену категорію робітничого класу (про це далі). Крім того, суперечливі положення, представлені в ранній моделі менеджерами, супервайзерами та експертами, диференційовані в моделі експлуатації дрібніше на підставі рівня кваліфікації.

Отже, в неомарксистській перспективі Райта карта класової структури сучасного капіталістичного суспільства локалізує не тільки дихотомію базисних класів (капіталістів і робітників), а й низку нових середніх класів. Причому в моделі експлуатації до них віднесено також кваліфікованих робітників. Таким чином, навіть у неомарксистському розумінні увиразнюється тенденція до мінімізації частки робітничого класу й, отже, до послаблення віри в його роль як політичної сили за постіндустріальної доби.

Таблиця 2.5. Класові схеми Райта: модель влади/контролю (оригінальна версія), нова версія із додатковими підкатегоріями, ґрунтованими на кваліфікації, і модель експлуатації засобів виробництва, кваліфікаційних та організаційних ресурсів

<i>Класові схеми Райта</i>		
<i>Модель влади/контролю (Wright, 1978)</i>	<i>Модель влади/контролю з підкатегоріями кваліфікації (Leiulfstrud, Bison, & Jensberg, 2005)</i>	<i>Модель експлуатації (Wright, 1985, 1997)*</i>
—	<i>(WR_P)</i>	<i>(WR)</i>
Капіталісти (10 і більше найманих працівників)	Капіталісти	(1) Капіталісти (10 і більше найманих працівників)
Дрібні капіталісти (2–9 найманих працівників)	Дрібні капіталісти	(2) Дрібні капіталісти (2–9 найманих працівників)
Самозайняті (без найманих працівників)	Самозайняті	(3) Самозайняті (без найманих працівників)
Менеджери	Менеджери (кваліфіковані / малокваліфіковані)	(4, 7, 10) Менеджери (експерти, кваліфіковані, некваліфіковані)
Супервайзери	Супервайзери (кваліфіковані / малокваліфіковані)	(5, 8, 11) Супервайзери (експерти, кваліфіковані, некваліфіковані)
Напівавтономні працівники (висока автономія / не менеджери / не супервайзери)	Напівавтономні працівники (кваліфіковані / малокваліфіковані)	(9) Експерти-професіонали (високоосвічені, не менеджери / не супервайзери)
		(6) Кваліфіковані робітники (напівпрофесіонали і заняття, що потребують кваліфікації, не менеджери / не супервайзери)
Робітничий клас	Робітничий клас (кваліфіковані / малокваліфіковані)	(12) Некваліфіковані робітники (не менеджери / супервайзери)

* Відповідність класових положень див. на рис. 2.4.

Джерело: (Leiulfstrud, Bison, & Solheim, 2010, pp. 9, 11).

Операціональні версії. Ключові змінні, необхідні для побудови обох класових моделей Райта, — статус зайнятості, наявність і кількість найманих працівників, наявність і число підлеглих, автономія праці (можливість організувати свою повсякденну роботу), владні повноваження (можливість впливати на ухвалення рішень стосовно напряму діяльності організації), а також заняття, зазначені відповідно до ISCO-88. У проєкті ESS реконструкцію класових схем Райта здійснено спільно Гаконом Леюльфсрадом і Гейді Єнсберг (Leiulfstrud, Bison, & Jensberg, 2005, pp. 131–136). Ці дослідники, по-перше, підготували дві SPSS-версії моделі експлуатації, що різняться за повнотою використовуваної інформації та кількістю конструйованих класів — «WR» (12 класів) і «WR_SIMP» (9 класів). По-друге, побудова ними моделі влади/контролю (WR_P) мала не просто технічний характер, а й передбачала вдосконалення оригінальної

операціоналізації схеми Райта кінця 1970-х, що було досягнуто шляхом доповнення її змінною кваліфікації. Додаткові підкатегорії, ґрунтовані на рівні кваліфікації, були сконструйовані з використанням SPSS-синтаксисів, раніше розроблених Райтом (Wright, 1997, р. 82, table 2.4) та авторами нової версії у співпраці з Овіндою Далем. З приводу технічних аспектів перекодування занять (кодів ISCO-88) у підкатегорії менеджерів, професіоналів і робітників різного рівня кваліфікації автори зверталися за коментарями та порадами до Райта.

У таблиці 2.5 подано три версії класової схеми Райта — оригінальна версія моделі влади/контролю, її нова версія з додатковими підкатегоріями, ґрунтованими на кваліфікації, та модель експлуатації засобів виробництва, кваліфікаційних і організаційних ресурсів. Таблиця унаочнює, як категорії диференційовано залежно від рівня кваліфікації.

*Класова структура порівнюваних країн у перспективі Райта*²¹. Для порівняльного аналізу мною обрано модель експлуатації (версія WR із 12 класами), що, на думку Райта, найадекватніше пояснює емпіричні реалії класової структури постіндустріальних суспільств. Отримані емпіричні дані подаються, поперше, у вигляді матриці, як це зазвичай робить Райт, визначаючи базові контури класової структури порівнюваних країн (Wright, 1997, pp. 45–58), при цьому відповідні 12 клітинок матриці окремо заповнюються даними для України та Росії, середніми показниками східно- та західноєвропейських країн (рис. 2.5); по-друге, в табличному варіанті подано відповідні дані щодо окремих країн (табл. 2.6 і 2.7). На підставі логіки порівняльного аналізу Райта по чергово зіставлено три виміри класової структури.

Почнімо з виміру *відношення до засобів виробництва*. Сукупна частка *власників* серед зайнятого населення становить 7% в Україні і 5% у Росії, що значно менше, ніж у середньому в країнах Східної (19%) та Західної (18%) Європи. При цьому велика частина їх у європейських країнах — це самозайняті, або дрібна буржуазія (власники, що не мають найманих працівників або мають одного) — 13% і 11% відповідно. Пропорції самозайнятих суттєво варіюють як у східноєвропейських країнах (у Польщі їх 16%, а в Словенії — 3%), так і в західноєвропейських (у Португалії, Іспанії, Греції частка їх значно вища за середній показник — 12–30%, а в Данії, Німеччині, Нідерландах — нижча 6–9%). Крім того, відомо, що дрібна буржуазія порівнюваних країн значно відрізняється в секторальному розрізі: у Польщі, Іспанії, Португалії, Греції самозайнятість зосереджена переважно в аграрному секторі, а у Швейцарії, Великій Британії, Норвегії — у сфері послуг. Сукупна частка класу капіталістів, які мають 10 і більше найманих працівників, і дрібних роботодавців, що наймають 2–9 працівників, у східно- та західноєвропейських країнах подібна (по 7%), але істотно вища, ніж в Україні (4%) і Росії (4%). На думку Райта, на

²¹ Зауважу, що вітчизняні соціологи мають неабиякий досвід застосування класової схеми Райта, наприклад, у вивченні зв'язків між соціальною структурою і особистістю, здійсненому в рамках міжнародного польсько-українського дослідницького проекту 1992/1993 і 1996 років (Кон та ін., 1998, 2005), а також у порівняльному аналізі впливу класу на політичну мобілізацію (Куценко, 2012).

2.3. Неомарксистська класова схема Ерика Оліна Райта

розмір капіталістичних класів у різних країнах можуть впливати різноманітні чинники — розмір внутрішніх ринків, час початку індустріалізації, позиція у світовій економіці, роль держави тощо (Wright, 1997, p. 48).

Капіталісти	Експерти-менеджери	Кваліфіковані менеджери	Некваліфіковані менеджери
Дрібні роботодавці	Експерти-супервайзери	Кваліфіковані супервайзери	Некваліфіковані супервайзери
Дрібна буржуазія	Експерти-професіонали	Кваліфіковані робітники	Некваліфіковані робітники

Україна (N = 3102)					Росія (N = 3772)				
0,4	2,4	2,3	0,5	5,2	0,9	2,0	2,3	1,1	5,4
3,4	2,0	4,6	2,1	8,9	2,7	2,7	3,9	2,4	9,0
3,5	9,7	33,8	35,1	78,6	1,7	9,4	31,6	39,3	80,3
7,3	14,1	40,7	37,9	100	5,3	14,1	37,8	42,8	100
Країни Східної Європи (N = 9281)					Країни Західної Європи (N = 53730)				
1,2	1,5	2,1	0,5	4,1	1,0	2,2	3,7	1,8	7,7
5,4	2,5	5,1	2,8	10,4	5,9	3,8	7,5	5,8	17,1
12,7	6,2	25,9	34,1	66,2	10,9	5,6	20,8	31,0	57,4
19,3	10,2	33,1	37,4	100	17,8	11,6	32,0	38,6	100

Рисунок 2.5. Класовий розподіл у порівнюваних країнах за схемою Е.О. Райта (модель експлуатації), %*

* Дані розраховано для зайнятих респондентів ($m_{nactic} = 1$) і зважено щодо окремих країн на $dweight$, а щодо груп країн — на $weight2 = dweight * pweight$.

Джерело: агреговані дані проекту ESS 2005–2011 років.

Таблиця 2.6. Класова структура зайнятого населення постсоціалістичних країн за класовою схемою Е.О. Райга (2005–2011 роки), %*

Клас	Україна	Росія	Країни Східної Європи	У тому числі:					Естонія
				Польща	Угорщина	Болгарія	Словенія	Словаччина	
Власники, у тому числі:	7,3	5,3	19,3	23,5	18,1	10,3	10,6	13,7	8,5
Капіталісти (10 і більше найманих працівників)	0,4	0,9	1,2	1,4	0,8	0,6	0,8	1,0	1,0
Дрібні роботодавці (2–9 найманих працівників)	3,4	2,7	5,4	5,8	6,4	4,6	6,4	4,5	4,6
Дрібна буржуазія (без найманих працівників)	3,5	1,7	12,7	16,3	10,9	5,1	3,4	8,2	2,9
Розширений клас менеджерів, у тому числі:	6,7	7,0	6,1	6,3	3,1	6,7	9,6	6,4	8,4
Експерти-менеджери	2,4	2,0	1,5	1,4	0,9	2,5	2,4	1,9	2,2
Експерти-супервайзери	2,0	2,7	2,5	2,6	1,0	2,4	4,7	2,4	4,0
Кваліфіковані менеджери	2,3	2,3	2,1	2,3	1,2	1,8	2,5	2,1	2,2
Проміжний клас, у тому числі:	14,8	14,4	11,8	11,8	9,3	12,0	16,3	11,4	14,5
Експерти-професіонали	9,7	9,4	6,2	6,1	4,7	6,8	7,1	7,0	8,1
Кваліфіковані супервайзери	4,6	3,9	5,1	5,4	3,7	4,3	7,4	3,6	5,7
Некваліфіковані менеджери	0,5	1,1	0,5	0,3	0,9	0,9	1,8	0,8	0,7
Розширений робітничий клас, у тому числі:	71,2	73,3	62,8	58,4	69,5	71,0	63,5	68,5	68,6
Некваліфіковані супервайзери	2,3	2,4	2,8	2,5	2,7	3,1	5,4	3,1	3,8
Кваліфіковані робітники	33,8	31,6	25,9	24,7	25,1	28,4	27,0	28,9	27,6
Некваліфіковані робітники	35,1	39,3	34,1	31,2	41,7	39,5	31,1	36,5	37,2
Загалом	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Кількість респондентів	3102	3772	9281	3203	2172	2474	2110	3217	3426

* Дані розраховано для зайнятих респондентів (npastic = 1) і зважено щодо окремих країн на dweight, а щодо груп країн — на weight2=dweight*rweight.

Джерело: агреговані дані проекту ESS 2005–2011 років.

2.3. Неомарксистська класова схема Ерика Оліна Райта

Таблиця 2.7. Класова структура зайнятого населення країн Західної Європи за класовою схемою Е. О. Райта (2005–2011 роки), %*

Клас	Країни Західної Європи										У тому числі:																							
	Бельгія	Нідерланди	Данія	Норвегія	Швеція	Фінляндія	Швейцарія	Франція	Німеччина	Бельгія	Іспанія	Португалія	Ірландія	Власники, у тому числі:	Капіталісти (10 і більше найманих працівників)	Дрібні роботодавці (2–9 найманих працівників)	Дрібна буржуазія (без найманих працівників)	Розширений клас менеджерів, у тому числі:	Експерти-менеджери	Експерти-супервайзери	Кваліфіковані менеджери	Проміжний клас, у тому числі:	Експерти-професіонали	Кваліфіковані супервайзери	Некваліфіковані менеджери	Розширений робітничий клас, у тому числі:	Некваліфіковані супервайзери	Кваліфіковані робітники	Некваліфіковані робітники	Загалом	Кількість респондентів			
Власники, у тому числі:	16,6	14,7	13,6	13,7	14,5	17,2	20,0	13,5	17,0	17,0	21,3	21,4	43,2	1,0	5,9	10,9	9,7	2,2	3,8	3,7	14,9	5,6	7,5	1,8	57,6	5,8	20,8	31,0	100	53730				
Капіталісти (10 і більше найманих працівників)	1,1	2,0	1,6	0,6	1,3	1,2	1,2	0,5	1,0	0,8	1,2	0,9	0,6	5,9	10,9	9,7	2,2	3,8	3,7	14,9	5,6	7,5	1,8	57,6	5,8	20,8	31,0	100	53730					
Дрібні роботодавці (2–9 найманих працівників)	5,6	5,1	5,6	4,7	4,7	5,7	7,6	3,7	6,9	4,4	7,6	7,2	11,6	10,9	10,9	9,7	2,2	3,8	3,7	14,9	5,6	7,5	1,8	57,6	5,8	20,8	31,0	100	53730					
Дрібна буржуазія (без найманих працівників)	9,9	7,6	6,4	8,4	8,5	10,3	11,2	9,3	9,1	11,8	12,5	13,3	31,0	10,9	10,9	9,7	2,2	3,8	3,7	14,9	5,6	7,5	1,8	57,6	5,8	20,8	31,0	100	53730					
Розширений клас менеджерів, у тому числі:	10,3	12,6	15,3	16,6	10,6	11,5	10,9	10,2	9,3	11,8	6,2	3,6	3,3	2,2	3,8	3,7	14,9	5,6	7,5	1,8	57,6	5,6	7,4	1,6	57,4	5,8	20,8	31,0	100	53730				
Експерти-менеджери	2,8	4,5	4,2	3,4	2,7	3,0	2,4	2,1	1,9	2,5	1,5	0,7	0,9	2,2	3,8	3,7	14,9	5,6	7,5	1,8	57,6	5,6	7,4	1,6	57,4	5,8	20,8	31,0	100	53730				
Експерти-супервайзери	4,7	4,7	5,1	4,4	4,2	4,3	4,1	3,6	4,2	4,5	2,4	1,1	0,8	3,8	3,7	14,9	5,6	7,5	1,8	57,6	5,6	7,4	1,6	57,4	5,8	20,8	31,0	100	53730					
Кваліфіковані менеджери	2,8	3,4	6,0	8,8	3,7	4,2	4,4	4,5	3,2	4,8	2,3	1,8	1,6	3,7	3,7	14,9	5,6	7,5	1,8	57,6	5,6	7,4	1,6	57,4	5,8	20,8	31,0	100	53730					
Проміжний клас, у тому числі:	15,7	18,1	20,8	19,2	18,1	16,7	15,6	15,7	14,4	17,2	11,0	8,0	6,7	15,7	15,6	14,4	14,4	15,7	15,6	14,4	17,2	11,0	8,0	6,7	15,7	15,6	14,4	14,4	14,4	14,4	14,4	14,4		
Експерти-професіонали	6,7	8,5	6,8	5,7	7,9	7,6	5,2	5,4	5,4	5,7	4,8	2,6	3,3	6,7	8,5	6,8	5,7	7,9	7,6	5,7	8,5	4,8	2,6	3,3	6,7	8,5	6,8	5,7	8,5	4,8	2,6	3,3		
Кваліфіковані супервайзери	7,4	7,8	11,0	9,9	7,8	7,7	8,5	8,4	7,5	9,4	4,2	3,9	2,3	7,4	7,8	11,0	9,9	7,8	7,7	8,5	9,4	4,2	3,9	2,3	7,4	7,8	11,0	9,9	7,8	7,7	8,5	8,4	7,5	
Некваліфіковані менеджери	1,6	1,8	3,0	3,6	2,4	1,4	1,9	1,9	1,5	2,1	2,0	1,5	1,1	1,6	1,8	3,0	3,6	2,4	1,4	1,9	1,5	2,0	1,5	1,1	1,6	1,8	3,0	3,6	2,4	1,4	1,9	1,9	1,5	
Розширений робітничий клас, у тому числі:	57,4	54,6	50,3	50,5	56,8	54,4	53,5	60,6	59,3	54,0	61,5	67,0	46,8	57,4	54,6	50,3	50,5	56,8	54,4	53,5	60,6	59,3	54,0	61,5	67,0	46,8	57,4	54,6	50,3	50,5	56,8	54,4	53,5	
Некваліфіковані супервайзери	5,6	5,2	8,5	8,4	7,8	6,4	5,6	7,6	4,7	6,5	5,0	4,4	2,6	5,6	5,2	8,5	8,4	7,8	6,4	5,6	7,6	4,7	6,5	5,0	4,4	2,6	5,6	5,2	8,5	8,4	7,8	6,4	5,6	
Кваліфіковані робітники	22,7	23,8	18,0	18,4	19,9	21,3	21,5	21,4	25,3	14,5	20,4	22,9	14,5	22,7	23,8	18,0	18,4	19,9	21,3	21,5	21,4	25,3	14,5	20,4	22,9	14,5	22,7	23,8	18,0	18,4	19,9	21,3	21,5	21,4
Некваліфіковані робітники	29,1	25,6	23,8	23,7	29,1	26,7	26,4	31,6	29,3	33,0	36,1	39,7	29,7	29,1	25,6	23,8	23,7	29,1	26,7	26,4	31,6	29,3	33,0	36,1	39,7	29,7	29,1	25,6	23,8	23,7	29,1	26,7	26,4	31,6
Загалом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
Кількість респондентів	3476	3757	3370	4104	4306	4116	4020	3137	5643	4759	4037	3871	3554	3476	3757	3370	4104	4306	4116	4020	3137	5643	4759	4037	3871	3554	3476	3757	3370	4104	4306	4116	4020	

* Дані розраховано для зайнятих респондентів (pnastic = 1) і зважено щодо окремих країн на dweight, а щодо груп країн — на weight2=dweight*pweight.

Джерело: агреговані дані проекту ESS 2005–2011 років.

Отже, сектор *найманих працівників* становить більшість зайнятого населення у порівнюваних країнах: в Україні — 93%, у Росії — 95%, у східноєвропейських країнах — в середньому 81%, у західноєвропейських — 82%. Тепер проаналізуємо класовий розподіл найманих працівників за двома вимірами — відношенням до влади і відношенням до дефіцитних умінь. Яскравий контраст між порівнюваними країнами виявляється в розподілі робочих місць, що відрізняються *владними повноваженнями*: сукупна частка менеджерів та супервайзерів в Україні (14%), Росії (14%) і країнах Східної Європи (15%) майже вдвічі менша, ніж у західноєвропейських (25%). При цьому серед останніх спостерігаються варіації: найбільша частка цих категорій у Норвегії (39%) і Данії (38%), а найменша — в Іспанії (17%), Португалії (13%) та Греції (9%). Відповідно, класові позиції, що не мають організаційних активів, максимальні в Україні (79%) та Росії (80%) і значно менші в країнах Східної (66%) та Західної (57%) Європи. Помітні міжнаціональні відмінності знаходимо й у *вимірі кваліфікації*²². В Україні та Росії частка всіх категорій експертів (менеджерів, супервайзерів і професіоналів) становить по 14%, у східноєвропейських країнах — 10%, в західноєвропейських — 12% (при цьому спостерігаються істотні варіації в окремих країнах усередині угруповань: від 5% у Греції до 16% у Данії); кваліфікованих працівників — відповідно 41%, 38%, 33% і 32%, а некваліфікованих — 38%, 43%, 37% і 39%.

Далі з метою порівняння класового розподілу серед найманих працівників Райт (Wright, 1997, р. 53) комбінує поляризовані класові положення цього сектору (експертів-менеджерів і некваліфікованих робітників) із суміжними з ними проміжними категоріями²³. У результаті утворюється *модифікована класова карта найманих працівників* (рис. 2.6), де сформовано дві агреговані категорії — *розширений клас кваліфікованих менеджерів* (extended expert managers), що об'єднує експертів-менеджерів, експертів-супервайзерів і кваліфікованих менеджерів, та *розширений робітничий клас* (extended working class), що включає некваліфікованих супервайзерів, кваліфікованих і некваліфікованих робітників²⁴. Решта класових позицій матриці найманих працівників (експерти-професіонали, кваліфіковані супервайзери та некваліфіковані менеджери) в подальшому аналізі цікавлять Райта — і нас услід за ним — меншою мірою²⁵.

²² Райт (Wright, 1997, р. 53) зазначає, що відмінності між країнами в розподілах, пов'язаних із кваліфікацією, вельми уразливі через проблеми вимірювання. Справді, важко зіставити рівні кваліфікації в різних національних економіках, і це потенційно може спотворювати спостережувані міжнаціональні відмінності у відносному розмірі певних положень у класовій структурі.

²³ У книзі Райта «Class Counts» (Wright, 1997, pp. 98, 155, 284, 398) трапляються різні варіанти узагальнення класових положень матриці, що зумовлено різницею в дослідницьких цілях і особливостями наявних емпіричних даних.

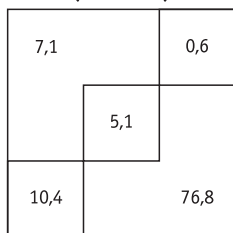
²⁴ Вважається, що в модифікованій класовій карті найманих працівників міжнаціональні відмінності, пов'язані з проблемою зіставлення рівнів кваліфікації, значно пом'якшені.

²⁵ Ці класові положення в таблицях 2.6 та 2.7 я об'єднала під умовною назвою «проміжний клас».

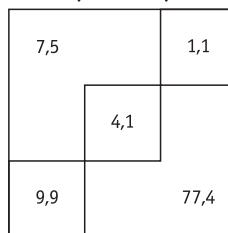
**Модифікована класова карта
для найманих працівників**

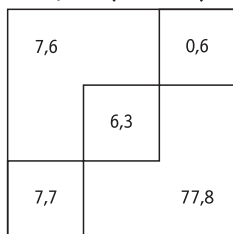
**Україна
(N = 2878)**

**Росія
(N = 3574)**

**Країни Східної Європи
(N = 7486)**

**Країни Західної Європи
(N = 44191)**

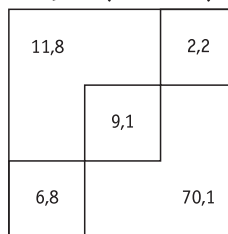

Рисунок 2.6. Модифікований класовий розподіл серед найманих працівників, %

Джерело: дані таблиць 2.6 і 2.7.

У перебігу аналізу класових положень я подаю два відсоткові розподіли: дані на рисунку 2.5 і в таблицях 2.6 та 2.7 розраховано щодо всього зайнятого населення, а в модифікованій схемі на рисунку 2.6 — окремо щодо найманих працівників. Так, частки *розширеного класу менеджерів* серед зайнятого населення близькі в Україні (7%), у Росії (7%) і в середньому в країнах Східної Європи

(6%), але вони значно — у півтора раза — менші, ніж у країнах Західної Європи (10%) (серед найманих працівників — відповідно 7%, 8%, 8% і 12%). Щоправда, у деяких західноєвропейських країнах (Норвегії, Данії, Нідерландах) частка цієї розширеної категорії серед зайнятого населення значно вища за середній показник (12–17%), а в інших (Іспанії, Португалії, Греції) — нижча (3–6%).

Частка *розширеного робітничого класу* в усіх порівнюваних країнах становить переважну більшість зайнятого населення. При цьому вона істотно більша в Україні (71%) і Росії (73%), ніж у середньому в країнах Східної (63%) і Західної (58%) Європи. Однак ці пропорції окремо серед найманих працівників виглядають інакше — відповідно 77%, 77%, 78% і 70%. Крім того, важливі відмінності фіксуємо у професійному та секторальному розподілах робітників (Wright, 1997: р. 56). У порівнюваних країнах питома вага професійних категорій (за шкалою ISCO-88) у складі робітничого класу значно різниться. Так, працівники сфери торгівлі та послуг становлять в Україні 13%, у Росії — 12%, у східноєвропейських країнах — у середньому 17%, у західноєвропейських — 26%; технічні службовці (клерки) — відповідно 8%, 13%, 20% і 24%; оператори, складальники устаткування і машин — 25%, 25%, 25% і 14%; робітники найпростіших занять — 45%, 45%, 25% і 23%. Таким чином, у складі робітничого класу західних країн домінують робітники сфери послуг і офісної праці, а в Україні — робітники індустріального й аграрного секторів.

Некваліфіковані робітники, ідентифіковані в моделі експлуатації як ядро *робітничого класу*, є найчисленнішою категорією у структурі всіх порівнюваних країн. Серед зайнятого населення він становить в Україні 35%, у Росії — 39%, у східноєвропейських країнах — у середньому 34%, у західноєвропейських — 31%. Причому серед останніх дані щодо частки некваліфікованих робітників значно варіюють — вона мінімальна в Норвегії та Данії (по 24%), а максимальна у Великій Британії (33%) та Португалії (40%).

Головний висновок із порівняння даних рисунка 2.6 полягає в тому, що між-національні відмінності класових структур найманих працівників не є драматичними. У широкому розумінні робітничий клас становить понад три чверті найманої робочої сили в цих країнах, а привілейований сегмент «середнього класу» (розширена категорія експертів-менеджерів) — близько 7–12%. Утім, унаслідок різного історичного досвіду економічних систем класовий розподіл серед найманих працівників України та Росії і західноєвропейських країн має чіткі відмінності, а в особливостях класової структури України та Росії і країн колишнього соцтабору, навпаки, простежується багато схожості. Оскільки існують значні варіації всередині західних країн, тож стосовно найбільш розвинених із них (наприклад, Данії, Норвегії, Швеції) «класовий портрет» України та Росії виявляється принципово відмінним, а щодо інших (Іспанії, Португалії) — більш подібним.

Зв'язок соціального класу і гендеру. Як відомо, є два альтернативні підходи у розв'язанні питання взаємозв'язку гендеру і класу (Wright, 1997, pp. 58–67). Перший (його розвиває Голдторп) передбачає, що сім'я, а не індивіди посідають позиції в класових структурах. Позаяк сім'я є одиницею спільного споживання й усі її члени переважно спільно розпоряджаються економічно реле-

вантними ресурсами, немає сенсу говорити, що члени домогосподарства належать до різних класів. Голдторп називає практику приписування класової позиції «глави домогосподарства» (як правило, роль годувальника є чоловічою) всім членам сім'ї, включно із зайнятими заміжніми жінками, «конвенціональною». Альтернативний підхід (зокрема, Райта) розглядає індивідів як носіїв класових положень. Відповідно до нього класові положення конструюються всередині соціальних відносин виробництва, а не споживання, тому одиницями аналізу визнаються індивіди. У зв'язку з цим класове положення заміжніх жінок, які працюють, не виводиться з положення їхніх чоловіків, а тому може не збігатися з ним; сім'ї ж при цьому виявляються внутрішньо гетерогенними у термінах класового положення. Ці підходи до визначення класової належності заміжніх жінок, умовно названі Райтом «job-class» і «family-class», генерують доволі відмінні картини класової структури, що ілюструють емпіричні дані (Wright, 1997, р. 59). У цьому підрозділі класова дистрибуція ґрунтована на роботі, тобто релевантними одиницями аналізу визнаються індивіди. Порівняння емпіричних наслідків застосування названих підходів може бути цікавою темою майбутніх досліджень.

Згідно з даними ESS 2005–2011 років, гендерний профіль класової структури порівнюваних країн демонструє схожі тенденції (табл. 2.8). Порівняльні дані свідчать, що найбільш пролетаризованими є жінки — у розширеному робітничому класі їх істотно більше, ніж чоловіків, але ще більш контрастною є ця пропорція в його ядрі (серед некваліфікованих робітників), де співвідношення чоловіків і жінок дорівнює 1 : 1,1 в Україні, 1 : 1,3 в Росії, 1 : 1,5 у східноєвропейських країнах і 1 : 1,8 у західноєвропейських. Разом із тим чоловіки домінують у всіх категоріях власників, серед кваліфікованих робітників і в розширеному класі менеджерів. Райт, який приділяв у своїх працях багато уваги взаємозв'язку гендеру і класу, констатував, що жінки значно рідше представлені в позиціях, пов'язаних із власністю, владою, винагороджуваними кваліфікаційними активами (Wright, 1997, pp. 63–64). Отже, чоловіків куди частіше, порівняно з жінками, можна знайти у привілейованих і впливових класових положеннях.

Таким чином, зіставлення «дескриптивних карт» класової структури України, Росії, східно- і західноєвропейських країн у перспективі Райта дає підстави для таких підсумкових констатацій. На противагу висновкам деяких соціологів, котрі стверджують, що робітничий клас зникає, дані, отримані за моделлю експлуатації Райта, свідчать, що робітничий клас, навіть за вузьким визначенням, залишається найбільш наповненою категорією у класовій структурі як розвинених західних, так і колишніх соціалістичних країн, включно з Україною. У розширеному вигляді він охоплює переважну більшість робочої сили. При цьому, ясна річ, вочевидноються міжнаціональні відмінності в його професійній і секторальній структурі. Фіксуються також відмінності у частці розширеного класу менеджерів і класу власників: Україна відчутно запізнюється у формуванні цих сегментів класової структури капіталістичного су-

спільства. Утім, незважаючи на всі відмінності, гендерний профіль класового розподілу в порівнюваних країнах близький: з одного боку, жінки більш пролетаризовані, а з іншого — меншою мірою представлені на експертно-менеджерських позиціях.

Таблиця 2.8. Гендерний профіль класової структури зайнятого населення порівнюваних країн за класовою схемою Е.О. Райта (2005–2011 роки), %*

Клас	Україна		Росія		Країни Східної Європи		Країни Західної Європи	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Власники, у тому числі:	9,4	5,4	7,8	3,0	23,2	14,7	22,3	12,2
Капіталісти	0,4	0,3	1,7	0,2	1,4	0,8	1,5	0,4
Дрібні роботодавці	4,8	2,1	4,1	1,4	7,2	3,3	8,0	3,3
Дрібна буржуазія	4,2	3,0	2,0	1,4	14,6	10,6	12,8	8,5
Розширений клас менеджерів, у тому числі:	6,1	7,2	9,6	4,7	6,5	5,8	12,0	7,0
Експерти-менеджери	2,4	2,4	2,9	1,1	1,6	1,5	2,8	1,5
Експерти-супервайзери	1,2	2,6	3,2	2,3	2,3	2,8	4,6	2,8
Кваліфіковані менеджери	2,5	2,2	3,5	1,3	2,6	1,5	4,6	2,7
Проміжний клас, у тому числі:	15,1	14,6	13,1	15,4	10,7	13,0	16,1	13,4
Експерти-професіонали	8,7	10,4	8,0	10,7	5,0	7,7	6,3	4,6
Кваліфіковані супервайзери	5,6	3,9	4,3	3,3	5,3	4,7	8,1	6,7
Некваліфіковані менеджери	0,8	0,3	0,8	1,4	0,4	0,6	1,7	2,1
Розширений робітничий клас, у тому числі:	69,4	72,8	69,5	76,9	59,6	66,5	49,6	67,4
Некваліфіковані супервайзери	2,3	2,4	1,9	2,8	2,4	3,2	4,6	7,3
Кваліфіковані робітники	34,4	33,3	33,6	29,8	29,4	21,7	22,4	18,8
Некваліфіковані робітники	32,8	37,1	34,0	44,3	27,8	41,6	22,6	41,3
Загалом	100	100	100	100	100	100	100	100
Кількість респондентів	1444	1658	1819	1951	5077	4226	29595	24135

* Дані розраховано для зайнятих респондентів (mnaetic=1) і зважено щодо окремих країн на dweight, а щодо груп країн — на weight2=dweight*pweight.

Джерело: агреговані дані проекту ESS 2005–2011 років.

2.4. Постіндустріальна класова схема Ґоста Еспін-Андерсена

Концептуальні засади. У другій половині ХХ століття в соціальних науках утвердилася теза, згідно з якою класові відносини в західних суспільствах дедалі меншою мірою визначаються тенденціями індустріальної економіки, а більшою — розвитком сектору послуг (Bell, 1974). Проте уявлення про соціальну стратифікацію, як і раніше, формувалися на підставі теорій, що описують особливості та правила розшарування за доби індустріального капіталізму. Цим диктувалася необхідність теоретичних інновацій і нової класової схеми, яка була б цілеспрямовано зорієнтована на аналіз постіндустріального (постфордистського) суспільства. Оригінальну версію такої схеми розробив у 1990-ті роки один із теоретиків welfare state Ґоста Еспін-Андерсен (Esping-Andersen, 1993, 1999).

З його точки зору, сучасні класові відносини не зводяться ані до традиційної моделі індустріального/фордистського²⁶ суспільства, ані до моделі суспільства споживання послуг, а являють собою суміш альтернативних економічних і соціальних логік. Беручись до пояснення нового класового структурування, Еспін-Андерсен критикує і марксистські, і веберіанські класові теорії за те, що в них приділяється мало уваги регулювальному впливу соціальних інститутів. Він же, як прихильник інституціонального підходу, в усіх дослідницьких контекстах підкреслює їхню роль. Оскільки від другої половини ХХ століття відносини зайнятості передових капіталістичних суспільств активно змінюються і регулюються інститутами, котрі тільки-но формувалися за доби індустріалізації (це — держава загального добробуту, система колективних договорів, масова освіта і сучасна корпорація), остільки ігнорування їх унеможливило ідентифікацію якісно нових осей соціальних відмінностей, ієрархії й соціального закриття (Esping-Andersen, 1993, pp. 8–9, 26). У термінах інституціональної перспективи він пояснює і міжнаціональні відмінності в тенденціях зайнятості та стратифікації як такі, що зумовлені специфікою названих інститутів у різних країнах.

Як зазначає Еспін-Андерсен, в останні десятиліття соціологи розробляли й дебатували нові принципи класового аналізу постфордистського суспільства, але стосувалися вони головним чином «нового класу», представленого професійно-управлінськими кадрами. Як відмінні риси цього класу називалися контроль з боку його представників наукового знання (Bell, 1974), культури (Gouldner, 1979), кваліфікаційного й організаційного активів (Wright, 1985), делегована влада і здійснення автономії (Goldthorpe, 1982). На думку вченого (Esping-Andersen, 1993, p. 9), значно менше уваги в цих дебатах було приділено

²⁶ Поняття «fordism» належить до епохи стандартизованого масового виробництва і, відповідно, масового споживання. Еспін-Андерсен (Esping-Andersen, 1993, pp. 29–30, note 1) концентрує увагу насамперед на стратифікаційних аспектах фордизму, зокрема на феномені працівників стандартного масового виробництва.

класовій структурі постіндустріального суспільства загалом і долі робітничого класу зокрема. Еспін-Андерсен висунув гіпотезу про становлення нового постіндустріального пролетаріату і, відповідно, обґрунтував необхідність знайти адекватні критерії для його ідентифікації. Мета автора саме й полягала в розвитку концептуальної схеми аналізу соціальної стратифікації постіндустріального суспільства, зокрема — у визначенні розміру і характеру потенційного постіндустріального пролетаріату²⁷.

І хоча в основі структурного аналізу Еспін-Андерсена, як і в моделі Голдторпа, — професійна структура і відносини зайнятості, проте ці структурні змінні він визнав за необхідне доповнити контекстними характеристиками, що стосуються ринку праці, насамперед галузевим сектором зайнятості. Його критика нових версій класових схем Голдторпа та Райта ґрунтується саме на тому, що логіка їхнього класового поділу залишається нечутливою до відмінностей між професійними позиціями різних секторів економіки. Одна з головних тез Еспін-Андерсена полягає в тому, що «постфордистський поділ праці може породити нові осі (axes) стратифікації» (Esping-Andersen, 1993, р. 12). Тому головна мета його «попередньої класової схеми» полягає в тому, щоб розрізнити традиційні фордистські й нові постіндустріальні класи. При цьому, на думку автора, слід використовувати, застосовуючи окремо, два критерії. Перший, що представляє горизонтальну вісь схеми, виявляє, яке місце певний вид зайнятості посідає в загальному поділі праці. Другий, який є вертикальним і динамічним, має вловити ймовірність класового закриття (class closure), тобто зафіксувати подібність у життєвих шансах і кар'єрних профілях представників класу.

Стосовно *горизонтальної осі* класових схем Еспін-Андерсен критикує «одновимірні критерії ієрархії, автономії, активів людського капіталу і довіри як спільних атрибутів “нового класу”» (Esping-Andersen, 1993, р. 14). Він не згоден із дослідниками, котрі вслід за А. Гоулднером і Дж. Голдторпом вважають, що висококваліфіковані менеджери, адміністратори та професіонали в сукупності утворюють окремий елітний клас. Гоулднер захищає цю тезу на підставі спільної здатності цих груп контролювати знання за умови, що інтелектуали й інтелігенція — природні союзники, які привласнюють великі частки доходу, виробленого їхніми культурами (Gouldner, 1979, р. 19). Голдторп убачає спільність різних категорій службового класу в делегуванні довіри, що веде до схожих умов зайнятості в термінах виду та рівня винагород (Goldthorpe, 1982, р. 170). Еспін-Андерсен визнає, що автономія, людський капітал і відносини довіри — безумовно важливі ознаки, що об'єднують «новий клас». Проте, на його думку, існують ознаки, що відрізняють професіоналів від менеджерів та адміністраторів; зокрема, характер їхнього людського капіталу й автономії, об'єкти контролю є якісно відмінними (Esping-Andersen, 1993, р. 13). Мене-

²⁷ Головне питання стратифікаційних досліджень завжди було пов'язане із соціальною нерівністю та поляризацією, тому найбільшу увагу їхні автори приділяли індустріальному робітничому класу. Хоча увага тепер зміщується до постіндустріального порядку, центральне питання не змінилося, й аналітичний фокус Еспін-Андерсена зосереджений на «постіндустріальному пролетаріаті» (Esping-Andersen, 1993, р. 26).

джери й адміністратори — ієрархічні суб'єкти в бюрократичному управлінні, які здійснюють владу над іншими, включно з професіоналами; поза державними структурами вони втілюють фордистську логіку поділу праці. Професіонали, навпаки, зазвичай стоять поза командою, мають більшу автономію, хоча іноді наділені певною владою над підлеглими (при цьому їхня влада походить із поділу робочих завдань, а не бюрократичного порядку), тому їх розглядають як антитезу ієрархії та фордистській системі регулювання. Таким чином, на думку Еспін-Андерсена, доводи на користь віднесення менеджерів і професіоналів до одного класу, базовані на їхній ідеологічній подібності та схожості привілеїв в економічній структурі винагород, потребують емпіричної перевірки й не мають прийматися апіорно. Альтернативу наявним підходам автор бачить у створенні типології, де не було б втрачено релевантні відмінності між менеджерами і професіоналами.

Ці принципи застосовні й до класової ідентифікації професійних груп нижчого рівня (Esping-Andersen, 1993, p. 14). Більшість класових схем диференціює робітничий клас головним чином за рівнем кваліфікації — на кваліфікованих і некваліфікованих робітників. При цьому, наприклад у Райта, некваліфіковані робітники сфери послуг згруповані разом із пролетаріатом фізичної праці; відповідно, робітничий клас стає настільки величезним (майже половина всіх зайнятих), що аналітична цінність цієї категорії знижується. Еспін-Андерсен виступає проти ідеї злиття кваліфікованих робітників фізичної праці та сфери послуг. На його думку, кваліфікований металург і кваліфікований перукар мають мало спільного в термінах влади, автономії, трудових відносин і системи винагород. Цей самий аргумент він повторює щодо некваліфікованих робітників у різних сферах праці²⁸. Так, некваліфікований заводський/фабричний робітник і робітник мережі швидкого харчування перебувають у двох відмінних трудових світах: перший управляє механізмами, його праця жорстко контролюється, а винагорода безпосередньо пов'язана з продуктивністю; другий обслуговує людей, маючи певну міру автономії та непрямий зв'язок між продуктивністю і винагородою (Esping-Andersen, 1993, p. 14)²⁹. Таким чином, Еспін-Андерсен вважає концептуально необхідним у класовій схемі диференціювати робітників не тільки за рівнем кваліфікації (на кваліфікованих і некваліфікованих), а й секторально (на робітників первинного виробництва, індустрії та сфери послуг).

²⁸ Еспін-Андерсен наголошує, що *fordist-postindustrial* розподіл, накладений ним на трудовий ринок, слід розуміти в ідеально-типичних термінах. Адже можна знайти і протилежні характеристики некваліфікованих робітників фізичної праці та сфери послуг. Так, гнучка спеціалізація і модернізація роботи на виробництві можуть знизити фордистський характер заводського/фабричного робітника, тоді як тейлористські зусилля в послугах (які ми знаходимо, наприклад, у ресторанах McDonald's) можуть «фордизувати» (*fordize*) робітників сфери обслуговування (Esping-Andersen, 1993, p. 31, note 10).

²⁹ Еспін-Андерсен здивований, що Райт, маючи дані про суттєві відмінності в рівні автономії та схемі винагород між пролетарями фізичної й обслуговувальної праці, ігнорує їх у своїх дослідженнях.

Вертикальна вісь будь-якої класової схеми, на думку автора (Esping-Andersen, 1993, р. 14), має відображати певну міру соціального закриття. Валідність класових категорій залежить від схожості (регулярності) життєвих шансів, а також зразків класової чи професійної мобільності. Оцінити міру закриття можна на підставі двох критеріїв мобільності. По-перше, клас навряд чи є класом узагалі, якщо немає стабільності членства. Тобто якщо наявний постійний взаємний потік між менеджерами і професіоналами і якщо їхні життєві шанси подібні, тоді слід говорити не про клас, а про «позиції» (situs). Але якщо це відбувається за внутрішньо упорядкованими, дискретними кар'єрними траєкторіями з різними профілями життєвих шансів, тоді доречним є поняття «клас». Іншим прикладом можуть слугувати некваліфіковані робітники фізичної праці та сфери послуг. Якщо ці категорії мають подібні життєві шанси й високі рівні взаємної мобільності, тоді вони становлять єдиний клас. (Іншими словами, якщо ніхто не залишається на робочих місцях некваліфікованої обслуговувальної праці впродовж тривалого періоду, тоді їх треба розуміти як тимчасові робочі місця, як проміжний етап у межах альтернативних траєкторій життєвого циклу³⁰.) У протилежному разі некваліфікованих робітників сфери послуг слід розглядати як окремих клас, упевнено використовуючи для визначення їх поняття «новий постіндустріальний пролетаріат».

По-друге, соціальна схожість/відмінність між менеджерами і професіоналами, робітниками фізичної праці і робітниками сфери послуг виявляється при зіставленні кар'єрних траєкторій. Так, згідно з Еспін-Андерсеном (Esping-Andersen, 1993, р. 15), однією з ознак фордистської класової структури був надзвичайно високий рівень передбачуваності кар'єри та життєвих шансів; індустріальний капіталізм здійснив закриття класу, позаяк більшості промислових робітників був властивий схожий життєвий цикл: кожен із них знав, що суттєва висхідна або спадна кар'єрна мобільність упродовж життя малоімовірна, і водночас сподівався на належний дохід, стабільність роботи й доходу, пакет додаткових пільг і соціальних гарантій, що вможлилювало соціально прийнятний рівень життя. Життєві шанси робітника фізичної праці були такими, що єдиного годувальника було достатньо для відтворення домашнього господарства. Еспін-Андерсен висуває гіпотезу про розвиток нових механізмів закриття: за постфордистської ситуації в індустріально розвинених суспільствах відносини зайнятості набувають нових характеристик, насамперед гнучкості й рухливості, що, своєю чергою, руйнує передбачуваність кар'єри і життєвих шансів, формує новий вид їх структуризації, робить межі класів прозорими. У системі зайнятості, що складається, життєві шанси значно більшою мірою залежать від освіти, обсягу культурного та соціального капіталів, ніж від позиції в організаційній ієрархії. Так, відмінність між професіоналами і робітниками сфери послуг ґрунтується на делегуванні й розподілі робочих завдань, а не на фордистській командній моделі (наприклад, хірурги й медсестри, метрдотелі й офіціанти) (Esping-Andersen, 1993, pp. 16, 25). Отже, щодо вертикальної осі стратифікації аргу-

³⁰ Як показують дослідження, їх займають молодь (передусім молоді жінки) та іммігранти.

мент автора полягає в тому, що життєві шанси, структура кар'єри та ідентичність, пов'язані з традиційними фордистськими робочими місцями і з постіндустріальними робочими місцями у сфері послуг, значно різняться.

За Еспін-Андерсеном, крім секторальних відмінностей, другий важливий чинник трансформації класових відносин у постіндустріальному суспільстві — зміна гендерного розподілу робочої сили. Зрушення у традиційному поділі праці, де домінували чоловіки, розпочалися у повоєнний період із масовим виходом жінок на ринок праці. Їхня масштабна зайнятість збіглася зі зростанням значення сектору послуг, де й реалізовувалася, як правило, їхня професійна кар'єра. Наприкінці ХХ століття закріпилася гендерна сегментація ринку праці: жінки надміру представлені в економіці сфери послуг, а чоловіки — у фордистському секторі. Цим можна пояснити відмінні структури життєвих шансів жінок і чоловіків (Esping-Andersen, 1993, pp. 11, 17–18). Еспін-Андерсен стверджує, що нові гендерні відносини змушують соціологів переглянути класові відносини загалом, оскільки колишні класові теорії, ґрунтовані на власності та владі, призначалися для опису розподілу чоловічої робочої сили. Адже зведення ролі жінок до такого собі «дodatка» до чоловіків і виконання сімейних ролей (як у традиції Голдторпа) або до рівня малокваліфікованих робітників (як у Райта) не відповідає нинішнім реаліям зайнятості (Waxter, 1994; Goldthorpe, 1983; Wright, 1989b).

Оскільки новий постіндустріальний порядок і наприкінці ХХ століття все ще розгортався, його контури та засадові принципи залишалися невизначеними. Тому Еспін-Андерсен бачив свою мету в розробленні загальної евристичної схеми для ідентифікації класів³¹. На його думку, для визначення контурів нового стратифікаційного порядку слід скомбінувати два види змін зайнятості — секторальні та професійні, подавши їх у формі професійно-галузевих матриць.

У своїй *галузевій класифікації* (classification of industries) Еспін-Андерсен (Esping-Andersen, 1993, pp. 23–24) диференціює економіку згідно з двома широкими логіками. *Фордистська економіка* об'єднує традиційні види діяльності, пов'язані з фордистською системою стандартизованого масового виробництва і масового споживання. Вона охоплює видобувну промисловість і виробництво, розподіл (оптова і роздрібна торгівля, транспортування) та економічну інфраструктуру (комунальні послуги, зв'язок)³². У *сервісній економіці* знаходимо постіндустріальні послуги, породжені фундаментальними змінами у со-

³¹ Традиційні класові теорії були задумані у термінах такого розуміння держави, економіки та домашнього господарства, що відображало фордистський капіталістичний порядок. Схема класифікації, запропонована Еспін-Андерсеном, походить із низки аргументів, які стосуються відмітних особливостей, що з'являються в цих трьох основних інститутах і передусім — в їхній взаємозалежності. Наприклад, welfare state потужно визначає добробут і поведінку сім'ї, товарний статус робочої сили й організацію ринку праці (Esping-Andersen, 1993, pp. 18–23).

³² У працях раннях теоретиків сервісної економіки (Clark, 1940; Fuchs & Leveson, 1968) роздрібна торгівля і транспортування зазвичай класифікуються як послуги, проте Еспін-Андерсен наполягає, щоб їх розцінювали як функціонально невіддільні види діяльності фордистської індустріальної системи.

ціальному відтворенні. Еспін-Андерсен розрізняє три сфери послуг, кожна з яких ідентифікована своєю унікальною роллю у відтворенні. *Ділові послуги* (або *послуги виробника*) включають види діяльності, що забезпечують проміжні нефізичні внески в індустріальне виробництво та розподіл (управлінське консультування, створення програмного забезпечення, архітектурні, юридичні, бухгалтерські, фінансові послуги тощо). *Соціальні послуги* (охорона здоров'я, освіта та соціальне забезпечення) відображають експорт домогосподарством завдань, пов'язаних із соціальним відтворенням, в суспільні структури. *Споживчі послуги* також з'являються як альтернатива самообслуговуванню й у цьому випадку асоціюються зі змінюваними способами відтворення дозвілля: в ситуації, коли жінки працюють, члени домогосподарства мають харчуватися не вдома, віддавати речі в пральню тощо. Еспін-Андерсен виокремлює ще й третій сектор економіки — *первинне виробництво*, куди входять сільське і лісове господарства. Однак у своєму подальшому порівняльному аналізі автор його або цілком ігнорує, або об'єднує з фордистським сектором у категорію «традиційна економіка» (Esping-Andersen, 1993, p. 31, note 16; Esping-Andersen, Assimakopoulou, & Kersbergen, 1993).

Паралельно галузевій класифікації автор (Esping-Andersen, 1993, pp. 24–26) вирізняє набір *професійних/заняттєвих класів* (occupational classes). Постіндустріальна класова схема у трактуванні Еспін-Андерсена подана в таблиці 2.7. Вона базується, по-перше, на диференціації професій/занять на секторальній (галузевій) основі. При цьому заняття згруповано у три паралельні набори, що відповідають різним типам поділу праці — первинний, фордистський і постіндустріальний. По-друге, у двох останніх наборах заняття стратифіковано відповідно до місця в ієрархії (що розуміється як широке відображення міри влади, відповідальності та рівня кваліфікації). Таким чином, автор розрізняє фордистську/індустріальну та постіндустріальну ієрархії. Кожна з них поєднує владну/командну структуру і структуру людського капіталу, причому специфічні для кожного виду поділу праці. Так, на думку Еспін-Андерсена, командна структура менш чітка в постіндустріальній ієрархії (це, фактично, головна причина відмінностей між стратифікаційними ієрархіями), оскільки в багатьох випадках відносини між професіоналами й напівпрофесіоналами або робітниками сфери послуг ґрунтуються не стільки на ієрархії, скільки на делегуванні чи розподілі завдань (наприклад, хірурги й медсестри).

Таким чином, секторальні відмінності є для Еспін-Андерсена первинними стосовно інших відмінностей (наприклад, статусу зайнятості чи характеру праці). Так, позиції власників не аналізуються автором окремо: вони вписані, з одного боку, у первинний сектор (фермери), а з іншого — у фордистську ієрархію, де об'єднані з менеджерами (при цьому вони диференційовані за рівнем капіталу на три підкласи: висококваліфіковані менеджери з великими власниками; менеджери нижчого рівня з дрібними власниками; дрібна буржуазія (Esping-Andersen, 1993, p. 31)). І хоча вісь «власники — наймані працівники» усвідомлюється як значима в капіталістичному суспільстві, втім, їй не приділено спеціальної уваги в авторському дослідженні. Крім того, класова схема Еспін-Андерсена втрачає визначеність, коли йдеться про відмінності

між робітничим і середнім класами. Той факт, що відповідні заняття диференційовані за секторами, виявляється для автора більш значущим, ніж характер праці (табл. 2.9).

Таблиця 2.9. Постіндустріальна класова схема Г. Еспін-Андерсена

<p>1. Заняття сектору первинного виробництва фермери, сільськогосподарські робітники та ін.</p>
<p>2. Фордистська ієрархія</p> <ul style="list-style-type: none"> (а) менеджери і власники (включно з виконавчим персоналом і «дрібною буржуазією») (б) офісні, адміністративні (не управлінські) і торгові працівники, зайняті переважно рутинними завданнями контролю, розподілу та адміністрування (с) кваліфіковані працівники/ремісники фізичної праці, включно з «технічними» працівниками низького рівня (д) напів- і некваліфіковані працівники фізичної праці, включно з працівниками транспорту й інших занять фізичної праці у виробництві та розподілі (пакувальники, водії вантажівок, перевізники тощо)
<p>3. Постіндустріальна ієрархія</p> <ul style="list-style-type: none"> (а) професіонали і вчені (б) техніки і напівпрофесіонали (шкільні вчителі, медсестри, соціальні працівники, лаборанти, технічні проєктувальники тощо) (с) кваліфіковані працівники сфери послуг (кухарі, перукарі, поліцейські тощо) (д) некваліфіковані працівники сфери послуг, або службовий пролетаріат (прибиральники, офіціанти, бармени, носильники та ін.)

Джерело: (Esping-Andersen, 1993, pp. 24–25).

Концептуальна схема Еспін-Андерсена пропонує чимало гіпотез, що спрямовують подальші емпіричні дослідження. Передусім підлягає перевірці тези автора про принципову відмінність між некваліфікованими робітниками фізичної праці і сфери послуг. Якщо у представників цих занять будуть виявлені взаємні потоки мобільності, схожі життєві шанси й кар’єрні траєкторії, тоді їх слід розцінювати як дві страти одного класу; якщо ж будуть зафіксовані альтернативні потоки мобільності, відмінні профілі життєвих шансів і кар’єри, то це свідчитиме про унікальність некваліфікованих робітників сфери послуг, і тоді можна буде впевнено говорити про «новий постіндустріальний пролетаріат». Чи є професіонали і менеджери-адміністратори різними класами чи різними позиціями одного класу — також питання емпіричної експертизи (Esping-Andersen, 1993, p. 29).

Зазначмо, що тезу Еспін-Андерсена про те, що зайнятість у «традиційному» фордистському й у «новому» постіндустріальному секторах пов’язана з відмінними життєвими шансами, поділяють не всі. Наприклад, Роберт Еріксон і Ян Йонсон (Erikson & Jonsson, 2000, pp. 16–17) вважають, що наразі (до початку 2000-х років) немає переконливих емпіричних свідчень на користь того, що секторальні розколи, базовані на зайнятості у промисловості або сфері послуг, мають такі наслідки. Проте Еріксон і Йонсон визнали за необхідне рекомендувати координаторам проєкту ESS включити відповідні індикатори в опиту-

Таблиця 2.10. Класова структура зайнятого населення постсоціалістичних країн за класовою схемою Г. Еспін-Андерсена (2005–2011 роки), %*

Клас	Україна	Росія	Країни Східної Європи	У тому числі					
				Польща	Угорщина	Болгарія	Словенія	Словаччина	Естонія
Заняття у первинному секторі, у тому числі:	3,6	2,4	7,6	10,2	3,5	3,9	2,3	1,9	3,5
(1) Фермери	0,5	0,3	6,0	8,8	1,3	2,2	1,0	0,4	1,1
(1) Сільськогосподарські робітники	3,1	2,1	1,6	1,4	2,2	1,7	1,3	1,5	2,4
Фордистська ієрархія, у тому числі:	56,4	59,4	61,4	63,0	58,6	56,9	59,3	60,7	59,6
(2a) Менеджери і власники I	7,9	3,0	7,2	8,8	3,0	5,4	4,7	5,6	9,6
(2a) Менеджери і власники II (1–3 наймані працівники)	3,9	1,6	4,5	5,2	2,5	3,7	3,3	4,5	4,0
(2a) Дрібна буржуазія (без найманих працівників)	0,5	0,1	0,4	0,2	0,3	2,4	0,1	1,1	0,2
<i>Загалом (2a):</i>	<i>12,3</i>	<i>4,7</i>	<i>12,1</i>	<i>14,2</i>	<i>5,8</i>	<i>11,5</i>	<i>8,1</i>	<i>11,2</i>	<i>13,8</i>
(2b) Офісні працівники	7,3	9,3	9,9	9,2	12,1	8,4	11,5	12,0	7,9
(2b) Працівники сфери торгівлі	9,9	13,9	9,4	9,7	9,2	8,5	10,6	7,3	7,0
(2c) Кваліфіковані працівники фізичної праці	16,1	18,6	17,3	17,5	18,3	12,5	20,0	17,4	17,4
(2d) Некваліфіковані працівники фізичної праці	10,8	12,9	12,7	12,4	13,2	16,0	9,1	12,8	13,5
<i>Загалом (2b, c, d):</i>	<i>44,1</i>	<i>54,7</i>	<i>49,3</i>	<i>48,8</i>	<i>52,8</i>	<i>45,4</i>	<i>51,2</i>	<i>49,5</i>	<i>45,8</i>
Постіндустріальна ієрархія, у тому числі:	40,0	38,2	31,0	26,8	37,9	39,2	38,4	37,4	36,9
(3a) Професіонали	9,7	12,6	8,0	6,7	9,1	9,7	12,1	11,6	10,8
(3b) Технічні спеціалісти	4,3	3,7	3,8	3,4	4,2	4,6	6,1	5,2	3,4
(3b) Напіпрофесіонали	12,3	10,3	8,0	7,2	9,5	8,1	9,6	9,2	9,2
(3c) Кваліфіковані працівники сфери послуг	4,5	4,6	3,6	3,3	3,4	4,6	4,7	4,0	4,4
(3d) Некваліфіковані працівники сфери послуг	9,2	7,0	7,6	6,2	11,7	12,2	5,9	7,4	9,1
Загалом	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Кількість респондентів	3274	3941	11 241	3936	3417	2604	2878	3336	3567

* Дані розраховано для зайнятих респондентів (npastc = 1) і зважено щодо окремих країн на dweight, а щодо груп країн — на weight2=dweight*rweight.

Джерело: апретовані дані проекту ESS 2005–2011 років.

2.4. Постіндустріальна класова схема Еспін-Андерсена

Таблиця 2.11. Класова структура зайнятого населення країн Західної Європи за класовою схемою Г. Еспін-Андерсена (2005–2011 роки), %*

Клас	Країни Західної Європи										У тому числі																																													
	Бельгія	Нідерланди	Данія	Норвегія	Швеція	Фінляндія	Швейцарія	Франція	Німеччина	Велика Британія	Іспанія	Португалія	Ірландія	Бельгія	Нідерланди	Данія	Норвегія	Швеція	Фінляндія	Швейцарія	Франція	Німеччина	Велика Британія	Іспанія	Португалія	Ірландія																														
Заняття у первинному секторі, у тому числі:	3,1	2,2	2,4	2,8	2,5	2,0	5,3	4,9	3,4	2,1	1,9	5,3	3,9	12,2	1,8	1,6	1,5	1,8	1,7	1,3	3,9	3,6	1,9	0,9	1,2	2,4	2,5	11,1	1,3	0,6	0,9	1,0	0,8	0,7	1,4	1,3	1,5	1,2	0,7	2,9	1,4	1,1														
(1) Фермери																																																								
(1) Сільськогосподарські робітники																																																								
Фордистська ієрархія, у тому числі:	53,2	53,0	51,8	49,9	46,3	45,2	48,8	48,0	48,7	54,3	56,1	57,3	59,3	57,1	6,0	7,9	11,3	9,2	4,8	5,2	8,4	6,0	3,5	4,3	10,7	4,3	2,6	3,2	2,8	2,8	4,7	2,9	3,5	1,2	3,3	3,1	2,1	1,8	4,4	3,1	2,2	3,7	1,1	1,5	1,1	0,4	0,3	0,3	1,6	0,3	1,5	0,3	0,9	2,2	0,8	4,7
(2a) Менеджери і власники I																																																								
(2a) Менеджери і власники II (1–3 наймані працівники)																																																								
(2a) Дрібна буржуазія (без найманих працівників)																																																								
Загалом (2a):	9,9	12,2	17,1	12,5	8,6	6,7	13,3	9,4	7,1	6,4	16,0	9,6	5,6	11,6	14,5	14,0	15,3	11,2	10,8	9,2	7,3	12,6	15,3	17,0	13,8	13,3	13,6	12,5	8,3	6,8	5,8	6,0	7,9	9,9	7,2	7,8	8,3	8,7	7,2	9,8	10,6	11,3														
(2b) Офісні працівники																																																								
(2b) Працівники сфери торгівлі																																																								
(2c) Кваліфіковані працівники фізичної праці																																																								
(2c) Кваліфіковані працівники фізичної праці																																																								
(2d) Некваліфіковані працівники фізичної праці																																																								
Загалом (2b, c, d):	43,3	40,8	34,7	37,4	37,7	38,5	35,5	38,6	41,6	47,9	40,1	47,7	53,7	45,5	43,7	44,8	45,8	47,3	51,2	52,8	45,9	47,1	47,9	43,6	41,9	37,5	36,8	30,7	12,0	10,6	12,9	12,3	14,8	16,3	12,4	15,2	11,9	14,6	10,3	9,1	5,4	7,1														
Постіндустріальна ієрархія, у тому числі:															5,1	8,0	6,7	5,3	6,1	6,1	5,5	6,7	7,2	5,6	3,2	3,3	2,6	1,4	10,2	12,7	13,9	14,4	13,4	12,3	10,9	11,4	11,2	11,4	9,1	6,2	5,9	6,6														
(3a) Професіонали															5,3	5,6	4,6	4,7	4,8	4,5	3,7	5,8	4,8	4,8	5,3	6,1	5,2	5,0	5,4	11,1	7,9	7,7	10,6	12,1	13,6	13,4	8,0	12,8	6,7	13,2	13,7	17,9	10,2													
(3b) Технічні спеціалісти															100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	67907	4324	4888	4171	5115	5392	5080	5019	4635	6863	5845	4767	4507	4275													
(3b) Напівпрофесіонали																																																								
(3c) Кваліфіковані працівники сфери послуг																																																								
(3d) Некваліфіковані працівники сфери послуг																																																								
Загалом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	67907	4324	4888	4171	5115	5392	5080	5019	4635	6863	5845	4767	4507	4275																												
Кількість респондентів																																																								

* Дані розраховано для зайнятих респондентів (npactive = 1) і зважено щодо окремих країн на dweight, а щодо груп країн — на weight2=dweight#rweight.
Джерело: агреговані дані проекту ESS 2005–2011 років.

вання, щоб мати можливість перевірити теоретичні припущення автора на великомасштабній інтернаціонально порівнюваній основі. Таким чином, класова схема Еспін-Андерсена поки що не набула такого загального визнання соціологів, як схеми Голдторпа та Райта, і залишається дискусійною. Дослідження з валідизації цієї схеми реалізуються в рамках проекту ESS.

Операціональна версія. Класова схема Еспін-Андерсена операціоналізована в ESS за тими самими критеріями, що й у його оригінальній моделі. Відповідна SPSS-програма розроблена Еспін-Андерсеном у співпраці з Івано Бізоном в університеті Барселони 2000 року. Вона ґрунтується на даних ISCO-88, а також на перекодуванні Trento-версії EGP-класів згідно з теоретичною схемою автора. (Технічні специфікації див.: (Leiulfstrud, Bison, & Jensberg, 2005, pp. 137–143; Leiulfstrud, Bison, & Solheim, 2010, pp. 107–113); схема в синтаксисі має назву «ESP Class Schema».) Цей комп'ютерний алгоритм конструює 14 класів, котрі надалі дослідникові слід згрупувати за теоретичною схемою Еспін-Андерсена.

Класова структура за схемою Еспін-Андерсена. Дані таблиць 2.10 і 2.11, що демонструють карту постіндустріальної класової структури зайнятого населення постсоціалістичних і західних країн, свідчать про значні секторально зумовлені класові відмінності в порівнюваних суспільствах.

В Україні внаслідок негативних процесів у сільському господарстві від 1990-х років представники *первинного сектору* на початку XXI століття є незначною частиною класового складу населення (4%)³³. Це є цілком порівнюваним із середнім показником у західноєвропейських країнах (3%), хоча й тут є винятки: високу частку зайнятих у первинному секторі економіки мають Греція (11%), Фінляндія, Іспанія, Швейцарія (по 5%); тоді як цей показник у 1,5 рази більший, ніж у Росії (2%), і вдвічі менший, ніж у східноєвропейських країнах (у середньому 8%, але при цьому в Польщі частка цього сектору — 10%, а в Словаччині та Словенії — лишень 2%). Однак представники первинного сектору порівнюваних країн відрізняються не тільки кількісно, а й якісно: якщо в Україні, Росії та більшості східноєвропейських країн основну їх частину становлять наймані сільськогосподарські робітники, то в усіх західноєвропейських країнах і в Польщі — фермери.

Фордистська ієрархія також містить багато принципів відмінностей між порівнюваними країнами — і в чисельності, і в якісному складі. Так, частка позицій фордистського сектору в Україні дорівнює 56%, дещо поступаючись середнім показникам у Росії (59%) та в усіх східноєвропейських країнах (61%), але випереджаючи західноєвропейські (53%), де частка цього сектору варіює (порівняймо: 45–48% — у Норвегії, Швеції, Фінляндії, Швейцарії і 59% — у Німеччині, Великій Британії, Іспанії, Португалії). Якщо говорити про внутрішній склад цієї ієрархії, то середні показники частки власників/менеджерів (2a) у порівнюваних країнах відрізняються несуттєво (хоча є значні варіації в окремих країнах Західної Європи). Разом із тим вочевиднюється виразні від-

³³ Дані стосовно занять первинного сектору збігаються з даними щодо сільськогосподарських працівників у EGP-схемі, оскільки вони мають ідентичну операціоналізацію.

мінності у частці офісних (2b) і торгових працівників (2b): в Україні вони становлять у сумі 17%, що менше, ніж у країнах Східної (19%) та Західної (у середньому 23%) Європи, а також у Росії (23%). Натомість сумарна частка кваліфікованих (2c) і некваліфікованих (2d) індустріальних робітників близька в Україні (27%), Росії (31%) та східноєвропейських країнах (у середньому 30%), хоча останні у 1990-ті роки меншою мірою постраждали від деіндустріалізації (про тенденції зниження чисельності індустріальних робітників в Україні див.: (Симончук, 2005b)). Однак цей вид класових позицій значно менше представлений у західноєвропейських країнах (у середньому 21%), звісно, з варіаціями: в найбільш економічно розвинених їхня частка є значно меншою, наприклад у Швейцарії, Великій Британії, Нідерландах, Швеції (14–18%).

Загальна частка позицій *постіндустріальної ієрархії* в Україні становить 40%, що несуттєво відрізняється від Росії (38%), більшості східноєвропейських країн (37–39%, крім Польщі, де вона дорівнює 27%), а також середнього показника щодо західноєвропейських країн (44%), хоча у низці найбільш економічно розвинених із них вона набагато вища: у Швеції — 53%, Норвегії — 51%, Франції — 48%, Данії — 47%. Крім кількісних відмінностей спостерігаються також відмінності всередині постіндустріальної ієрархії: у названих західних країнах частка професіоналів (3a), як правило, у півтора раза вища, ніж в Україні.

Таким чином, співвідношення трьох виокремлених Еспін-Андерсеном ієрархій класових позицій досить близьке в усіх постсоціалістичних країнах, крім Польщі, де надмірно представлений первинний і фордистський сектор, але недостатньо — постіндустріальний (рис. 2.7). Водночас очевидними є принципові відмінності класової структури України порівняно з розвиненими західноєвропейськими країнами, насамперед зі Швейцарією, Францією, Данією, Норвегією, Швецією, де значно більшою є частка постіндустріальної ієрархії (головним чином професіоналів, технічних спеціалістів і напівпрофесіоналів). У порівняльному дослідженні шести розвинених західних країн (Канада, Німеччина, Норвегія, Швеція, Велика Британія і Сполучені Штати) наприкінці 1990-х років Еспін-Андерсен (Esping-Andersen, 1993, pp. 19–23, 26–27) констатував, що всі вони перебувають у ситуації широких перетворень структури зайнятості, і водночас фіксував значні міжнаціональні відмінності у питомій вазі секторів економіки, пояснюючи їх відмінностями в соціальних інститутах порівнюваних країн — держави, системи освіти, профспілок тощо. Слідом за Еспін-Андерсеном і я схильна стверджувати, що виявлені відмінності між порівнюваними країнами є похідними від інституціональних відмінностей.

Цікавим є й питання трендів секторальної динаміки зайнятості в порівнюваних країнах. Розгляньмо динаміку зайнятості у трьох виокремлених Еспін-Андерсеном секторах економіки в період від 1960 до 2011 року (табл. 2.12 і рис. 2.8). Галузі згруповано в сектори відповідно до галузевої класифікації автора: *первинний* (сільське і лісове господарства), *фордистський* (промисловість, будівництво, торгівля, матеріально-технічне постачання, транспорт, зв'язок) і *постіндустріальний* (охорона здоров'я, освіта, культура, спорт, соціальне забезпечення, наука, фінансування, органи держуправління, громадське харчування, житлово-комунальне господарство).

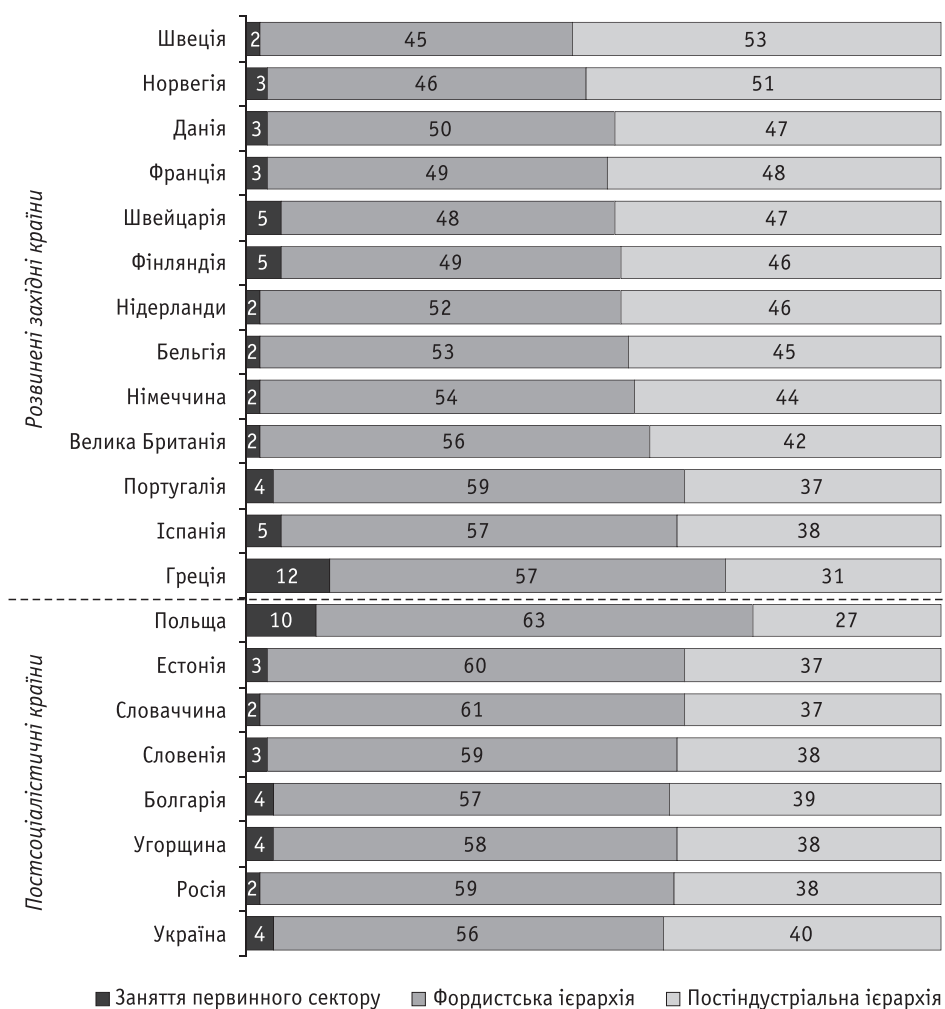

Рисунок 2.7. Розподіл зайнятого населення різних країн за трьома секторами, %

Джерело: дані таблиць 2.10 і 2.11.

Очевидно, що у 1960–1985 роках в Україні та Росії різко (більш як удвічі) зменшилася частка первинного сектору; його працівники при цьому перерозподілилися у фордистський і постіндустріальний сектори. У західноєвропейських країнах (Німеччині та Швеції) був інший тренд: паралельно з первинним сектором скорочувалася зайнятість у фордистському, а потоки зайнятих з них спрямовувалися в сервісну економіку. Таким чином, у 1985 році (напередодні перебудови) в Україні та Росії в первинному секторі було зайнято у два чотири рази більше працівників, ніж у розвинених західних країнах, індустріальний сектор був дещо менший, ніж у Німеччині, але більший, ніж у Швеції, а сектор постіндустріальних послуг — у півтора-два рази менший порівня-

но з названими країнами. У 1990–2001 роках економіка України розвивалася за трендом, що був характерним для розвинених капіталістичних країн у 1960–1985 роках: зайнятість у первинному і фордистському секторах знижувалася, за рахунок чого зростав постіндустріальний сектор. Щоправда, це було зумовлено не еволюційними процесами динаміки поділу праці в бік сфери послуг, а різкою деіндустріалізацією економіки і руйнуванням колгоспно-радгоспного господарства в період структурних реформ. Якщо аналізувати динаміку галузевої зайнятості від 1990 до 2001 року в абсолютних цифрах, то вона скоротилася в Україні більш як удвічі в первинному (із 4943 до 2236 тис. осіб) і фордистському (із 12 084 до 5699 тис. осіб) секторах, але значно менше — в 1,3 раза — в постіндустріальному секторі (із 6340 до 4909 тис. осіб)³⁴. Тобто крах радянської економіки найсильніше позначився на секторі виробництва і сільському господарстві, за рахунок чого різко змінилося співвідношення економічних позицій. Так, якщо у 1990-му співвідношення зайнятих у постіндустріальному і традиційних (первинному та фордистському) секторах становило 1 : 2,7, то 2001-го — значно менше — 1 : 1,6. Отже, хоча до початку XXI століття Україна все ще мала значну структурну асиметрію із розвиненими капіталістичними країнами (передусім за рахунок більшого первинного сектору), однак тренди динаміки галузевої зайнятості вже збігалися із західними.

Зв'язок соціального класу і гендеру. Порівняльні дані щодо гендерних відмінностей класових структур подано в таблиці 2.13. В усіх порівнюваних країнах виявляється гендерна асиметрія в секторальному поділі праці, причому саме такого характеру, який описано Еспін-Андерсеном. Справді, чоловіків значимо більше у традиційній економіці: в Україні їхня частка у фордистському секторі перевищує частку жінок у півтора раза (відповідно 69% і 46%), у Росії — в 1,4 раза (69% і 50%), у східноєвропейських країнах — в 1,3 раза (69% і 52%), у західноєвропейських — в 1,3 раза (60% і 45%). Причому чоловіки у фордистському секторі зосереджені головню у його верхній частині (менеджери і власники (2a)) і нижній частині (кваліфіковані (2c) і некваліфіковані (2d) робітники), а жінки — на проміжних позиціях (офісні й торгові працівники (2b)). У постіндустріальному секторі спостерігається зворотна картина співвідношення чоловіків і жінок на користь останніх. В Україні частка жінок тут удвічі більша, ніж чоловіків (відповідно 52% і 26%), у Росії — в 1,8 раза (49% і 27%), у східноєвропейських країнах — в 1,9 раза (42% і 22%), у західноєвропейських — в 1,5 раза (53% і 36%). Проте в цій ієрархії жінки посідають позиції переважно напівпрофесіоналів (3b) і кваліфікованих (3c) та некваліфікованих (3d) працівників сфери послуг, тоді як у сфері висококваліфікованої постіндустріальної праці — професіоналів (3a) і технічних спеціалістів (3b) — у західноєвропейських суспільствах перевага за чоловіками, а в Україні, Росії та східноєвропей-

³⁴ У таблиці 2.12 наведено також дані 2008 і 2011 років, однак методологію фіксування галузевої зайнятості було змінено у 2005 році, тому порівняння з попередніми роками є некоректним. Утім, варто звернути увагу, що в Німеччині, Швеції, Росії тривав тренд зростання постіндустріального сектору, а в Україні — його зниження.

ських країнах — паритет або деяке переважання жінок. У первинному секторі в усіх порівнюваних країнах спостерігається переважання чоловіків.

Таблиця 2.12. Динаміка секторального розподілу зайнятості (1960–2011 роки)*, %

Рік	Первинний сектор				Фордистський сектор				Постіндустріальний сектор				Загалом
	Україна	Росія	Німеччина	Швеція	Україна	Росія	Німеччина	Швеція	Україна	Росія	Німеччина	Швеція	
1960	46,7	32,0	14,2	14,1	39,7	51,0	67,2	62,4	13,6	17,0	18,6	23,3	100
1970	30,6	19,5	—	—	50,8	58,1	—	—	18,6	22,4	—	—	100
1985	21,2	14,3	4,9	6,5	55,2	59,8	60,4	47,7	23,6	25,9	34,0	45,9	100
1990	21,2	13,2	—	—	51,7	57,9	—	—	27,1	28,9	—	—	100
2001	17,4	12,7	2,6	2,3	44,4	53,7	55,1	45,5	38,2	33,6	41,9	52,2	100
2008	15,7	10,0	2,2	2,2	53,1	55,1	52,6	43,1	31,2	35,0	45,1	54,7	100
2011	16,7	9,9	—	—	51,8	55,4	—	—	31,5	35,7	—	—	100

* Описаний вище принцип групування галузей дещо порушено стосовно даних для України та Росії: зайняті в громадському харчуванні віднесені до фордистського сектору, оскільки в таблиці статистичного джерела ця категорія згрупована із фордистськими заняттями.

Джерела: дані щодо Німеччини і Швеції за 1960–1985 роки взято з: (Esping-Andersen, Assimakoroulou, & Kersbergen, 1993, pp. 37–38), а дані від 2001 року — із сайту ILO: <http://laborstailo.org/applv8/data/c9e.html>. Дані щодо України обчислено за: Народне господарство Української РСР у 1987 році (К., 1988, с. 238); Статистичний щорічник України за 2001 рік (К., 2002, сс. 383–384); Статистичний щорічник України за 2011 рік (К., 2012, с. 353). Дані щодо Росії обчислено за: Народное хозяйство РСФСР в 1970 году (М., 1971, с. 337); Российский статистический ежегодник 2002 (М., 2003, с. 141); Российский статистический ежегодник 2011 (М., 2012, с. 134).

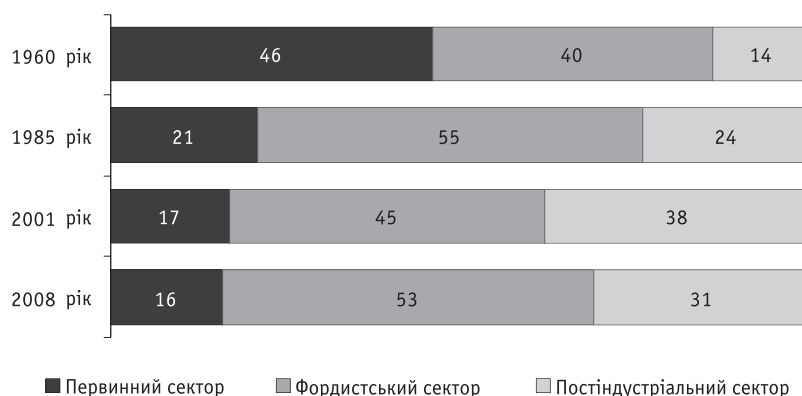

Рисунок 2.8. Динаміка секторального розподілу зайнятості в Україні (1960–2008 роки), %

Джерело: дані таблиці 2.12.

Таблиця 2.13. Гендерний профіль класової структури зайнятого населення порівнюваних країн за схемою Г. Еспін-Андерсена (2005–2011 роки), %*

Клас	Україна		Росія		Країни Східної Європи		Країни Західної Європи	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Заняття у первинному секторі, у тому числі:	5,4	2,2	3,5	1,4	8,6	6,2	4,3	1,8
(1) Фермери	1,1	0,0	0,4	0,1	6,6	5,2	2,5	1,0
(1) Сільськогосподарські робітники	4,3	2,2	3,1	1,3	2,0	1,0	1,8	0,8
Фордистська ієрархія, у тому числі:	68,6	45,6	69,4	50,0	69,3	52,2	60,0	45,2
(2a) Менеджери і власники I	10,1	6,0	4,4	1,6	8,3	6,0	7,9	3,7
(2a) Менеджери і власники II	4,6	3,3	1,9	1,2	5,1	3,8	3,5	2,0
(2a) Дрібна буржуазія	0,4	0,5	0,0	0,1	0,4	0,4	1,3	0,9
<i>Загалом (2a):</i>	<i>15,1</i>	<i>9,8</i>	<i>6,3</i>	<i>2,9</i>	<i>13,8</i>	<i>10,2</i>	<i>12,7</i>	<i>6,6</i>
(2b) Офісні працівники	2,9	11,1	2,7	15,5	4,7	16,0	8,2	21,9
(2b) Працівники сфери торгівлі	4,8	14,3	7,7	19,7	5,7	13,7	6,0	11,1
(2c) Кваліфіковані працівники фізичної праці	27,0	6,5	30,3	7,7	27,3	5,7	21,5	2,5
(2d) Некваліфіковані працівники фізичної праці	18,8	3,9	22,4	4,2	17,8	6,6	11,6	3,1
<i>Загалом (2b, c, d):</i>	<i>53,5</i>	<i>35,8</i>	<i>63,1</i>	<i>47,1</i>	<i>55,5</i>	<i>42,0</i>	<i>47,3</i>	<i>38,6</i>
Постіндустріальна ієрархія, у тому числі:	26,0	52,4	27,1	48,5	22,0	41,6	35,6	53,0
(3a) Професіонали	8,3	11,0	12,2	12,9	7,3	8,8	14,0	9,4
(3b) Технічні спеціалісти	4,7	4,1	2,9	4,4	4,3	3,2	6,7	3,3
(3b) Напівпрофесіонали	2,7	20,6	1,9	18,2	2,4	14,5	5,0	16,3
(3c) Кваліфіковані працівники сфери послуг	3,1	5,7	4,3	4,9	2,8	4,5	4,8	5,9
(3d) Некваліфіковані працівники сфери послуг	7,2	11,0	5,8	8,1	5,2	10,6	5,1	18,1
Загалом	100	100	100	100	100	100	100	100
Кількість респондентів	1530	1743	1900	2041	6064	5172	36879	31026

* Дані розраховано для зайнятих респондентів ($m_{nastic} = 1$) і зважено щодо окремих країн на d_{weight} , а щодо груп країн — на $weight2 = d_{weight} * p_{weight}$.

Джерело: агреговані дані проекту ESS 2005–2011 років.

Отже, з даних можна бачити, що в Україні секторальний поділ, запропонований Еспін-Андерсеном, так само виразний, як і в розвинених західних країнах; в гендерному плані класова структура сегментована схожим чином у всіх порівнюваних країнах. Таким чином, застосування цієї схеми має сенс для порівняння секторальних пропорцій на тлі європейських країн і відстежування їхньої динаміки в часовій перспективі. Утім, не є очевидною відповідь на питання про те, чи слід очікувати подальшої поляризації структури на користь постіндустріального сектору і чи насправді життєві шанси представників різних секторів суттєво різняться³⁵. Якщо освіта, обсяг культурного і соціального капіталів по-справжньому визначатимуть (поступово посилюючись) у найближчому майбутньому новий класовий поділ сучасних суспільств, а теза стосовно відмінності в життєвих шансах і кар'єрних траєкторіях працівників індустріального сектору і сфери послуг дістане емпіричне підтвердження, тоді класова схема Еспін-Андерсена, що акцентує секторальний принцип зайнятості, набуватиме дедалі більшої популярності як адекватний засіб класового аналізу сучасних суспільств.

2.5. Європейська соціально-економічна класифікація (ESeC)

Як було показано у підрозділі 2.1, в сучасному класовому аналізі спостерігаються два тренди: застосування теоретично та операціонально альтернативних класових схем і одночасне прагнення використовувати єдину методологію визначення соціального класу. Перший тренд ілюструють численні дослідження на підставі різноманітних способів визначення класу, зокрема, класових схем Джона Голдторпа, Ерика Оліна Райта і Госта Еспін-Андерсена (вже розглянутих вище), а також Майка Севіджа та Девіда Граскі (аналізованих нижче у підрозділі 2.7)³⁶. На тлі цієї теоретико-методологічної різноманітності та безперервних пошуків нових інструментів спостерігається другий тренд — тяжіння до використання стандарту вимірювання соціального класу, яким у класово фокусованих дослідженнях останніми десятиліттями де-факто стала схема Голдторпа. Перший тренд був характерний для етапу, коли в соціології переважали стратифікаційні дослідження локального/національного рівня.

³⁵ Валідизація класової схеми Еспін-Андерсена застосовно до українського суспільства вимагає попередньо з'ясувати, чи спостерігаються теоретично передбачувані цією схемою відмінності життєвих шансів і кар'єрних перспектив менеджерів і професіоналів, фордистських і постіндустріальних робітників.

³⁶ У міжнародних проектах (зокрема, ESS) координатори рекомендують використовувати весь набір відомих класових схем і надають можливості для їх конструювання: до їхніх масивів закладено ключові змінні щодо зайнятості респондента; у відкритому доступі є SPSS-синтаксиси для побудови альтернативних класових схем; див., напр.: (Leiulfstrud, Bisson, & Solheim, 2010).

Деякі європейські країни (насамперед, Велика Британія і Франція) розробили вдалі національні соціально-економічні класифікації, призначені для локального класового аналізу. Другий тренд актуалізувався внаслідок постійного розширення Європейського Союзу і необхідності порівняльного моніторингу проблем соціальної нерівності (зокрема, зв'язку між класовою структурою і життєвими шансами, такими як здоров'я, освіта, депривація, бідність). Це породило потребу в загальновизнаному єдиному інструментарії класового аналізу, значному збільшенні кількості порівняльних міжнародних соціальних проектів з єдиною методологією і дизайном вибірки, розширенні наукової співпраці класових аналітиків.

Мету створити інструмент для адекватного порівняння зв'язку між соціальною структурою і життєвими шансами в різних країнах поставило перед собою Європейське статистичне агентство. Ця робота здійснювалася в рамках Програми статистичної гармонізації, завданням якої є розроблення набору основних змінних і класифікацій для використання в європейській і національних соціальних статистиках³⁷. У період 2000–2010 років створена за ініціативою і при фінансуванні Євростату група експертів розробила стандарт визначення соціального класу — Європейську соціально-економічну класифікацію (European Socio-economic Classification — ESeC). Керівники групи розробників — Девід Роуз і Ерик Гарисон (Rose & Harrison, 2010b) рекомендують використовувати ESeC як єдиний стандарт порівняльних міжнародних проектів у царині соціальних наук, зокрема Європейського соціального дослідження (European Social Survey — ESS), на базі якого було розроблено й валідизовано дану класифікацію³⁸.

Стратегічні цілі проекту автори формулюють так. (1) ESeC має стати міжнародним інструментом для відстежування динаміки соціальної структури, аналізу зв'язку соціально-економічного становища з широким набором ключових соціальних індикаторів (народжуваність, смертність, захворюваність, соціальна ізоляція, споживання, культурні практики, освіта, процеси на ринку праці, доходи, матеріальні умови життя, зайнятість чоловіків і жінок, різних вікових та етнічних груп), а також для порівняльного аналізу міжгенераційної соціальної мобільності та відтворення нерівності між поколіннями. (2) Очікується, що ESeC виявиться корисним аналітичним інструментом у названих сферах не тільки для наукових, а й для політичних цілей, дасть змогу діагностувати результати впливу соціальної й економічної політики на певні групи та класи, реалізувати багатовимірний аналіз і моніторинг, щоб з'ясувати, чи про-

³⁷ У рамках цієї програми вже розробили й широко використовують такі стандарти, як Міжнародний стандартний класифікатор занять (International Standard Classification of Occupations — ISCO), Класифікатор видів економічної діяльності (Statistical Classification of Economic Activities — NACE), Міжнародний класифікатор статусу зайнятості (International Classification of Status in Employment — ICSE), Міжнародний стандартний класифікатор освіти (International Standard Classification of Education — ISCED) (див. сайт ILO: <http://www.ilo.org/global/statistics-and-databases/classifications/lang-en/index.htm>).

³⁸ Детально див.: (Симончук, 2017а, 2017б).

сувається суспільство до досягнення більшої рівності та які чинники цьому сприяють/заважають, як виникають соціальні нерівності та як їх зменшити, наскільки принциповими є відмінності між країнами-членами ЄС. (3) ESeC стане спільною мовою для міжнародних порівнянь із цих питань і слугуватиме гармонізованою змінною в соціальній статистиці та пояснювальним інструментом у фундаментальних і прикладних соціальних дослідженнях. (4) Окрім міжнародного застосування вона може стати прототипом для створення національної соціально-економічної класифікації у країнах, які не мають власного інструменту для цих цілей, що сприятиме підвищенню якості європейської й державної статистики.

Розглянувши історію та цілі створення Європейської соціально-економічної класифікації, далі слід подати опис її теоретичних та операціональних заasad, класових категорій і варіантів їх групування, результатів її валідазації, а також проаналізувати порівняльний розподіл ESeC-класів в Україні, низці країн Східної та Західної Європи на підставі масивів ESS 2005–2011 років.

Пролегомени: що таке «соціально-економічна класифікація»? Роуз, Гарисон і Певалін (Rose, Harrison, & Pevalin, 2010, pp. 4–6) перед описом інструменту дають роз’яснення, що термін «соціально-економічна класифікація» (Socio-economic Classification — SeC) не має якогось теоретичного статусу, а є просто описовим для різних класифікацій/схем/індексів, призначених для відображення соціальної стратифікації суспільства — того, як воно зорганізоване, яка його соціально-економічна структура. Всі ці класифікації ріднить ідея, що в суспільствах з ринковою економікою для формування соціальної нерівності фундаментальне значення має становище індивіда або групи на ринку, насамперед у професійному поділі праці. Оскільки професійну структуру розглядають як основу системи стратифікації, остільки заняття/професію використовують як головний індикатор соціального становища. При цьому застосовують два види вимірювання, що відображають різноманітні аспекти нерівності: *градаційні/безперервні вимірювання* (continuous measures), що фіксують відмінності занять за певним параметром з необмеженим числом позицій і призначені для аналізу розподільних аспектів нерівності, і *категоріальні вимірювання* (categorical measures), що поділяють населення на дискретне число категорій і призначені для аналізу як розподільних, так і реляційних аспектів). ESeC є різновидом категоріальної класифікації.

Свій підхід до розуміння терміна «соціально-економічна класифікація» як категоріального виміру соціального класу автори описують такими тезами: «Соціальний клас має основоположне значення для розподілу життєвих шансів у (пост)індустріальних суспільствах, а самі класи (тобто категорії у класовій схемі) розглядаються не як реальні індивіди чи групи, а як номінальні “набори структурних позицій”. Соціальні відносини на ринках (особливо на ринках праці) та всередині організацій визначають ці позиції. Класові позиції існують незалежно від конкретних осіб, що їх посідають. Питання про те, як структурне положення, що об’єктивно визначається таким чином, впливає на життєві шанси, стає потім метою емпіричного дослідження. Іншими словами, індивіди володіють певними ресурсами внаслідок займаних ними позицій і, отже,

стикаються з цілою низкою можливостей та обмежень для своєї поведінки. Особи, що мають порівнянні ресурси і, відповідно, схожі структурні позиції, матимуть порівнянні можливості та обмеження з огляду на «життєві шанси» (наприклад, шанси на здобуття освіти, здоров'я, матеріальну винагороду, економічну безпеку і соціальну мобільність). Тому можна очікувати, що вони також діятимуть аналогічним чином» (Rose, Harrison, & Pevalin, 2010, p. 6). Незважаючи на те, що існує безліч підстав соціальної влади (раса, гендер, соціальний статус), більшість соціологів (Crompton, 2008; Wright, 1997; Marshall, 1997; Scott, 1996; Breen & Rottman, 1995), на думку авторів, найважливішим у сучасній ринковій економіці визнають клас, тобто соціальну владу, ґрунтовану на ринковій або економічній владі.

Концептуальні засади. Концептуальною основою для ESeC виступає класова схема Джона Голдторпа і його колег, знана як EGP-схема. Роуз і Гарисон цей вибір пояснюють так. (1) EGP-схема широко використовується на міжнародному рівні як така, що стала *де-факто* стандартним інструментом визначення класу для більшості соціологічних класово фокусованих досліджень і *де-юре* — офіційним стандартом у Британії: Соціально-економічну класифікацію Національної статистичної служби Великої Британії (National Statistics Socio-economic Classification — NS-SeC) використовують починаючи з перепису 2001 року³⁹. (2) За наслідками численних проектів Голдторп та його колеги навели переконливі емпіричні докази, що їхня класифікаційна схема має високу конструктивну валідність (у плані пояснення відмінностей у голосуванні, рівні освіти, стані здоров'я) і критеріальну валідність (здатність виявляти класові відносини на підставі заняття, службових відносин і трудового контракту).

Услід за EGP-схемою ESeC диференціює класові позиції на двох підставах: згідно з місцем у відносинах купівлі/продажу робочої сили (роботодавці, самозайняті та наймані працівники); а серед найманих працівників — згідно з характером їхніх контрактних відносин з роботодавцем (позиції, регульовані трудовим контрактом або службовими відносинами) (детально див. підрозділ 2.2). На рисунку 2.9 наведено схему концептуальних засад ESeC, а таблиця 2.14 відображає класові категорії, що є її складниками.

Спочатку ESeC виокремлює чотири базові позиції за статусом зайнятості: *роботодавці* (що купують робочу силу і мають контроль над нею), *самозайняті* (що не купують чужої праці, але й не продають своєї), *наймані працівники* (що продають свою працю роботодавцям і підлягають владі й контролю з їхнього боку) і *виключені* (особи, що ніколи не працювали, та безробітні впродовж тривалого часу). Причому перші три базові класові позиції включає будь-яка соціально-економічна класифікація, що спирається на відносини зайнятості й характерна для суспільств, ґрунтованих на інститутах приватної власності та

³⁹ Детально про історію розвитку схеми Голдторпа від вузькоцільового інструменту для вивчення соціальної мобільності до багатоцільового використання її соціологами для аналізу різноманітних класових ефектів, а також від початкового застосування її в національних статистиках Швеції, Нідерландів і Великої Британії до європейського визнання як концептуальної підстави для міжнародної статистики див.: (Harrison & Rose, 2010).

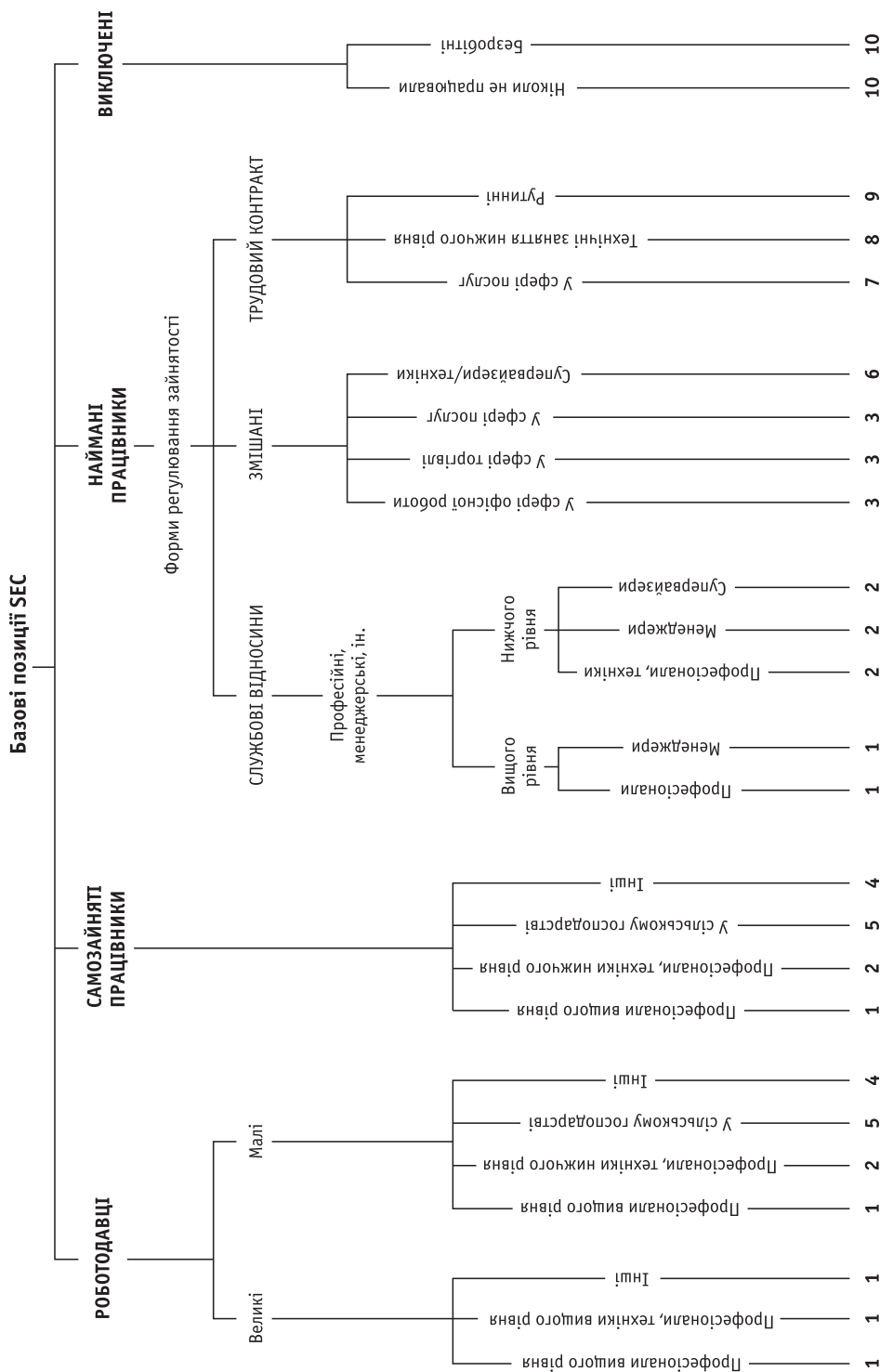

Рисунок 2.9. Концептуальна схема ESeC. Джерело: (Rose, Harrison, & Revain, 2010, fig. 1.2).

ринку праці. Далі ці базові позиції диференційовано в детальнішу аналітичну класифікацію. Почнімо з позицій самостійної зайнятості. *Роботодавців* у схемі підрозділяють відповідно до кількості найманих працівників, що працюють на них, на великих (10 і більше) і малих (від 1 до 9). Великих роботодавців об'єднано з менеджерами й адміністраторами вищого рівня у клас 1, а малих згруповано із *самозайнятими* працівниками та диференційовано у класи 5 та 4 залежно від галузевої специфіки — в сільському господарстві та в інших галузях. Головну увагу в схемі приділено поділу категорії «наймані працівники», що становить у сучасних суспільствах 80–90% економічно активного населення. Як і в теоретичній моделі Голдторпа, їхні класові позиції визначаються як такі, що кореняться у відносинах зайнятості, що диференційовані за типом контракту/договору найму. Ключовим текстом для опису теоретичних підстав для Гарисона і Роуза слугує розділ 10 книги Голдторпа «Про соціологію» (Goldthorpe, 2000a). Наведу короткий виклад теоретичного обґрунтування.

Найважливіша дихотомія серед найманих працівників виявляється в характері їхніх відносин із роботодавцем, регульованих згідно з трудовим контрактом або службовими відносинами. Відносини на підставі *трудового контракту* передбачають: порівняно короткостроковий обмін зусиль на гроші; роботу працівника під наглядом роботодавця/супервайзера; оплату праці (wage) відповідно до кількості виробленого продукту або витраченого часу. *Службові відносини* передбачають більш довгостроковий і різноманітний обмін наданих організації-наймачеві послуг на винагороду, що складається із заробітної плати (salary) і додаткових виплат, а також на такі елементи перспективи, як гарантії стабільної зайнятості, чітко визначені можливості кар'єрного просування, пенсійні права. Останніми десятиліттями дедалі більше працівників перебувають у *змішаних формах* відносин зайнятості з роботодавцем, що поєднують елементи трудового договору і службових відносин.

Далі для пояснення зв'язку різних професійних угруповань найманих працівників із формою регуляції їхньої зайнятості Голдторп вирізняє два найважливіші виміри, які диференціюють роботу і потенційно створюють контрактні ризики з погляду роботодавців. *Складність контролю* означає ступінь складності вимірювання кількості та якості виконуваної роботи. На одних робочих місцях процес праці та його результати є легко спостережуваними й вимірюваними, а на інших працівник має значну автономію, і роботодавець не може однозначно оцінювати ступінь дій працівника в його інтересах. *Специфіка людських цінних якостей, або людського капіталу* — це навички, компетентність і знання, що необхідні працівникам для виконання своєї роботи й, будучи перенесеними в іншу сферу діяльності, різною мірою зберігають/втрачають свою продуктивну цінність. Одні робочі місця вимагають надзвичайно специфічних якостей працівника, інші — тільки загальних навичок.

Зв'язок різних професійних угруповань працівників з формою регулювання їхньої зайнятості відображає двовимірною схемою, де за горизонталлю і вертикаллю подано названі вище виміри роботи (рис. 2.10). Класи найманих працівників в 11-класовій EGP-схемі та 9-класовій ESeC розподіляються відповідно до чотирьох можливих поєднань цих вимірів (табл. 2.14).

Робота, що потрапляє в *лівий нижній квадрат*, характеризується найменшим ризиком для роботодавця через відсутність істотних проблем, пов'язаних як із контролем, так і зі специфікою цінних якостей працівника. Ці види робіт передбачають відносини за трудовим контрактом — оплату працівників в обмін на дискретні обсяги виконаної роботи та короткочасність цього контракту. Такі відносини характерні для робітничого класу (класи 7, 8 і 9). Причому трудовий контракт у чистому вигляді застосовується тільки для занять некваліфікованої фізичної праці (клас 9), а в модифікованому — для занять кваліфікованої фізичної (клас 8) і рутинної нефізичної праці (клас 7), де або контроль роботи не є повністю прямим, або потрібен розвиток специфічних навичок.

Протилежний випадок — заняття, розташовані у *правому верхньому квадраті* схеми, — професіонали, адміністратори й менеджери (класи 1 і 2), для яких характерні проблеми як контролю, так і специфічності цінних якостей, а отже, ризики роботодавців тут максимальні. Зайнятість цих груп зазвичай регулюється на засадах службових відносин, що передбачають різноманітне стимулювання працівників діяти на користь роботодавця, наприклад, зростання зарплати мірою збільшення тривалості служби, гарантії безпеки, пенсійні права і чітко визначені можливості кар'єри; щоправда, у класі 2 ці відносини зазвичай присутні в модифікованому вигляді.

Підґрунтям решти занять є змішані форми контракту зайнятості, що поєднують, причому різним чином, елементи трудового контракту і службових відносин. Одна форма характерна для допоміжних занять у сфері торгівлі, послуг та офісної роботи (клас 3). Ці види робіт, що потрапляють у *нижній правий квадрат* схеми, пов'язані для роботодавців із труднощами контролю, але не зі специфікою людського капіталу; звідси утворюється форма контракту, що зумовлює не просто дискретний обмін «зусиль на гроші», характерний для трудового контракту, а елементи довгострокових відносин (фіксовану заробітну плату, гнучкий робочий графік), хоча не передбачає широких перспектив кар'єри всередині організації та сталого збільшення винагороди впродовж трудового життя. Інший вид змішаного контракту притаманний супервайзерам і технічним спеціалістам нижчого рівня (клас 6). Їхня робота, що потрапляє у *верхній лівий квадрат*, де є істотні проблеми специфіки людського капіталу, але немає проблеми контролю, зумовлює таку форму контракту, де зберігається специфічний обмін зусиль на гроші, водночас передбачаються й деякі елементи довгострокового контракту.

Таким чином, з огляду квадратів рисунка 2.10 можна дістати повне уявлення про зв'язок різних груп працівників з формами регулювання їхньої зайнятості. Зокрема, контрактні ризики роботодавців посилюються мірою пересування від нижнього лівого квадрата в напрямі правого верхнього. Разом із тим Роуз і Гарисон відзначають, що контраст між службовими відносинами і трудовим контрактом є ідеально-типовим, тоді як реальні відносини зайнятості можуть лише наближатися до них, а отже, слід визнати не лише третю («змішану») форму проміжного регулювання зайнятості, а й існування «модифікованих» форм обох типів (класи 2, 7 і 8).

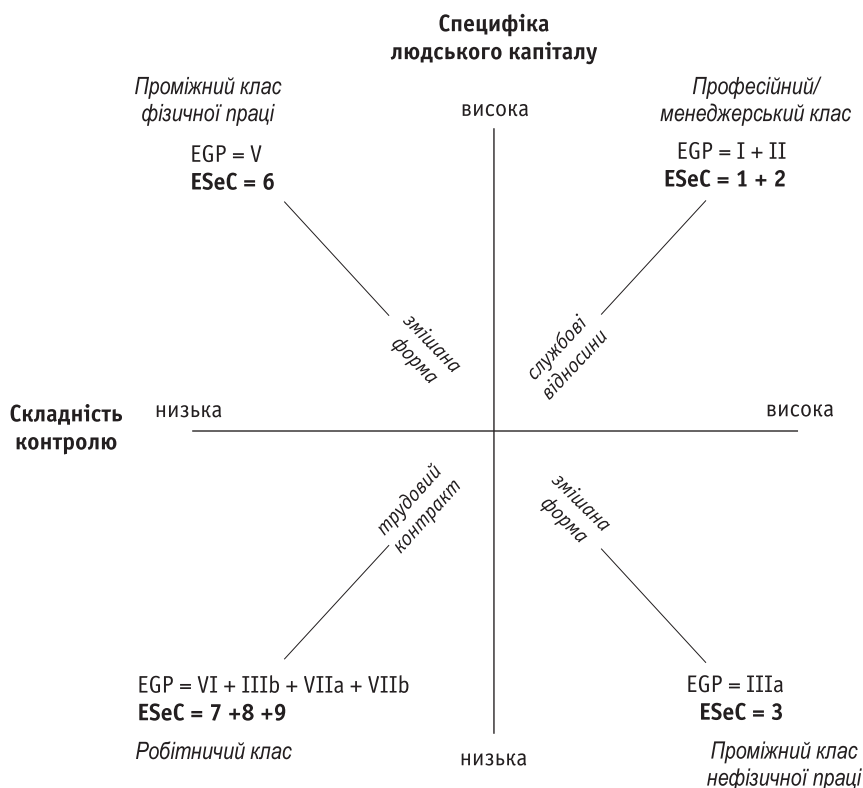

Рисунок 2.10. Виміри роботи як джерела контрактних ризиків, форм контракту зайнятості та класових положень найманих працівників

Джерело: адаптовано за: (Goldthorpe, 2000a, p. 223, fig. 10.2).

Отже, в найбільш розгорнутому вигляді ESeC включає 10 класів⁴⁰ (табл. 2.14). У середині схеми локалізована дрібна буржуазія, яку підрозділяють на секторальній підставі — на малих роботодавців і самозайнятих у сільському господарстві (*клас 5*) та в інших галузях (*клас 4*). Як і в EGP-схемі, велика буржуазія не представлена як окремий клас. Пояснюють це тим, що в ролі великих роботодавців дедалі частіше виступають організації, а не індивіди; вони малодоступні в перебігу масових опитувань; залучені не тільки до підприємницької, а й до управлінської діяльності, що зближує їхні позиції з найманими менеджерами класу 1. Крім того, на відміну від EGP-схеми, тут дрібні роботодавці та самозайняті, що є професіоналами (юристи, архітектори, інженери), віднесені до класу 1, а не до класу 4 — не-професіоналів, що працюють на себе.

⁴⁰ Докладний опис окремих класових категорій див.: (Rose, Harrison, & Pevalin, 2010, pp. 14–20).

Решту класів диференціюють позиції найманих працівників. Виходячи з положень теорії контрактів, як було показано вище, форма цієї частини класової структури залежить від детермінації занять тією чи іншою проблемою вимірювань роботи, що визначають і форму контракту.

Таблиця 2.14. Класові категорії EGP-схеми та ESeC

<i>EGP-класи</i>	<i>ESeC-класи</i>	<i>Загальний термін</i>	<i>Вид контракту зайнятості</i>
(I) Професіонали та менеджери вищого рівня	(1) Великі роботодавці, професіонали, адміністратори та менеджери вищого рівня	Саларіат вищого рівня	Службові відносини
(II) Професіонали та менеджери нижчого рівня і технічні спеціалісти вищого рівня	(2) Професіонали, адміністратори та менеджери нижчого рівня, а також супервайзери й технічні спеціалісти вищого рівня	Саларіат нижчого рівня	Службові відносини (модифікована форма)
(IIIa) Працівники рутинної нефізичної праці вищого рівня	(3) Допоміжні заняття середнього рівня	Білокомірцеві працівники вищого рівня	Змішаний контракт
(IVa-b) Дрібні власники, роботодавці та самозайняті працівники	(4) Дрібні роботодавці та самозайняті працівники	Дрібна буржуазія	—
(IVc) Дрібні роботодавці та самозайняті працівники в сільському господарстві	(5) Роботодавці і самозайняті працівники в сільському господарстві	Дрібна буржуазія	—
(V) Технічні спеціалісти нижчого рівня і супервайзери працівників фізичної праці	(6) Супервайзери і технічні спеціалісти нижчого рівня	Синьокмірцеві працівники вищого рівня	Змішаний контракт
(IIIb) Працівники рутинної нефізичної праці нижчого рівня	(7) Заняття нижчого рівня у сфері послуг, торгівлі й офісної роботи	Білокомірцеві працівники нижчого рівня	Трудовий контракт (модифікована форма)
(VI) Кваліфіковані працівники фізичної праці	(8) Технічні заняття нижчого рівня	Кваліфіковані робітники	Трудовий контракт (модифікована форма)
(VIIa) Напів- і некваліфіковані працівники фізичної праці (VIIb) Сільгосппрацівники	(9) Рутинні заняття	Напів- і некваліфіковані робітники	Трудовий контракт
—	(10) Особи, що ніколи не працювали, та безробітні впродовж тривалого часу	Незайняті	—

Джерело: (Goldthorpe, 2000a, p. 104, table 5.1; Rose, Harrison, & Pevalin, 2010, p. 218, table 1.1).

Верхні позиції ESeC посідають працівники, зайнятість яких регулюється службовими відносинами — представники «саларіату», або «службового класу» (класи 1 і 2) — професіонали, менеджери та адміністратори, а також власники великого бізнесу. Ці заняття відрізняються високим ступенем і складності контролю, і специфіки людського капіталу. Службові відносини типові для класу 1 (юристи, лікарі, вчені, викладачі ВНЗ, інженери, великі держчиновники, менеджери та власники) і в слабшій (модифікованій) формі — для класу 2 (шкільні вчителі, соціальні працівники, медсестри, пілоти, журналісти, а також середні менеджери та власники).

Нижні позиції ESeC посідають працівники, відносини зайнятості яких побудовані на підставі трудового контракту. У чистому вигляді (коли взагалі відсутні проблеми складності контролю і специфіки людського капіталу) такий договір є типовим для напів- і некваліфікованих робітників (клас 9), наприклад, водіїв автомобілів, монтажників, операторів машин, прибиральників, вантажників, пакувальників. У модифікованих формах він характерний для кваліфікованих робітників, або технічних занять нижчого рівня, таких як слюсарі, сантехніки, малярі, водії локомотивів (клас 8), а також для працівників рутинної нефізичної праці — це заняття нижчого рівня зайнятості в офісах, магазинах та інших сферах послуг (продавці, провідники, працівники з догляду за дітьми та хворими, охоронці, оператори введення даних) (клас 7).

Для решти класів є характерною змішана форма контракту, причому зумовлювана різними причинами. Заняття класу 3 (допоміжні працівники середнього рівня — секретарі, бібліотекарі, товаровознавці) зазвичай не вимагають особливої специфіки людського капіталу, але становлять певні труднощі для контролю (наприклад, вільний графік роботи, як у професіоналів і менеджерів, яким зазвичай вони асистують). Такі заняття характеризуються багатьма елементами службових відносин, але часто не мають чітких перспектив кар'єри та збільшення винагороди, передбачаючи фіксовану зарплату. Працівники класу 6 — супервайзери працівників фізичної праці (бригадири, майстри) та технічні спеціалісти нижчого рівня (установники телефонних ліній, виробники високоточних приладів, монтажники електроніки) — відрізняються протилежною комбінацією: чітка структура кар'єри, але відносно строгий контроль, жорсткий режим роботи й оплата відповідно до кількості відпрацьованих годин, подібно до їхніх підлеглих.

Таким чином, у теоретичному плані ESeC (в зіставленні з EGP-схемою) не містить нових ідей, проте в емпіричному плані між ними є суттєві відмінності — передусім для категорій працівників, що не є чітко робітничим або службовим класом, а також для деяких висококваліфікованих самозайнятих, які піднялися до рівня службового класу.

Рівні класифікації. ESeC має форму дворівневої ієрархії (табл. 2.15). Десять описаних вище «класів» (утворюють рівень 1, що охоплює населення, зайняте в даний час або в минулому. Рівень 2 називають базовими «соціально-економічними групами» (socio-economic groups — SEGs). У цій дезагрегованій формі класифікація охоплює все населення на індивідуальному рівні: поряд із групами зайнятого населення вона ідентифікує «інші активні» і «неактивні» со-

ціально-економічні групи. (Надалі особи, що належать до них, можуть бути перерозподілені за класами ESeC залежно від цілей дослідника в різні способи — на підставі попередньої роботи або сімейного класу.)

Мета полягала не тільки в тому, щоб ідентифікувати соціально-економічні групи (групи рівня 2), що охоплюють як усю робочу силу, так і групи поза ринком праці, але й у тому, щоб кожен набір SEG «згортався» у певний клас ESeC⁴¹. У підсумку набір груп рівня 2 включає 41 класову категорію і 8 «неактивних» та «інших активних» груп, а також групу «некласифікованих осіб» (див. табл. 2.15, а також англomовний оригінал: (Rose, Harrison, & Pevalin, 2010, Appendix A))⁴².

Таблиця 2.15. Дворівнева структура Європейської соціально-економічної класифікації

<i>Класи ESeC (рівень 1)</i>	<i>Соціально-економічні групи (рівень 2)</i>
<i>Клас 1</i> Великі роботодавці, професіонали, адміністратори та менеджери вищого рівня	11. Роботодавці (у всіх галузях, окрім сільського господарства) з 10 і більше найманих працівників 12. Великі фермери з 10 і більше постійних найманих працівників 13. Менеджери та адміністратори вищого рівня 14. Професіонали вищого рівня (наймані працівники) 15. Професіонали вищого рівня (роботодавці та самозайняті)
<i>Клас 2</i> Професіонали, адміністратори та менеджери нижчого рівня, а також супервайзери й технічні спеціалісти вищого рівня	21. Менеджери та адміністратори нижчого рівня 22. Професіонали нижчого рівня (наймані працівники) 23. Професіонали нижчого рівня (роботодавці та самозайняті) 24. Технічні спеціалісти вищого рівня (наймані працівники) 25. Технічні спеціалісти вищого рівня (роботодавці та самозайняті) 26. Супервайзери вищого рівня
<i>Клас 3</i> Допоміжні заняття середнього рівня	31. Офісні заняття середнього рівня 32. Заняття середнього рівня у сфері торгівлі 33. Заняття середнього рівня у сфері послуг

⁴¹ За зразок ієрархічної структури ESeC узято «вкладену» схему NS-SeC Великої Британії. Там упродовж 50 років соціально-економічні групи (SEG) як окрему категоріальну соціально-економічну класифікацію використовували поряд із соціальними класами генерального реєстратора (RGSC). Однак ці класифікації не були взаємопов'язаними, тобто SEGs не «згорталися» в категорії RGSC. У новому класифікаторі NS-SeC цей недолік було виправлено: у його деталізованій версії кожна з 37 підкатегорій «вкладається» у базові класи NS-SeC.

⁴² Питання про те, які соціально-економічні групи «існують» і яка їхня кількість, пов'язане з тим, які саме підгрупи з однаковими відносинами зайнятості можна виокремити з комбінацій заняття і статусу зайнятості.

2.5. Європейська соціально-економічна класифікація (ESeC)

Продовження таблиці 2.15

<i>Класи ESeC (рівень 1)</i>	<i>Соціально-економічні групи (рівень 2)</i>
<p><i>Клас 4</i> Дрібні роботодавці та самозайняті працівники (не-професіонали, не в сільському господарстві)</p>	<p>41. Роботодавці з 1–9 найманими працівниками (менеджери) 42. Роботодавці з 1–9 працівниками (технічні спеціалісти середнього і нижчого рівня) 43. Роботодавці з 1–9 працівниками (офісні заняття нижчого рівня) 44. Роботодавці з 1–9 працівниками (інші заняття) 45. Самозайняті працівники (менеджери) 46. Самозайняті працівники (технічні спеціалісти середнього і нижчого рівня) 47. Самозайняті працівники (офісні заняття нижчого рівня) 48. Самозайняті працівники (інші заняття)</p>
<p><i>Клас 5</i> Роботодавці та самозайняті працівники в сільському господарстві, рибальстві тощо</p>	<p>51. Фермери й т.ін. з 1 і більше найманих працівників (не членів сім'ї) 52. Фермери й т.ін. без найманих працівників 53. Роботодавці в рибному господарстві й т.ін. з 1–9 найманими працівниками 54. Самозайняті в рибному господарстві й т.ін. без найманих працівників</p>
<p><i>Клас 6</i> Супервайзери і технічні спеціалісти нижчого рівня</p>	<p>61. Супервайзери нижчого рівня 62. Технічні спеціалісти нижчого рівня</p>
<p><i>Клас 7</i> Заняття нижчого рівня у сфері послуг, торгівлі та офісної роботи</p>	<p>71. Заняття нижчого рівня у сфері послуг 72. Заняття нижчого рівня у сфері торгівлі 73. Офісні заняття нижчого рівня</p>
<p><i>Клас 8*</i> Технічні заняття нижчого рівня</p>	<p>81. Технічні ремісничі (technical craft) заняття нижчого рівня (не у сільському господарстві) (<i>клас 8a</i>) 82. Технічні заняття нижчого рівня (у сільському господарстві й т.ін.) (<i>клас 8b</i>) 83. Технічні заняття операторів (technical process operative) нижчого рівня (<i>клас 8a</i>)</p>
<p><i>Клас 9*</i> Рутинні заняття</p>	<p>91. Рутинні технічні заняття (<i>клас 9a</i>) 92. Рутинні заняття сфери послуг (<i>клас 9a</i>) 93. Рутинні заняття сфери торгівлі (<i>клас 9a</i>) 94. Рутинні виробничі/операторські заняття (<i>клас 9a</i>) 95. Рутинні заняття в сільському господарстві (<i>клас 9b</i>)</p>
<p><i>Клас 10</i> Безробітні впродовж тривалого часу та особи, що ніколи не працювали</p>	<p>001. Безробітні впродовж тривалого часу 002. Особи, що ніколи не працювали</p>

<i>Класи ESeC (рівень 1)</i>	<i>Соціально-економічні групи (рівень 2)</i>
Інші активні групи	01. Інші безробітні 02. Неоплачувані сімейні працівники 03. Військовослужбовці
Неактивні групи	04. Пенсіонери 05. Студенти (стаціонарної форми навчання) 06. Діти 07. Хронічно хворі та інваліди 08. Особи, що ведуть домогосподарство (looking after home)
Некласифіковані особи	00. Некласифіковані особи (заняття не вказано або неадекватно описано тощо)

* Класи 8 і 9 можна підрозділити на сільськогосподарські та інші заняття (див. табл. 2.14).

Джерело: (Rose, Harrison, & Pevalin, 2010, Appendix A).

Однією з переваг ієрархічної дворівневої структури класифікації автори називають гнучкість, оскільки вона дає змогу дослідникові заглянути «всередину» класів і перевірити схожість/відмінність життєвих шансів для груп з однаковими відносинами зайнятості. З якою метою? Відомо, що класи становлять більш-менш гетерогенні групи як окремі об'єкти. Звичайно, об'єднання цих груп у класи є концептуально обґрунтованим, проте постійно дискутується виправданість внутрішнього складу певних класів. Так, деякі дослідники впевнені, що відносини зайнятості та життєві шанси професіоналів і менеджерів достатньо різняться, щоб розглядати їх як окремі класи, а не об'єднувати в службовому класі (див., напр.: (Güveli, Need, & De Graaf, 2007)). Давно точаться спори про (не)виправданість об'єднання у службовий клас великих роботодавців із найманими менеджерами та професіоналами з огляду на принципові відмінності в їхніх відносинах зайнятості (Breen & Rottman, 2005, pp. 38–39). Найімовірніше, виникнуть спори й навколо такої інновації ESeC, коли до зарплати включено роботодавців та самозайнятих професіоналів вищого рівня⁴³. Сенс використання «вкладених» ESeC полягає саме в тому, що в подальшому через дослідження на рівні 2 можна буде переконатися, чи є між названими «спірними» класами відмінності в життєвих шансах, культурних практиках та ін., і на цій підставі зробити обґрунтований висновок, як їх належить розглядати — як окремі класи чи як один⁴⁴.

⁴³ З одного боку, їм справді властивий високий рівень людського капіталу, що виправдовує віднесення їх до зарплати, а не до класів дрібної буржуазії (у EGP-схемі їх відносять до IVa і IVb), з іншого боку, в них відсутні будь-які контрактні відносини з роботодавцем.

⁴⁴ Один із способів розв'язання цих суперечностей — розроблення інших багаторівневих класифікацій, що вможливили б диференціювання занять у різних ситуаціях на ринку праці

Високий аналітичний потенціал соціально-економічних груп для посилення гнучкості та пояснювальної сили ESeC як інструменту вимірювання соціального класу є очевидним. Проте поки розроблення кінцевої конструкції ESeC як «вкладеної» класифікації не завершено, насамперед, як пояснюють автори, через брак великомасштабних масивів, які відповідали б міжнародним порівнянням соціально-економічних груп на рівні 2 (зокрема, проблема полягає в незадовільному кодуванні ISCO на рівні 4-го знаку в деяких країнах-учасниках: чим нижчий рівень, на якому потрібно класифікувати клас, тим більша потреба в детальних кодах ISCO). Попри те певні країни вже використали SEG у своїх національних дослідженнях, наприклад, у процесі валідації ESeC. Однак, щоб можна було широко застосовувати класифікацію на рівні SEG у міжнародній практиці, належить подолати низку проблем, зокрема забезпечити регулярне здійснення великих порівняльних проектів і детальне кодування заняття.

Проблема одиниці класового аналізу. У проекті ESeC широко обговорюють питання, що є релевантною одиницею аналізу — індивід чи сім'я, а також проблему «похідного» класу (derived class) і правила визначення класу на рівні домогосподарства (Rose & Harrison, 2010b).

Правила класифікації ESeC на рівні індивіда. Респонденти, що не мали на момент опитування оплачуваної роботи («інші безробітні» в SEG 01, «неоплачувані домашні працівники» в SEG 02, «військовослужбовці» в SEG 03 та «неактивні особи» в SEGs 04–08), не розподіляються автоматично у той чи інший клас. Їх можна класифікувати у два способи: 1) на підставі їхньої останньої основної роботи або 2) виходячи з класу іншого члена домогосподарства.

Правила класифікації класу на рівні домогосподарства (household level rules). Особи, що потрапили до SEG 01–08 і 00, можуть бути розподілені за класами їхніх домогосподарств. Для цього автори запропонували правила ієрархії/домінування для ESeC. Так, традиційно одиницею класової структури (іноді іменованою одиницею аналізу) виступала подружня сім'я/домогосподарство, а не індивід; тобто члени домогосподарства, що проживають разом, розглядалися як такі, що мають єдину класову позицію. Відомо, що й сьогодні власна класова позиція індивіда може справляти менший вплив на його життєві шанси, ніж позиція іншого члена сім'ї (див., напр.: (Vagero, 2000; Erikson, 2005)); члени сім'ї поділяють єдину «класову долю», оскільки саме сім'я залишається головним осередком, що ухвалює рішення як щодо споживання, так і щодо участі на ринку праці (див.: (Erikson & Goldthorpe, 1992, pp. 232–239)). Виходячи з такого підходу, треба мати можливість присвоювати всім членам сім'ї «сімейне» значення ESeC, тобто ідентифікувати «похідний» клас. Для цього необхідно визначити *головного/референтного члена домогосподарства* (a household reference person), що вважається непростою справою. У минулому (аж до кінця XX

(наприклад, зайнятість у державному чи приватному секторі) та в різних галузях економіки, де відносини зайнятості можуть зазнавати різноманітного історичного та культурного розвитку (зразок таких схем див. у: (Симончук, 2016b)).

століття) загальноприйнятим розв'язанням цієї проблеми був вибір одного члена сім'ї (зазвичай годувальника-чоловіка) і розгляд його класу як підставового для всіх членів домогосподарства. Пізніше багато хто з дослідників, зокрема (Sørensen, 1994), визнали це правило застарілим (передусім у зв'язку з розширенням присутності заміжніх жінок на ринку праці та збільшенням числа сімей із матерями-одиначками) і почали виступати або за визнання індивіда одиницею класового аналізу, або за вироблення інших (грунтованих не на гендері) способів визначення класу домогосподарства.). Натомість інші, наприклад (Erikson & Goldthorpe, 1992), продовжували наполягати на визнанні провідної позиції чоловіка в домогосподарстві як і надалі релевантній стратегії.

Для визначення глави домогосподарства розробили й застосовують альтернативні *правила визначення класу домогосподарства*. (1) Головною особою домогосподарства можна визнати домовласника з найвищим доходом (highest income householder) — особу, відповідальну (як таку, що робить головний внесок) за володіння житлом або його оренду; у разі сумісного домоволодіння / рівного внеску — особу з найвищим доходом (chief income earner); а якщо і доходи рівні, то найстаршого члена сім'ї. (2) Підхід «домінування» в якості головного члена домогосподарства розглядає особу, що домінує на ринку праці (Erikson, 1984). У проєкті ESeC запропоновано певні правила визначення класової позиції сім'ї. Якщо лише один член домогосподарства має оплачувану роботу, то вона стає підставою для визначення сімейного класу. Якщо в домогосподарстві присутні два покоління, і кожен має зайнятість, перевагу віддають старшому поколінню. У разі, коли кожен із членів старшого покоління має заняття і ці позиції різняться (тобто належать до різних класових категорій індивідуального рівня), необхідно дійти рішення про кожен можливий варіант поєднання різних робочих місць, яке може справляти «найбільший вплив на ідеологію, відносини, поведінку та моделі споживання членів сім'ї» (Erikson, 1984, р. 504). Загальноприйнято вважати, що вищі кваліфікації домінують над нижчими; нефізична праця — над фізичною; самозайнятість — над найманою працею; роботодавці — над найманими працівниками; професійна робота — над усіма іншими формами роботи; нарешті, активні домінують над неактивними. Хоча описані правила домінування впливають із численних і давно відомих результатів досліджень класу і життєвих шансів, наприклад (Erikson, 1984, pp. 507–511), їх слід перевірити на національних масивах у перебігу досліджень з конструктивною валідністю для кожної країни⁴⁵. (3) Названі вище правила домінування застосовно до визначення сімейного класу на підставі характеристик одного з членів домогосподарства є більш-менш загальноприйнятими. Дискусійним залишається питання про можливість якоїсь «сумісної»

⁴⁵ Соціологи Інституту філософії НАНУ під керівництвом Вілена Чорноволенка (Чорноволенко, 1984), дискутуючи з цього питання на межі 1970–1980-х років, дійшли висновку, що при відтворенні структури трудової зайнятості дітьми подружньої пари значущим є вищий освітній та посадовий статус одного з членів сім'ї — байдуже, чоловіка чи дружини.

класифікації; багато дослідників, зокрема (Erikson, 1984), не вбачають сенсу в якому-небудь середньому індексі індивідуальних класових позицій членів домогосподарства (наприклад, якщо чоловік в ESeC відноситься до класу 2, а дружина — до класу 6, тоді їхній «середній» сімейний клас 4). Запропоновано різні підходи до такої сумісної класифікації, проте їх складно поєднувати з концепціями, на яких побудовано ESeC (критику підходів див.: (Marshall, 1997; Erikson & Goldthorpe, 1992, p. 238)).

Роуз і Гарисон найбільш практичним (простим, дешевим і придатним для більшості масивів) рішенням для ідентифікації головного члена домогосподарства називають використання методу, що поєднує врахування відповідальності за житло, найвищого доходу та віку. Втім, найадекватнішим для ESeC вони вважають розроблення правил домінування, щоправда, визнаючи, що цей метод дорого коштує і пов'язаний з обмеженнями: його використання передбачає наявність масивів, які містять повну інформацію про зайнятість усіх членів домогосподарства.

Операціоналізація ESeC. Автори відзначають, що ESeC, як і будь-яка категоріальна класифікація соціально-економічних позицій на підставі відносин зайнятості (тобто «порожніх місць», а не індивідів), є концептуальною конструкцією. Для її перевтілення в емпіричний інструмент потрібний алгоритм, що перетворює конкретні заняття та статуси зайнятості у класові категорії (у ESeC його іменують «класовою матрицею» — class matrix for ESeC). Згідно з цим алгоритмом, конкретних респондентів можна розподілити по «порожніх місцях» позицій на підставі інформації про їхню зайнятість. Прагнучи широкого емпіричного застосування ESeC, її автори виходили з того, що її конструювання має передбачати невелику кількість змінних стосовно зайнятості, зазвичай стандартно представлених у національних і міжнародних проектах. Класифікація операціоналізована у трьох формах/варіантах залежно від наявності в певному масиві необхідних змінних — повна (full), скорочена (reduced) і спрощена (simplified).

Для *повної форми* операціоналізації ESeC необхідні такі змінні: заняття, статус зайнятості, розмір підприємства і позиція на ринку праці. *Заняття* (ключовий будівельний блок у вимірюванні соціального класу) визначається за допомоги Міжнародної стандартної класифікації занять ISCO-88 (COM), заведеної на рівні третього знаку. *Статус зайнятості* диференційований на підставі гармонізованої змінної Міжнародної класифікації статусу зайнятості (ICSE-93) на чотири категорії — наймані працівники, роботодавці, самозайняті та неоплачувані сімейні працівники. Змінна «*кількість найманих працівників*», необхідна для розрізнення великих і малих роботодавців, ґрунтується на простому правилі, прийнятому в ISCO для кодування роботодавців: наявність 10+ і 1–9 працівників відповідно. Змінна «*позиція на ринку праці*» фіксує наявність/відсутність керівного статусу для розрізнення менеджерів/супервайзерів і працівників, що не мають функцій управління чи контролю. У матриці кожній комбінації заняття, статусу зайнятості та розміру підприєм-

ства присвоюють клас ESeC⁴⁶. У разі, коли масив не містить всієї необхідної інформації, використовується *спрощена форма* ESeC (розроблена для масивів, де є тільки дані ISCO) або *скорочена форма* (наприклад, якщо в масиві змінна статусу зайнятості складається з меншої кількості категорій чи відсутня інформація про розмір підприємства і наявність/відсутність керівного статусу). (Інструкція, матриця і синтаксиси для конструювання класів доступні для користувачів на сайті проекту ESeC: <https://www.iser.essex.ac.uk/archives/ESeC/matrices-and-syntax>.)

Класифікація незайнятих. Поряд із тим, згідно з ESeC можуть бути класифіковані не тільки респонденти, що працюють на момент опитування, а й велика частина осіб, що не мають оплачуваної роботи на даний час (безробітні, пенсіонери, особи, що ведуть домогосподарство, інваліди), але мали її раніше. Класову позицію таких респондентів прийнято класифікувати відповідно до їхньої останньої основної роботи⁴⁷. Винятком із цього правила є студенти стаціонарної форми навчання й особи, що ніколи не працювали, та безробітні впродовж тривалого часу (більш як шість місяців). Їхню класову позицію можна розглядати в термінах класу їхньої сім'ї (принципи його ідентифікації *див. вище*).

Варіанти групування ESeC. Автори схеми очікують, що найчастіше запитуваною в дослідженнях буде *10-класова версія* ESeC, проте відзначають, що вона може бути як агрегована, так і дезагрегована. До агрегованих версій звертаються або у зв'язку з дослідницькими цілями, або у разі відсутності в масиві певної інформації (наприклад, про статус зайнятості або положення на ринку праці). 10-класову ESeC можна звести до 6, 5 чи 3 класових категорій (див. табл. 2.16). У *6-класовій моделі* класи 1 і 2 об'єднуються у клас 1 «саларіат»; класи 3 і 6 — у клас 2 «допоміжні працівники»; класи 4 і 5 утворюють єдиний клас 3 «дрібні роботодавці та самозайняті»; клас 7 стає класом 4; клас 8 — класом 5; клас 9 — класом 6. Для створення *5-класової моделі* класи 5 і 6 у попередній моделі об'єднуються в один клас «технічні та рутинні заняття нижчого рівня». У *3-класовій моделі* 10 класів агрегуються так: класи 1 і 2 — «саларіат»; 3, 4, 5 і 6 — «проміжний клас»; 7, 8 і 9 — «робітничий клас». Клас 10 (за необхідності) можна включати як додатковий до будь-якої з моделей. (Автори звертають увагу на те, що клас 10 не є кодом-«звалищем» (dump code) для випадків, які не можна класифікувати інакше.)

10-класова схема може бути й дезагрегованою: якщо аналітикові необхідно ідентифікувати сільськогосподарських працівників окремо від інших, класи 8

⁴⁶ У таблиці класової матриці коди ISCO розташовані в рядках (r), а значення статусу зайнятості і розміру підприємства — у стовпцях (c). Класи розподілені для кожного (r) в комбінації із (c) і задаються у клітинках. На підставі матриці створено синтаксис SPSS, доступний дослідникам для конструювання класів із даних про заняття, статус зайнятості та розмір підприємства в конкретному масиві.

⁴⁷ Для цього всі запитання, призначені для конструювання ESeC, сформульовані особливим чином, наприклад: «Як називається (називалася) Ваша посада на основній роботі?»; «Скільки у Вас працює (працювало) найманих працівників, якщо такі є (були)?»

і 9 слід підрозділити на 8a і 8b, 9a і 9b, де підкласи 8b і 9b призначені відповідно для кваліфікованих і некваліфікованих сільськогосподарських працівників (табл. 2.15). (При цьому групи ISCO 600 і 610–613, 614–615 переходять до 8b, а 920 і 921 утворюють клас 9b.)

Таблиця 2.16. Різновиди агрегації класів у схемі ESeC

10-класова ESeC	6-класова ESeC	5-класова ESeC	3-класова ESeC
(1) Великі роботодавці, професіонали, адміністратори та менеджери вищого рівня	(1) Саларіат	(1) Саларіат	(1) Саларіат
(2) Професіонали, адміністратори та менеджери нижчого рівня, супервайзери й технічні спеціалісти вищого рівня			
(3) Допоміжні заняття середнього рівня	(2) Допоміжні працівники	(2) Допоміжні працівники	(2) Проміжний клас
(4) Дрібні роботодавці та самозайняті працівники	(3) Дрібні роботодавці та самозайняті	(3) Дрібні роботодавці та самозайняті	
(5) Роботодавці та самозайняті працівники в сільському господарстві			
(6) Супервайзери й технічні спеціалісти нижчого рівня	(2) Допоміжні працівники	(2) Допоміжні працівники	(3) Робітничий клас
(7) Заняття нижчого рівня у сфері послуг, торгівлі та офісної роботи	(4) Заняття нижчого рівня у сфері послуг, торгівлі та офісної роботи	(4) Заняття нижчого рівня у сфері послуг, торгівлі та офісної роботи	
(8) Технічні заняття нижчого рівня	(5) Технічні заняття нижчого рівня	(5) Технічні й рутинні заняття нижчого рівня	
(9) Рутинні заняття	(6) Рутинні заняття		
(10) Особи, що ніколи не працювали, та безробітні впродовж тривалого часу	(0) Особи, що ніколи не працювали, та безробітні впродовж тривалого часу	(0) Особи, що ніколи не працювали, та безробітні впродовж тривалого часу	(0) Особи, що ніколи не працювали, та безробітні впродовж тривалого часу

Джерело: складено на підставі: (Rose, Harrison, & Pevalin, 2010, table 1.2).

Валідизація схеми. Поряд із розробленням концептуальних та операціональних засад важливою частиною проекту зі створення нової класифікації соціального класу була її валідизація (результати відповідних досліджень подані й детально обговорені в: (Rose & Harrison, 2010b, part III, IV)). Розробники ESeC налаштовані на широке міжнародне застосування схеми й запрошують усіх зацікавлених осіб до її використання на національних базах даних і валідизації (для визначення особливостей розподілу занять по класах і відносин зайнятості в кожній країні). Для використання цієї класифікації у вітчизняній дослідницькій практиці необхідно провести дослідження *критеріальної валідності* (criterion validation), щоб переконатися в ефективності ESeC як інструменту вимірювання відносин зайнятості, та *конструктивної валідності* (construct validation), щоб вивчити її ефективність як описової й пояснювальної змінної структурування життєвих шансів.

Проекти з валідизації ESeC вже здійснено у низці країн, зокрема: італійські дослідники вивчили зв'язок класів ESeC і ризиків безробіття в чотирьох країнах Європейського Союзу (Lucchini & Schizzerotto, 2010), а також зв'язок класового походження та освітніх нерівностей (Barone, Schizzerotto, & Barone, 2010); вчені з Ірландії проаналізували впливи класу на бідність і депривацію (Watson, Whelan, & Maitre, 2010); у Данії ESeC було використано для опису соціально-економічних нерівностей в охороні здоров'я (Kunst & Roskam, 2010); у Швеції досліджували ефективність ESeC і EGP в поясненні відмінностей у зростанні заробітної плати (Bihagen & Neramo, 2010). Результати п'яти названих вище досліджень показали, що 1) ESeC має належну критеріальну валідність і, відповідно, адекватно вимірює відносини зайнятості, 2) вона має також високу конструктивну валідність, продемонструвавши в багатьох державах-членах ЄС правдоподібні зв'язки з такими ключовими змінними, як дохід, бідність, депривація, ризики безробіття, нерівність у сфері здоров'я та освіти. На підставі цих результатів зроблено висновок, що ESeC є адекватним інструментом для порівняльного класового аналізу.

Загально визнаною є складність побудови міжнародно зіставних і гармонізованих інструментів, оскільки вони мають гарантувати еквівалентне відображення певних теоретичних концептів для різних країн. Міжкраїнні відмінності в емпіричних показниках концепту можуть пояснюватися відмінностями в історичних традиціях, інституційних або культурних особливостях конкретних сфер. Наприклад, національні податкові законодавства часто по-різному визначають межі між роботодавцями, самозайнятими і найманими працівниками; трудові кодекси справляють різний вплив на відносини зайнятості загалом і конкретних груп працівників зокрема; частка державного сектору і держслужбовців у робочій силі відчутно варіює в різних країнах; різняться й контрактні умови для позицій менеджерів, супервайзерів і працівників-виконавців. Крім того, відмінності в національних традиціях вимірювання різних показників можуть додатково призводити до систематичних помилок відображення концептів. Проте після проведення досліджень валідності автори впевнені, що ESeC добре працює як порівняльний інструмент класового аналізу, і закликають до розроблення її національних версій. Деякі дослідники вислов-

люють думку, що ESeC уже є релевантною національною класифікацією класу, але рекомендують попередньо здійснити валідизаційні дослідження для врахування локальних особливостей у відносинах зайнятості; як зразок див.: (Lambert, 2008).

ESeC розроблена й валідизована для старих країн-членів ЄС, проте автори вважають виправданим її використання для порівняльних цілей і в країнах Східної та Центральної Європи (Rose & Harrison, 2010a, pp. 276–280). Як аргументи наводять результати досліджень про схожість розподілу EGP-класів в Угорщині, Польщі та Великій Британії (Evans & Mills, 1999), а конструктивної валідності ESeC — у країнах Східної Європи при вивченні нерівностей щодо здоров'я (Eikemo, Kunst et al., 2008) і впливу рівня освіти на клас у семи постсоціалістичних країнах (Угорщині, Чехії, Словаччині, Польщі, Словенії, Естонії та Україні) (Bukodi, 2010). Національна версія ESeC вже розроблена для Угорщини з урахуванням відмінностей у «значеннях» деяких занять у місцевому контексті й перебуває у процесі розроблення для Естонії та інших балтійських країн.

Класова структура порівнюваних країн згідно з ESeC. У наведеному нижче порівнянні класових позицій використано 9-класову версію ESeC, згруповану потім у 4 класи. За одиницю дослідження взято зайняте населення — респондентів, що мають на момент опитування оплачувану роботу. Емпіричною базою слугують агреговані дані чотирьох хвиль проекту ESS 2005–2011 років. Таблиці 2.17 і 2.18 містять дані як окремо щодо 21 країни, так і в згрупованому вигляді — середні показники щодо східно- і західноєвропейських країн.

Згідно з ESeC, головні відмінності у класових портретах зайнятого населення постсоціалістичних і західних країн виявляються в розподілі позицій найманих працівників. Так, частка зарплати (класи 1 і 2) в постсоціалістичних країнах оцінюється наближено до третини зайнятого населення — в Україні (37%), Росії (32%) і країнах Східної Європи (30%), що досить близько до середнього показника у західних країнах (36%). Проте цей усереднений показник радше маскує істотні відмінності всередині цього угруповання: питома вага зарплати в найрозвиненіших країнах Західної Європи (Нідерланди, Бельгія, Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Швейцарія, Велика Британія) становить 40–50%, що вдвічі більше, ніж у країнах Південної Європи (Іспанія, Португалія, Греція) — 19–24%. Та сама картина виявляється стосовно проміжного класу (класи 3 і 6): у постсоціалістичних країнах його частка сягає 13–15%, що близько до значень у Південній Європі (13–14%), але в півтора раза менше, ніж у розвинених західних країнах (21–28%). Натомість робітничий клас (класи 7, 8 і 9) у постсоціалістичних країнах (41–47%) представлений майже так само, як в Іспанії та Португалії (40–51%), що вдвічі більше, ніж у розвинених країнах Західної Європи (20–37%). Окрім відмінностей за питомою вагою в багатьох країнах різняться і внутрішній склад робітничого класу: якщо в постсоціалістичних частки працівників технічних занять (клас 8) і занять у сфері послуг і торгівлі (клас 7) приблизно рівні, то в більшості розвинених країн Західної Європи співвідношення в 1,5–2 рази вище на користь занять класу 7.

Таблиця 2.17. Класова структура зайнятого населення постсоціалістичних країн згідно з Європейською соціально-економічною класифікацією (ESeC) у 2005–2011 роках, %*

Клас	Україна	Росія	Країни Східної Європи	У тому числі					
				Польща	Угорщина	Болгарія	Словенія	Словаччина	Естонія
Саларіат, у тому числі:	36,7	32,4	30,3	30,0	27,4	30,1	36,6	34,9	34,9
(1) Великі роботодавці, професіонали, адміністратори та менеджери вищого рівня	13,1	13,5	11,1	11,0	9,5	11,2	14,6	11,0	15,9
(2) Професіонали, адміністратори та менеджери нижчого рівня, супервайзери й технічні спеціалісти вищого рівня	23,6	18,9	19,2	19,0	17,9	18,9	22,0	23,9	19,0
Проміжний клас, у тому числі:	13,9	15,2	14,6	14,1	15,2	11,9	24,5	16,2	14,6
(3) Допоміжні заняття середнього рівня	6,5	7,6	7,8	7,3	10,3	7,3	8,4	8,5	5,4
(6) Супервайзери й технічні спеціалісти нижчого рівня	7,4	7,6	6,8	6,8	4,9	4,6	16,1	7,7	9,2
Дрібна буржуазія, у тому числі:	7,0	5,3	14,0	17,3	7,9	8,2	7,4	11,3	6,4
(4) Дрібні роботодавці та самозайняті працівники	6,8	5,2	8,3	8,6	7,1	7,6	6,7	10,9	5,6
(5) Роботодавці та самозайняті працівники в сільсько-муніципальному господарстві	0,2	0,1	5,7	8,7	0,8	0,6	0,7	0,4	0,8
Робітничий клас, у тому числі:	42,4	47,1	41,1	38,6	49,3	50,1	31,5	37,7	44,1
(7) Заняття нижчого рівня у сфері послуг, торгівлі та офісної роботи	11,3	13,8	9,8	9,3	11,8	13,6	7,2	7,7	9,1
(8) Технічні заняття нижчого рівня	11,2	13,9	12,8	12,1	16,5	12,0	10,4	11,7	13,6
(9) Рутинні заняття	19,9	19,4	18,5	17,2	21,0	24,5	13,9	18,3	21,4
Загалом	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Кількість респондентів	3310	3966	11322	3957	3441	2625	2963	3371	3578

* Дані розраховано для зайнятих респондентів (npastis = 1) і зважено щодо окремих країн на dweight, а щодо груп країн — на weight2=dweight*rweight.

Джерело: агреговані дані проекту ESS 2005–2011 років.

2.5. Європейська соціально-економічна класифікація (ESeC)

Таблиця 2.18. Класова структура зайнятого населення країн Західної Європи згідно з Європейською соціально-економічною класифікацією (ESeC) у 2005–2011 роках, %*

Клас	Країни Західної Європи	У тому числі												
		Бельгія	Нідерланди	Данія	Норвегія	Швеція	Фінляндія	Швейцарія	Франція	Німеччина	Велика Британія	Іспанія	Португалія	Ірландія
Саларіат, у тому числі:	36,5	44,2	51,4	43,3	42,1	41,7	39,9	42,1	35,4	37,3	39,2	24,1	19,0	21,2
(1) Великі роботодавці, професіонали, адміністратори та менеджери вищого рівня	13,9	16,2	19,5	17,5	13,1	16,7	17,5	14,9	13,6	13,8	15,9	10,1	6,0	8,7
(2) Професіонали, адміністратори та менеджери нижчого рівня, супервайзери й технічні спеціалісти вищого рівня	22,6	28,0	31,9	25,8	29,0	25,0	22,4	27,2	21,8	23,5	23,3	14,0	13,0	12,5
Проміжний клас, у тому числі:	21,5	20,0	28,6	22,2	23,1	18,9	12,7	23,9	23,4	23,5	21,1	20,3	14,5	13,2
(3) Допоміжні заняття середнього рівня	11,3	9,5	8,7	10,9	9,7	10,4	7,3	11,6	15,2	12,4	8,5	11,4	8,0	7,7
(6) Супервайзери й технічні спеціалісти нижчого рівня	10,2	10,5	19,9	11,3	13,4	8,5	5,4	12,3	8,2	11,1	12,6	8,9	6,5	5,5
Дрібна буржуазія, у тому числі:	10,3	9,2	8,2	7,2	8,5	7,8	11,0	10,9	6,4	8,3	10,9	15,4	15,5	32,1
(4) Дрібні роботодавці та самозайняті працівники	8,9	8,2	6,9	6,4	7,0	6,6	8,1	8,1	5,5	7,5	10,0	13,5	13,5	21,8
(5) Роботодавці та самозайняті працівники в сільсько-муніципальному господарстві	1,4	1,0	1,3	0,8	1,5	1,2	2,9	2,8	0,9	0,8	0,9	1,9	2,0	10,3
Робітничий клас, у тому числі:	31,7	26,8	19,9	27,2	26,3	31,6	36,4	23,0	34,8	29,0	28,7	40,2	51,1	33,5
(7) Заняття нижчого рівня у сфері послуг, торгівлі та офісної роботи	10,4	7,0	7,6	9,2	11,6	14,0	11,3	6,8	12,2	8,6	11,8	9,9	13,5	10,6
(8) Технічні заняття нижчого рівня	7,8	5,9	4,5	6,7	6,1	6,3	11,2	6,9	8,1	9,4	3,8	10,5	14,4	7,9
(9) Рутинні заняття	13,5	13,9	7,8	11,3	8,6	11,3	13,9	9,3	14,5	11,0	13,1	19,8	23,2	15,0
Загалом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Кількість респондентів	68462	4344	4915	4237	5277	5408	5105	5053	4663	6932	5880	4820	4532	4312

* Дані розраховано для зайнятих респондентів (npactive = 1) і зважено щодо окремих країн на dweight, а щодо груп країн — на weight2=dweight*rweight.

Джерело: агреговані дані проекту ESS 2005–2011 років.

Підбиваючи підсумок класового розподілу найманих працівників, для більшої виразності відмінностей розглянемо співвідношення середніх класів (саларіат і проміжний клас) і робітничого класу. В Україні це співвідношення становить 51% : 42%, у Росії — 48% : 45%, у країнах Східної Європи — 45% : 41%, тобто класові позиції середнього класу з невеликою різницею переважають над позиціями робітничого класу. Натомість у країнах Західної Європи навіть у середньому це співвідношення значно більше на користь середнього класу — 58% : 32%. Ще виразнішим є це переважання в розвинених країнах: 80% : 20% — в Нідерландах, 65% : 27% — у Бельгії, Данії, Норвегії та Швейцарії. А от у Південній Європі спостерігається паритет позицій середнього і робітничого класів, як у постсоціалістичних країнах: 44% : 40% — в Іспанії, 34% : 34% — у Греції й навіть переважання позицій робітничого класу — 34% : 51% — у Португалії.

Істотні відмінності виявляються і за питомою вагою дрібної буржуазії (класи 4 і 5) серед зайнятого населення порівнюваних країн. Її частка в Україні (7%) та Росії (5%) удвічі менша, ніж у середньому в країнах Східної Європи (14%), де, щоправда, співвідношення дрібних роботодавців і самозайнятих не є рівномірним: у Польщі (17%) та Словаччині (11%) вона в 2,5 раза вища, ніж в Угорщині (8%) та Словенії (7%). Питома вага дрібної буржуазії відчутно варіює і в західних країнах: у найрозвиненіших вона становить 7–8%, а в країнах Південної Європи — 15–32%.

Зв'язок ESeC-класів і гендеру. Порівняння гендерного профілю класової структури України, Росії, низки східно- і західноєвропейських країн свідчить, що класові позиції, ідентифіковані відповідно до ESeC, гендерно сегреговані в усіх порівнюваних країнах (табл. 2.19). У саларіаті нижчого рівня (клас 2) в 1,5–2 рази переважають жінки, а вищого рівня — чоловіки, але тільки в західних країнах, а в постсоціалістичних виявляється гендерний паритет, що видається несподіваним (у EGP-схемі у верхньому службовому класі I чоловіки домінували в усіх країнах (Симончук, 2007)). У проміжному класі позиції є гендерно несиметричними: жінки у 5 разів частіше представлені в допоміжних заняттях середнього рівня (клас 3), а чоловіки — в 1,5–2 рази серед супервайзерів і технічних спеціалістів нижчого рівня (клас 6). Позиції дрібних роботодавців і самозайнятих (класи 5 і 6) удвічі частіше посідають чоловіки. Робітничий клас у рамках ESeC є гендерно неоднорідним: заняття нижчого рівня у сфері торгівлі, послуг та офісної роботи (клас 7) у 2–3 рази частіше є жіночими, а технічні (клас 8) більш як у 4 рази і рутинні (клас 9) у 1,5 раза (в постсоціалістичних країнах) частіше є чоловічими.

Отже, ESeC є новим перспективним аналітичним інструментом для порівняльного аналізу соціально-економічної нерівності. Її перевагами вважають концептуальну строгість (вона різнобічніше обґрунтована, ніж більшість інструментів у царині соціальних наук, і спирається на новітні дані про відносини зайнятості), надійність (підтвердження результатами досліджень критері-

альної та конструктивної валідності), гнучкість (її ієрархічна структура дає змогу проводити аналіз соціально-економічних груп за класами, а наявність повної та спрощеної форм уможливорює її конструювання в багатьох масивах), доступність і порівнянність (вона сконструйована на підставі відносно невеликої кількості гармонізованих змінних), широке охоплення різних груп населення (не тільки зайнятого, а й незайнятого), задокументований характер (процес створення і перевірки відкритий для громадськості), зручність для користувачів (усі похідні матриці та синтаксиси наявні у відкритому доступі) (Rose & Harrison, 2006). Автори цілком певні, що використання стандартизованого інструменту сприятиме кращому розумінню соціальних процесів, а отже, розробленню чіткіших практичних рекомендацій політичним і державним колам, а також дасть змогу окреслити нові цілі та можливості порівняльного класового аналізу.

Таблиця 2.19. Гендерний профіль класової структури зайнятого населення порівнюваних країн згідно з ESeC у 2005–2011 роках, %*

Клас	Україна		Росія		Країни Східної Європи		Країни Західної Європи	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Саларіат, у тому числі:	29,8	42,9	25,9	38,4	25,5	36,1	36,9	36,0
(1) Великі роботодавці, професіонали, адміністратори та менеджери вищого рівня	12,5	13,6	14,6	12,4	10,7	11,6	17,1	10,1
(2) Професіонали, адміністратори та менеджери нижчого рівня, супервайзери й технічні спеціалісти вищого рівня	17,3	29,3	11,3	26,0	14,8	24,5	19,8	25,9
Проміжний клас, у тому числі:	11,7	15,8	11,9	18,5	12,3	17,3	18,5	25,1
(3) Допоміжні заняття середнього рівня	1,9	10,5	2,1	12,8	3,0	13,5	5,7	18,1
(6) Супервайзери й технічні спеціалісти нижчого рівня	9,8	5,3	9,8	5,7	9,3	3,8	12,8	7,0
Дрібна буржуазія, у тому числі:	9,2	4,9	7,8	2,9	16,8	10,6	13,2	6,8
(4) Дрібні роботодавці та самозайняті працівники	8,9	4,8	7,7	2,8	10,6	5,5	11,2	6,1
(5) Роботодавці та самозайняті працівники в сільському господарстві	0,3	0,1	0,1	0,1	6,2	5,1	2,0	0,7

Закінчення таблиці 2.19

Клас	Україна		Росія		Країни Східної Європи		Країни Західної Європи	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Робітничий клас, у тому числі:	49,3	36,5	54,4	40,2	45,3	36,1	31,5	32,0
(7) Заняття нижчого рівня у сфері послуг, торгівлі та офісної роботи	7,3	14,9	7,0	20,2	6,1	14,3	4,9	17,0
(8) Технічні заняття нижчого рівня	18,3	4,9	22,2	6,1	19,4	4,9	12,7	1,9
(9) Рутинні заняття	23,7	16,7	25,2	13,9	19,8	16,9	13,9	13,1
Загалом	100	100	100	100	100	100	100	100
Кількість респондентів	1554	1755	1919	2049	6133	5182	37327	31133

* Дані розраховано для зайнятих респондентів ($m_{nactic} = 1$) і зважено щодо окремих країн на $dweight$, а щодо груп країн — на $weight2=dweight*pweight$.

Джерело: агреговані дані проекту ESS 2005–2011 років.

Обговорюючи перспективи проекту, автори формулюють такі завдання на майбутнє: 1) розробити рівень 2 ESeC (соціально-економічних груп) для більшої гнучкості та ефективності класифікації як інструменту, 2) перевірити правила домінування при визначенні похідного класу, 3) провести додаткові дослідження валідності класифікації, особливо для країн Центральної та Східної Європи, 4) сприяти розробленню національних матриць ESeC, фіксуючи відмінності відносин зайнятості в певних заняттях у різних країнах, 5) переглянути матрицю і синтаксис ESeC на підставі ISCO-08 (що становить фундаментальне завдання).

ESeC, безумовно, є для українських дослідників перспективним інструментом вимірювання соціального класу не лише в міжнародному плані (для порівняння України з європейськими країнами), а й у локальному (в якості національної класифікації у статистиці). Порівняльні дані свідчать про близькість профілів, визначених відповідно до ESeC класових структур України, Росії та східноєвропейських країн. Водночас фіксуються принципові відмінності постсоціалістичних країн від економічно розвинених країн Західної Європи: головним чином менша частка позицій середніх класів (саларіату та проміжного класу) і поряд із тим більша — робітничого класу, особливо індустріального (попри безперервне скорочення з 1990-х років його питома вага все ще більша, ніж у розвинених західних країнах). Слід зазначити також схожість гендерних профілів класової структури порівнюваних постсоціалістичних країн. Однак наразі такий аналіз має попередній характер, оскільки для коректного використання необхідно здійснити дослідження валідності української версії ESeC.

2.6. Генералізація уявлень про класову структуру

Розглянуті вище концептуальні засади чотирьох авторитетних класових схем та їх операціональні версії дають змогу виявляти й описувати особливості класової структури різних країн. Однак прагнення подати узагальнену порівняльну картину класової структури України на тлі постсоціалістичних і розвинених західних країн наражається на низку труднощів. Оскільки схеми включають різні набори класових категорій і, відповідно, їх дані неможливо прямо зіставити⁴⁸, для досягнення такої мети передбачалося звести ці набори в укрупнені групування. Як відомо, у сучасних капіталістичних суспільствах ідеться про два основні класи — власників і найманих працівників; останніх, своєю чергою, зазвичай диференціюють на середній клас і робітничий клас. Проте, як виявилось, таке групування теж проблематичне: автори названих схем здійснюють операціоналізацію основних класів по-різному, крім того, варіюють і їхні власні версії (табл. 2.20). Очевидно, що у зв'язку з відмінностями операціоналізації частка цих класів також варіює. Мені видавалося важливим зіставити ці схеми щодо операціоналізації великих класових угруповань і показати, як вибір теоретичних та операціональних засад впливає на відсотковий розподіл класів (табл. 2.21).

Розпочнімо з *класу власників*, який автори класових схем концептуально визначають аналогічним чином, але операціоналізують по-різному. Райт подає його як сформований із трьох класових положень — капіталістів, дрібних роботодавців і самозайнятих. Сукупна частка їх становить в Україні 7%, у Росії — 5%, у східноєвропейських країнах — 19%, у західноєвропейських — 18%. У EGP-схемі клас власників виявляється розподілений між вищим службовим класом I (де великі власники об'єднані з висококваліфікованими менеджерами і професіоналами, а тому не доступні для самостійного аналізу) і IV класом (представленим різними групами дрібної буржуазії). Частка дрібної буржуазії (IV), що вважається найбільшою мірою представленою в суспільстві класом власників, становить у порівнюваних країнах відповідно 8%, 6%, 15% і 10%. (В ESeC-схемі класи власників операціоналізовані аналогічно до EGP-схеми і, відповідно, мають близький розподіл.) Еспін-Андерсен розміщує власників у два сектори своєї схеми (аграрний і фордистський) і диференціює їх на дрібну буржуазію, великих і середніх власників; щоправда, дві останні категорії, як і у випадку EGP-схеми, об'єднані з менеджерами, що внаслідок окремих аналізів їх. У цій перспективі сумарна частка власників (фермерів і дрібної буржуазії) становить відповідно 1%, 0,4%, 6% і 3%. Таким чином, унаслідок відмінностей в операціоналізації класу власників в альтернативних схемах різною є і його частка. Зазначмо, що частка власників в Україні та Росії, згідно з даними, ґрунтованими на будь-якій із перспектив, значно нижча, ніж у середньому в країнах Східної та Західної Європи.

⁴⁸ Емпіричні збіги та відмінності між цими схемами докладно аналізуються у статті «Соціальний клас у Європі» (Leiflufsrud, Bison, & Jensberg, 2005, pp. 15–22).

Таблиця 2.20. Варіанти операціоналізації власників, середнього і робітничого класу

Модель влади/контролю Райта	Модель експлуатації Райта	ЕРР-схема (новебержанська версія)	ЕРР-схема (теорія контракту)	ЕСС-схема	Схема постіндустріального суспільства Еспін-Андерсена
ВЛАСНИКИ					
Капіталісти (понад 10 найманних працівників)	(1) Капіталісти (понад 10 найманних працівників)	IVa Самозайняті з найманними працівниками	IVa Самозайняті з найманними працівниками	(4) Дрібні роботодавці та самозайняті працівники	
Дрібні роботодавці (із 2–9 найманними працівниками)	(2) Дрібні роботодавці (із 2–9 найманними працівниками)	IVb Самозайняті без найманних працівників	IVb Самозайняті без найманних працівників	(5) Роботодавці та самозайняті працівники в сільському господарстві	(2a) Дрібна буржуазія (без найманних працівників)
Самозайняті (без найманних працівників)	(3) Самозайняті (без найманних працівників)	IVc Фермери та ін.	IVc Фермери та ін.	(1) Фермери	(1) Фермери
СЕРЕДНІЙ КЛАС					
Кваліфіковані менеджери	(4) Експерти-менеджери	I Службовий клас вищого рівня	I Службовий клас вищого рівня	(1) Саларіат вищого рівня	(2a) Менеджери і власники I
Некваліфіковані менеджери	(7) Кваліфіковані менеджери	II Службовий клас нижчого рівня	II Службовий клас нижчого рівня	(2) Саларіат нижчого рівня	(2a) Менеджери і власники II (1–3 найманні працівники)
Кваліфіковані супервайзери	(10) Некваліфіковані менеджери	IIIa Працівники рутинної нефізичної праці вищого рівня	IIIa Працівники рутинної нефізичної праці вищого рівня	(3) Допоміжні заняття середнього рівня	(2b) Офісні службовці
Некваліфіковані супервайзери	(5) Експерти-супервайзери	V Техніки нижчого рівня і супервайзери у сфері фізичної праці	V Техніки нижчого рівня і супервайзери у сфері фізичної праці	(6) Супервайзери і технічні спеціалісти нижчого рівня	(2b) Працівники сфери торгівлі
Кваліфіковані напіваавтономні працівники	(8) Кваліфіковані супервайзери	IIIb Працівники рутинної нефізичної праці нижчого рівня	IIIb Працівники рутинної нефізичної праці нижчого рівня		(3a) Професіонали
Некваліфіковані напіваавтономні працівники	(6) Експерти-професіонали (не менеджери і не супервайзери)				(3b) Технічні спеціалісти (3b) Напівапрофесіонали
РОБІТНИЧИЙ КЛАС					
	(11) Некваліфіковані супервайзери		IIIb Працівники рутинної нефізичної праці нижчого рівня	(7) Заняття нижчого рівня у сфері послуг, торгівлі та офісної роботи	(3c) Кваліфіковані працівники сфери послуг (3d) Некваліфіковані працівники сфери послуг
Кваліфіковані робітники	(9) Кваліфіковані робітники (не менеджери і не супервайзери)	VI Кваліфіковані працівники фізичної праці	VI Кваліфіковані працівники фізичної праці	(8) Технічні заняття нижчого рівня	(2c) Кваліфіковані працівники фізичної праці
Некваліфіковані робітники	(12) Некваліфіковані робітники (не менеджери і не супервайзери)	VIIa Напів- і некваліфіковані працівники фізичної праці	VIIa Напів- і некваліфіковані працівники фізичної праці	(9) Рутинні заняття	(2d) Некваліфіковані працівники фізичної праці
		VIIb Сільськогосподарські робітники	VIIb Сільськогосподарські робітники		(1) Сільськогосподарські робітники

Далі розгляньмо особливості диференціації класу найманих працівників, що становить більшість (за даними різних схем, 80–95%) зайнятого населення в порівнюваних країнах, на середній клас і робітничий клас. Проаналізуємо, як автори схем операціоналізують ці категорії і як це позначається на відсотковому розподілі їх у складі зайнятого населення.

Середній клас, як правило, підрозділяють за рівнем — на верхній і нижній. Порівняння демонструє великі збіги в теоретизуванні й розподілі стосовно першого й істотні розбіжності стосовно другого. Так, на теоретичному рівні і Райт, і Голдторп до *верхнього середнього класу* впевнено відносять висококваліфікованих менеджерів, супервайзерів і професіоналів, щоправда, операціоналізують його по-різному. Голдторп визначає їх головним чином на підставі заняття, тоді як Райт виходить з наявності керівних функцій, рівня автономії та кваліфікації. Крім того, Голдторп поміщає їх в один клас (службовий, або саларіат, диференційований за рівнями), а Райт — до різних (менеджерів, супервайзерів і професіоналів), але теж диференційованих за рівнями. Різні стратегії операціоналізації дають, відповідно, різні розподіли. Загальна частка службового класу в EGP-схемі становить в Україні 36%, у Росії — 35%, у східноєвропейських країнах — 33%, у західноєвропейських — 43%. (В ESeC-схемі питома вага саларіату — відповідно 37%, 32%, 30% і 37%.) У моделі влади Райта (модифікованій версії) сукупна частка кваліфікованих менеджерів, супервайзерів й напівавтономних працівників дорівнює, відповідно, 17%, 17%, 17% і 25%, а в моделі експлуатації — 21%, 20%, 17% і 23%. Щоб з'ясувати, яка класова модель є найближчою до реального розподілу, наприклад менеджерів, на думку Райта, потрібне проведення методологічних експериментів, спрямованих на порівняння наслідків різних операціональних практик (Wright, 2005c).

Проте найбільш дискусійним є питання з приводу операціоналізації *нижнього середнього та робітничого класів*. До якого з них слід відносити, наприклад, супервайзерів у сфері фізичної праці або працівників рутинної нефізичної праці? Головні відмінності виявляються стосовно останньої категорії. В інтерпретаціях Райта відмінність між фізичною і нефізичною працею розглядається як застарілий і неадекватний вимір для розуміння сучасного трудового життя (Wright, 1985, p. 157), тому в його перспективі ієрархія класових позицій нечутлива до диференціації ані за характером праці (фізична / нефізична), ані за секторальною ознакою (сільськогосподарська / індустріальна / сфера послуг або фордистська / постфордистська). Як наслідок, усі працівники низьких рівнів влади, автономії та кваліфікації, незалежно від характеру праці та сектору зайнятості, потрапляють в один — робітничий — клас⁴⁹. У класових схемах EGP, ESeC та Еспін-Андерсена, навпаки, передбачається, що розподіл за характером праці відображає інституціональні відмінності в життєвих перспективах і політичних орієнтаціях. Але якщо Еспін-Андерсен упевнено розрізняє класові позиції працівників фізичної і нефізичної праці, то версії EGP-схеми

⁴⁹ Вивчаючи зміни класової структури американського суспільства, Райт, утім, цілеспрямовано аналізує її в секторальному розрізі (Wright, 1997, pp. 104–111).

Таблиця 2.21. Варіанти операціоналізації власників, середнього і робітничого класу та відсотковий розподіл цих класів у порівнюваних країнах*

Україна	Модель експлуатації Райта			ЕГР-схема (неовербальська версія)			ЕГР-схема (теорія контрастів)			ЕЭС-схема			Схема постіндустріального суспільства Еспін-Андерсена												
	Росія	Україна	Європа	Росія	Україна	Європа	Росія	Україна	Європа	Росія	Україна	Європа	Росія	Україна	Європа										
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24		
ВЛАСНИКИ																									
Капіталісти (понад 10 найманих працівників)		(1) Капіталісти (понад 10 найманих працівників)			Іа Самозайняті з найманими працівниками			Іа Самозайняті з найманими працівниками			Іа Самозайняті з найманими працівниками			(4) Дрібні роботодавці та самозайняті працівники											
0,4	0,9	1,2	1,0	0,4	0,9	1,2	1,0	4,2	3,4	3,9	3,3	4,2	3,4	3,9	3,3	6,8	5,2	8,3	8,9						
Дрібні роботодавці (із 2–9 найманими працівниками)		(2) Дрібні роботодавці (із 2–9 найманими працівниками)			Ів Самозайняті без найманих працівників			Ів Самозайняті без найманих працівників			Ів Самозайняті без найманих працівників			(5) Роботодавці та самозайняті працівники в сільському господарстві			(2а) Дрібна буржуазія (без найманих працівників)								
3,4	2,7	5,4	5,9	3,4	2,7	5,4	5,9	3,2	1,8	4,8	4,9	3,2	1,8	4,8	4,9	0,2	0,1	5,7	1,4	0,5	0,1	0,4	1,1		
Самозайняті (без найманих працівників)		(3) Самозайняті (без найманих працівників)			Іс Фермери та ін.			Іс Фермери та ін.			Іс Фермери та ін.						(1) Фермери								
3,5	1,7	12,6	10,9	3,5	1,7	12,7	10,9	0,9	0,6	6,2	2,2	0,9	0,6	6,2	2,2										
Загалом		Загалом			Загалом			Загалом			Загалом			Загалом			Загалом			Загалом			Загалом		
7,3	5,3	19,2	17,8	7,3	5,3	19,3	17,8	8,3	5,8	14,9	10,4	8,3	5,8	14,9	10,4	7,0	5,3	14,0	10,3	1,0	0,4	6,4	2,9		
СЕРЕДНІЙ КЛАС																									
Кваліфіковані менеджери		(4) Експерти-менеджери			І Службовий клас вищого рівня			І Службовий клас вищого рівня			І Службовий клас вищого рівня			(1) Саларіат вищого рівня			(2а) Менеджери і власники І								
4,6	4,3	3,7	5,9	2,4	2,0	1,5	2,2	17,5	17,2	13,8	17,6	17,5	17,2	13,8	17,6	13,1	13,5	11,1	13,9	7,9	3,0	7,2	6,0		
Некваліфіковані менеджери		(7) Кваліфіковані менеджери			ІІ Службовий клас нижчого рівня			ІІ Службовий клас нижчого рівня			ІІ Службовий клас нижчого рівня			(2) Саларіат нижчого рівня			(2а) Менеджери і власники ІІ (1–3 наймани працівники)								
0,5	1,1	0,5	1,8	2,3	2,3	2,1	3,7	18,2	17,9	19,0	25,6	18,2	17,9	19,0	25,6	23,6	18,9	19,2	22,6	3,9	1,6	4,5	2,8		
Кваліфіковані супервайзери		(10) Некаваліфіковані менеджери			ІІІ Працівники рутинної нефізичної праці вищого рівня			ІІІ Працівники рутинної нефізичної праці вищого рівня			ІІІ Працівники рутинної нефізичної праці вищого рівня			(3) Допоміжні заняття середнього рівня			(2b) Офісні службовці								
6,6	6,6	7,6	11,2	0,5	1,1	0,5	1,8	9,3	9,2	7,9	9,3	9,3	9,2	7,9	9,3	6,5	7,6	7,8	11,3	7,3	9,3	9,9	14,5		
Некваліфіковані супервайзери		(5) Експерти-супервайзери			ІV Техніки нижчого рівня і супервайзери у сфері фізичної праці			ІV Техніки нижчого рівня і супервайзери у сфері фізичної праці			ІV Техніки нижчого рівня і супервайзери у сфері фізичної праці			(6) Супервайзери і технічні спеціалісти нижчого рівня			(2b) Працівники сфери торгівлі								
2,3	2,4	2,8	5,8	2,0	2,7	2,5	3,8	2,5	2,6	2,7	3,4	2,5	2,6	2,7	3,4	7,4	7,6	6,8	10,2	9,9	13,9	9,4	8,3		

2.6. Генералізація уявлень про класову структуру

I	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24																		
Кваліфіковані напіваавтономні працівники	5,4	6,4	5,8	8,3	4,6	3,9	5,1	7,5	ШІв Працівники рутинної нефізичної праці нижчого рівня				8,6	9,2	8,0	10,1	8,6	9,2	8,0	10,1	11,3	13,8	9,8	10,4	4,5	4,6	3,6	5,3													
									(8) Кваліфіковані супервайзери	56,1	56,1	51,4																	66,0	47,5	46,9	43,4	55,9	50,6	47,6	44,9	58,0	55,3	54,4	50,8	58,9
Некваліфіковані напіваавтономні працівники	5,3	4,7	5,7	8,8	9,7	9,4	6,2	5,6	(6) Експерти-професіонали (не менеджери і не супервайзери)				2,3	2,4	2,8	5,8	2,3	2,4	2,8	5,8	2,3	2,4	3,8	3,8	5,1	4,3	3,7	3,8	5,1												
									(3б) Напівапрофесіонали	12,3	10,3	8,0																		10,2											
РОБІТНИЧИЙ КЛАС																																									
Кваліфіковані робітники	38,2	34,7	26,3	18,2	33,8	31,6	25,9	20,8	VІ Кваліфіковані працівники фізичної праці				13,9	16,3	13,4	8,0	11,2	13,9	12,8	7,8	16,1	18,6	17,3	12,8																	
									(9) Кваліфіковані робітники (не менеджери і не супервайзери)	57,6	57,6	33,7													23,6	44,2	47,3	41,7	33,7	42,4	47,1	41,1	31,9	43,7	45,2	42,8	38,2				
																																						(11) Некваліфіковані супервайзери	56,1	56,1	51,4
Некваліфіковані робітники	29,8	34,6	28,4	22,2	35,1	39,3	34,1	31,0	VІІа Напів- і некваліфіковані працівники фізичної праці				18,9	20,0	18,9	14,6	19,9	19,4	18,5	13,7	10,8	12,9	12,7	7,7																	
									(12) Некваліфіковані робітники (не менеджери і не супервайзери)	57,6	57,6	33,7													23,6	44,2	47,3	41,7	33,7	42,4	47,1	41,1	31,9	43,7	45,2	42,8	38,2				
	68,0	69,3	54,7	40,4	71,2	73,3	62,8	57,6	VІІв Сільськогосподарські робітники				2,8	1,8	1,4	1,0	2,8	1,8	1,4	1,0	2,8	1,8	1,4	1,0	3,1	2,1	1,6	1,3													
									(1) Сільськогосподарські робітники	3,1	2,1	1,6																	1,3												
Загалом																																									

* Дані розраховано для зайнятих респондентів (mnaestc = 1) і зважено щодо окремих країн на dweight, а щодо груп країн — на weight2=dweight*rweight.
Джерело: агреговані дані опреску ESS 2005–2011 років.

мають варіації. Так, в оригінальній версії EGP-схеми, ґрунтованій на неовеберіанській класовій теорії, працівники, зайняті нефізичною працею нижчого рівня (клас ІІІb), розглядаються як представники середнього класу, а в теорії контрактів — як частина робітничого класу (оскільки мають модифікований трудовий контракт). Отже, для відповіді на питання про класовий статус офісних службовців / клерків потрібні серйозні й багатоаспектні дослідження (у тому числі й на вітчизняному матеріалі) стосовно схожості або відмінності в життєвих шансах, особливостях свідомості та поведінки працівників фізичної та нефізичної праці.

Відповідно немає визначеності й стосовно ідентифікації *робітничого класу*⁵⁰. Якщо в оригінальній версії EGP-схеми типовими представниками робітничого класу є всі працівники фізичної праці, зайнятість яких регулюється трудовим контрактом, а подальша диференціація їх здійснюється за рівнем кваліфікації та галуззю зайнятості — у промисловості чи сільському господарстві, то в теорії контрактів робітничий клас представлений його ядром — працівниками некваліфікованої фізичної праці (VІІ), що мають трудовий контракт у чистому вигляді, а також кваліфікованими працівниками фізичної праці (VІ) і працівниками рутинної нефізичної праці нижчого рівня (ІІІb), які мають модифікований трудовий контракт⁵¹. (У ESeC до робітничого класу включено заняття нижчого рівня у сфері торгівлі, послуг та офісної роботи, технічні заняття нижчого рівня і рутинні заняття.) Варіативним є визначення цього класу й у перспективі Райта. У моделі влади/контролю до робітничого класу віднесено всіх працівників, які позбавлені можливості контролювати свою роботу, відсторонені від планування і прийняття рішень на своєму робочому місці і не здійснюють контроль за будь-ким у трудовому процесі. У моделі експлуатації ядром робітничого класу виступають некваліфіковані робітники, котрі не мають жодного дефіцитного соціального ресурсу (власності, влади чи кваліфікації), а отже, є експлуатованими за всіма трьома вимірами; у розширеній формі до робітничого класу залічують також некваліфікованих супервайзерів і кваліфікованих робітників (Wright, 1997, p. 54).

Унаслідок операціональних відмінностей у перспективі теорії контрактів питома вага віднесених до робітничого класу (VІ, VІІ і ІІІb) більша, ніж в оригінальній версії EGP-схеми (VІ і VІІ): в Україні, відповідно, — 44% і 36%, у Росії — 47% і 38%, у східноєвропейських країнах — 42% і 34%, у західноєвропейських — 34% і 24%. (У схемі ESeC частка робітничого класу близька до розподілу в теорії контрактів.) У моделі експлуатації Райта робітничий клас (у його розширеній версії) більший, ніж у моделі влади: в Україні, відповідно, — 71% і 68%, у Росії — 73% і 69%, у країнах Східної Європи — 63% і 55%, Західної Європи — 58% і 40%. Зазначмо, що за логікою операціоналізації та відпо-

⁵⁰ Питання операціоналізації робітничого класу в альтернативних класових схемах докладно розглянуто у статті «Соціальний клас у Європі» (Leiulfsrud, Bison, & Jensberg, 2005, pp. 28–37).

⁵¹ Докладніше про варіанти групування позицій робітничого класу в EGP-схемі див. табл. 2.1.

відною часткою робітничого класу моделі Райта більшою мірою збігаються з теорією контрактів Голдторпа, ніж з оригінальною версією EGP-схеми, оскільки працівники нефізичної праці низького рівня віднесені до робітничого класу. Крім того, ми знаходимо більше збігів між схемами EGP і Райта, якщо обмежуємо аналіз некваліфікованими робітниками, розглядуваними як ядро робітничого класу, і більше відмінностей, якщо дотримуємося розширеного визначення робітничого класу.

Натомість класова схема Еспін-Андерсена є дуже невизначеною, коли йдеться про ідентифікацію як робітничого, так і середнього класу. Адже категорії працівників фізичної та нефізичної праці диференційовано автором за секторальною ознакою, і ця відмінність визнається ним принциповою для оцінювання їхніх життєвих шансів і кар'єрних можливостей. У цій перспективі залишається неясним, чи можна, принаймні з метою узагальненого аналізу, об'єднувати категорії робітників різних секторів та ідентифікувати їх як робітничий клас. Якщо прийняти таке припущення, тоді робітничий клас становлять кваліфіковані та некваліфіковані робітники фордистського і постіндустріального секторів, а також сільськогосподарські робітники первинного сектору. Його частка в Україні — 44%, у Росії — 45%, у східноєвропейських країнах — 43%, у західноєвропейських — 38%. Таким чином, пропорції віднесених до робітничого класу у схемі Еспін-Андерсена й у теорії контрактів EGP-схеми і ESeC є близькими. Проте секторально залежна логіка класової структуризації в Еспін-Андерсена виявляється, мабуть, перешкодою для такого роду узагальнень.

Отже, засадове питання про те, кого вважати робітниками, а хто належить до середнього класу, сьогодні не є самоочевидним. Із вибором теоретичних засад класового поділу і у Райта, і у Голдторпа пов'язана суттєва відмінність у розумінні середнього та робітничого класів. Більшу визначеність при їх ідентифікації знаходимо у верхньому середньому класі (висококваліфіковані менеджери, супервайзери та професіонали) і нижньому робітничому класі (некваліфіковані робітники), проте дискусійним залишається насамперед статус класу працівників рутинної нефізичної праці як частини середнього або робітничого класу, що варіює в різних схемах. Відповідно і розмір цих класів залежить від вибору не тільки класової схеми, а й її версії, що чітко демонструють дані таблиці 2.21.

Питання операціоналізації середнього і робітничого класу дуже важливе, адже на підставі відповідних даних роблять принципові висновки про характер і рівень розвитку суспільства. Так, Райт стверджує, що саме робітничий клас (а не середній) — найчисельніша соціальна категорія у класовій структурі США та європейських країн, оскільки перевищує половину загальної чисельності зайнятих. А отже, американське і європейські суспільства можна називати «суспільствами середнього класу» лише в соціокультурному, але аж ніяк не в соціоекономічному сенсі (Wright, 1997, pp. 108–111, 529–530). Згідно з нашими даними, серед зайнятого населення європейських країн співвідношення середнього і робітничого класу в рамках моделі влади Райтової схеми приблизно однакове (42% до 40%), а в моделі експлуатації 1 : 2,3 (25% до 58%), тоб-

то питома вага робітничого класу більш як удвічі перевищує середній клас. На підставі схем Голдторпа та Еспін-Андерсена можна дійти протилежного висновку — західні суспільства, без сумніву, є «суспільствами середнього класу», оскільки його частка майже удвічі перевищує частку робітничого класу — відповідно 56% до 34% в EGP, 58% до 32% у ESeC і 59% до 38% у схемі Еспін-Андерсена.

Мабуть, ще більшою мірою цей висновок стосується українського суспільства. Адже пропорція середнього і робітничого класу серед зайнятого населення України в перспективі різних схем значно різниться (рис. 2.11), що проблематизує висновки. Так, у Райттовій моделі влади ця пропорція становить 1 : 2,8 (25% до 68%) і в моделі експлуатації — 1 : 3,3 (22% до 71%), що свідчить про переважання робітничого класу у структурі суспільства. Однак ці висновки спростовуються даними інших схем: співвідношення середнього класу до робітничого класу в неовеберіанській версії EGP-схеми становить 1,6 : 1 (56% до 36%), у теорії контрактів — 1,1 : 1 (48% до 44%), у ESeC-схемі — 1 : 1,2 (51% до 42%), у схемі Еспін-Андерсена — 1,3 : 1 (55% до 44%). На підставі цих даних українське суспільство в його зайнятому сегменті є «суспільством середнього класу», хоча співвідношення відповідних позицій не таке виразне, як у розвинутих західних країнах. (Цей висновок характерний для всіх постсоціалістичних країн, узятих для порівняння.) Утім, зазначмо, що стосовно населення загалом (а не тільки щодо зайнятих) висновки дещо інші: проведений раніше аналіз (Симончук, 2007, сс. 92–100) показав, що українське суспільство, відповідно до всіх розглянутих схем, можна схарактеризувати як «суспільство робітничого класу», причому значно більшою мірою, ніж у країнах Східної і, тим паче, Західної Європи.

Зазначу, що всі автори названих класових схем у своїх працях приділяли увагу обговоренню питань гендеру та класу. Порівнявши гендерний профіль альтернативних класових структур, сформулюю два висновки. По-перше, всі порівнювані європейські суспільства, включно з Україною, є сегрегованими за статтю: чоловіки надміру представлені на вершині класової ієрархії (серед великих власників і висококваліфікованих менеджерів та професіоналів) і серед індустріального робітничого класу, а жінки — в нижньому середньому класі (серед працівників рутинної нефізичної праці та сфери послуг). Таким чином, жінки недостатньо представлені на найбільш винагороджуваних позиціях, пов'язаних із владою та організаційним ресурсом; однак позитивним є вже те, що вищі страти стали відкритими для жінок. Мої констатації збігаються з висновками про гендерну сегрегацію європейського ринку праці, відомими з доповідей Організації економічного співробітництва і розвитку (OECD Employment Outlook, 2003). По-друге, частка жінок у робітничому і середньому класах відносна, що пов'язане з вибором дослідником теоретичних критеріїв класоутворення: віднесення працівників рутинної нефізичної праці до робітників збільшує розмір робітничого класу і, відповідно, веде до збільшення в ньому гендерної присутності жінок (які становлять, як відомо, більшість працівників сфери послуг), і навпаки, віднесення цієї категорії до середнього класу веде до зменшення частки жінок серед робітників.

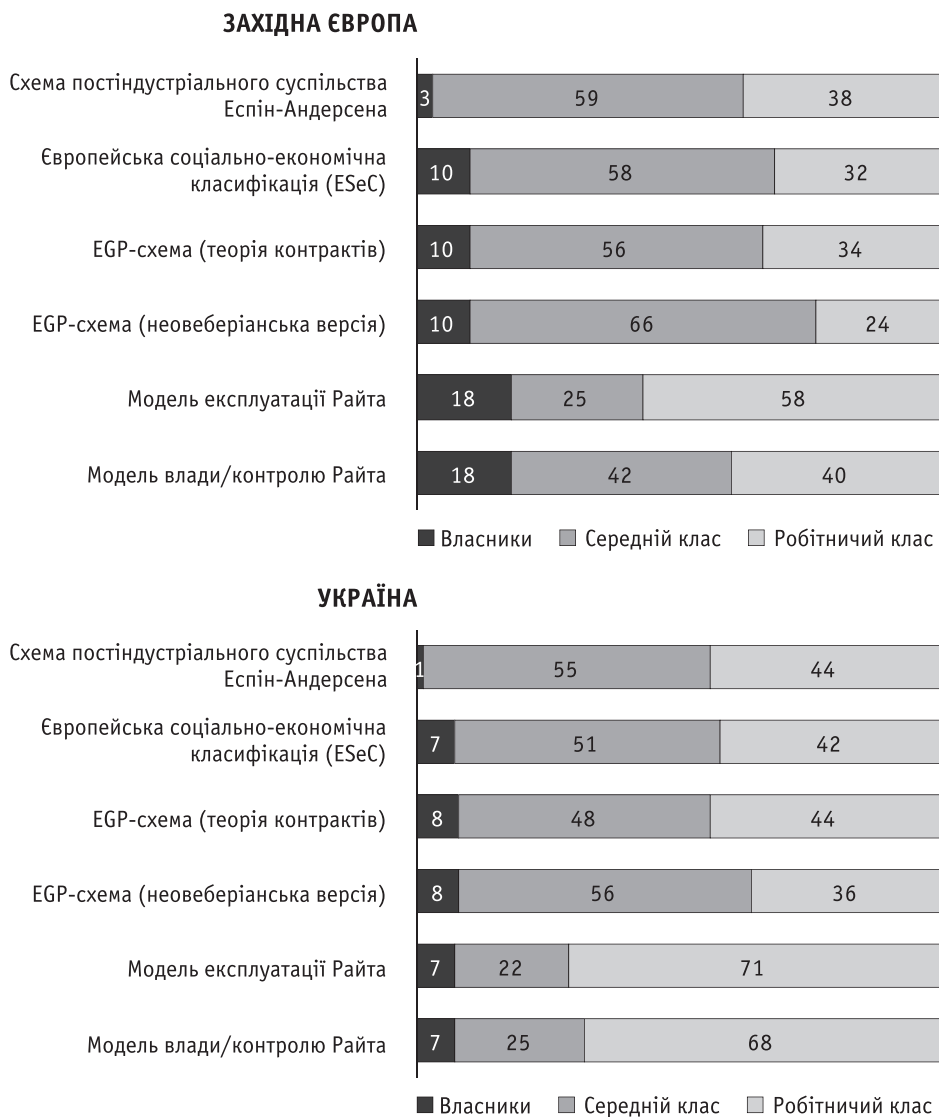

Рисунок 2.11. Порівняння класового розподілу серед зайнятого населення України та країн Західної Європи за різними класовими схемами, %

Джерело: дані таблиці 2.21.

Порівнювані класові схеми є «живими», такими, що розвиваються, на що вказують перманентне уточнення їхніх концептуальних засад, варіації теоретичних критеріїв операціоналізації, а також різноманітні варіанти групування класів. Переконавшись, що пропорції робітничого і середнього класів істотно різняться в альтернативних схемах і їхніх версіях, я солідаризуюся з думкою авторів статті «Соціальний клас в Європі» про необхідність подальшого розроблення питання відмінностей між цими класами, щоб поставити соціоло-

гічно значимий діагноз схожості й відмінностей класових структур у порівнюваних країнах (Leiulfstrod, Bison, & Jensberg, 2005, p. 28). Найбільш узагальнений висновок щодо класової структури зайнятого населення України на тлі європейських країн полягає в тому, що вона є доволі близькою серед усіх пост-соціалістичних країн (тільки клас власників менший в Україні та Росії), а порівняно з економічно розвиненими західними країнами вирізняється значно меншою часткою середнього класу і водночас значно більшою часткою робітничого класу.

Обмірковуючи перспективи подальших досліджень у рамках проблематики класового картографування, назву найактуальніші. (1) Необхідна різнобічна валідація описаних схем для вивчення українського суспільства, щоб користувачі ясно уявляли собі міру ефективності й обмежень щодо їх застосування. (2) Перспективним є аналіз класового розподілу не тільки зайнятого населення, а й незайнятої його частини. Всі чотири схеми і відповідний інструментарій схожі тим, що вони призначені для визначення класових позицій зайнятого населення (і тих, хто мав трудовий досвід). Проте застосування їх неможливе для класового розміщення осіб, не залучених в оплачувану трудову зайнятість (це — домогосподарки, пенсіонери, які не працюють, безробітні, студенти тощо), а таких серед населення європейських країн зазвичай майже половина. Віднесення кожної із цих груп до певної класової позиції становить самостійну методологічну проблему⁵².

2.7. Картографування класів: традиції та новації

Один із двох розглядуваних вище головних трендів у західному класовому аналізі, що набував поширення в останні два десятиліття, — назвемо його трендом *методологічного глобалізму* — пов'язаний із конвенціональною домовленістю серед класових аналітиків про прийняття за стандарт визначення класів (передусім у міжнародних дослідженнях) типології Джона Голдторпа (Goldthorpe, 2000a), що базується на відносинах зайнятості, або розробленої на її підставі Європейської соціально-економічної класифікації ESeC (Rose & Harrison, 2010b). Класова типологія Ерика Оліна Райта, ґрунтована на відносинах влади/контролю (Wright, 1985) та експлуатації (Wright, 1997), також доволі поширена у порівняльних проектах; див., напр.: (Хмелько, 2007).

Водночас від середини 1990-х років з новою силою набирає оберти інший тренд — *опрацювання й використання альтернативних класових типологій*. Цей тренд репрезентований низкою значних проектів класового картографування, що спричинили неабиякий резонанс серед дослідників класів. (1) Нідерландський соціолог Госта Еспін-Андерсен (Esping-Andersen, 1993, 1999) запропонував «постіндустріальну класову схему», в якій серед критеріїв класової позиції крім власності, влади та кваліфікації як значимий вирізняє також кри-

⁵² Приклади її розв'язання можна знайти в польсько-українському проекті дослідження взаємозв'язку соціальної структури та особистості під керівництвом Мелвіна Кона (Кон та ін., 2002, 2005) та в проекті ESeC (Rose & Harrison, 2010b).

терій галузевої диференціації зайнятості. Головна ідея цього підходу — диференціювати фордистські та постфордистські класи, припускаючи, що між ними є принципові відмінності в сучасному суспільстві. (2) Американські соціологи Девід Граскі та Кім Віден (Grusky & Weeden, 2001; Weeden & Grusky, 2005) запропонували дослідницьку програму «нового класового аналізу» на підставі дезагрегування класів до рівня занять. Їхні аргументи на користь дезагрегаційного підходу (disaggregate approach) до класів базуються на більш адекватному (з точки зору авторів) порівнянню з «великокласовим» підходом (big-class approach) Голдторпа поясненні патернів класової ідентифікації, соціального закриття, колективної дії, а також життєвих стилів і світовідчуттів. (3) «Найсвіжіший» (2013 рік) варіант класової типології запропонований британськими соціологами під керівництвом Майка Севіджа (Savage et al., 2013). Цей проєкт класового картографування реалізований у рамках «нового/культурного класового аналізу», відповідно до якого класи виокремлюють не на підставі відносин зайнятості (цей підхід автори вважають обмеженим), а (надихаючись ідеями П'єра Бурдьє) на засадах комплексного врахування показників економічного, соціального і культурного капіталів.

Треба сказати, що ці спроби ревізії та зазіхання на однодумність у західному класовому аналізі були зустрінуті не надто приязно⁵³. У відповідях на критику названі автори-новатори по-різному пояснюють, чому зручності й захищеності конвенціонального використання єдиної класової схеми вони протиставляють свої альтернативні ідеї. Пошук інших засад для виокремлення класів вони пояснюють необхідністю відобразити постіндустріальні зсуви (Esping-Andersen, 1993), урахувати вади номіналістського підходу до класового аналізу і тестувати можливості реалістського підходу (Grusky & Sørensen, 1998; Grusky & Weeden, 2001), а також незадоволеністю класовим картографуванням через заняття, а звідси — просуванням ідеї комплексного врахування різноманітних показників економічного, соціального і культурного капіталів (Savage et al., 2013).

У дослідницькій практиці українських соціологів в останні двадцять років одночасно були присутні ці два тренди. З одного боку, для класового картографування і вивчення різноманітних класових ефектів використовувалися методологічні підходи й інструменти «золотого стандарту» — схеми Голдторпа і Райта (Кон та ін., 1998; Куценко, 2006, 2007; Оксамитная, 2003; Оксамитна & Бродська, 2004; Макеєв & Стукало, 2007; Симончук, 2007, 2010, 2011a). З іншого боку, з'явилася зацікавленість в опрацюванні альтернативних теоретико-методологічних підходів та інструментів типологізації класу⁵⁴. Причому, як виявило-

⁵³ Так, жорсткою критикою на програму Граскі та Віден озвалися Голдторп (Goldthorpe, 2002) і Терборн (Therborn, 2002). Теоретичні й методичні інновації колективу Севіджа також було піддано несхвальному критичному аналізу (Mills, 2014; Bradley, 2014). Еріксон і Йонсон (Erikson & Jonsson, 2000) скептично оцінили головні тези постіндустріальної схеми Еспін-Андерсена, проте дали цій схемі шанс, рекомендувавши її для валідазації у проєкті ESS.

⁵⁴ У російській соціології авторські класові схеми, що віддзеркалюють пострадянські структурні інновації, запропоновано Т. Заславською (1997, 2002) та О. Шкаратаном (2009).

ся, вітчизняні пошуки методологічних та інструментальних новацій відбувалися в рамках описаних вище ідей західних «альтернативних» класових картографів. Так, Н. Коваліско (2008), С. Макеєв і А. Домаранська (2014) розробляли типології класів, орієнтуючись на комплексний підхід у стилі Бурдьє та Севіджа. Запропонована мною класова схема близька до ідей Еспін-Андерсена щодо необхідності диференціації аграрних, індустріальних і постіндустріальних класів з урахуванням галузевого критерію зайнятості, а також до ідей Граскі та Віден про релевантність дезагрегаційного підходу до класів.

Таким чином, сьогодні в західному і вітчизняному класовому аналізі співіснують два тренди: 1) використання тепер уже класичних інструментів класового картографування і 2) розроблення нових ідей, щоби (за висловом Севіджа) протистояти «кінцю історії» класового аналізу у відомих рамках, в яких стає затісно іншим дослідникам.

Обґрунтування необхідності методичних інновацій. Стратегічна мета, що постала перед вітчизняними класовими аналітиками, — емпірично обґрунтовано відповісти на два взаємозалежні питання: 1) чи має концепт «соціальний клас» достатній потенціал у поясненні соціальних нерівностей в українському суспільстві і 2) яким є статус класового аналізу в сучасній вітчизняній соціології. Однією із переконливих відповідей буде розроблення емпірично вивіреної «карти релевантності поняття класу» в українських реаліях з емпіричними доказами впливу класу на різноманітні змінні — життєві шанси, соціальну ідентичність, світоглядні та поведінкові характеристики індивідів і груп. Для реалізації цієї мети дослідникові потрібен адекватний інструмент визначення класової позиції індивіда (емпірична класова схема), що виступає незалежною змінною в аналізі різних «класових ефектів». Саме питання інструментарію у вітчизняних дослідженнях класу я маю намір проблематизувати.

На думку деяких західних аналітиків (Sørensen & Grusky, 1996; Grusky & Sørensen, 1998; Sørensen, 2000; Grusky & Weeden, 2001), так званий ними «великокласовий» підхід Голдторпа, що використовує високоагреговані класові категорії, дискредитований результатами дискусії «про смерть класу», які засвідчують слабкість класових ефектів у західних суспільствах. Висновки вітчизняних соціологів, які вже достатньою мірою відпрацювали дослідницьку програму «великокласового» підходу, також свідчать про те, що клас (емпірично ідентифікований у категоріях класових схем Голдторпа і Райта) слабо диференціює життєві шанси (Оксамитна & Бродська, 2004), політичні орієнтації (Куценко, 2006; Макеєв & Стукало, 2007), ціннісні системи (Куценко, 2007), характеристики особистості (Хмелько, 2007), установки соціальної нерівності (Симончук, 2010), протестні практики (Симончук, 2011b). Логічно сформулювати таке дослідницьке питання: чим зумовлена слабкість виявлених класових ефектів — радикально зміненими режимами включеності індивідів у соціальне ціле і функціонування в ньому чи вадами в застосовуваних інструментах фіксації класових позицій?

Прагнення запропонувати власну емпіричну класову схему виникло через сумніви в релевантності названих вище схем, використовуваних мною у до-

слідницькій практиці. Наприклад, зроблений в одному із досліджень висновок, що клас практично не впливає на соціальні установки нерівності (Симончук, 2010), міг бути зумовлений не реальним станом справ, а погано налаштованим для виконання поставленого завдання інструментом фіксації класових позицій. Незадоволеність згаданими схемами пов'язана з низкою причин. На мій погляд, ці схеми дають незадовільну диференціацію *класу власників*. 1. У схемі Голдторпа цей клас представлений дрібними власниками, тоді як класи великих і середніх власників⁵⁵ ігноруються через недоступність їхніх представників у межах масового опитування. Такий підхід викликає низку заперечень. (а) Дрібні власники не можуть репрезентувати весь клас власників, оскільки, згідно з висновками багатьох дослідників, його представники за характеристиками умов життя, політичних і економічних орієнтацій, культурних практик ближчі до робітничого класу, ніж до великих власників; крім того, очікується, що саме середні й великі власники мають контрастні відповіді в усіх досліджуваних царинах порівняно із класами найманих працівників. (б) Нечисленність у вибірці та слабка емпірична доступність не може бути причиною виключення великих і середніх власників з аналітичної схеми, оскільки завдяки багаторічному накопиченню емпіричних даних злиті масиви вітчизняних і міжнародних проектів можуть забезпечити достатню наповненість цих категорій; водночас вони можуть бути корисними в цільових вибірках. 2. Застосовувані у вітчизняних дослідженнях схеми ігнорують секторально-галузеву диференціацію позицій власників. Однак слід визнати, що такі позиції, як фермер, дрібний виробник, дрібний торговець і професіонал-фрилансер (тобто представники аграрного, індустріального, сервісного і постіндустріального секторів підприємництва), мають принципові відмінності в умовах життя і життєвих шансах, соціальній ідентифікації, інших характеристиках свідомості й поведінки⁵⁶, але, потрапивши в один клас (у схемі Райта) або два класи (IVв і IVс у EGP-схемі) самозайнятих, «гасять» один одного в масовому опитуванні.

Названі схеми хибують і в диференціації класових позицій *найманих працівників*. 1. Схема Голдторпа об'єднує висококваліфікованих професіоналів і

⁵⁵ Класи великих і середніх власників присутні у схемі Райта, але у схемі Голдторпа вони входять до службового класу; тим самим порушується принцип поділу власників і найманих працівників.

⁵⁶ Схоже зауваження висловлюють автори дезагрегаційного підходу до класу: Граскі та Віден (Weeden & Grusky, 2005, р. 21) критикують авторів EGP-схеми за те, що в класі дрібної буржуазії заняття його представників не надають значення, в результаті чого серед самозайнятих респондентів такі різні заняття, як гувернантка і морський офіцер, агрегуються в єдине ціле, звідки випливає, що представники цих занять мають давати ідентичні відповіді щодо різних змінних. Граскі та Віден у рамках свого проекту здійснили спеціальне дослідження, що оцінює міру гомогенності дрібної буржуазії як класу, і дійшли висновку про «суттєву структурування дрібної буржуазії на рівні занять» (Weeden & Grusky, 2005, Appendix B, table 2). Крім того, процес посилення заняттєвої неоднорідності групи самозайнятих глибоко вивчений британськими соціологами (Meager & Bates, 2004; Arum & Muller, 2004).

менеджерів у верхньому службовому класі, хоча близькість цих позицій щодо життєвих шансів і кар'єрних характеристик для українського суспільства емпірично не верифікувалася. (До речі, цієї хиби позбавлена схема Райта, що диференціює класові позиції менеджерів, супервайзерів і професіоналів.) 2. Названі схеми не враховують диференціацію класових позицій найманих працівників за галузевою спеціалізацією (наприклад, у Райта) або враховують недостатньо (у Голдторпа диференціація на сільськогосподарську і несільськогосподарську працю, а останньої — на фізичну і нефізичну). На мій погляд, секторально-галузеві відмінності треба враховувати в більш деталізованому вигляді (відповідно до як мінімум чотирьох секторів зайнятості), слідом за Еспін-Андерсеном гіпотетично вважаючи, що працівники аграрного, індустриального і постіндустріального секторів мають принципові відмінності в життєвих шансах, стилях життя, патернах свідомості та поведінки⁵⁷.

У даному підрозділі пропонується схема, що претендує бути тоншим (порівняно з уже використовуваними) інструментом диференціації класових позицій індивідів, усуваючи описані вище вади. Мій підхід передусім прагне (а) детальної структуризації класу власників, (б) більшої внутрішньої гомогенності класів, зокрема з урахуванням секторально-галузевого критерію, (в) варіативності агрегування класових позицій, пропонуючи можливість трирівневого (макро, мезо і мікро) їх групування. Слід наголосити, що, поділяючи ідеологію дезагрегаційного підходу Граскі та Віден, цей підхід зорієнтований не на радикальне заміщення класу заняттям (як у їхній схемі), а на заміну великоагрегованих класів більш дезагрегованими, в ідеалі — рівнобіжне (вкладене) використання їх. Гіпотетично вважаю, що дезагрегаційний підхід такого роду вможливить виявлення значиміших зв'язків класу і різноманітних «класових ефектів». (Про програму валідизації схеми див. далі.)

Нижче подано концептуальне обґрунтування запропонованої схеми та її емпіричну операціоналізацію, описано варіанти агрегування класових категорій та сформульовано гіпотези для валідизації схеми.

Концептуальні засади. Концептуальний виклад запропонованої схеми розпочну з формулювання низки вихідних тез стосовно класового картографування, що відбивають складність і багатоваріантність емпіричного вимірювання класів.

1. Класові схеми різняться ідентифікацією реальних і номінальних груп. Одні картографи класів спрямовують зусилля на виявлення реальних, емпірично спостережуваних, суб'єктивно значимих груп, які є спільнотами з більш-менш розвиненою демографічною, субкультурною та соціальною іден-

⁵⁷ Зазначу, що тезу Еспін-Андерсена про те, що зайнятість у «традиційному» індустриальному і в «новому» постіндустріальному секторах пов'язана з відмінностями в життєвих шансах, поділяють не всі. Наприклад, Еріксон і Йонсон (Erikson & Jonsson, 2000, pp. 16–17) вважають, що поки немає переконливих емпіричних свідчень на користь того, що секторальні розколи, ґрунтовані на зайнятості в промисловості або сфері послуг, мають такі наслідки.

тичністю⁵⁸. Вони переконані, що класовий аналіз має базуватися не на сконструйованих аналітиками номінальних категоріях, а на «реальних соціальних угрупованнях», розпізнаваних і значимих для індивідів, котрі їх утворюють (Grusky & Weeden, 2001). Автори класових схем іншого (номіналістського) типу розробляють їх головню для опису і пояснення відмінностей між структурними класовими позиціями, відповідно до яких розподіляються індивіди/сім'ї і які структурують їхні життєві шанси⁵⁹. При цьому вони не виключають наявності в теоретично виокремлених ними межах спільнот з упізнаваною демографічною і соціальною ідентичністю, просто не вважають факт емпіричного існування таких реальних угруповань принципово важливим для класового аналізу.

2. Класові типології розрізняють за способом продукування їх як суб'єктивістські/акторські та дослідницькі/аналітичні. Перші витворюються у повсякденних практиках і включають номінації, котрими оперують пересічні члени певного суспільства для опису своєї соціальної позиції та свого оточення. Другі є результатом картографування дослідником реальних класових формацій (Warner et al., 1949; Grusky & Weeden, 2001) або класово-структурних позицій індивіда/групи (Goldthorpe, 1987; Wright, 1985).

3. Класові схеми поділяють на градаційні та релятивістські. У градаційних схемах класи розташовані на шкалі з огляду на володіння більшим чи меншим обсягом різноманітних активів (доходів, влади, кваліфікації) і, відповідно, є ієрархічно зорганізованими. У релятивістських схемах класи визначаються природою їхніх взаємних економічних відносин і не мають ієрархічної структури. Вважають, що схеми обох типів придатні для відображення класових нерівностей життєвих шансів і відмінностей у патернах свідомості й дій, проте градаційні не в змозі пояснити природу і генезу класових нерівностей.

4. Релятивістські схеми різняться розумінням природи класових відносин, що структурують класи. Одні ідентифікують класові позиції на підставі відносин зайнятості (Голдторп, Еспін-Андерсен, Граскі) або виробничих відносин (Райт), інші — на базі відносин влади (Дарендорф), соціального закриття (Паркін) або комбінації економічного, культурного і соціального капіталів (Бурдье, Севідж).

5. Одні класові схеми призначені для вимірювання структурної локалізації тільки зайнятого населення, інші — як зайнятого, так і незайнятого (безро-

⁵⁸ Причому класи як реальні групи виявляють у два способи: 1) шляхом ідентифікації життєвих стилів, пов'язаних із різними життєвими умовами, наприклад, у перебігу дослідження місцевих спільнот (Warner et al., 1949), або 2) шляхом апроксимації за різноманітними класовими індикаторами (заняття, освіта, власність, дохід та його джерела), що слугують мірою життєвих умов різних класів; наприклад, схема Граскі та Віден (Grusky & Weeden, 2001), що ідентифікує гомогенні угруповання на підставі унітарних занять.

⁵⁹ Питання віднесення конкретних схем до номіналістських чи реалістських неоднозначне. Так, базований на контрактах зайнятості підхід Голдторпа Райт (Wright, 2005) кваліфікує як реалістський, тоді як Граскі та Віден (Grusky & Weeden, 2001) — як номіналістський, протиставляючи йому свій альтернативний (реалістський) проект класового картографування.

бітних, пенсіонерів, домогосподарок, студентів). Схеми, що вимірюють класові позиції через відносини зайнятості/виробництва, розроблялися для картографування зайнятого населення. Однак у репрезентативних національних вибірках зайняті становлять, як правило, не більш як половину респондентів. Для охоплення і незайнятих респондентів запропоновано різні підходи, зокрема адаптовані варіанти схеми Райта (Кон та ін., 1998) і Голдторпа (схема ESeC, див.: (Rose & Harrison, 2010b)). Для класової типологізації зайнятого і незайнятого населення адекватними є схеми, базовані на володінні певними активами (Бурдье, Севіджа і колег).

6. Класові схеми призначені для фіксації класової позиції індивіда (найчастіше) або сім'ї/домогосподарства. Класові позиції всередині сім'ї можуть не збігатися: її члени в сучасному суспільстві часто мають неоднаковий статус у трудових відносинах, що опосередковано дуже по-різному пов'язує кожного з них із класовою структурою. Дослідники пропонують ті чи інші підходи для врахування цього класового дисбалансу всередині сім'ї (конвенціональний, домігантний, об'єднувальний), розробляючи їх у рамках проблеми відносин гендеру і класу (детальніше див.: (Оксамитна & Черногорська, 2012)).

7. Моделі, ґрунтовані на відносинах зайнятості/виробництва, базують визначення класової позиції індивіда, як правило, на врахуванні його головного заняття, проте в останні десятиліття вельми поширилися «нестандартні», комбіновані позиції (наприклад, найманий працівник і самозайнятий; найманий працівник і акціонер підприємства; найманий працівник на двох чи навіть трьох місцях роботи). Проблеми логічного включення складних випадків у концепт класової структури показано в: (Wright, 1989b, 1997).

Очевидно, що поєднати в одному підході всі названі опозиції неможливо, тому мною прийнято певні обмеження щодо кожного із зазначених вище пунктів. Запропонована схема (1) зорієнтована більшою мірою на номіналістський підхід, одночасно намагаючись при конструюванні класових позицій виявити реальні групи з емпірично помітною демографічною, субкультурною і соціальною ідентичністю, (2) базується на теоретично обґрунтованих дослідником об'єктивних критеріях і (3) релятивістському підході, (4) ідентифікуючи класові позиції на засадах відносин власності та зайнятості, (5) призначена для класового картографування зайнятих респондентів або таких, що хоча б колись мали зайнятість, (6) фіксує індивідуальну класову позицію респондента (7) на підставі його основного заняття, ігноруючи комбіновані випадки зайнятості.

Сформулюю низку вихідних положень авторської концептуалізації. У запропонованій схемі виокремлено три рівні класових позицій. Вихідним критерієм розрізнення соціальних класів (як і в усіх класових схемах, що базуються на відносинах зайнятості) є відношення до власності на засоби виробництва, відповідно до якого на першому рівні класової диференціації виокремлено *макрокласи* — власники (клас тих, хто працює не за наймом, або клас самозайнятих у широкому сенсі) і наймані працівники. На другому рівні (*мезокласи*) диференціація класових позицій має особливий характер у кожному з макрокласів. Серед власників класи розрізняються 1) за масштабом підприємницької діяльності і 2) за її секторально-галузевою спеціалізацією, а серед найма-

них працівників — 1) за рівнем кваліфікаційного ресурсу і 2) за секторально-галузевою специфікою заняття⁶⁰. Третій рівень класових позицій (*мікро-класи*), локалізований на перетині критеріїв мезокласів, є, на мій погляд, гранично допустимий для дезагрегації класів (на відміну від підходу Граскі та Віден, які дезагрегують їх до рівня дискретних занять). У межах вирізнених таким чином мікрокласових позицій передбачається виявити не тільки номінальні групи з подібними життєвими шансами та стилями життя, а й спільноти (реальні групи), які мають схожі соціально-класові ідентичності, патерни колективних дій і групового членства.

Утворювану класову типологію для наочності та зручності аналізу даних було вирішено подати у вигляді матриці (системи розташованих прямокутником елементів). Причому в нашому випадку утворилася «квадратна матриця», оскільки кількість рядків дорівнює кількості стовпчиків⁶¹.

Клас власників: концептуалізація та операціоналізація поняття

Спільна для всіх груп власників характеристика — їхня самостійна, на власний ризик економічна діяльність, що базується на володінні власністю (на землю, засоби виробництва, фінансовий або інтелектуальний капітал), наявності автономії та відсутності організаційного контролю у трудовому процесі та є спрямованою на отримання прибутку. Структурно цей клас диференційований за низкою критеріїв; два з найбільш значимих — розмір і форма власності, інакше кажучи, масштаб і секторально-галузева спеціалізація їхньої підприємницької діяльності, закладені у пропонуваній схемі.

Диференціація за масштабом підприємницької діяльності

Одна з найважливіших засад для диференціації класу власників — масштаб їхньої підприємницької діяльності, що вимірюється різними критеріями, такими як (не)використання найманої праці, кількість найманих працівників, обсяг доходу від реалізованої продукції, розмір активів (підприємств, землі, грошей тощо). Чітка емпірична операціоналізація цього критерію наведена в методологічних поясненнях до статистичних показників і різноманітних класових схем.

У термінології офіційної статистики України (причому в основі національних класифікацій лежать міжнародні стандарти) клас власників (тих, хто працює не за наймом) охоплює три категорії статусу зайнятості, що розрізняються

⁶⁰ Зазначу, що диференціація позицій власників за масштабом підприємницької діяльності, а найманих працівників — за рівнем кваліфікаційного ресурсу аналогічна до розрізнення Бурдьє класів відповідно до *обсягу* капіталу (економічного й культурного), наявного в розпорядженні тих, хто ці класові позиції посідає. Диференціація позицій власників і працівників за секторально-галузевою специфікою близька до виокремлення Бурдьє всередині класів фракцій відповідно до *складу* капіталу (відносного переважання економічного чи культурного капіталу) (Bourdieu, 1984, pp. 128–129, 262, 340).

⁶¹ Слід відзначити, що авторські положення викладено в зіставленні з відомими класовими схемами та статистичними класифікаторами. При розробленні цього інструменту я навмисно орієнтуюсь на зближення статистичного і соціологічного інструментаріїв.

за критерієм (не)використання найманої праці. «*Роботодавці* — особи, які працюють самостійно або з одним/кількома діловими партнерами на власному підприємстві (у власній справі) і в цій якості наймають на постійній основі найманих працівників. *Самозайняті* — особи, які самостійно або з одним/кількома діловими партнерами здійснюють діяльність, що приносить дохід, і не наймають на постійній основі найманих працівників. *Безкоштовно працюючі члени сім'ї* — особи, які працюють без оплати на сімейному підприємстві, що очолює родич» (Економічна активність, 2015, сс. 13–14)⁶². Важливим аспектом диференціації роботодавців є розмір їхніх підприємств (великі, середні, малі та мікро). У національній і міжнародній статистиці праці критеріями визначення масштабу підприємства і, відповідно, його власника є кількість найманих працівників та обсяг доходу від реалізованої продукції. *Малі підприємства* ідентифіковані як «суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми і форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро»⁶³, *великі підприємства* — суб'єкти, в яких середня кількість працівників перевищує 250 осіб та річний дохід перевищує суму 50 мільйонів євро; «*середні підприємства* — інші суб'єкти господарювання» (Статистичний щорічник України, 2013, с. 294).

Автори класових схем, найпоширеніших в емпіричних соціологічних дослідженнях, концептуально визначають клас власників аналогічним чином, але операціоналізують його по-різному (докладніше див.: (Симончук, 2007)). Так, Райт конструювання своєї класової схеми, базованої на моделі багатомірної експлуатації, розпочинає з диференціації класових позицій щодо засобів виробництва, вирізняючи два сектори — власників і найманих працівників. Сектор власників представлений трьома класовими позиціями, що різняться кількістю найманих працівників: *капіталісти*, які мають понад 10 працівників, *дрібні роботодавці* із 2–9 працівниками і *дрібна буржуазія / самозайняті* без найманих працівників. Дві останні позиції становлять клас дрібних власників — найчисленніший серед власників і широко репрезентований у масових опитуваннях. Відправним пунктом побудови класової типології Голдторпа (EGP-схеми) є виокремлення трьох базових категорій: *роботодавці* (які купують робочу силу і мають контроль над нею), *самозайняті* (які не купують чужу працю, але й не продають свою) і *наймані працівники* (які продають свою працю роботодавцям і підлягають контролю з їхнього боку). На думку Голдторпа, через корпоративний характер великої власності в сучасній економіці клас капіталістів-роботодавців представлений у суспільстві дрібними власниками (класи IVa і IVc); як правило, це власники крамниць, готелів, ресто-

⁶² Диференціація за Міжнародним класифікатором статусу зайнятості 1993 року (International Classification of Status in Employment — ICSE-93).

⁶³ У статистичних збірниках з 2012 року виокремлюють *мікропідприємства*, суб'єктами яких є фізичні особи-підприємці та юридичні особи, у яких середня кількість працівників за звітний період не перевищує 10 осіб і річний дохід не перевищує суму, еквівалентну 2 млн євро.

ранів, маленьких фабрик або фірм транспортування, рекламних і туристичних агентств, чії позиції, згідно з емпіричними даними, ближчі до самозайнятих (IVb), ніж до великих власників (об'єднаних із висококваліфікованими менеджерами і професіоналами у верхньому службовому класі I). Еспін-Андерсен згруповує власників у два сектори своєї постіндустріальної класової схеми — аграрний (фермери) і фордистський (диференціюючи їх на дрібну буржуазію, а також великих і середніх власників; щоправда, дві останні категорії, як і у випадку EGP-схеми, об'єднані з менеджерами, що внеможливорює окремих аналіз їх). Таким чином, у названих класових схемах клас власників представлений переважно двома категоріями дрібних підприємців — тими, хто не використовує найману працю, і тими, хто має невелику кількість (найчастіше до 10) найманих працівників.

У пропонованій схемі першим критерієм диференціації класу власників є *масштаб їхньої підприємницької діяльності*. Він ураховує: 1) факт (не)використання найманої праці — на цій підставі власники підрозділяються на роботодавців і самозайнятих; 2) ієрархію роботодавців залежно від кількості найманих працівників і розміру доходу від реалізованої продукції — на цій підставі вони підрозділяються на великих, середніх і дрібних. Отримувана в такий спосіб матриця власників, стратифікована за критерієм масштабу підприємницької діяльності, складається із чотирьох категорій (рис. 2.12). Її емпірична операціоналізація залежить від виду використовуваної дослідником емпіричної бази: критерій «розмір доходу від реалізованої продукції» не закладається в соціологічні масиви, а шкала критерію «кількість найманих працівників» значно різниться в показниках статистики і названих класових схем.

Диференціація за секторально-галузеву спеціалізацією

Друге важливе розрізнення власників базується на секторально-галузевій спеціалізації їхньої підприємницької діяльності. У статистиці вона відображена у даних диференціації суб'єктів підприємництва за видами економічної діяльності (галузями), групованих (за необхідності) за секторами економіки/зайнятості. Щоправда, єдиного підходу до групування галузей немає.

Популярною є чотирьохсекторальна модель економіки, що агрегує види діяльності так. *Первинний сектор* об'єднує галузі, пов'язані з видобутком сировини та її переробкою, — сільське і лісове господарство, мисливство, рибальство (аграрно-промисловий сектор) і видобуток природної сировини (вугілля, нафти, металевих руд тощо). (У межах первинного сектору найважливішою галуззю є сільське господарство, тому він часто зветься аграрним.) *Вторинний сектор* (який називають також індустріальним) включає галузі, що перетворюють сировину в готовий для споживання продукт, — промисловість і будівництво. *Третинний сектор* об'єднує сферу послуг, до якої відносять транспорт, зв'язок, торгівлю, туризм, охорону здоров'я. До *четвертинного сектору* (який позначають як постіндустріальний, інформаційний) включають такі галузі економіки знань, як освіта, наукові дослідження, інформаційні технології, маркетинг, банківські та фінансові послуги, а також інші послуги, пов'язані з плануванням та організацією виробництва.

Диференціація за масштабом підприємницької діяльності		Дані Держкомстату кількість найманих працівників	Класові схеми кількість найманих працівників
	A Великі роботодавці	понад 250	понад 30
	B Середні роботодавці	50–250	10–29
	C Дрібні роботодавці	менш як 50	2–9
	D Самозайняті	немає	0–1

Рисунок 2.12. Диференціація власників за масштабом підприємницької діяльності

Диференціація за секторально-галузевою спеціалізацією підприємницької діяльності

1 Первин- ний сектор	2 Вторин- ний сектор	3 Третин- ний сектор	4 Четвертин- ний сектор
Сільське, лісове і рибне господарства	Промисловість і будівництво	Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів; транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність; тимчасове розміщування і організація харчування	Фінансова і страхова діяльність; інформація та телекомунікації; операції з нерухомим майном; професійна, наукова та технічна діяльність; державне управління й оборона; освіта; охорона здоров'я та надання соціальної допомоги; мистецтво, спорт, розваги та відпочинок

Рисунок 2.13. Диференціація власників за секторально-галузевою спеціалізацією підприємницької діяльності

У галузевій класифікації Еспін-Андерсена (Esping-Andersen, 1993, pp. 23–24) економіку диференційовано на три сектори у такий спосіб. *Первинна економіка* об'єднує сільське, лісове і рибне господарство. *Фордистська економіка* включає традиційні види діяльності, пов'язані з фордистською системою стандартизованого масового виробництва і масового споживання (тобто об'єднує вторинний і третинний сектори у попередній класифікації). Вона охоплює видобувну промисловість і виробництво, будівництво, розподіл (оптову й роздрібну торгівлю, транспортування) та економічну інфраструктуру (комунальні послуги, зв'язок). Проте оригінальності класифікації Еспін-Андерсена надає фокусування на *постфордистській* економіці, диференційованій ним на три сфери послуг, породжені фундаментальними змінами в соціальному відтворенні, інформаційних технологіях і діловому житті людей⁶⁴. *Ділові послуги* включають види діяльності, що забезпечують проміжні нефізичні внески в індустріальне виробництво і розподіл (управлінське консультування, створення програмного забезпечення, архітектурні, юридичні, бухгалтерські, фінансові послуги тощо). *Соціальні послуги* (охорона здоров'я, освіта і соціальне забезпечення) віддзеркалюють передання домогосподарством завдань, пов'язаних із соціальним відтворенням, у суспільні структури. *Споживчі послуги* також з'являються як альтернатива самообслуговуванню, яка в цьому разі асоціюється зі змінюваними способами відтворення побуту й дозвілля.

Диференціація класу власників відповідно до секторів економіки закладає на й у низці емпіричних класових схем. Так, Еспін-Андерсен розміщує їх в аграрному та фордистському секторах, проте не бачить їм місця в постіндустріальному секторі. Голдторп базисну категорію власників, представлену дрібними роботодавцями і самозайнятими (IV клас), також підрозділяє на секторальній (щоправда, узагальненій) підставі — на фермерів та інших самостійних працівників у первинному виробництві (IVc) і несільськогосподарських власників, котрі, своєю чергою, диференційовані на клас дрібних власників із найманими працівниками (IVa) і самозайнятих без найманих працівників (IVb).

У пропонованій схемі другою підставою диференціації класу власників виступає *секторально-галузева спеціалізація їхньої діяльності*. Операціоналізація цього критерію базується на видах економічної діяльності, агрегованих у чотири сектори в такий спосіб (рис. 2.13). *Первинний/аграрний сектор* об'єднує сільське, лісове і рибне господарства; *вторинний/індустріальний* — промисловість і будівництво; *третинний/сервісний* — оптову та роздрібну торгівлю; готелі і ресторани; транспорт і зв'язок; *четвертинний/постіндустріальний* — фінансові послуги і страхування; видавничу діяльність, кіно- і відеовиробництво, телерадіомовлення, телекомунікацію, комп'ютерне програмування, діяльність інформаційних служб; операції з нерухомістю, юридичні та бухгалтерські послуги, науково-дослідницьку та експертну діяльність; державне

⁶⁴ Галузі в рамках постіндустріального сектору групують і в інші способи, наприклад, через виокремлення четвертинного (різні сфери соціальних послуг) і п'ятеринного (сфера інформаційних і комунікаційних технологій) секторів (Иноземцев, 1998, сс. 111–114).

управління; освіту; охорону здоров'я та соціальну допомогу; надання колективних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту; діяльність громадських організацій⁶⁵.

Диференціація за секторально-галузеву спеціалізацією підприємницької діяльності

		1	2	3	4
		Первинний сектор	Вторинний сектор	Третинний сектор	Четвертинний сектор
Диференціація за масштабом підприємницької діяльності	A Великі роботодавці	A1	A2	A3	A4
	B Середні роботодавці	B1	B2	B3	B4
	C Дрібні роботодавці	C1	C2	C3	C4
	D Самозайняті	D1	D2	D3	D4

Рисунок 2.14. Матриця диференціації класу власників

Матриця класових позицій власників

Перетин двох названих критеріїв диференціації утворює матрицю макрокласу власників (осіб, що працюють не за наймом), яка складається із 16 класових позицій (мікрокласів) (рис. 2.14). За горизонталлю матриці утворюються чотири мезокласи власників із різним масштабом підприємницької діяльності, за вертикаллю — чотири мезокласи власників із різною секторально-галузеву спеціалізацією. Наприклад, клас дрібних власників у цій матриці репрезентований позиціями C1–C4 і D1–D4 та об'єднує класи дрібних роботодавців (осіб, що наймають невелику кількість працівників) і самозайнятих (осіб, що не використовують найману працю), котрі спеціалізують свою діяльність у первинному, вторинному, третинному та четвертинному секторах. До речі, ев-

⁶⁵ Щоправда, питання стосовно групування видів діяльності (галузей) у сектори залишається дискусійним (потребує консенсусу серед експертів): наприклад, видобувну промисловість мною віднесено не до аграрного, а до індустріального сектору, а охорону здоров'я і туризм — не до сервісного, а до постіндустріального сектору (як у класифікації Еспін-Андерсена).

ристичний потенціал застосування цієї матриці продемонстровано в дослідженні становлення, чисельності та характеристик класу дрібних власників в Україні (Симончук, 2014а).

Клас найманих працівників: концептуалізація та операціоналізація поняття

У класових схемах другої половини ХХ століття класу найманих працівників соціологи приділяли найбільшу увагу, оскільки в усіх індустріально розвинених країнах він став найчисленнішим (до 90% зайнятого населення) і найбільш диференційованим (у кваліфікаційному, владному, галузевому вимірах). З метою його класового картографування було розроблено конкурентні концепції: суперечливих класових положень (Райт), відмінностей між контрактами зайнятості (Голдторп), перетину заняттєвої і галузевої диференціації (Еспін-Андерсен).

Для емпіричного розрізнення класових позицій найманих працівників згадані аналітики використовують різні критерії та комбінації їх. У моделі Райта в секторі найманих працівників класові позиції диференційовані відповідно до двох вимірів експлуатації: *стосовно влади всередині виробництва* (менеджери, залучені до процесу прийняття організаційних рішень; супервайзери, що мають владу над підлеглими, але не беруть участі у прийнятті управлінських рішень; працівники-виконавці, які не мають управлінських або контролювальних функцій) і *щодо дефіцитних умінь, знань і кваліфікаційних дипломів* (висококваліфіковані експерти з вищою освітою, кваліфіковані працівники зі спеціальною підготовкою нижчого рівня і некваліфіковані без спеціальної підготовки). Голдторп (Goldthorpe, 2000a, pp. 213–214) класифікував заняттєві угруповання найманих працівників на підставі форми регулювання їхньої зайнятості (так званих контрактів зайнятості). Специфіка контрактів детермінована двома вимірами, що диференціюють роботу і створюють проблеми контрактних ризиків з точки зору роботодавців — *складність контролю* кількості та якості виконуваної працівником роботи і *специфіка людських цінних якостей* (навички, компетентність і знання, необхідні працівникам для виконання їхньої роботи). У результаті наймані працівники диференційовані на службовий, проміжний і робітничий класи, підрозділені на вісім позицій відповідно до місця у владній ієрархії і рівня кваліфікації. У постіндустріальній класовій схемі Еспін-Андерсена (Esping-Andersen, 1993, pp. 24–26) диференціація найманих працівників базується на двох критеріях. *На секторально-галузевій підставі* позиції згруповано у три набори, що відповідають типам поділу праці, — первинний, фордистський і постфордистський. У двох останніх наборах заняття стратифіковано відповідно до місця в ієрархії (за обсягом влади та рівнем кваліфікації). Таким чином, автор розрізняє фордистську і постфордистську ієрархії, кожна з яких поєднує владну структуру і структуру людського капіталу, причому специфічні для кожного виду поділу праці.

У статистиці для диференціації працівників створено Міжнародний класифікатор занять (International Standard Classification of Occupations — ISCO), в основу якого покладено два виміри: *рівень кваліфікації* (skill level), що є характеристикою діапазону і складності виконуваних завдань, і *кваліфікаційна спеціалізація* (skill specialization), що відображає різновид необхідних знань, використовуваних інструментів та устаткування, виробничих процесів, виробленої продукції, наданих послуг тощо (International Standard, 2012, pp. 11–18; Симончук, 2008).

В авторській схемі диференціація класових позицій найманих працівників ґрунтована на двох критеріях — кваліфікаційному рівні та секторально-галузевій спеціалізації їхньої роботи.

Диференціація за рівнем кваліфікаційного ресурсу

Рівень кваліфікаційного ресурсу (іншими словами, рівень людського/культурного капіталу, дефіцитних знань і навичок, кваліфікаційних дипломів) експерти вважають одним із найважливіших для диференціації найманих працівників у сучасному світі. У Міжнародному класифікаторі занять (ISCO) поняття «*рівень кваліфікації*» визначено як показник складності та обсягу завдань і обов'язків, виконуваних у рамках заняття (International Standard, 2012, pp. 11–12). Його критеріями є рівень формальної освіти, неформальної підготовки на робочому місці та/або досвід практичної роботи, що в сукупності утворюють необхідні передумови для виконання роботи певної складності. Для створення класифікаційної структури ISCO на її найбільш агрегованому рівні (основних груп) розроблено чотири рівні кваліфікації (International Standard, 2012, pp. 12–14). Вони операціоналізовані частково в термінах Міжнародної стандартної класифікації освіти (International Standard Classification of Education — ISCED-97), а частково — в термінах неформальної підготовки, використовуваної для розвитку кваліфікаційного рівня працівника на робочому місці. Зазначимо, що перша група занять («менеджери/керівники») утворена на основі не тільки рівня кваліфікації (3 і 4 рівень освіти), а й наявності керівних функцій.

Автори всіх названих вище класових схем використовують критерій рівня кваліфікації як один із вирішальних для типологізації найманих працівників. Райт диференціює їх *щодо дефіцитних умінь і знань* на висококваліфікованих експертів, кваліфікованих працівників із підготовкою нижчого рівня і некваліфікованих, котрим не потрібна спеціальна підготовка. Голдторп, відповідно до *специфіки людських цінних якостей* (навички, компетентність і знання), підрозділяє кожен із класів найманих працівників — службовий, проміжний і робітничий — на два і групує позиції вищого і нижчого рівнів. Еспін-Андерсен стратифікує заняття фордистського і постфордистського секторів *відповідно до місця в ієрархії* (за обсягом влади, мірою відповідальності й рівнем кваліфікації). До речі, в усіх названих схемах «у парі» з критерієм рівня кваліфікації йде рівень владних повноважень (який зазвичай диференціює працівників на менеджерів, супервайзерів та виконавців).

2.7. Картографування класів: традиції та новації

Диференціація за рівнем кваліфікаційного ресурсу	E <i>Топ-кваліфіковані</i>		Відповідно до Класифікатора освіти ISCED-97
	F <i>Високо-кваліфіковані</i>		3-й + 4-й рівень кваліфікації
	G <i>Середньо-кваліфіковані</i>		4-й рівень кваліфікації
	H <i>Низько-кваліфіковані</i>		3-й рівень кваліфікації
			1-й + 2-й рівень кваліфікації

Рисунок 2.15. Диференціація найманих працівників за рівнем кваліфікаційного ресурсу

Диференціація за секторально-галузевою спеціалізацією діяльності			
1 Первинний сектор	2 Вторинний сектор	3 Третинний сектор	4 Четвертинний сектор
Сільське, лісове і рибне господарства	Промисловість і будівництво	Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів; транспорт; складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність; тимчасове розміщування й організація харчування	Фінансова і страхова діяльність; інформація та телекомунікації; операції з нерухомим майном; професійна, наукова та технічна діяльність; державне управління й оборона; освіта; охорона здоров'я та надання соціальної допомоги; мистецтво, спорт, розваги та відпочинок

Рисунок 2.16. Диференціація найманих працівників за секторально-галузевою спеціалізацією діяльності

У пропонованій схемі рівень кваліфікації (кваліфікаційного ресурсу), що залучається як один із найважливіших критеріїв класової типологізації найманих працівників, слід розуміти в широкому сенсі — не лише як рівень складності виконуваної роботи, а й як наявність і рівень керівних функцій (владної компетенції). Наймані працівники диференційовані тут за рівнем кваліфікації виконуваної ними роботи на чотири категорії (рис. 2.15). В основу такої диференціації покладено рівні кваліфікації груп занять у класифікаторі ISCO (International Standard, 2012, pp. 12–14). До позицій *топ-кваліфікованих працівників* віднесені менеджери високого і середнього рівня (не нижче за рівень керівника відділу підприємства/організації/установи, у розпорядженні якого перебувають не менш як 10 підлеглих). *Висококваліфікованих працівників* представляють професіонали, котрі мають дипломи найвищого (четвертого) рівня. Позиції *середньокваліфікованих працівників* посідають техніки й помічники професіоналів, які мають дипломи третього рівня кваліфікації (бакалаври та молодші спеціалісти). До цієї групи включено також супервайзерів — бригадирів і майстрів, які мають функції контролю (за потреби їх можна вирізнити в окремий мезоклас). Позиції (умовно кажучи) *низькокваліфікаційного рівня* об'єднують представників масових/базових занять у певному виді діяльності, які мають другий і перший рівні кваліфікації. (Цей мезоклас можна диференціювати на два мезокласи — кваліфікованих і не-кваліфікованих робітників.)

Диференціація за секторально-галузеву спеціалізацією

У названих вище класових схемах секторальному критерію диференціації найманих працівників надають різного значення. В інтерпретаціях Райта (Wright, 1985, p. 157) відмінність між фізичною і нефізичною працею розглядається як застарілий і неадекватний для розуміння сучасного трудового життя вимір, тому в його перспективі ієрархія класових позицій нечутлива до диференціації ані за характером праці (фізична/нефізична), ані за секторальною ознакою (сільськогосподарська/індустріальна/постіндустріальна). Як наслідок, усі працівники низьких рівнів влади та кваліфікації, незалежно від характеру праці й секторів зайнятості, потрапляють в один — робітничий — клас⁶⁶. У класових схемах Голдторпа і Еспін-Андерсена, навпаки, присутнє переконання, що поділ за характером праці відображає інституціональні відмінності в життєвих шансах. Голдторп диференціює найманих працівників сільськогосподарської і несільськогосподарської праці, підрозділяючи останніх на працівників фізичної і рутинної нефізичної праці. Еспін-Андерсен вважає, що менеджери і професіонали, не- і кваліфіковані робітники різних секторів значно відрізняються в життєвих шансах і стилях життя.

⁶⁶ Вивчаючи зміну класової структури американського суспільства, Райт (Wright, 1997, pp. 104–111), утім, аналізує її також у секторальному розрізі. Кон із колегами (1998, 2002) у дослідженні зв'язку особистості й соціальних структур вніс до схеми Райта «поправки» щодо характеру поділу праці.

У матеріалах статистики галузева специфіка найманих працівників фіксується двома методичними інструментами. (1) У Міжнародному класифікаторі занять (ISCO) другим виміром групування занять виступає *кваліфікаційна спеціалізація*, розглядувана в рамках чотирьох понять: царина необхідних знань; використовувані інструменти й машини; оброблювані чи використовувані матеріали; види вироблених товарів чи наданих послуг (International Standard, 2012, pp. 11–12). (2) У Міжнародному класифікаторі видів економічної діяльності (NACE) заняття структурують відповідно до специфіки процесу виробництва продукції (товарів та послуг), здійснюваного з використанням певних ресурсів: сировини, матеріалів, устаткування, робочої сили, технологічних процесів тощо (Statistical Classification, 2008).

У запропонованій схемі другим критерієм типологізації класу найманих працівників є *секторально-галузева спеціалізація їхньої діяльності* (рис. 2.16). Її групування за видами економічної діяльності та секторами економіки аналогічне матриці власників (рис. 2.13).

Матриця класових позицій найманих працівників

Перетин двох названих критеріїв утворює матрицю макрокласу найманих працівників, що складається з 16 мікрокласів (рис. 2.17). За горизонталлю матриці утворюються чотири мезокласи найманих працівників з різним рівнем кваліфікаційного ресурсу, а за вертикаллю — чотири мезокласи з різною секторально-галузевою спеціалізацією.

		Диференціація за секторально-галузевою спеціалізацією діяльності			
		1 Первинний сектор	2 Вторинний сектор	3 Третинний сектор	4 Четвертинний сектор
Диференціація за рівнем кваліфікаційного ресурсу	Е Топ-кваліфіковані	E1	E2	E3	E4
	Ф Високо-кваліфіковані	F1	F2	F3	F4
	Г Середньо-кваліфіковані	G1	G2	G3	G4
	Н Низько-кваліфіковані	H1	H2	H3	H4

Рисунок 2.17. Матриця диференціації класу найманих працівників

Матриця власників і найманих працівників

Матриця класів диференціює *макрокласи* (власники та наймані працівники) — позиції, що їх вирізняють за відношенням до власності на засоби виробництва. За горизонталями і вертикалями утворюються *мезокласи*: позиції, виокремлювані в матриці власників — 1) за масштабом підприємницької діяльності (великі, середні та дрібні роботодавці, а також самозайняті) та 2) за її секторально-галузевою спеціалізацією (власники первинного/аграрного, вторинного/індустріального, третинного/сервісного і четвертинного/постіндустріального секторів); у матриці найманих працівників — 1) за рівнем кваліфікаційного ресурсу (топ-, високо-, середньо- і низькокваліфіковані працівники) та 2) за секторально-галузевою спеціалізацією заняття (працівники названих чотирьох секторів). На перетині критеріїв мезокласів локалізовані *мікрокласи*. Пропонована мною матриця класів у найбільш розгорненому вигляді має 32 позиції, порівну розподілені між матрицею власників (16 позицій) і матрицею найманих працівників (16 позицій).

Зазначмо, що в такій операціоналізації у поняття класу ненавмисно імпортується інші соціальні неоднорідності. Так, у секторально-галузевому розрізненні класових позицій латентно присутня територіально-поселенська, регіональна, гендерна, вікова диференціації⁶⁷. Наприклад, класові позиції в аграрному секторі (фермер, самозайнятий) вбирають у себе особливості культурного коду й історичного бекграунду сільського мешканця (територіально-поселенський критерій), а також регіональну локалізацію (сільськогосподарськими є західні та південні регіони України). Класові позиції в індустріальному секторі відсилають до регіональної ідентичності (Схід і Центр), територіальної (відносно закриті моногалузеві міста зі специфікою культури, побуту, способу життя) і одночасно до гендерно сегрегованих позицій — «чоловічих» за характером праці. Класові позиції у сервісному секторі, навпаки, є в гендерному плані переважно «жіночими», а в територіальному і регіональному — нейтральними. Класові позиції в постіндустріальному секторі властиві переважно жителям міст.

Емпірична операціоналізація класової схеми/матриці. Описані матриці можуть бути як теоретичним інструментом розрізнення класових позицій, так і емпіричним. Критерії, що диференціюють класові позиції в матрицях (статус зайнятості, масштаб підприємницької діяльності, її секторально-галузева спеціалізація, рівень кваліфікації), легко піддаються емпіричній операціоналізації. Необхідні змінні містяться у масивах вітчизняних і міжнародних соціологічних проєктів, зокрема моніторингу та омнібусі Інституту соціології НАНУ, Європейського соціального дослідження (ESS) і Міжнародній програмі соціальних досліджень (ISSP). Докладно про конструювання трьох змінних (матриця власників, матриця найманих працівників, матриця класів) у названих проєктах див. (Симончук, 2016b). Синтаксиси для конст-

⁶⁷ Питання зв'язку класової позиції й різноманітних демографічних характеристик детально обговорюється у працях Бурдьє (Bourdieu, 2001, 1984, pp. 107, 382–383; Weininger, 2005, pp. 107–113), Севіджа і колег (Savage et al., 2013, 2014), Голдторпа (Goldthorpe, 1983) і Райта (Wright, 1997).

руювання трьох матриць, написані Олександром Виноградовим (Національний університет «Києво-Могилянська академія»), можна знайти на моєму сайті (<http://simonchuk.kiev.ua/materialy/>).

Варіанти матриці. Пропоную до використання в дослідницькій практиці три матриці (і відповідно три змінні). У найбільш розгорнутому вигляді матриця класів включає 32 позиції, матриці власників і найманих працівників — по 16 позицій. Очевидно, що з метою емпіричного дослідження класові позиції в матрицях можна агрегувати залежно від конкретних завдань дослідника⁶⁸ і можливостей використовуваної емпіричної бази. Так, репрезентативні національні масиви у 1800–2000 респондентів потребують згрупованої версії матриць; використання агрегованих масивів (ESS, ISSP, моніторингу) вможливає застосування матриць із повним набором класових позицій. Усередині матриць позиції можна групувати за горизонтальними і вертикальними осями, крім того, комбінувати матриці власників і найманих працівників (див.: <http://simonchuk.kiev.ua/posts/>, додаток Б).

Перспективи валідації підходу. Дебати класових аналітиків в останні два десятиліття, вочевиднвши головні проблеми картографування класів, окреслили можливі перспективи вдосконалення відповідної методології та методики і, крім того, показали важливість регіонального/локального соціально-економічного контексту проведених досліджень і репертуару дослідницьких цілей (що саме вивчають і яких результатів очікують). Усе викладене мотивувало мене запропонувати альтернативний методичний інструмент для класового картографування⁶⁹, адекватність якого можна продемонструвати у два способи.

(1) Необхідна валідація запропонованої схеми (матриць) аналітичного конструювання класових позицій. Сформулюю низку гіпотез, що спрямують подальші емпіричні дослідження з перевірки валідності. (а) Передусім слід перевірити тезу про принципову відмінність як власників, так і найманих працівників за секторально-галузевим критерієм. Наприклад, якщо у представників власників аграрного, індустріального, сервісного і постіндустріального секторів будуть виявлені подібні життєві шанси і взаємні потоки мобільності, тоді їх варто розцінювати як різні страти/фракції одного класу і визнати адекватною диференціацію власників у схемах Райта і Голдторпа, що ігнорують секторальні відмінності. Якщо ж будуть зафіксовані відмінні профілі життєвих шансів та альтернативні потоки мобільності, тоді можна буде впевнено говорити про різні класи та правомірність авторського підходу. (б) Детальної емпіричної експертизи потребує питання гомогенності/гетерогенності класу власників за масштабом підприємницької діяльності. Зокрема, близькими чи

⁶⁸ Кожна матриця являє собою своєрідний конструктор, щоби дослідник, групуючи класові позиції, мав маневр для точнішого фокусування свого задуму.

⁶⁹ Цей аналітичний інструмент призначений для високодиференційованого картографування класової структури, а також для вивчення «класових ефектів» — того, чи збігаються (і якщо збігаються, то якою мірою) життєві шанси, установки і практики індивідів із передбачуваними на підставі їхньої структурної позиції.

далекими один від одного за своїми життєвими шансами є дрібні роботодавці й самозайняті (іншими словами — один клас вони утворюють чи різні)? До кого ближчими є середні роботодавці — до великих чи до дрібних роботодавців? Чи є середні однаково віддаленими від великих та дрібних і своєрідними у своїх характеристиках? Який критерій більше диференціює макроклас власників — масштаб чи сектор економічної діяльності? (в) Щодо класу найманих працівників важливо емпірично перевірити гіпотезу гомогенності/гетерогенності, наприклад, чи є топ- і висококваліфіковані працівники (менеджери-адміністратори та професіонали) різними класами чи одним класом. Отже, схему можна вважати валідною, якщо між мікрокласами виявляться емпірично переконливі принципові відмінності в життєвих шансах і стилях життя.

(2) Релевантність пропонованої схеми можна продемонструвати завдяки методичному експерименту, ідея якого полягає в тому, щоб виявити переваги та вади пропонованої матриці класів порівняно з іншими використовуваними вітчизняними соціологами емпіричними класовими схемами і з'ясувати, яка з них найпереконливіше пояснює різноманітні «класові ефекти»⁷⁰. Якщо сила виявлених зв'язків між класом, ідентифікованим відповідно до моєї схеми з виокремленими на більш деталізованому рівні класовими категоріями, і різними змінними (такими, як соціальна ідентичність, матеріальний добробут, здоров'я, дозвілєві практики, членство в громадських і політичних організаціях) виявиться більшою порівняно зі схемами з великоагрегованими класами, можна дійти висновку, що запропонований мною інструмент має кращий пояснювальний потенціал. Якщо ж цей показник у моїй схемі буде аналогічним іншим схемам або нижчим, тоді слід констатувати невдачу і провал моєї спроби запропонувати вдаліший інструмент для визначення класових позицій. Таким чином, наступний крок просування авторської схеми полягає в її валідації та перевірці сформульованих гіпотез на великомасштабних вітчизняних та інтернаціонально зіставних засадах.

2.8. Висновки до розділу

Результати дослідження свідчать, що на сучасному етапі у вітчизняному класовому аналізі, слідом за західним, одночасно реалізуються два тренди. З одного боку, вітчизняні соціологи опанували всі варті уваги класові підходи та схеми, альтернативні щодо теоретичних засад та дослідницьких програм; забезпечили можливість емпіричної верифікації їх шляхом створення відповідної емпіричної бази й методичного інструментарію; показали картину класового розподілу в перспективі різних підходів. З іншого боку, очевидний і тренд методологічного глобалізму, який актуалізується мірою все більшої участі українських соціологів у міжнародних порівняльних проектах і в дискусіях на різного роду міжнародних форумах; дедалі нагальнішою стає потреба в стан-

⁷⁰ Приклади цієї стратегії тестування різних класових і стратифікаційних схем див.: (Weeden & Grusky, 2005).

дартному інструменті ідентифікації класів і у вітчизняній науці (наразі на цю роль претендують EGP-схема і ESeC).

Цілком зрозуміло, що уявлення про класову структуру українського суспільства, сформовані в перебігу дослідження на підставі чотирьох альтернативних класових схем, виявилися плюральними щодо номінації класів, їх розподілу та природи класоутворювальних процесів. Запропонована генералізація, по-перше, продемонструвала вплив інструменту визначення класу на висновки про характер сучасного суспільства, зокрема щодо пропорцій робітничого і середнього класів, по-друге, дала змогу сформуванню узагальненої картини класового структурування в динаміці та в порівнянні з різними типами країн.

У часовій перспективі зафіксовано суттєву динаміку класової структури українського суспільства. Головними новаціями впродовж трьох десятиліть є поділ зайнятого населення на власників і найманих працівників; поступове зростання питомої ваги класів роботодавців і самозайнятих (до 10%); чисельне скорочення та трансформація робітничого класу (низхідні процеси серед індустріальних і сільськогосподарських робітників, водночас висхідні — серед працівників рутинної нефізичної праці у сфері торгівлі та послуг); зростання частки середнього класу (насамперед службового). Головні тенденції такі: від суспільства суто найманої праці з переважанням позицій робітничого класу Україна рухається до суспільства, диференційованого за статусом зайнятості з домінуванням позицій середнього класу.

У порівняльній перспективі фіксується принципова відмінність класової конфігурації в розвинених західних і постсоціалістичних країнах і в той же час подібність в Україні, Росії та країнах Східної Європи, а також низці менш розвинених західних країн, наприклад Португалії та Греції. Розподіл зайнятого населення найрозвиненіших європейських країн на початку XXI століття за генералізованими категоріями відповідає моделі соціальної структури «суспільств середнього класу». Згідно з усіма типологіями, крім Райтової, цей клас (до якого належать службовий і проміжний класи) охоплює там дві третини зайнятих, а робітничий клас (працівники індустріальної, сільськогосподарської та нефізичної праці нижчого рівня) — близько чверті. Натомість постсоціалістичні країни, в тому числі Україна, зараз балансують на межі — вони вже не є «суспільствами робітничого класу» (частки середнього і робітничого класів в них є подібними — близько 45%, а частка власників становить близько 10%), водночас вони ще помітно відхиляються від постіндустріального стандарту економічно розвинених країн із кількісним превалюванням середнього класу. Разом з тим фіксується схожість гендерного профілю класової структури в порівнюваних країнах. Усі вони є сегрегованими за статтю: чоловіки надмірно представлені на вершині класової ієрархії (великі власники, високостатусні менеджери та професіонали) і серед індустріального робітничого класу, а жінки — серед службового класу нижчого рівня та працівників рутинної нефізичної праці.

Результати дослідження продемонстрували евристичний потенціал класичних на сьогодні підходів для опису класового структурування постсоціалістичних суспільств. Водночас ідентифіковано три дедалі популярніші від середини 1990-х років інноваційні прийоми картографування класів. (1) «Секторально

орієнтований» підхід, або «постіндустріальна класова схема» Еспін-Андерсена, головна ідея якої — диференціювати фордистські та постфордистські класи, вважаючи, що між ними є принципові відмінності в сучасному суспільстві. (2) «Реалістський/дезагрегаційний» підхід, або «новий класовий аналіз» Граскі та Віден, який передбачає, що дезагрегування класів до рівня занять адекватніше пояснює патерни соціальної ідентифікації та колективної дії порівняно з «великокласовим» підходом. (3) «Багатофакторний» підхід, або «новий/культурний класовий аналіз» Севіджа, згідно з яким класи ідентифіковані на підставі не відносин зайнятості, а, за ідеями Бурдьє, комплексного обліку показників економічного, соціального і культурного капіталів. Причому виявлено, що пошуки методологічних та інструментальних новацій у вітчизняній соціології йшли в рамках описаних вище ідей західних «альтернативних» класових картографів. Зокрема, запропонована авторська схема ідентифікації класових позицій близька до ідей секторально орієнтованого і дезагрегаційного підходів. Її перевагою є багаторівневе (макро, мезо і мікро) групування класових категорій, чіткий поділ класових позицій власників і найманих працівників, детальний аналіз класу власників за масштабом підприємницької діяльності та секторальною спеціалізацією, а найманих працівників — за рівнем кваліфікаційних ресурсів і секторальної належності.

Результати тестування різних класових підходів надали можливість виявити неопрацьовані у вітчизняній соціології проблеми та сформулювати новий порядок денний у сфері класового картографування. Серед актуальних дослідницьких завдань: 1) розроблення правил визначення класової позиції на рівні домогосподарства; 2) класова ідентифікація незайнятого населення; 3) складання поселенської та регіональної карти класів; 4) валідація певних схем, зокрема ESeC, для вивчення українських реалій; 5) перевірка гомогенності класів, зокрема: тестування подібності/відмінності класових позицій великих власників, менеджерів, професіоналів і держслужбовців у рамках службового класу, а також індустріальних робітників і працівників рутинної нефізичної праці у сфері торгівлі в рамках робітничого класу; 6) верифікація гіпотези Граскі та Віден про те, що слабкість утворюваних ефектів зумовлена помилками операціоналізації класової належності індивіда, фактично — використанням високоагрегованих схем, які виступають незалежною змінною при вивченні ефектів; 7) включення в національні масиви стандартного блоку змінних для конструювання альтернативних класових схем; 8) перегляд синтаксисів для конструювання класів на підставі ISCO 2008.

3

КЛАСОВА СВІДОМІСТЬ

У сучасній соціології для одних дослідників (Я. Пакульські, Д. Граскі, Е.О.Райт) використання поняття «клас» передбачає, що соціальні нерівності та ієрархії не лише фіксуються соціологами в матрицях класових позицій, а й усвідомлюються людьми, а це усвідомлення надалі приводить до класово орієнтованих дій (електоральне голосування, участь у громадських і політичних організаціях, протестні практики та ін.). Для інших (наприклад, Дж. Голдторп) суб'єктивні та поведінкові аспекти класів не є «обов'язковою програмою» класового аналізу. Залежно від національних і дослідницьких традицій для концептуалізації цих аспектів використовують низку термінів. *Класову ідентичність* (class identity), або «суб'єктивний клас» (subjective class), зазвичай розглядають як усвідомлення людиною чи групою власного класового становища. Під *класовими уявленнями/образами* (class awareness, class imagery) мають на увазі думки людей про клас, класову структуру, природу та джерела класових відмінностей¹. *Класову свідомість* (class consciousness) визначають як суб'єктивне соціальне позиціонування й (найголовніше) як усвідомлення людьми своїх класових інтересів та умов їх просування. (Докладніше про дослідження суб'єктивних аспектів класу див. підрозділ 1.2, кластер Д.)

Багато сучасних праць, присвячених класовій свідомості, розпочинаються з обговорення несправданого у західних суспільствах завбачення Маркса (1955) стосовно посилення поляризації класової структури та породження тим самим революційної свідомості серед робітничого класу, що зрештою приведе до повалення капіталізму і встановлення нового безкласового суспільства. Натомість західний капіталізм вижив у черзі циклів розквіту і спаду у своєму економічному розвитку, зростання й ослаблення поляризації класової структури в різні історичні періоди. Пояснення цьому знаходять передусім в утворенні впродовж другої половини ХХ століття численного середнього класу, що має відносно високий рівень статків; у просуванні капіталістичною ідеологією обіцянки добробуту, що призвело до виникнення «хибної свідомості» серед робітничого класу і запобігання революційним діям, а також перевело розв'язання класових за змістом видів соціальних конфліктів в індивідуалізовані форми; у нерівному економічному і соціальному становищі різних професійних груп робітничого класу, що також стало на заваді формуванню класової солідарності й розгортанню масштабних класових дій, які б охоплювали не лише робітників за галузевою чи професійною ознакою, а й пролетаріат загалом.

¹ Більшість емпіричних досліджень класових уявлень/образів (Class awareness, 2005; Class imagery, 2005) стосувалися робітничого класу; зокрема, див.: (Chinoy, 1955; Bott, 1957; Popitz et al., 1957; Zweig, 1961; Lockwood, 1966, 1989; Savage, 2005). У даному розділі розглядається проблематика класової ідентичності; про аналіз класових уявлень представників середнього класу див.: (Симончук, 2003а, сс. 135–174).

На кінець XX століття, переконавшись, що робітничий клас виявився нездатним до вироблення передбачуваного Марксом революційного рівня свідомості й до реалізації ідеї альтернативного суспільства і що поступово слабшають класова ієрархія та класова свідомість, розмиваються класові уявлення та ідентичності, західні соціологи потроху втратили інтерес до цієї проблематики (Wallace & Junisbay, 2003). Однак численні свідчення того, що рівень класової свідомості тісно пов'язаний із реальними змінами в економіці², зі значними коливаннями становища середнього класу, перманентними економічними кризами та спалахами протестної активності (страйки авіадиспетчерів, шахтарів, учителів тощо), зумовлюють відродження інтересу до вивчення цього предмета у 2000-ні. Соціологи знову визнали за важливе відстежувати динаміку класової свідомості й виявляти причини, що на неї впливають.

Інтерес до проблематики класової свідомості у постсоціалістичних країнах зумовлений іншими суспільними й економічними процесами останніх десятиліть. Вітчизняні класові аналітики (С. Макеєв, О. Куценко, С. Оксамитна, Н. Коваліско, О. Симончук тощо) вважають, що в ситуації інституціоналізації капіталістичних відносин, перерозподілу власності на засоби виробництва, зростання нерівності доходів і життєвих шансів, структурної перебудови економіки (зокрема, поширення нових/нестандартних явищ зайнятості, властивих раніше лише західній економіці) та конституювання нової соціальної структури логічно очікувати посилення класової свідомості й колективних дій на захист своїх інтересів. У зв'язку з цим актуальними визнані завдання зафіксувати наявний рівень класової свідомості в українському суспільстві та відстежувати надалі його коливання й чинники, що їх детермінують.

3.1. Методологія, історія і практика дослідження класової свідомості

Термін «класова свідомість» є неоднозначним для соціологів різних теоретичних напрямів³. Наприклад, Ерик Олін Райт (Wright, 1997, pp. 492–496), розрізняючи два широкі підходи до аналізу класу — *процесуальний і структурний*, і традиції вивчення класової свідомості класифікує таким самим чином. За Райтом, ці підходи різняться поясненням того, яким чином клас спричинює соціальний конфлікт і соціальні зміни. Структурні теорії дії фокусуються на *об'єктивних умовах* конфлікту — на наборі дій, що детерміновані матеріальни-

² Зміни в економіці передусім пов'язані з індивідуалізацією праці, зниженням гарантій зайнятості й виникненням різноманітних альтернативних форм організації праці. Докладніше про характеристики нової ситуації зайнятості в розвинених західних суспільствах див.: (Пикетти, 2016; Болтански & Кьяпелло, 2011; Wallace & Junisbai, 2003; Vallas, 1999; Cappelli, Bassi et al., 1997; Edwards, 1979), а в Україні див.: (Лібанова, 2014, 2016; Гук, 2014; Новак & Оверковський, 2011; Чепурко, 2007).

³ Стосовно історії концептуалізації класової свідомості в сучасній західній соціології див.: (Wright, 1997; Durrenberge, 2001; Wallace & Junisbai, 2003).

ми інтересами певних класових позицій і незалежні від мотивацій конкретних акторів. Процесуальні ж теорії зосереджуються на *суб'єктивних умовах* конфлікту — понад усе на ідентичностях і смислах самих акторів, які в нього залучені. Тобто перші є підходами, *центрованими на відносинах*, а другі — *агенто-центрованими*. Звідси й різна концептуалізація класової свідомості: прихильники структурних підходів зосереджені передусім на проблемі *інтересів*, а процесуальних — на проблемі *ідентичності*.

Згідно з Райтом (Wright, 1997), «класова ідентичність відсилає до того, яким чином люди розглядають себе як “членів” різних класів»; зрештою, «вона складається з того, що люди вважають значимим в їхньому житті та що відрізняє їх від інших» (р. 495). Райт постулює два важливі аспекти вивчення цього предмета. (1) «Ідентичність» має *когнітивний компонент* (визначення індивідом себе в різних системах формальної класифікації) та *емоційний* (суб'єктивна значущість цих класифікацій у його системі смислів, яка формується через біографічний досвід індивіда в спільнотах і соціальні взаємодії, в яких втілюється культурний зміст певних ідентичностей). Людина може класифікувати себе як демократа або республіканця, представника робітничого або середнього класу, але це може бути емоційно незначимим компонентом її ідентичності. (2) У класовому аналізі свідомості слід брати до уваги й *темпоральні аспекти* класу. Процесуальні підходи наголошують сукупний вплив суб'єктивного класового досвіду на формування класової ідентичності; у ній вбачають результат класової траєкторії індивіду впродовж життєвого циклу — від того, як він «навчається» бути членом певного класу, набуваючи відповідну ідентичність, світогляд, стиль життя, і до трансформації класової самосвідомості у разі зміни класової позиції, наприклад, через отримання освіти або започаткування власної справи. «Оскільки смисли не формуються і не перетворюються миттєво, щойно людина переміщається на нову класову позицію, остільки класову ідентичність можна розглядати як концепт, що “звернений назад, у минуле” (“backward-looking” concept): вона вкорінена і в особистій історії людини, і в історії соціальних спільнот» (рр. 495–496).

Структурні ж підходи зосереджують увагу на усвідомленні індивідами класових інтересів, зумовлених їхнім поточним класовим становищем. Водночас таке усвідомлення детерміноване часовим горизонтом життєвих планів індивіда. Наприклад, класові інтереси робітника МакДональдса будуть більш стабільними і чітко відповідними його нинішній позиції, якщо він не планує тривалій часовій перспективі змінювати посаду і, як наслідок, відповідну класову належність. Якщо ж він має плани невдовзі отримати вищу освіту і після цього нове місце роботи, що відповідає позиції середнього класу, тоді його класові інтереси будуть слабо пов'язані з поточною класовою позицією. Отже, класова свідомість, структурована навколо інтересів, ґрунтується на очікуваннях щодо майбутнього і може, таким чином, розглядатися як «звернена вперед, у майбутнє» («forward-looking») (Wright, 1997, р. 496). Крім того, дані численних досліджень свідчать, що при формуванні класової свідомості нинішня класова позиція індивідів має пріоритет порівняно з попереднім класовим досвідом («звернення у майбутнє» vs «звернення у минуле»). У зв'язку з цим рап-

тові негативні зміни в життєвій ситуації (звільнення, загроза безробіття, зниження заробітної плати тощо) можуть відіграти свою роль в актуалізації класової ідентичності й у поглибленні усвідомлення реальних класових інтересів, а відтак і привести до підвищення рівня класової свідомості.

Згідно з Райтом, класова ідентичність індивідів та усвідомлення ними своїх класових інтересів інколи збігаються й посилюють одне одного, але можуть також розвиватися в різних напрямках (останнє найчастіше трапляється серед людей, які зазнали у своєму житті швидкої низхідної чи висхідної мобільності). Райт (Wright, 1989a, 1997) стверджує, що, зрештою, ці два явища — *класова ідентичність індивідів та усвідомлення ними класових інтересів* — становлять два виміри класової суб'єктивності, або два види класової свідомості.

Отже, структуралістська (насамперед марксистська) традиція визначення класової свідомості пов'язана із трактуванням інтересів та адекватним або неадекватним сприйняттям їх (що дістає відображення в понятті «хибна свідомість»). У ХХ столітті було проведено чимало гідних уваги досліджень класової свідомості в рамках структуралістської парадигми⁴. Другий вимір класової суб'єктивності — класова ідентичність — також зазнав і глибокого теоретичного опрацювання (передусім дослідниками *немарксистських* напрямів), і широкої емпіричної верифікації у національних та міжнародних дослідницьких проєктах⁵. До речі, більшість сучасних дослідників намагаються поєднувати структурний і процесуальний підходи в конкретних дослідженнях класової свідомості.

Ще один запитуваний у дослідженнях відповідної тематики підхід (Rosenberg, 1953; Leggett, 1968; Mann, 1973; Дилигенский, 1975) пов'язаний із припущенням, що класова свідомість складається з кількох рівнів (стадій, етапів, аспектів) розуміння людьми своїх класових інтересів, відповідно до яких можна оцінювати міру революційності свідомості. Мабуть, найширше визнання набула теорія Майкла Мана (Mann, 1973, pp. 24–33) щодо чотирьох рівнів зрілості класової свідомості. Перший рівень — *класова ідентичність* (class identity) — відображає сприйняття членами класу їхньої власної позиції у класовій структурі (Ман говорить про здатність представників робітничого класу ідентифікувати себе як клас, визнавати свої інтереси як класові, структуровані його особливою роллю в процесі виробництва). Другий рівень — *класова опозиція* (class opposition) — уміння членів класу визначати класових опонентів через протилежність класових інтересів (що передбачає усвідомлення відмін-

⁴ Наприклад: (Лукач, 2003; Манхейм, 1992; Грамши, 1991; Маркузе, 2002; Kalleberg & Griffin, 1980; Wright & Shin, 1988; Wright, 1989a, 1997; Wright & Perrone, 1977). Переважна частина досліджень були спрямовані на аналіз класової свідомості робітників; серед них: (Aronowitz, 1973; Buttel & Flinn, 1979; Davis, 1986; Fantasia, 1988; Leggett, 1968; Lockwood, 1966, 1989; Lopreato & Hazelrigg, 1972; Marshall, 1983, 1997; Rosenberg, 1953; Sallach, 1974; Thompson, 1963).

⁵ Як приклади досліджень, де реалізовано процесуальний підхід, див.: (Centers, 1949; Thompson, 1963; Hodge & Treiman, 1968; Tajfel & Turner, 1979; Elster, 1982, 1985; Jackman & Jackman, 1983; Lockwood, 1989; Vanneman & Weber Cannon, 1987; Wright, 1997; Skeggs, 1997, 2004; Savage et al., 2001; Bottero, 2004; Sobel et al., 2004; SurrIDGE, 2007; Levi, 2007).

ності інтересів робітничого класу від інтересів класу капіталістів). Класова ідентичність і класова опозиція розглядаються як рівні, що діалектично взаємодіють, підсилюючи одна одну. Третій рівень — *класова тотальність* (class totality) — віддзеркалює уявлення членів класу про усезагальність як для кожного з них, так і для суспільства зазначених ситуацій протилежності інтересів та ідентичності (цей рівень досягається, коли працівники сприймають власну соціально-економічну ситуацію і весь суспільний устрій з класової точки зору). Четвертий рівень — *соціальна альтернатива* (alternative society) — передбачає формування ідеї бажаного суспільного устрою без класового гноблення та артикуляцію реальних шляхів його досягнення (на цьому етапі робітники створюють і реалізують бачення альтернативного суспільства шляхом колективної класової боротьби з капіталістами).

Згідно з Маном, передбачуваний Марксом рівень «революційної свідомості» виникає лише за умов поєднання всіх чотирьох описаних рівнів. Отже, «марксизм є теорією ескалації свідомості від першого рівня до четвертого. Свідомість зростає мірою того, як робітник співвідносить свій конкретний досвід з аналізом ширших, а потім альтернативних структур» (Mann, 1973, p. 13). Однак Ман вважає, що класова свідомість британських робітників зазвичай обмежена першим рівнем і лише іноді досягає другого. Він певен, що можна сформувати класовий світогляд і групову солідарність, але «вельми мало ймовірно», що робітничий клас здатен самостійно виробити альтернативне уявлення про нове суспільство. У більшості праць із відповідної тематики висловлюється думка, що стан свідомості робітничого класу мінливий у часі й зазвичай значно нижчий за рівень істинно революційної свідомості.

Попри такий скептицизм Ман та інші дослідники (Mann, 1973; Lopreato & Hazelrigg, 1972; Wallace & Junisbai, 2003) гадають, що класову свідомість треба вивчати перманентно, не очікуючи появи рідкісних «революційних моментів» і стану абсолютно зрілої класової свідомості (що зазвичай тривають, як наголошував ще Маркс, досить короткий час). Вони вказують на доцільність дослідження її динаміки в неревольюційні історичні періоди: зокрема, слід вивчати причини посилення й ослаблення класової свідомості, фіксувати коливання її рівня, ідентифікувати соціальні класи, що протистоять один одному в різні періоди. Крім того, базові рівні (класова ідентичність і класова опозиція) відносно легко доступні для емпіричних досліджень і статистичного аналізу порівняно з вищими рівнями (класової тотальності й бачення соціальної альтернативи); поряд із тим можливість емпіричного вивчення їх закладена в низці великих міжнародних проєктів, у рамках яких в останні десятиліття відбувався розвиток концепції класової свідомості.

Тепер розгляньмо *історію емпіричного вивчення* двох названих вище видів класової свідомості (за Райтом), або першого і другого рівнів його зрілості (за Маном) — класових ідентичностей людей та усвідомлення ними протилежності класових інтересів (останнє зазвичай операціоналізують через різноманітні установки представників різних класів стосовно соціальної нерівності). Вони були предметом дослідження двох великих міжнародних проєктів. *Проєкт «Соціальні нерівності»* (Social Inequality) здійснювався чотири рази (у 1987,

1992, 1999 і 2009 роках) в рамках Програми міжнародного соціального дослідження (International Social Survey Programme — ISSP). *Проект порівняльного класового аналізу* (Comparative Class Analysis Project — CCAP), ґрунтований на методології Райта, мав три хвилі — в 1985, 1987 і 1997 роках; його дані узагальнено в книзі Райта «Class Count» (Wright, 1997).

У цих проектах закладено принципово схожу методологію аналізу класової свідомості з метою виявити: 1) наскільки істотним є зв'язок між класовими позиціями і класовими ідентичностями, 2) однаковою чи різною мірою представники капіталістичного, робітничого і середнього класів усвідомлюють свої інтереси, 3) які особливості аналізованих показників у країнах різного типу. Для реалізації такого задуму в масиви названих проектів закладено змінні, на підставі яких можна визначати об'єктивні класові позиції, фіксувати класову ідентичність і судити про різноманітні установки щодо соціальної нерівності. Щоправда, проекти різняться операціоналізацією цих змінних⁶, масштабом порівняльної перспективи (лише 3 країни-учасниці у проекті CCAP і 38 — в ISSP) і часом проведення (перший проект завершився у 1997 році, а другий триває і досі, причому така його складова, як «Соціальна нерівність», повторюється кожні 10 років и чергова хвиля планується на 2019-й).

Багатий аналітичний потенціал проекту «Соціальні нерівності» в рамках ISSP був реалізований у низці соціологічних досліджень⁷. Завдання вивчення класової свідомості в ньому було продиктоване бажанням емпіричної перевірки поширеного у 1980-х роках серед пересічних громадян та соціологів стереотипу, ніби ситуація з класовою свідомістю в розвинених західних країнах різниться, а саме: США представляли як зразок безкласового суспільства, а Велику Британію, навпаки, як високою мірою наділену класовою свідомістю націю, з тривалою історією класових нерівностей у багатьох сферах життя — в освітніх досягненнях, здоров'ї, матеріальних статках тощо (Evans, 1993). Ці узвичаєні образи американської безкласовості та британської класової розмежованості перевіряли емпірично у процесі чотирьох хвиль проекту, спираю-

⁶ Класові позиції операціоналізовано у проекті ISSP за схемою Голдторпа, у проекті CCAP — за схемою Райта; класові ідентичності — із застосуванням закритого запитання та методики спонтанної ідентифікації відповідно, а соціальні установки — у проекті ISSP як думки щодо міри соціальної нерівності доходів, справедливості заробітної плати, підтримки політики перерозподілу доходів, шансів досягнення життєвого успіху, видів класового конфлікту, а в проекті CCAP — як низку запитань з анти- та прокапіталістичною спрямованістю.

⁷ Серед них — вивчення класової структури, свідомості та поведінки соціологами Ессекського університету (Marshall et al., 1993), дослідження політичної свідомості та поведінки різних соціальних класів, здійснене під керівництвом Дж. Еванса (Heath et al., 1991; Evans, 1993; Evans & Mills, 1998), зіставлення особливостей політичної свідомості професіоналів у різних країнах дослідницькою групою С. Бринта (Brint, Cunningham, & Lee, 1997), порівняльне дослідження соціальних установок групою Р. Джовела (Jowell et al., 1989, 1993, 1998; Tos et al., 1999), відстежування особливостей класової свідомості та класового конфлікту колективом під керівництвом Дж. Келі та М.Д.Р. Еванса (Kelly & Evans, 1995, 1999), порівняння класових позицій та установок щодо соціальної нерівності, ролі держави в регулюванні соціально-економічної нерівності Я. Делеєм (Delhey, 1999).

чись на єдиний методичний і вибірковий дизайн. Коли ж від середини 1990-х років до проекту ISSP долучилася низка постсоціалістичних країн, уможливилося з'ясування, якою є ситуація із класовою свідомістю в країнах, де десятиліттями люди перебували під впливом ідеологічних гасел про «безкласове суспільство», «класову однорідність», «згладжування класових відмінностей»; де чинними були принципи державного регулювання всіх сфер життя, суцільної зайнятості, зрівнювання оплати праці тощо. Емпіричної перевірки потребувала гіпотеза про те, що за останні два десятиліття з появою приватної власності, ринкових відносин, вираженої майнової диференціації у постсоціалістичних суспільствах не тільки склалися протилежні класові інтереси та класові позиції, а й сформувалася класово специфічна свідомість, схожа за своїми характеристиками із західними аналогами.

З метою порівняльного дослідження класової свідомості в Україні, низці постсоціалістичних і західних країн я використала: 1) дані всіх хвиль проекту «Соціальна нерівність» у рамках ISSP, але переважно 2009 року, в якій Україна брала участь⁸, 2) дані Проекту порівняльного класового аналізу (CCAP) 1997 року та омнібуса Інституту соціології НАНУ 2007-го, 3) матеріали 155 напівструктурованих інтерв'ю з представниками середнього і робітничого класу, проведених мною у 2002–2011 роках. Результати дослідження викладено далі у двох сюжетах. По-перше, аналіз особливостей класових ідентичностей в українському суспільстві на підставі даних масових опитувань і глибинних інтерв'ю. По-друге, вивчення характеру усвідомлення власних інтересів представниками різних класів у проектах ISSP і CCAP, зіставлення результатів яких дає підстави для обгрунтованіших висновків.

3.2. Класові ідентичності

Класова ідентичність була предметом численних дослідницьких проектів. Ознайомлюючись із теоретико-методологічними підходами до її вивчення, можна виокремити кілька традицій — дослідження механізму та критеріїв класової самоідентифікації (Tajfel & Turner, 1986; Jackman, 1983), вивчення впливу класової ідентичності на різноманітні аспекти поведінки (Бергер & Лукман, 1995; Bourdieu, 1984), з'ясування місця класової ідентичності серед інших соціальних ідентичностей (SurrIDGE, 2004; Ядов, 1994, 1996; Данилова, 2004; Макеєв, Оксамитная, & Швачко, 1996; Макеєв & Оксамитная, 2001), виявлення розподілу класових ідентичностей серед членів суспільства, а також зв'язку об'єктивного і суб'єктивного класів (Centers, 1949; Hodge & Treiman, 1968; Evans, 1993, 1998; Wright, 1997; Куценко, 2003; Мусієздов, 2004; Оксамитна, 2015), ти-

⁸ До аналізу залучено дані 24 країн (з-поміж 38 країн, що брали участь у хвилі 2009 року). Для порівняльного вивчення взято Україну, Росію та два угруповання — дев'ять східноєвропейських країн (Польща, Східна Німеччина, Болгарія, Чеська Республіка, Угорщина, Словаччина, Словенія, Латвія, Естонія) і тринадцять західних (США, Австралія, Нова Зеландія, Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія, Західна Німеччина, Велика Британія, Іспанія, Португалія, Швейцарія, Японія).

пологічний аналіз класових ідентичностей у конкретному соціумі в цілому й окремо серед представників певного класу (Warner et al., 1949; Дилигенский, 2001; Симончук, 2003а,b). Цілеспрямоване вивчення зв'язку класової належності та класової ідентичності в рамках двох останніх методологічних традицій (кількісної стратегії й типологічного аналізу) зумовило задум мого дослідження.

Вивчення зв'язку класової позиції і класової ідентичності: кількісна стратегія

Почну з традиції, що концентрується на розподілі класових ідентичностей серед членів суспільства і на вимірюванні сили зв'язку класових позицій та ідентичностей. Піонером цієї традиції є Ричард Сентерс (Centers, 1949), котрий у середині 1940-х років для дослідження класових ідентичностей у перебігу масових опитувань запропонував метод самоідентифікації респондентів із чотирма категоріями (вищий клас, середній, робітничий, нижчий) і проаналізував розподіл їх серед населення США. За двадцять років ту саму методологію застосували Роберт Годж і Дональд Трейман (Hodge & Treiman, 1968), зробивши висновок про те, що рівень кристалізації класової свідомості відповідає силі зв'язку між «об'єктивним» і «суб'єктивним» класами.

Висновки цих соціологів надихнули багатьох до дослідження аналогічної тематики. Так, аналіз класової ідентичності на тих самих теоретичних засадах був частиною проекту вивчення класової структури Великої Британії такими дослідниками, як Гордон Маршал, Говард Ньюбі, Девід Роуз і Кароль Воглер (Marshall, Newby, Rose, & Vogler, 1993). Згідно з їхніми даними, наприкінці 1980-х років 60% респондентів вважали себе належними до певного соціального класу, а понад 90% з них змогли віднести себе до конкретної класової категорії. Цю методологію закладено також у проект «Соціальна нерівність» у рамках ISSP, і від 1987 року відповідні гіпотези вже чотири рази перевірялися у порівняльній міжнародній перспективі. За Джефрі Евансом (Evans, 1993), який на масивах семи індустріальних країн хвилі 1987 року дійшов висновку, що взаємозв'язки між об'єктивним і суб'єктивним класом (іншими словами, класовою позицією і класовою ідентичністю) є сильними в усіх порівнюваних країнах (винятком є лише США). Так, респонденти, чиє заняття об'єктивно класифікує їх як представників робітничого класу, мали тенденцію ідентифікувати себе саме з цією категорією (хоча серед них є й ті, хто відносив себе до середнього класу, щоправда, їх куди менше); водночас більша частина респондентів, котрі об'єктивно є середнім класом, ідентифікували себе з відповідною категорією. Еванс констатував, що у 1987 році більшість західних країн вирізнялися сильним зв'язком об'єктивного і суб'єктивного класів (Eta^9 — близько 0,50–0,40), що засвідчує, на його думку, кристалізацію класової свідомості.

⁹ Коефіцієнт Eta є мірою сили зв'язку між двома змінними, у даному випадку об'єктивною класовою позицією (незалежна змінна) і класовою ідентичністю (залежна змінна). Чим ближчим є значення Eta до 1, тим більшою — сила зв'язку двох змінних.

мості¹⁰. На підставі отриманих даних Еванс формулює такий головний висновок: наприкінці ХХ століття класи все ще залишаються соціальними акторами суспільних процесів.

Такого роду закономірності на підтвердження чи спростування актуальності класового підходу періодично тестують соціологи різних країн. З огляду на бажання приєднатися до цих пошуків, українські соціологи спочатку мали приєднатися до проекту ISSP (з 2008 року), що в підсумку вможливило реалізацію кола завдань: 1) порівняти розподіл класових ідентичностей населення в постсоціалістичному просторі (в Україні, Росії та східноєвропейських країнах) і в економічно розвинених країнах Заходу; 2) проаналізувати особливості соціальної ідентифікації серед представників різних класів; 3) виміряти силу зв'язку класових позицій і класових ідентичностей. Як емпіричну базу використано дані проекту «Соціальні нерівності» 2009 року в рамках ISSP. Об'єктивні *класові позиції* визначено за EGP-схемою¹¹. *Класова ідентичність* фіксувалася через співвіднесення респондентом себе з однією з шести категорій — вищий клас, верхній середній, середній, нижній середній, робітничий і нижчий¹². На окремих етапах аналізу даних три категорії середнього класу об'єднувались в одну — «середній клас».

Результати розподілу шести класових ідентичностей серед членів порівнюваних суспільств (відповідно до першого завдання) відображено в таблиці 3.1 і на рисунку 3.1. Частка респондентів, які ідентифікували себе з вищим класом, у всіх країнах мінімальна — до 1% (на рисунку її приєднано до категорії «верхній середній клас»). Найбільш запитуваною виявилася ідентичність «середній клас», представлена трьома категоріями/верствами — верхній, середній і нижній середній класи. Її сумарна частка і серед населення становить понад половину вибірки: в Україні (52%), у Росії (62%), у східноєвропейських (61%) та в західних (69%) країнах. Проте принципова відмінність криється в розподілі ідентичності «середній клас» за верствами: частки респондентів, що відносять себе до верхньої та середньої верств, найменш вагомо представлені в Україні порівняно не тільки із західними країнами, а й зі східноєвропейськими. (Щоправда, наявні значні варіації в угрупованні країн Східної Європи.) Категорію «робітничий клас» використовували для самоідентифікації не менш як чверть респондентів у всіх країнах, при цьому максимально вона презентована в Україні (38%) і міні-

¹⁰ Єдина країна, де цей зв'язок був значимо нижчий, — США ($\eta^2=0,30$). На підставі цього доходять висновку, що класові відмінності менш виражені в американців, ніж у громадян інших порівнюваних країн, що підтверджує повсякденні уявлення та експертну думку про те, що США є суспільством, яке найменшою мірою наділене класовою свідомістю.

¹¹ Для побудови EGP-класів використано синтаксис Гарі Ганзбума 1994 року, що конструює 10 класових категорій. Їх було згруповано у п'ять укрупнених класів: службовий (I і II), проміжний (III і V), дрібні власники (IVa, IVb і IVc), кваліфіковані робітники (VI) і некваліфіковані (VIIa і VIIb).

¹² У проекті ISSP запитання формулюється так: «Більшість людей зазвичай відносять себе до якогось соціального класу. Скажіть, будь ласка, до якого класу відносите себе Ви?»

Таблиця 3.1. Розподіл класових ідентичностей у порівнюваних країнах, %

Країна	Серед населення загалом										Серед зайнятих									
	Суб'єктивний соціальний клас					Кількість респондентів	Суб'єктивний соціальний клас					Кількість респондентів	Суб'єктивний соціальний клас							
	вищий	верхній середній	середній	нижній середній	робітничий		нижчий	вищий	верхній середній	середній	нижній середній		робітничий	нижчий	вищий	верхній середній	середній	нижній середній	робітничий	нижчий
Україна	0,3	1,9	31,6	18,9	38,1	9,3	1995	0,2	2,8	36,9	20,5	35,8	3,9	979						
Росія	0,1	3,1	42,8	16,0	31,5	6,5	1596	0,2	3,9	44,9	19,5	30,1	1,5	868						
Країни Східної Європи, у тому числі:	0,5	5,3	36,3	19,0	32,1	6,7	9010	0,6	6,7	39,3	20,6	30,6	2,2	4766						
Латвія	0,1	4,6	39,4	18,8	32,6	4,5	1040	0,2	5,5	43,5	21,4	28,5	1,0	604						
Естонія	0,3	5,3	43,3	14,4	33,9	2,9	989	0,4	6,8	44,0	15,8	31,6	1,5	545						
Польща	1,5	6,1	34,9	17,4	31,2	8,9	1210	2,0	6,8	35,3	17,4	36,2	2,4	666						
Угорщина	0,4	1,4	26,1	26,9	36,6	8,7	994	0,8	1,9	30,5	31,1	32,0	3,6	472						
Східна Німеччина	0,2	3,8	47,8	0,0	42,2	3,9	431	0,0	6,9	49,1	0,0	41,7	2,3	216						
Чеська Республіка	0,6	6,2	37,0	27,6	23,0	5,6	1199	0,6	9,2	38,2	28,4	22,4	1,1	620						
Словачька Республіка	0,5	7,4	35,1	20,7	29,6	6,8	1123	0,5	7,6	39,5	22,7	27,4	2,3	577						
Словенія	0,3	7,4	46,2	14,9	27,9	3,4	1029	0,4	9,7	47,9	15,7	25,4	0,9	555						
Болгарія	0,1	3,4	23,6	18,4	40,4	14,0	992	0,0	5,1	29,9	21,3	38,5	5,3	512						
Розвинені західні країни, у тому числі:	0,5	10,0	44,3	15,1	26,3	3,8	16899	0,5	11,4	45,9	14,6	25,6	1,9	9942						
Австралія	0,1	10,5	41,4	18,9	24,5	4,6	1499	0,0	11,9	40,7	18,7	26,1	2,6	793						
Нова Зеландія	1,0	13,1	49,6	15,7	16,7	3,9	927	0,6	14,0	50,3	15,2	18,6	1,2	644						
Данія	0,5	14,2	51,7	14,0	17,5	2,1	1494	0,7	16,7	54,1	13,8	14,2	0,5	885						
Норвегія	0,4	18,4	50,6	8,5	20,1	2,0	1355	0,5	19,3	52,7	8,9	17,3	0,2	933						
Швеція	0,1	12,9	48,6	12,1	24,0	1,4	1119	1,1	14,7	49,9	10,7	22,9	0,8	760						
Фінляндія	1,5	12,0	40,3	16,5	27,9	1,8	868	2,0	14,2	40,1	14,6	28,5	0,6	501						
Іспанія	0,1	2,1	35,1	19,0	40,0	3,7	1211	0,2	2,6	41,2	18,3	36,1	1,6	498						
Португалія	0,0	4,3	25,2	19,1	36,9	14,4	983	0,0	5,1	25,6	17,5	42,0	9,8	605						
Західна Німеччина	0,3	12,9	62,0	0,0	21,9	2,9	936	0,4	13,6	63,4	0,0	21,5	1,2	508						
Швейцарія	0,7	13,7	56,6	13,2	14,6	1,4	1206	0,8	14,3	58,2	12,1	14,0	0,7	763						
Велика Британія	0,3	4,3	34,9	18,7	39,1	2,7	911	0,0	4,9	35,9	19,8	38,6	0,8	529						
США	0,8	6,8	40,4	12,7	36,0	3,3	1570	0,3	6,9	39,4	12,4	39,9	1,1	987						
Японія	0,3	7,9	34,7	31,0	19,2	6,9	1284	0,3	8,7	33,1	31,9	19,7	6,4	722						

Джерело: дані проекту ISSP 2009 року (зважені на weighting factor).

мально — у західних країнах (26%). (Проте частка «суб’єктивного робітничого класу» у західних суспільствах зовсім неоднорідна: вона майже вдвічі вища в Іспанії (40%), Португалії (37%), Великій Британії (39%), США (36%) порівняно з Данією, Норвегією, Швецією (18–24%), Японією (19%) і Новою Зеландією (17%).) Нижчий клас — суб’єктивно найбільший в Україні (9%), а найменший — у розвинених країнах Заходу (4%). Зазначу, що аналіз розподілу класових ідентичностей серед зайнятого населення демонструє в усіх країнах дещо меншу частку робітничого і нижчого класів і більшу — середніх класів.

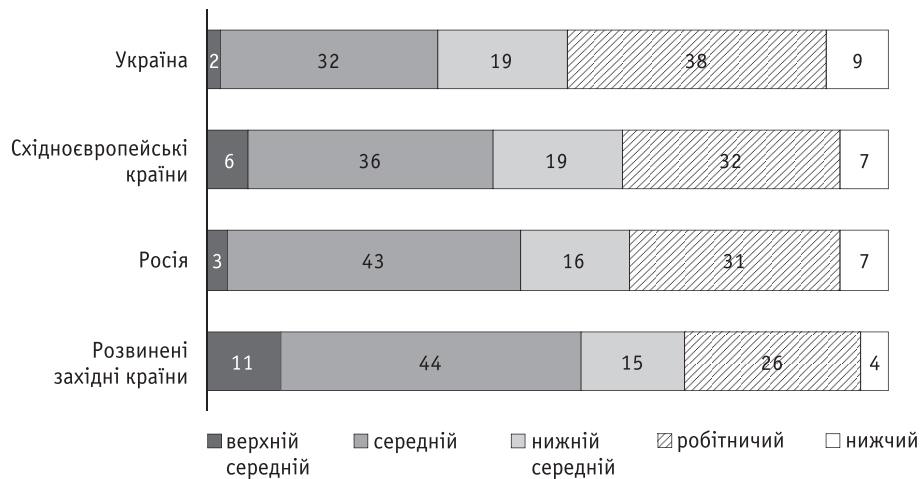

Рисунок 3.1. Розподіл класових ідентичностей серед населення порівнюваних країн, %

Джерело: дані таблиці 3.1.

Проте головний дослідницький інтерес становить не сам по собі розподіл класових ідентичностей всередині певного суспільства, а (відповідно до другого завдання) особливості самоідентифікації людей, які об’єктивно належать до різних класів. Дані таблиці 3.2 і рисунка 3.2 відображають те, як у порівнюваних країнах представники п’яти класів (виокремлених за EGP-схемою) ідентифікують свою класову належність. (При цьому подано ідентифікацію респондентів із трьома класовими категоріями — «нижчий клас», «робітничий» і «середній»; причому в останній категорії об’єднано три верстви середнього класу; на рисунку до неї також включено «вищий клас» з часткою менш як 1%.) Вочевидньому виразний взаємозв’язок об’єктивного і суб’єктивного класів у всіх порівнюваних країнах. В Україні представники об’єктивних класів, які прийнято називати «середніми» (це два верхні ряди на рисунку кожної країни), — службовий (верхній середній клас) і проміжний (нижній середній) — ідентифікують себе значно частіше (82% і 65% відповідно) із середнім класом, ніж із робітничим (12% і 27%). Своєю чергою, респонденти, що об’єктивно посідають позиції робітничого класу (два нижні ряди), майже вдвічі частіше обирають ідентичність «робітничий клас» (61% кваліфікованих і 62% некваліфікованих робітників), ніж «середній клас» (29% і 27% відповідно). Дрібні власники також дещо більшою мірою схильні ідентифікувати себе з робітничим класом, ніж із середнім.

Таблиця 3.2. Зв'язок між об'єктивним і суб'єктивним класами у порівнюваних країнах, %

ЕГР-клас	Суб'єктивний соціальний клас							
	Серед населення загалом				Серед зайнятих			
	вищий	середній	робітничий	нижчий	вищий	середній	робітничий	нижчий
Україна								
Службовий клас	0,6	81,1	12,4	5,9	0,7	85,3	11,4	2,7
Проміжний клас	0,0	65,0	27,0	8,0	0,0	73,2	25,2	1,6
Дрібні власники	0,0	43,1	46,7	10,3	0,0	55,9	41,1	3,0
Кваліфіковані робітники	0,0	29,3	61,1	9,6	0,0	34,0	60,3	5,8
Некваліфіковані робітники	0,0	27,4	61,5	11,0	0,0	34,4	57,1	8,6
Загалом (N=1777 / 943)	0,2	51,1	40,0	8,8	0,2	60,1	35,5	4,1
Росія								
Службовий клас	0,2	84,3	12,9	2,6	0,4	88,7	10,6	0,4
Проміжний клас	0,0	64,6	30,0	5,4	0,0	67,7	30,8	1,5
Дрібні власники	0,0	44,7	50,0	5,3	0,0	54,8	41,9	3,2
Кваліфіковані робітники	0,0	49,8	44,8	5,4	0,0	57,1	41,2	1,8
Некваліфіковані робітники	0,0	38,3	48,4	13,3	0,0	48,3	48,3	3,3
Загалом (N=1355 / 796)	0,1	59,9	33,4	6,6	0,1	68,0	30,3	1,6
Країни Східної Європи								
Службовий клас	1,4	85,5	11,3	1,7	1,5	88,5	9,5	0,4
Проміжний клас	0,1	70,1	25,4	4,3	0,1	73,9	24,6	1,4
Дрібні власники	0,6	67,9	26,6	4,9	0,7	71,9	24,8	2,6
Кваліфіковані робітники	0,1	41,5	51,5	6,9	0,2	44,5	52,8	2,4
Некваліфіковані робітники	0,1	37,4	51,6	11,0	0,1	45,0	50,4	4,5
Загалом (N=7754 / 4564)	0,5	59,3	34,2	6,0	0,6	66,3	31,0	2,1
Розвинені західні країни								
Службовий клас	1,0	87,8	10,0	1,2	1,0	88,5	9,9	0,6
Проміжний клас	0,2	72,2	25,7	1,9	0,0	74,2	24,9	1,0
Дрібні власники	0,7	73,8	22,7	2,8	0,6	74,3	23,0	2,1
Кваліфіковані робітники	0,1	46,3	49,1	4,5	0,0	48,7	48,8	2,5
Некваліфіковані робітники	0,2	45,2	46,3	8,3	0,1	45,3	48,7	5,8
Загалом (N=14177 / 9438)	0,5	69,3	26,9	3,4	0,5	72,1	25,5	2,0

Джерело: дані проекту ISSP 2009 року різних країн згруповано так: східноєвропейські (Польща, Східна Німеччина, Болгарія, Чеська Республіка, Угорщина, Словаччина, Словенія, Латвія, Естонія) та економічно розвинені західні (США, Австралія, Нова Зеландія, Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія, Західна Німеччина, Велика Британія, Іспанія, Португалія, Швейцарія, Японія). Дані зважено на weighting factor.

Звернімо увагу, що в західних країнах серед представників об'єктивних середніх класів (включно з дрібними власниками як старим середнім класом) також переважно запитуваною для класової ідентифікації є категорія «середній клас», тоді як серед робітничого класу така однозначність відсутня: кваліфіковані та некваліфіковані робітники схильні ідентифікувати себе майже однаковою мірою як із робітничим класом, так і з середнім.

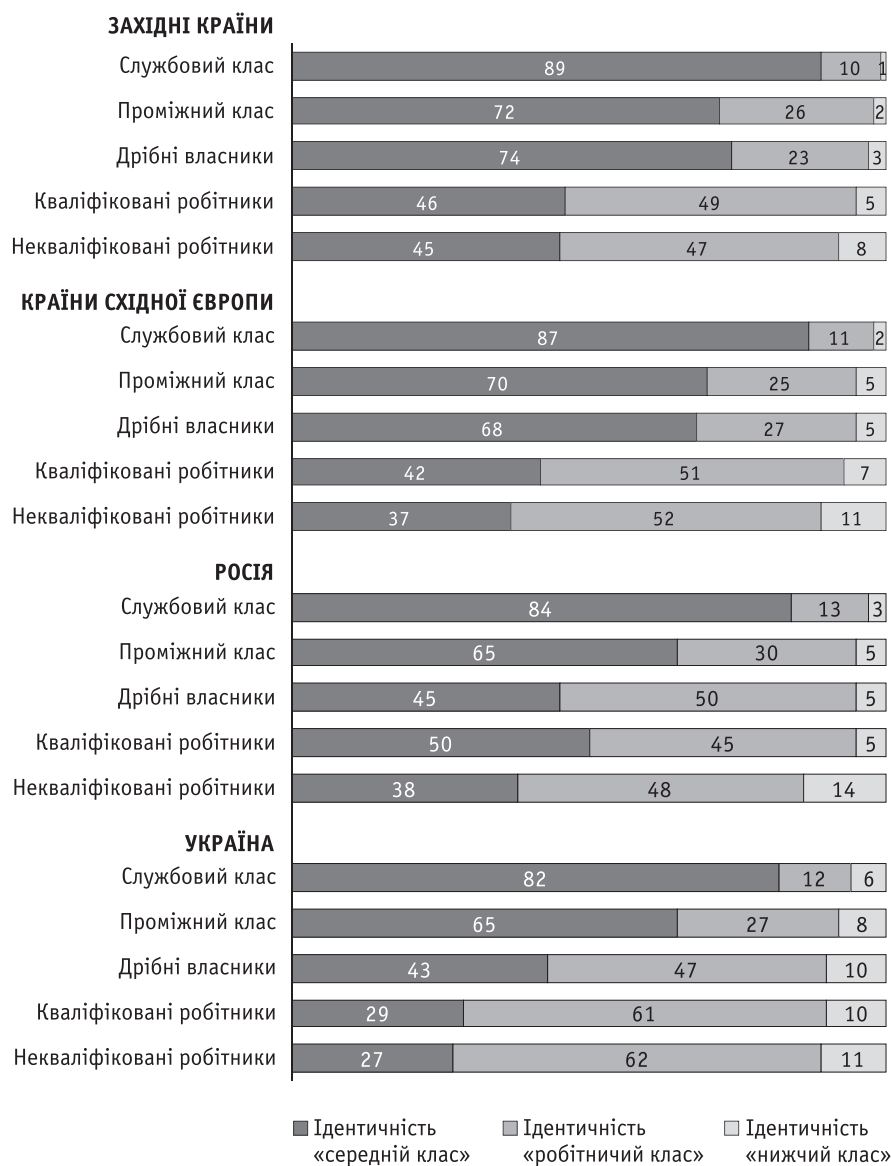

Рисунок 3.2. Зв'язок класових позицій і класових ідентичностей у порівнюваних країнах, %

Джерело: дані таблиці 3.2.

Таблиця 3.3. Зв'язок між об'єктивним і суб'єктивним класами, % тих, хто назвав себе представником «робітничого класу» і «середнього класу» в кожній «об'єктивній» класовій категорії

ESR-клас	Суб'єктивний соціальний клас									
	Серед населення загалом					Серед зайнятих				
	Україна	Росія	Країни Східної Європи	Розвинені західні країни	Україна	Росія	Країни Східної Європи	Розвинені західні країни		
Ідентифікація з категорією «робітничий клас»										
Службовий клас	12,4	12,9	11,3	10,0	11,6	10,6	9,5	9,9		
Проміжний клас	27,0	30,0	25,4	25,7	25,2	30,8	24,6	24,9		
Дрібні власники	46,7	50,0	26,6	22,7	41,1	41,9	24,8	23,0		
Кваліфіковані робітники	61,1	44,8	51,5	49,1	60,3	41,2	52,8	48,8		
Некваліфіковані робітники	61,5	48,4	51,6	46,3	57,1	48,3	50,4	48,7		
Загалом	40,0	33,4	34,2	26,9	35,5	30,3	31,0	25,5		
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,41</i>	<i>0,32</i>	<i>0,36</i>	<i>0,34</i>	<i>0,41</i>	<i>0,34</i>	<i>0,39</i>	<i>0,36</i>		
Кількість респондентів	1777	1355	7754	14177	943	796	4564	9436		
Ідентифікація з категорією «середній клас»										
Службовий клас	81,1	84,3	85,5	87,8	85,3	88,7	88,5	88,5		
Проміжний клас	65,0	64,6	70,1	72,2	73,2	67,7	73,9	74,2		
Дрібні власники	43,1	44,7	67,9	73,8	55,9	54,8	71,9	74,3		
Кваліфіковані робітники	29,3	49,8	41,5	46,3	34,0	57,1	44,5	48,7		
Некваліфіковані робітники	27,4	38,3	37,4	45,2	34,4	48,3	45,0	45,3		
Загалом	51,1	59,9	59,3	69,3	60,1	68,0	66,3	72,1		
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,44</i>	<i>0,38</i>	<i>0,40</i>	<i>0,38</i>	<i>0,44</i>	<i>0,35</i>	<i>0,39</i>	<i>0,38</i>		
Кількість респондентів	1777	1355	7754	14177	943	796	4564	9436		

Джерело: дані таблиці 3.2.

Відповідно до третього завдання вивчалась сила зв'язку між класовою позицією і класовою ідентичністю, що вимірюється коефіцієнтом Eta^{13} (табл. 3.3). Виявилося, що значення Eta достатньо високе в усіх країнах; причому в плані ідентифікації із робітничим класом в Україні воно вище (0,41), ніж у Росії (0,32), східноєвропейських (0,36) і західних (0,34) країнах. Логічно припустити, що зв'язок між ідентифікацією з робітничим класом і відповідною об'єктивною класовою позицією тісніший у країнах, що мають великий індустріальний сектор і традиції ідеологічного домінування робітничого класу в недавньому історичному минулому (саме тому українські робітники значно меншою мірою, ніж західні, схильні обирати для себе «чужі» номінації, наприклад «середній клас»). Пояснення того, що в Україні порівняно із західними країнами сильнішим виявився зв'язок ідентичності «середній клас» з відповідними класовими позиціями ($\text{Eta} = 0,44$ і $0,38$), ще має бути знайдено.

Отже, дані проекту «Соціальна нерівність» 2009 року в рамках ISSP дають змогу сформулювати кілька констатацій. (1) В усіх порівнюваних країнах респонденти мислять себе у класових категоріях (принаймні 99% у постсоціалістичних країнах і 82% в західних співвіднесли себе з певною категорією), при цьому категорія «середній клас» є найзапитуванішою в суспільствах різного типу. (2) Більш як три чверті представників середніх класів і близько двох третин робітничого класу ідентифікували себе з відповідними класовими позиціями. (3) Зв'язок між об'єктивним і суб'єктивним класами виявився доволі сильним в усіх країнах (причому в пострадянській Україні він вищий, ніж у середньому в розвинених західних суспільствах). Згідно з традицією інтерпретації даних у заявленій методології, виявлені закономірності свідчать, по-перше, про те, що переважна частина громадян усіх порівнюваних країн цілком адекватно усвідомлює свою класову позицію, а отже, можна говорити про сформованість першого рівня класової свідомості (в термінах Мана) і про кристалізацію класової свідомості (за Евансом); по-друге, про релевантність поняття «клас» і, відповідно, класового підходу для аналізу сучасних суспільств.

Однак у цієї методології є критики, що беруть під сумнів, приміром, спосіб емпіричного вимірювання класової ідентичності в проекті ISSP, бо вважають, що він може негативно впливати на адекватність висновків. Так, в анкеті для виявлення суб'єктивного класу ставиться лишень одне запитання; шкала має закритий набір категорій; запитання дає змогу «зняти» тільки когнітивний аспект ідентифікації, але не емоційний. Іншими словами, це запитання не дає змоги визначити, наскільки обрана класова категорія суб'єктивно значима для респондента й, тим паче, не виявляє смислів, що стоять за нею. При цьому на підставі відповідей на дане запитання роблять вельми сміливий висновок — про кристалізацію класової свідомості в суспільстві.

¹³ Eta є мірою сили зв'язку між двома змінними, у даному випадку об'єктивною класовою позицією (незалежна змінна) і категорією самоідентифікації «робітничий клас» / «середній клас» (залежна змінна). Чим ближчим є Eta до 1, тим більшою — сила зв'язку двох змінних.

Вочевиднюється необхідність триангуляції отриманих даних і застосування більш тонких методичних інструментів для вивчення класової ідентичності в масових опитуваннях (наприклад, відкритих запитань і методики спонтанної ідентифікації Райта¹⁴).

Зокрема, вдалу перевірку можна здійснити на підставі даних Світлани Оксамитної (2014, 2015), котра вивчала класову самоідентифікацію населення України із застосуванням відкритого запитання «До якого класу чи верстви Ви могли б себе віднести?» (табл. 3.4 і рис. 3.3). Її результати можна трактувати, мабуть, на користь надійності викладених вище даних. По-перше, навіть без підказок у запитанні респонденти не відчували труднощів із соціальною ідентифікацією, про що свідчить невелика частка (близько 3%) тих, хто вважався з відповіддю. По-друге, у 2014 році серед зайнятих 78% тих, хто відповів на відкрите запитання, описали себе в тих самих категоріях, що й у закритому запитанні в проекті ISSP, а саме: середній клас (43%), робітничий клас (25%), нижчий (9%), вищий/верхній середній клас (1,3%). Факт, що велика частина (68%) респондентів без підказки віднесли себе до середнього і робітничого класів, свідчить про те, що ці категорії можна розглядати як суб'єктивно значимі для них. По-третє, вторинний аналіз даних виявляє ту саму закономірність щодо зв'язку класової позиції¹⁵ і класової ідентичності, що й у проекті ISSP, а саме: представники середнього та проміжного класів і дрібних власників схильні ідентифікувати себе із середнім класом, а робітники — з робітничим класом (табл. 3.5). Щоправда, зв'язок класових позицій із категорією «робітничий клас» значно сильніший ($\eta^2 = 0,46$), ніж з категорією «середній клас» ($\eta^2 = 0,26$). Пояснюється це, мабуть, тим, що серед представників середнього класу (спеціалістів) крім категорії «середній клас» запитуваною є й категорія «інтелігенція», серед проміжного класу (службовців) — відповідна категорія «службовці», а серед дрібних власників — «підприємець».

Крім того, класова ідентифікація є доволі рухливою — як під впливом зміни індивідами об'єктивних класових позицій протягом життя, так і через появу нових класових категорій у суспільному дискурсі. Порівняння відповідей 2000 і 2014 років увиразнює такі тренди зміни класової самоідентифікації українців за 14 років (табл. 3.4 і рис. 3.3). По-перше, домінувальна на початку 2000-х років умовно «радянська» схема соціальної самоідентифікації, коли близько 60% зайнятих відносили себе до типових для радянського періоду категорій (робітни-

¹⁴ При опрацюванні цієї методики Райт (Wright, 1997) виходить із припущення, що спонтанні відповіді вказують на більшу значимість класової ідентичності, ніж примусовий вибір; це дає змогу створити змінну «ідентичність робітничого/середнього класу», що відображає і пізнавальні, і емоційні аспекти ідентичності.

¹⁵ Класові позиції в омнібусі КМІС 2014 року ідентифіковано мною на підставі відповіді респондентів на запитання про їхній основний рід заняття і згруповано в чотири категорії: середній клас (спеціалісти), проміжний клас (службовці), дрібні власники (ті, що займаються індивідуальною трудовою діяльністю; підприємці, що мають власну справу, і фермери), робітничий клас (робітники та сільськогосподарські робітники).

чий клас, селяни, службовці, інтелігенція)¹⁶, поступається місцем пострадянській/прозахідній суб'єктивній стратифікації, зосередженій навколо середнього класу (Оксамитна, 2014, 2015). По-друге, серед зайнятих спостерігається майже триразове зростання самоідентифікації респондентів із середнім класом — від 16% у 2000 році до 43% у 2014-му¹⁷ — і водночас істотне зменшення самоідентифікації з робітничим класом (від 34% до 25%), службовцями (від 11% до 3%) і селянами (від 7% до 2%). Настільки суттєве скорочення частки тих, хто ідентифікує себе з робітничим класом, Оксамитна (2014) вважає наслідком як реального скорочення промислового виробництва, так і остаточного відходу в минуле радянської ідеології, істотного звуження ролі та впливу комуністичної партії в українському суспільстві, що, разом із тим, не привело до появи потужних, впливових некомуністичних лівих політичних сил, здатних підтримувати та впливати на класову самоідентифікацію робітників.

Таблиця 3.4. Динаміка соціально-класової самоідентифікації населення в Україні (2000–2014 роки) за відповідями на відкрите запитання: «До якого класу чи верстви Ви могли б себе віднести?», %

Клас / верства	Серед усього населення		Серед зайнятих на момент опитування	
	2000	2014	2000	2014
Середній клас	14	35,7	16	43,1
Робітничий клас	28	18,2	34	24,5
Нижчий клас	13	12,6	11	8,7
Інтелігенція	6	5,7	8	8,5
Бідні / злиденні	–	9,1	1	4,8
Службовці	7	2,5	11	3,4
Селяни	12	2,5	7	1,8
Підприємці	2	0,7	3	1,7
Керівники	1	–	1	–
Вищий / верхній середній клас	–	0,9	1	1,3
Пенсіонери / безробітні	–	9,3	–	0,4
До жодного класу / Важко відповісти	15	2,7	8	1,8
Кількість респондентів	3100	3338	1490	1425

Джерела: дані 2000 року з омнібуса Інституту соціології НАН України; дані 2014 року з омнібуса Київського міжнародного інституту соціології (зважені на weight).

¹⁶ Згідно з даними Олексія Мусієздова (Мусієздов, 2004), в 1990-ті класова самоідентифікація населення в Україні (виміряна у проєкті «Ставлення до змін», реалізованому Інститутом соціології НАНУ в 1993, 1995 і 1998 роках, за допомоги відповідей на закриті запитання «До якої із соціальних груп Ви належите?») була досить стабільною: близько двох третин респондентів ідентифікували себе з робітниками (38%), інтелігенцією (22%) і селянами (16%).

¹⁷ Частки зайнятих респондентів, котрі ідентифікують себе із середнім класом, доволі близькі у разі використання різних методичних прийомів: згідно з даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, на пряме запитання «Чи могли б Ви віднести себе до середнього класу в Україні?» у 2014 році «так» відповіли 43%.

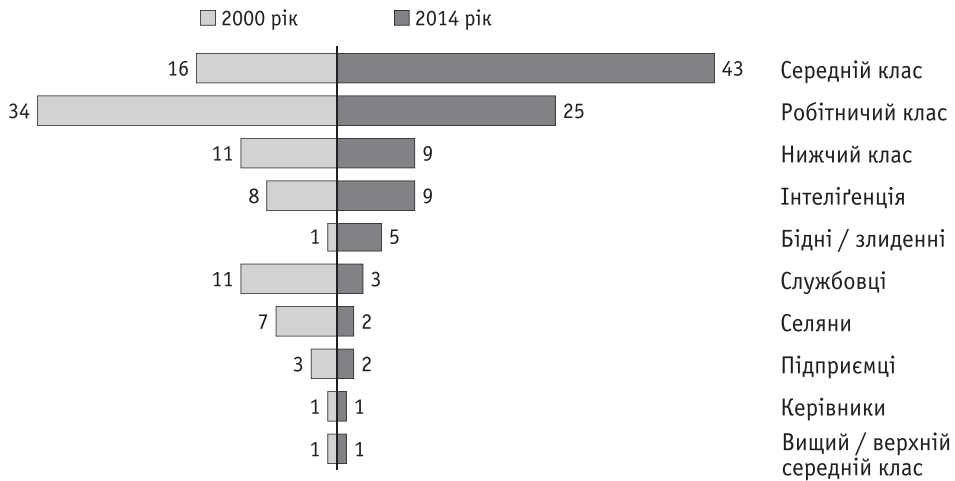

Рисунок 3.3. Динаміка соціально-класової самоідентифікації зайнятого населення в Україні (2000–2014 роки), %

Джерело: дані таблиці 3.4.

Результати дослідження Ольги Куценко (2003) також свідчать як про готовність українців описувати себе та інших у класових термінах, так і про динаміку їхньої соціальної самоідентифікації на межі століть. У цей період серед представників різних структурних позицій, з одного боку, відтворювалися соціальні ідентичності та солідарності, характерні для радянського суспільства (робітники, селяни, інтелігенція та службовці), з іншого — зростала ціннісна самоідентифікація з новими групами (підприємцями, фермерами, професіоналами)¹⁸. Виокремивши чотири найбільш виражені в соціальному просторі України початку 2000-х класові утворення (підприємці, інтелігенція, робітники та селяни-фермери), Куценко показала істотні відмінності їх як у характеристиках трудових відносин, професійної належності, ресурсного потенціалу та життєвих шансів, так і в показниках ціннісно-групової ідентифікації і соціальної свідомості (індивідуалізму / комунітаризму, задоволеності включеністю до суспільства й віддачею суспільства, сприйняття соціальних конфліктів). Тим самим результати дослідження демонструють, що становлення нових соціальних груп, що протистоять одна одній у боротьбі за ресурси та життєві шанси, набувало відповідного відображення в масовій свідомості. Воно, в термінах Ірини Попової (2000), поступово міфологізувалося і закріплювалося у стійких формах «повсякденних ідеологій», перетворюючись на чинник утворення нових макросоціальних солідарностей, опозицій та відповідних соціальних практик.

¹⁸ Ціннісно-групова самоідентифікація фіксувалася на підставі відповідей на запитання: «Чи багато у Вас спільного в поглядах із такими групами людей: великими власниками, підприємцями, керівниками, професіоналами, інтелігенцією, дрібними службовцями, кваліфікованими і некваліфікованими робітниками, селянами і фермерами?».

Таблиця 3.5. Зв'язок класових позицій і соціальних ідентичностей серед зайнятих респондентів за відповідями на відкрите запитання: «До якого класу чи верстви Ви могли б себе віднести?», %

Класова позиція	Соціально-класова ідентифікація										
	Середній клас	Робітничий клас	Нижчий клас	Селяни	Службовці	Інтелекція	Підприємці	Вищий / верхній середній клас	Бідні / злиденні	Пенсіонери / безробітні	Важко сказати
Середній клас	50,7	5,8	8,5	0,2	4,4	23,1	0,0	2,9	2,7	0,2	1,5
Проміжний клас	55,4	10,8	7,2	1,6	12,0	5,2	0,0	0,8	5,6	0,4	0,8
Дрібні власники	58,5	6,7	5,5	2,4	0,6	6,7	14,6	0,0	2,4	0,6	1,8
Робітничий клас	28,6	47,8	10,5	2,8	0,0	0,3	0,0	0,7	6,5	0,5	2,3
Загалом	43,1	24,5	8,8	1,8	3,4	8,5	1,7	1,3	4,8	0,4	1,8
Коефіцієнт <i>Eta</i>	0,26	0,46	0,06	0,08	0,24	0,35	0,36	0,10	0,19	0,14	0,10
Кількість респондентів	615	349	125	26	49	121	24	18	68	6	25

Джерело: дані опитування Київського міжнародного інституту соціології 2014 року (зважені на weight).

Отже, зіставлення даних цілої низки емпіричних досліджень класової самоідентифікації, отриманих з використанням різних методичних інструментів (зокрема, закритого і відкритого запитань), дає підстави для впевненіших висновків стосовно того, що в Україні 1) люди справді готові розглядати себе у класових категоріях, 2) при цьому найбільш запитуваними є категорії «середній клас» і «робітничий клас», 3) зв'язок між класовими позиціями і класовими ідентичностями доволі сильний (*Eta* понад 0,40).

Типологічний аналіз класових ідентичностей: якісна стратегія

Наступний етап дослідження (з використанням методу глибинного інтерв'ю) був задуманий, щоб уточнити, доповнити або спростувати дані масового опитування. Дослідницькі завдання полягали, по-перше, в конструюванні реальних типологій, якими користуються люди робітничого і середнього класу для опису соціального устрою українського суспільства і власної класової позиції; по-друге, в аналізі критеріїв класової самоідентифікації та джерел класових відмінностей; по-третє, в реконструюванні механізму класової ідентифікації. (У цьому розділі подано результати дослідження лише стосовно першого завдання щодо типологій самоідентичностей.)

Для реалізації цих завдань було використано матеріали серії зорганізованих мною напівструктурованих глибинних інтерв'ю. Першу серію інтерв'ю з представниками середнього класу проведено 2002 року (40 інтерв'ю) і теоретично осмислено в монографії «Середній клас: люди і статуси» (Симончук, 2003а).

Другу серію інтерв'ю з представниками різних груп робітничого класу здійснено у 2005–2006 роках (35 інтерв'ю). Третю серію інтерв'ю з людьми середнього і робітничого класів реалізовано у 2010–2011 роках у рамках курсу «Аналіз якісних даних в соціології» для магістрів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (80 інтерв'ю).

У перебігу інтерв'ю використано такі методичні прийоми: 1) методика спонтанної ідентифікації Райта¹⁹; 2) розповідь респондента про класові уявлення й ідентичності, стимульована запитанням про «уявну соціальну драбину»²⁰; 3) контент-аналіз наративної частини інтерв'ю, де фіксувалося, в яких категоріях респонденти описують себе та свої суспільні відносини. Зібрані колекції інтерв'ю містять багату інформацію, на підставі якої були сконструйовані дві типології класових ідентичностей — представників середнього і робітничого класів.

Типологія класових ідентичностей серед представників середнього класу

Серед представників трьох верств середнього класу (верхньої, середньої та нижньої), диференційованих мною на підставі об'єктивних критеріїв (заняття і матеріального статусу), було виділено три основні типи класових ідентичностей (докладно див.: (Симончук, 2003а, 2014с)).

Тип «західний середній клас». Носіями цього типу є люди верхньої верстви середнього класу; він представлений підприємцями середнього рівня, топ-менеджерами й висококваліфікованими фахівцями великих підприємств та організацій, держслужбовцями середньо-високої ланки та ін. Вони ідентифікують себе з «повноцінним середнім класом у західному його розумінні». Підґрунтям для такої ідентифікації є самооцінка респондентами своїх професійно-кваліфікаційних і матеріальних ресурсів як досить високих і цілком порівнянних, на їхню думку, з характеристиками західного середнього класу (серед яких — стабільна трудова позиція, високий матеріальний рівень, чіткі кар'єрні перспективи). Ця ідентичність є для її носіїв емоційно позитивною і суб'єктивно задовільною.

Тип «український середній клас» виявлений головним чином серед представників середньої верстви середнього класу; це — дрібні підприємці, професорсько-викладацький склад ВНЗ, висококваліфіковані наукові співробітники, держслужбовці середньої ланки, учителі приватних гімназій, лікарі, що мають приватну практику або працюють у приватних медичних закладах. Вони спонтанно й упевнено ідентифікують себе із середнім класом, проте застерігають щодо його національної специфіки — «за українськими стандартами», «за на-

¹⁹ Методика включає чотири запитання: «Чи є, на Ваш погляд, класи в Україні? Якщо є, то які? До якого класу (з названих Вами) Ви відносите себе? Якщо запропонувати набір з чотирьох класів (вищий клас, середній, робітничий, нижчий), до якого з них Ви можете віднести себе?» Детально про методику див.: (Wright, 1997, pp. 495, 507–516).

²⁰ Формулювання запитання: «Уявіть собі, що на шаблях певної “драбини” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчому шаблі (1) — ті, хто має найнижче становище, а на найвищому (7) — ті, хто має найвище становище. На якому з цих шаблів Ви поставили б себе?»

шими (українськими) мірками». Ця специфіка, на думку респондентів, зумовлена дефіцитністю важливих елементів, що характеризують повноцінний середній клас, — нестабільністю їхнього професійного й економічного становища, відсутністю фінансових накопичень, недостатнім рівнем та якістю життя. В перебігу інтерв'ю представники середньої верстви демонструють високу мотивацію досягнень, установку на самореалізацію і віру в оптимістичний розвиток макроекономічної ситуації в країні. Ідентичність «середній клас» є для них емоційно значущою і бажаною, стимулюючи перетворення їх на економічно стабільний середній клас західного зразка.

Тип «неузгоджений середній клас» властивий представникам нижньої верстви об'єктивно визначеного середнього класу; йдеться про фахівців бюджетної сфери (вчителі, лікарі, наукові співробітники, держслужбовці й керівники середньої ланки) та самозайнятих у різних секторах економіки. Для носіїв цього типу характерна відсутність чіткої соціально-класової ідентифікації. Причиною цього є більш чи менш чітке усвідомлення неконсистентності власних позицій у різних вимірах соціальної стратифікації: з одного боку, їм властиві досить високі самооцінки професійно-освітнього статусу, які є потенційною підставою для ідентифікації себе із середнім класом; з іншого боку, високий професійний статус не є підкріпленим відповідним матеріальним статусом і суспільним престижем, що внеможливорює для них віднесення себе до повноцінного середнього класу²¹. Усвідомлення статусної неузгодженості (дисбаланс інвестицій і винагород) призводить до соціальної депривації: респонденти вважають себе недооплачуваними, а несправедливо низька оплата праці вказує на непрестижність професійної діяльності, перетворюючись на джерело негативного соціального самопочуття. Спонтанно з категорією «середній клас» вони або не ідентифікують себе (висловлюючи впевненість, що претендувати на такий статус вони поки не можуть), або відносять до нижнього середнього класу, і це, як правило, становить негативну ідентичність. Представники цього типу радше схильні заперечувати наявність в Україні повноцінного середнього класу.

Таким чином, тип ідентичності у представників різних верств середнього класу залежить від міри збігу їхніх самооцінок матеріального і професійно-освітнього становища. Істотний незбіг статусних самооцінок у різних ієрархіях у респондентів нижнього середнього класу призводить до суб'єктивної неможливості звести воедино своє становище в суспільстві, чим пояснюється відсутність чіткої соціально-групової ідентифікації. Ситуація ж зіставності об'єктивних характеристик (баланс доходу і професійно-освітнього статусу) спричиняється до кристалізації соціального статусу й позитивно впливає на процес соціальної самоідентифікації. Так, представники середньої верстви

²¹ Факт, що представники нижньої верстви середнього класу є носіями неузгоджених статусів, увиразнюється при відповіді на запитання про самовизначення на соціальній «драбині»: респонденти пропонували ідентифікувати свій статус окремо на двох різних «драбинах», що окремо оцінюють їхні матеріальний і професійно-освітній статуси.

ідентифікують себе із середнім класом «за українськими стандартами», а верхньої верстви — з «повноцінним (західним)» середнім класом. Саме ці соціальні групи утворюють ядро середнього класу і за об'єктивним становищем, і за суб'єктивним відчуттям, проте концентрація їх в українському суспільстві залишається незначною (за різними оцінками, не більш як 20% населення). Той факт, що з боку представників верхньої та середньої верств поняття «середній клас» активно запитуване при самоідентифікації, підтверджує висновки деяких соціологів (Дилигенский, 2001, сс. 80–81), згідно з якими нові уявлення найактивніше опановують люди, добре адаптовані, наділені сильною мотивацією успіху в рамках інституціональних установ. Ці респонденти саме такі: орієнтовані на кар'єру, причому робили її (чи планували зробити) і за радянських часів, ставлячись до цього дуже інструментально і прагматично, відверто заявляючи, наприклад, що вступали в партію суто заради кар'єри. Нині самоідентифікація із соціальною категорією «середній клас», наділеною в громадській думці позитивним модерним змістом, важлива для них як визнання професійного і життєвого успіху. Причому потреба людини в соціогруповій самоідентичності тим сильніша, чим результативніша її професійна діяльність.

Слід зазначити, що ця типологія, сконструйована мною на початку 2000-х років у перебігу аналізу першої серії інтерв'ю, не зазнала змін і в 2010-х, під час третьої серії інтерв'ювання. Змінилася, хіба що, кількісна представленість цих типів серед респондентів: наймасовішим типом усе ще залишається нижній середній клас (носії неузгоджених статусів), проте впевненіше пред'являються ідентичності «західного» та «українського» середнього класу. Як і раніше, не виявлено прикладів спонтанної ідентифікації себе з робітничим класом (що становило близько третини випадків серед представників об'єктивного середнього класу під час масового опитування). Крім того, досвід інтерв'ювання показав, що не всі респонденти схильні уявляти соціальну структуру суспільства і визначати себе в класових термінах, пропонуючи свої класифікації й номінації самоідентифікації (наприклад, за мірою самореалізації, за рівнем суб'єктності у своїй життєдіяльності та громадському житті).

Типологія класових ідентичностей серед представників робітничого класу

У перебігу аналізу текстів інтерв'ю з представниками робітничого класу зафіксовано три типи класових самоідентичностей. Кожен із типів властивий як висококваліфікованим, так і некваліфікованим робітникам.

Тип «робітничий клас». Слова «робітничий клас» і «робітники» респонденти нечасто вживали спонтанно (без підказки інтерв'юєра) у відповідь на запитання про класову належність. Контекст вживання свідчить, що для носіїв такого типу ідентичності ці категорії означають не лише трудову позицію («зайнятий фізичною працею», «людина робітничої професії»), а й усвідомлення класового конфлікту з представниками інших класів, в якому вони протиставляють себе («трудівників», «виробників») — їм («хазяям, олігархам, паразитам, дармоїдам»). Цей тип ідентичності властивий робітникам старшого віку, що набули трудового досвіду в радянський період і продовжують працювати на вели-

кому підприємстві, ностальгують за радянським індустріальним минулим. В іншому випадку категорію «робітничий клас» використовували для самоопису робітники (незалежно від віку), залучені до профспілкового руху як активісти з досвідом страйкової активності. В обох випадках їхня ідентичність має радше негативну модальність: вони висловлюють думку про низьку культуру сучасних робітників, незахищеність їх, пасивність і неконсолідованість.

Тип «середній клас». Його представникам властива спонтанно пред'явлювана ідентичність із середнім класом; при цьому про належність до робітників вони не лише не згадують упродовж усього інтерв'ю, а й ігнорують навідні запитання інтерв'юера. Можна виокремити кілька значень, у яких поняття «середній клас» вживали респонденти-робітники. В одному значенні його використовують як синонім визначень «нормальні», «звичайні», «прості» люди, «такі, як усі», «як більшість». При цьому віднесення себе до середнього класу не залежить від середнього матеріального становища (таку ідентичність привласнюють навіть ті, хто залічив себе до бідних верств населення). Ідентифікуючи себе із середніми верствами, робітники радше втішаються типовістю цієї позиції, ніж висловлюють тим самим задоволеність досягнутим статусом. В іншому значенні «середній клас» — це люди більш-менш матеріально забезпечені, такі, що мають стабільну роботу, невеликі накопичення (для освіти дітей, «про чорний день», «на випадок хвороби»). Вони, як правило, ретельно обговорюють диференціацію середнього класу на верстви й детально пояснюють належність до однієї з них (частіше — до нижньої середньої верстви). Для представників цього типу досягнення стабільної середньокласової позиції в доході, стилі життя і матеріальному добробуті є декларованою метою й усвідомленим життєвим орієнтиром.

Амбівалентний тип «робітничий і середній клас». Описані вище «чисті» типи ідентичності або з робітничим, або із середнім класом уявлялися в інтерв'ю рідше, ніж комбінований варіант. У перебігу інтерв'ювання було сформульовано гіпотезу, підтверджену на етапі аналізу: класова ідентичність робітників амбівалентна й ситуативна — вона залежить від ситуації самоопису (стосовно роботи або позаробочої царини). Описуючи *сферу роботи*, респонденти вдаються до ідентичності «робітничий клас» чи «робітник». Контексти пред'явлення вочевидноють, що за допомоги цих категорій робітники визначають передусім свій професійний статус і супутні йому обставини — і не більше. Їхня ідентичність із робітничим класом здебільшого латентна — спонтанно (без підказки інтерв'юера) її пред'являють нечасто. Коли ж під впливом навідних запитань вони артикулюють свою належність до цього класу, то стає зрозуміло, що в підґрунті такого самовизначення перебувають їхні професія/зайняття (те, що вони мають робітничу спеціальність, зайняті фізичною працею), статус зайнятості (те, що вони є найнятими робітниками; опозицію номінації «робітник» в цьому випадку становлять «хазяїн, власник підприємства»), владні повноваження (їм як підлеглим-виконавцям протистоїть «начальник» будь-якого рівня — заводу, цеху, ділянки). У контекстах цих значень є місце для уявлення про себе як про пригнобленого, експлуатованого, безправного. Багато робітників емоційно описують проблемні ситуації на робочому місці

(низька зарплата та її несвоєчасна виплата, неоплата понаднормової праці), обговорюють макросоціальні проблеми та соціальну несправедливість (корупція, рейдерські захоплення підприємств, величезна нерівність доходів), проте заяви про наміри об'єднуватися в політичні партії або профспілки для захисту своїх інтересів і контролю суб'єктів влади в різних її іпостасях (від власника заводу до політиків) звучать нечасто; приклади позитивного досвіду протестних дій одиничні. Коли ж у рамках самоопису респонденти мають на увазі *сферу поза роботою*, вони вважають адекватною і бажаною ідентичність «середній клас». Розповідаючи про матеріальне становище і спосіб свого життя, вони оцінюють їхні характеристики як близькі до середнього класу або такі, що до нього тяжіють. Ця ситуативність ідентифікації свідчить, що для самих робітників поза сферою роботи немає підстав говорити про особливу «культуру робітничого класу» або специфічний для робітників стиль життя. Очевидно, що роздвоєність ідентичності не сприяє формуванню класової свідомості.

Викладені результати емпіричного вивчення класових ідентичностей згідно з двома дослідницькими традиціями дали підстави для низки висновків.

Здійснений у рамках традиції вивчення зв'язку класових позицій і класових ідентичностей аналіз даних масових опитувань довів, що більшість представників робітничого і середнього класів вважають сучасну Україну класовим суспільством і доволі легко відносять себе до певного класу. Крім того, статистично фіксується досить сильний зв'язок між об'єктивним і суб'єктивним класами (причому в пострадянській Україні він більший, ніж у розвинених капіталістичних суспільствах).

Аналіз у рамках традиції типологічного аналізу дав змогу уточнити зроблені висновки. (1) В перебігу інтерв'ювання спонтанно пред'явлювані номінації власного класового становища представників різних верств середнього класу оберталися переважно навколо категорії «середній клас» із широким репертуаром прикметників-уточнень («повноцінний», «західний», «український», «потенційний», «неузгоджений»). У підґрунті вирізнення трьох типів ідентичностей середнього класу («західного», «українського» і «статусно-неузгодженого») лежить рівень консистентності самооцінок професійно-кваліфікаційного і матеріального статусів. (2) Особливості ідентифікації респондентів-робітників у ситуації інтерв'ю змушують якщо не піддати сумніву результати масового опитування (згідно з яким 60% робітників обирають ідентичність «робітничий клас»), то прояснити сенс, якого вони надають цій категорії. Можна припустити, що більшість кваліфікованих і некваліфікованих робітників, які в закритому списку класових номінацій віднесли себе до категорії «робітничий клас», були носіями типу амбівалентної ідентичності «і робітничий, і середній клас». У відповідь «робітничий клас» вони, очевидно, вкладали сенс, що стосується головним чином їхнього професійного статусу; проте водночас, як показує практика інтерв'ювання, вони тяжіли до ідентичності «середній клас» як соціально бажаної в плані економічного статусу і рівня життя. Це спостере-

ження збігається з даними західних дослідників (Halle, 1984), які, опитуючи робітників про «клас», виявили, що більшість респондентів ґрунтуються на уявленнях про дохід і стандарти рівня життя.

Крім того, набутий у дослідженні досвід переконує, що методи вивчення класової ідентичності залишаються недостатньо адекватними для тонкого охоплення всіх розроблених теоретиками ідей. Наприклад, залишаються актуальними й дискусійними завдання емпіричної фіксації пізнавального й емоційного компонентів класової ідентичності, а також вивчення механізму формування і трансформації класової ідентичності впродовж життєвого циклу людини.

3.3. Усвідомлення класових інтересів

На думку дослідників (першою чергою, марксистської орієнтації), сила зв'язку між класовими позиціями і класовими ідентичностями («об'єктивним» і «суб'єктивним» класами) — важливий індикатор класової свідомості, але не єдино доречний. Ґрунтовній емпіричній перевірці в багатьох проектах піддають другий її вид — *усвідомлення класових інтересів*, операціоналізоване як зв'язок класу й установок щодо соціальної нерівності²². Причому деякі з дослідників, наприклад (Wright, 1997: р. 505–516), перевіряють гіпотезу, що сприйняття класових інтересів формується не тільки класовими позиціями, а й ідентичностями. У даному підрозділі подано вивчення особливостей другого виду класової свідомості (як міри усвідомлення представниками різних класів своїх класових інтересів) в Україні та низці постсоціалістичних і західних країн за методологією двох дослідницьких проектів — Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP) і Проекту порівняльного класового аналізу (CCAP). Спираючись на згадану вище ідею Райта, я вивчала відповідні соціальні установки, перевіряючи вплив на них як об'єктивного, так і суб'єктивного класу.

Вивчення проблеми усвідомлення класових інтересів у проекті ISSP

Соціальні установки щодо соціальної нерівності в проекті ISSP подано як низку змінних, зокрема: уявлення щодо міри нерівності доходів, справедливості заробітної плати і підтримки політики перерозподілу, шансів досягти успіху та наявності класового конфлікту. Послідовно розгляньмо зв'язок названих установок з об'єктивним класом (операціоналізованим за EGP-схемою; див. примітку 11 цього розділу) і суб'єктивним класом (за самоідентифікацією із чотирма категоріями).

²² Соціальну установку (social attitude) визначають як відносно стабільне переконання, що свідчить про готовність індивіда до певної соціальної поведінки. Серед її структурних компонентів — схильність сприймати, оцінювати та діяти в контексті того чи того соціального явища певним чином.

Клас і сприйняття нерівності в доходах

Одна з важливих соціальних установок для усвідомлення класових інтересів — оцінка нерівності в доходах. Судити про неї можна на підставі ступеня згоди респондентів із твердженням «У вашій країні надто велика різниця в доходах», визначеного за 5-бальною шкалою від «цілком згоден» до «зовсім не згоден». Судячи з даних таблиці 3.6, більшість населення в усіх порівнюваних країнах поділяє думку про істотну соціальну нерівність у доходах. Причому в західних країнах таких три чверті, а в постсоціалістичному просторі — переважна більшість: в Україні (96%)²³, Росії (96%) і групі країн Східної Європи (93%).

Крім того, в західних суспільствах очевидними є класові відмінності в установках: нерівність у доходах гостріше сприймають люди робітничого класу (85% некваліфіковані та 83% кваліфіковані робітники) та проміжного (83%), ніж представники службового класу (70%) і дрібні власники (76%). Натомість в усіх постсоціалістичних країнах представники всіх об'єктивних класів сприймають цей вид нерівності однаково гостро. Ці відмінності порівнюваних країн підтверджуються коефіцієнтом η^2 ²⁴: якщо у постсоціалістичному просторі сила зв'язку мінімальна (0,03–0,07), то в західному вона відносно більша (0,16)²⁵. Крім того, та сама закономірність вочевиднюється і серед представників суб'єктивних класів — класово недиференційоване сприйняття нерівності доходів у постсоціалістичних країнах ($\eta^2 = 0,05–0,09$) і відносно класово диференційоване — у розвинених західних (0,17). Таким чином, гостре сприйняття цього різновиду нерівності в усіх об'єктивних і суб'єктивних класах засвідчує, що наявна диференціація доходів нелегітимна в пострадянському просторі, тобто доходи розподіляються зовсім не на користь одного з цих класів.

²³ Згідно з даними проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», реалізованого САУ в 2017 році, рівень сприйняття нерівності в доходах, виміряний за аналогічним запитанням, залишається в Україні надто високим, а саме: 98% респондентів вважають відмінності в доходах надто великими, причому цей вид нерівності однаково гостро сприймають представники всіх класів (Симончук, 2018с).

²⁴ У цьому випадку коефіцієнт η^2 є мірою сили зв'язку між класовою позицією (незалежна змінна) і певною соціальною установкою (залежна змінна). Чим ближчим є значення η^2 до 1, тим більшою є сила зв'язку двох змінних. η^2 в таблицях розраховано за розподілом відповідей «згоден» та «інша відповідь».

²⁵ Зазначу, що в західних країнах у 1999 році фіксувалися значимі класові відмінності у сприйнятті нерівності доходів: у США значення $\eta^2 = 0,06$, а у Великій Британії — 0,13, Норвегії — 0,22, Швеції — 0,29. Тим самим підтверджувалася гіпотеза про меншу класову диференціацію в США порівняно з європейськими країнами, причому серед останніх Велика Британія аж ніяк не лідувала в силі впливу класу на думки про нерівність доходів, вищі значення спостерігалися у скандинавських країнах. У 2009 році ситуація значимо не змінилася: у США значення $\eta^2 = 0,07$, Великій Британії — 0,09, Норвегії — 0,24, Швеції — 0,26.

Таблиця 3.6. Клас і оцінки соціальної нерівності в доходах, % у кожному класі цілком і радше згодних із твердженням, що в їхній країні «надто великою є різниця в доходах»

<i>Клас</i>	<i>Україна</i>	<i>Росія</i>	<i>Країни Східної Європи</i>	<i>Розвинені західні країни</i>
<i>EGP-клас</i>				
Службовий клас	96,3	96,9	90,7	69,5
Проміжний клас	97,7	95,5	93,3	82,9
Дрібні власники	95,9	91,9	91,5	75,7
Кваліфіковані робітники	96,0	96,6	94,1	83,2
Некваліфіковані робітники	95,5	93,9	94,5	84,9
<i>Загалом</i>	<i>96,2</i>	<i>95,7</i>	<i>93,0</i>	<i>78,1</i>
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,03</i>	<i>0,07</i>	<i>0,06</i>	<i>0,16</i>
Кількість респондентів	1762	1341	7800	17 241
<i>Суб'єктивний клас</i>				
Вищий клас	—	—	69,8	36,9
Середній клас	94,9	92,9	91,0	71,1
Робітничий клас	97,1	95,5	94,6	85,8
Нижчий клас	97,2	94,2	94,1	87,9
<i>Загалом</i>	<i>95,9</i>	<i>93,8</i>	<i>92,2</i>	<i>75,4</i>
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,06</i>	<i>0,05</i>	<i>0,09</i>	<i>0,17</i>
Кількість респондентів	1965	1564	8220	16394

Джерело: дані проекту ISSP 2009 року (обсяг вибірки — 2000 респондентів). Дані різних країн згруповано у такий спосіб: східноєвропейські (Польща, Східна Німеччина, Болгарія, Чеська Республіка, Угорщина, Словаччина, Словенія, Латвія та Естонія) і розвинені західні (США, Австралія, Нова Зеландія, Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія, Західна Німеччина, Велика Британія, Іспанія, Португалія, Швейцарія, Японія). Дані зважено на weighting factor.

Клас і сприйняття справедливості заробітної плати

Судити про установки людей стосовно соціальної нерівності можна й на підставі сприйняття міри справедливості в оплаті праці²⁶. У таблиці 3.7 подано частки респондентів, які вважають, що одержувана ними заробітна плата є «значно меншою» або «меншою», ніж вони заслуговують. Очевидно, що близько трьох чвертей населення в Україні (81%), Росії (74%) та групі східноєвропейських країн (67%) вважають свою зарплату несправедливою, тоді як у розвинених капіталістичних країнах цієї думки дотримуються в середньому

²⁶ В анкеті відповідне запитання звучить так: «Що б Ви сказали про те, скільки Ви заробляєте...?» Варіанти відповіді від 1 — «значно менше, ніж заслуговую» до 5 — «значно більше, ніж заслуговую».

трохи більш як половина (54%) респондентів. Таким чином, в постсоціалістичному просторі бачимо значно гостріше сприйняття соціальної несправедливості стосовно винагороди за працю.

Таблиця 3.7. Клас і оцінки соціальної нерівності в оплаті праці, % у кожному класі певних, що одержувана ними заробітна плата значно або трохи менша, ніж вони на те заслуговують

Клас	Україна	Росія	Країни Східної Європи	Розвинені західні країни
EGP-клас				
Службовий клас	76,2	67,1	62,3	46,1
Проміжний клас	84,3	70,0	68,7	56,3
Дрібні власники	81,9	70,3	60,1	50,7
Кваліфіковані робітники	80,2	80,6	71,0	57,1
Некваліфіковані робітники	83,8	78,5	71,1	63,2
Загалом	80,7	73,6	67,4	53,8
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,08</i>	<i>0,13</i>	<i>0,09</i>	<i>0,13</i>
Кількість респондентів	1623	1282	7592	16831
Суб'єктивний клас				
Вищий клас	—	—	47,6	36,3
Середній клас	71,7	64,5	56,2	46,0
Робітничий клас	83,8	76,7	70,6	60,4
Нижчий клас	75,3	68,4	70,5	71,9
Загалом	76,7	68,6	61,7	50,7
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,14</i>	<i>0,12</i>	<i>0,15</i>	<i>0,15</i>
Кількість респондентів	1802	1489	8666	15880

Джерело: аналогічно до таблиці 3.6.

В усіх порівнюваних країнах фіксується слабкий зв'язок між класовою позицією і оцінками справедливості оплати праці, проте він менший в Україні (0,08) та країнах Східної Європи (0,09), ніж у західних (0,13) та Росії (0,15). Аналізуючи вплив класової належності, відзначаю таку тенденцію: у постсоціалістичних і західних країнах свою зарплату вважають нижчою за справедливу і заслужену більшою мірою представники робітничого класу, ніж дрібних власників і службового класу²⁷. Суб'єктивний клас виявився таким, що має приблизно таку саму ($\text{Eta}=0,12-0,15$) диференціальну силу у сприйнятті

²⁷ За даними проекту «Соціальні нерівності», у 2017 році в Україні 61% респондентів не були задоволені своєю зарплатою, вважаючи, що вона не відповідає зусиллям і кваліфікації, що їх вони докладають при виконанні роботи. Причому зарплату вважали не відповідною зусиллям, а отже, несправедливою, частіше представники робітничого і проміжного класу, ніж підприємці та керівники (Симончук, 2018с).

справедливості заробітної плати, що й показник об'єктивного класу. Однак можна помітити тенденцію: у розвинених західних країнах частка тих, хто вважає свою зарплату несправедливою, послідовно зростає від вищого класу до нижчого, а в усіх постсоціалістичних країнах представники суб'єктивного робітничого класу гостріше сприймають несправедливість оплати праці, ніж представники середнього класу і навіть нижчого.

Клас і підтримка політики перерозподілу

Емпіричний перевірці у проекті ISSP підлягає проблема впливу класової належності й ідентичності людей на їхню схильність підтримувати державну політику, спрямовану на зменшення структурно детермінованих нерівностей. З цією метою використовують низку запитань про роль уряду в перерозподілі ресурсів, зміст яких інтерпретують як з'ясування ставлення респондентів до «принципу перерозподілу»²⁸. Відповіді на ці запитання подано у вигляді 5-бальної шкали (від «цілком згоден» до «зовсім не згоден»). Порівняймо рівень підтримки політики перерозподілу серед представників різних країн та різних класів.

З викладених вище даних (табл. 3.6) відомо, що понад 90% населення всіх постсоціалістичних країн поділяють думку, що в їхній країні відмінності в доходах надто великі. Цілком очікувано, що частка згодних з політикою перерозподілу доходів виявилася дуже високою в Україні (90%)²⁹, Росії (90%) і в середньому у східноєвропейських країнах (80%) (табл. 3.8). Проте у західних країнах оцінка соціальної нерівності в доходах порівняно нижча (78%), відповідно нижчою є й частка тих, хто підтримує політику перерозподілу (62%). Таким чином, установки населення щодо ролі держави в перерозподілі ресурсів значно більш егалітаристські в постсоціалістичних суспільствах, особливо в Україні та Росії, ніж у західних³⁰.

З огляду на значення Eta, слід визнати, що вплив класової позиції на схвалення принципу перерозподілу в усіх країнах не надто істотний, проте він майже втричі нижчий в Україні (0,05) та Росії (0,06), ніж у західних і східноєвропейських країнах (по 0,16). Однак навіть в Україні вочевидилася тенденція: дрібні власники меншою мірою підтримують політику перерозподілу, ніж представ-

²⁸ Запитання в анкеті сформульовано так: «Наскільки Ви згодні або не згодні з такими твердженнями: уряд зобов'язаний... зменшити відмінність у доходах між особами з високими і низкими доходами; забезпечити прийнятний рівень життя для безробітних; зменшити витрати на соціальні виплати бідним; надати гарантії робочих місць; забезпечити базовий дохід для кожного?»

²⁹ За даними проекту «Соціальні нерівності», у 2017 році в Україні політику перерозподілу доходів і різні стратегії її реалізації підтримували 89% респондентів, причому майже однаковою мірою представники всіх класів; щоправда, середні та дрібні підприємці мали більш ліберальні погляди, ніж наймані працівники (Симончук, 2018с).

³⁰ До речі, інші дослідники, наприклад (Delhey, 1999), обґрунтовують аналогічний висновок про егалітаристську ідеологію як домінуючу в постсоціалістичних країнах і водночас про фіксацію значно меншого числа прихильників егалітаризму (особливо стосовно ролі держави в перерозподілі ресурсів) у розвинених західних країнах.

ники класів найманої праці. У західних і східноєвропейських країнах поряд із дрібними власниками ще й представники службового класу дотримуються більш ліберальних економічних поглядів, натомість представники робітничого і проміжного класу більшою мірою підтримують політику перерозподілу доходів. Виходячи зі значення η , сила зв'язку суб'єктивного класу й установки на схвалення принципу перерозподілу мінімальна в Україні (0,06) і максимальна в західних і східноєвропейських країнах (по 0,16), де згодних із політикою перерозподілу доходів серед суб'єктивного робітничого і нижчого класу майже в півтора раза більше, ніж серед середнього (табл. 3.8). У цих країнах така різниця також спостерігається, проте вона не настільки інтенсивна.

Таблиця 3.8. Клас і підтримка політики перерозподілу, % у кожному класі згодних із твердженням: «Уряд зобов'язаний зменшити відмінність у доходах між особами з високими і низькими доходами»

<i>Клас</i>	<i>Україна</i>	<i>Росія</i>	<i>Країни Східної Європи</i>	<i>Розвинені західні країни</i>
<i>EGP-клас</i>				
Службовий клас	91,0	89,5	71,0	52,5
Проміжний клас	92,6	87,6	79,1	65,3
Дрібні власники	87,7	86,1	74,3	57,3
Кваліфіковані робітники	91,4	92,5	85,8	69,3
Некваліфіковані робітники	90,8	91,0	87,3	72,4
<i>Загалом</i>	90,2	90,2	80,1	62,1
<i>Коефіцієнт η</i>	<i>0,05</i>	<i>0,06</i>	<i>0,16</i>	<i>0,16</i>
Кількість респондентів	1730	1310	7681	17115
<i>Суб'єктивний клас</i>				
Вищий клас	–	–	58,1	25,0
Середній клас	88,2	86,1	74,6	54,8
Робітничий клас	90,6	92,5	87,3	71,0
Нижчий клас	93,1	95,0	90,6	73,8
<i>Загалом</i>	89,6	88,7	79,6	59,6
<i>Коефіцієнт η</i>	<i>0,06</i>	<i>0,11</i>	<i>0,16</i>	<i>0,16</i>
Кількість респондентів	1924	1535	8774	16256

Джерело: аналогічно до таблиці 3.6.

Клас і сприйняття чинників досягнення життєвого успіху

У сучасному суспільстві ідеалом справедливості при досягненні життєвого успіху люди вважають рівність можливостей, а нерівність виправдовують у тому випадку, коли вона є наслідком не структурних обмежень (соціального походження, зв'язків, багатства сім'ї, освіти батьків), а меритократичних чинників

(того, що одні люди докладають для досягнення успіху більше зусиль, ніж інші). Цей ідеал був описаний як «домінантна ідеологія» (Huber & Form, 1973), або «ідеологія успіху» (Ichheiser, 1949). Західні соціологи з огляду на результати численних досліджень вважають, що цей ідеал є підставою для виправдання соціальних нерівностей навіть представниками робітничого класу і бідних груп населення. Наприклад, дослідники США (Kluegel & Smith, 1986; Huber & Form, 1973) політичну пасивність робітничого класу пояснюють саме поширенням у всіх верствах суспільства «американської мрії», тобто прийняттям ідеології рівності можливостей. За даними низки досліджень, наприклад (Smith, 1989), у сучасній Великій Британії більшість людей поділяють думку про надто велику соціальну нерівність, одночасно вбачаючи різноманітні стратегії її скорочення. Так, визнаючи важливість соціального походження і зв'язків у кар'єрному і життєвому просуванні, більшість все одно певна, що меритократичні чинники — на кшталт наполегливої праці, амбіцій та освіти — є найважливішими.

Крім того, взявши до уваги факти багатоманітних класових нерівностей у життєвих досягненнях, соціологи, зокрема (Goldthorpe, Lockwood et al., 1969), припустили, що представники певних класів пояснюють чинники життєвого успіху по-різному. Гіпотеза полягала в тому, що люди робітничого класу схильні бачити причини успіху більшою мірою у перевагах, пов'язаних із грошима та зв'язками, і меншою — в особистих якостях, а представники середнього класу, навпаки, мають меритократичну концепцію досягнень, що акцентує наполегливу працю та здібності.

Проект «Соціальна нерівність» у рамках ISSP дає змогу перевірити, 1) наскільки різні країни, на думку респондентів, близькі до досягнення меритократичного ідеалу і 2) подібні чи відмінні думки представників різних класів стосовно того, що впливає на життєвий успіх або невдачу — самі люди (їхні амбіції, працелюбність, освіта) чи переваги, пов'язані з їхнім соціальним походженням. У проекті для вивчення способів досягнення життєвого успіху закладено дві методики. Я використала методику з умовною назвою «домінантна ідеологія», згідно з якою респондентам пропонували оцінити за 5-бальною шкалою (від «надзвичайно важливо» до «зовсім не важливо») значимість запропонованих 11 чинників досягнення успіху в житті: походження з багатой сім'ї; наявність добре освічених батьків; особисто здобута якісна освіта; амбіції, честолюбність; важка й наполеглива праця; особисті зв'язки з «потрібними» людьми; зв'язки в політичних колах; хабарі; національність; сповідувана релігія; статева належність. У попередніх хвилях проекту дослідники особливу увагу приділяли шістьом із перелічених чинників (Evans, 1993, pp. 128–130). Три з них — «походження з багатой сім'ї», «наявність освічених батьків», «особисті зв'язки з “потрібними” людьми» — вважали найдоречнішими для характеристики успадкованих класових переваг; решту три — «амбіції, честолюбство», «уміння важко і наполегливо працювати», «особисто здобута якісна освіта» — такими, що відображають особисті характеристики та поведінку. Ці шість запитань було зведено в єдину шкалу шляхом побудови індексу, обчислюваного діленням середнього значення трьох змінних, що відображають особисті характеристики, на середнє значення трьох змінних, пов'язаних із кла-

совими перевагами. Значення 1 вказує, що обидва типи пояснень однаково важливі. Чим ближче значення до нуля, тим більшою мірою люди схильні думати, що особисті ознаки (на відміну від пов'язаних із класом) є найважливішими для просування в їхній країні.

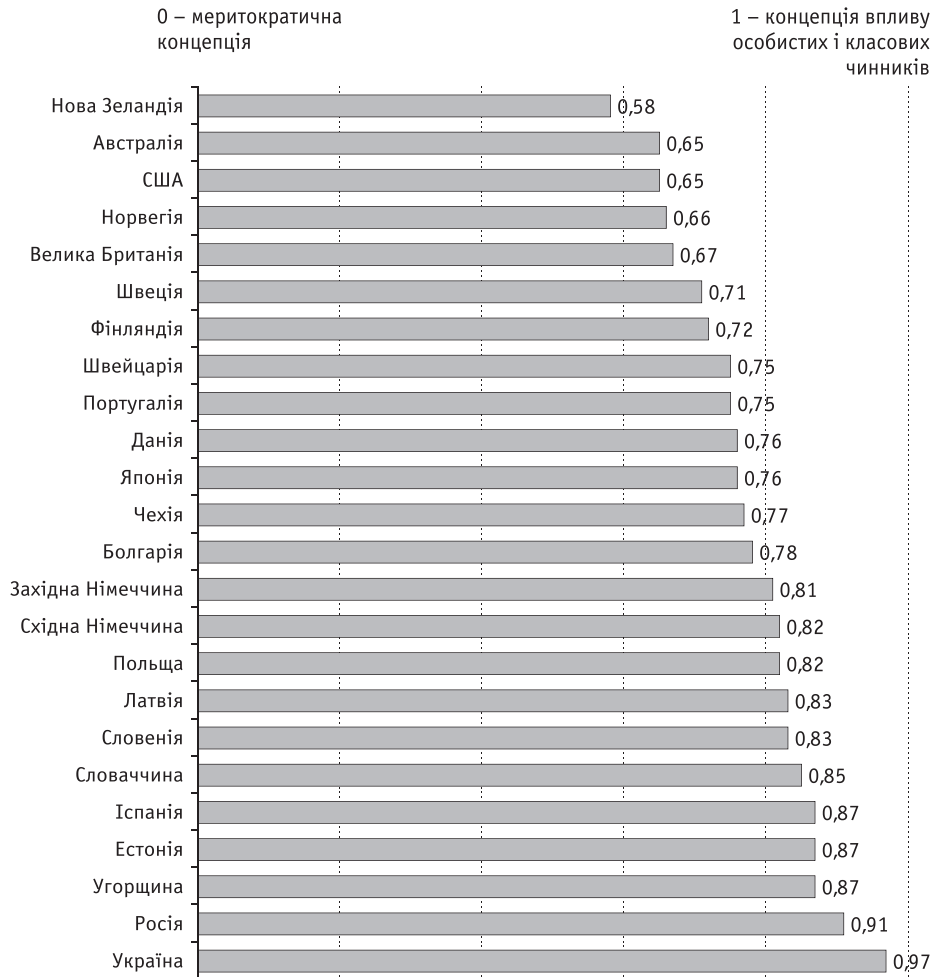

Рисунок 3.4. Клас і сприйняття чинників досягнення життєвого успіху, середнє значення індексу

Джерело: дані проекту ISSP 2009 року (зважені на weighting factor).

Результати проекту ISSP 1987 і 1992 років підтвердили гіпотезу про те, що в західних країнах серед представників середнього класу поширенішою є меритократична концепція досягнення успіху, а серед представників робітничого класу — концепція, що більшою мірою враховує внесок чинників соціального походження. Дані 2009 року дають змогу перевірити, чи справедлива ця гіпотеза також для пострадянського простору, зокрема України. Для цього було за-

Таблиця 3.9-А. Зв'язок класу і сприйняття чинників досягнення життєвого успіху у постсоціалістичних країнах, середнє значення індексу

ЕGR-клас	Україна	Росія	Країни Східної Європи	У тому числі								
				Угорщина	Естонія	Словаччина	Словенія	Латвія	Польща	Східна Німеччина	Болгарія	Чехія
Службовий клас	0,91	0,88	0,78	0,84	0,84	0,73	0,78	0,83	0,77	0,81	0,75	0,70
Проміжний клас	1,06	0,89	0,80	0,84	0,85	0,79	0,81	0,82	0,80	0,80	0,74	0,77
Дрібні власники	0,99	1,10	0,82	0,89	0,94	0,79	0,84	0,82	0,83	0,82	0,79	0,77
Кваліфіковані робітники	0,96	0,92	0,85	0,89	0,89	0,84	0,86	0,85	0,84	0,80	0,80	0,81
Некваліфіковані робітники	0,99	0,95	0,86	0,89	0,89	0,87	0,89	0,84	0,89	0,85	0,80	0,82
Загалом	0,97	0,91	0,82	0,87	0,87	0,85	0,83	0,83	0,82	0,82	0,78	0,77
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,10</i>	<i>0,12</i>	<i>0,10</i>	<i>0,07</i>	<i>0,10</i>	<i>0,16</i>	<i>0,14</i>	<i>0,04</i>	<i>0,13</i>	<i>0,06</i>	<i>0,06</i>	<i>0,14</i>
Кількість респондентів	1763	1353	7824	917	918	939	825	960	1082	397	767	1018

Таблиця 3.9-Б. Зв'язок класу і сприйняття чинників досягнення життєвого успіху у західних країнах, середнє значення індексу

ЕGR-клас	Розвинені західні країни	У тому числі												
		Іспанія	Західна Німеччина	Данія	Японія	Швейцарія	Португалія	Фінляндія	Швеція	Велика Британія	Норвегія	США	Австралія	Нова Зеландія
Службовий клас	0,70	0,83	0,80	0,74	0,71	0,75	0,72	0,68	0,69	0,63	0,65	0,61	0,63	0,57
Проміжний клас	0,73	0,86	0,83	0,74	0,77	0,76	0,74	0,70	0,69	0,69	0,66	0,64	0,63	0,58
Дрібні власники	0,72	0,89	0,79	0,78	0,76	0,66	0,74	0,72	0,67	0,66	0,68	0,67	0,64	0,60
Кваліфіковані робітники	0,77	0,93	0,81	0,78	0,79	0,75	0,77	0,76	0,81	0,70	0,69	0,68	0,68	0,57
Некваліфіковані робітники	0,76	0,89	0,82	0,79	0,76	0,84	0,78	0,78	0,72	0,68	0,66	0,73	0,70	0,59
Загалом	0,73	0,87	0,81	0,76	0,76	0,75	0,75	0,72	0,71	0,67	0,66	0,65	0,65	0,58
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,10</i>	<i>0,10</i>	<i>0,05</i>	<i>0,09</i>	<i>0,11</i>	<i>0,16</i>	<i>0,08</i>	<i>0,19</i>	<i>0,14</i>	<i>0,11</i>	<i>0,06</i>	<i>0,18</i>	<i>0,13</i>	<i>0,06</i>
Кількість респондентів	17580	745	852	1355	679	1067	837	724	1036	919	1315	1508	1302	590

Джерело: дані проекту ISSP 2009 року (зважені на weighting factor).

стосовано описаний вище індекс. Дані таблиці 3.9 свідчать, що населення України та Росії схильне вбачати причини життєвого успіху однаковою мірою в особистих характеристиках людини й у складових її соціального походження (на це вказує індекс, максимально близький в цих країнах до 1 — 0,97 і 0,91 відповідно). Проте населення взятих для порівняння східноєвропейських (0,82) і західних (0,73) країн життєвий успіх здебільшого пов'язує з чинниками індивідуальних характеристик, а не класового походження. Серед західних країн меритократична концепція (а отже, й ідеологія індивідуалізму) найбільшою мірою властива жителям Нової Зеландії (0,58), Австралії (0,65), США (0,65), Великої Британії (0,65) та Норвегії (0,66), найменшою — Іспанії (0,87) та Західної Німеччини (0,81). Рисунок 3.4 унаочнює, що постсоціалістичні країни концентруються ближче до полюса ідеології комплексного впливу особистих і класових характеристик, а західні країни (крім Іспанії та Західної Німеччини) — до полюса меритократичної ідеології. Крім того, зіставлення даних 1993 і 2009 років для низки країн свідчить про їхню сталість і навіть деякий зсув (крім Угорщини) у бік підтримки меритократичної концепції (табл. 3.10).

Таблиця 3.10. Динаміка зв'язку класу і сприйняття чинників досягнення життєвого успіху (1993 і 2009 роки), середнє значення індексу

EGP-клас	Австралія		США		Велика Британія		Австрія		Західна Німеччина		Швейцарія		Угорщина	
	1993	2009	1993	2009	1993	2009	1993	2009	1993	2009	1993	2009	1993	2009
Службовий клас	0,62	0,63	0,68	0,61	0,69	0,63	0,82	0,80	0,86	0,80	0,77	0,75	0,77	0,84
Проміжний клас	0,62	0,63	0,66	0,64	0,68	0,69	0,85	0,77	0,85	0,83	0,83	0,76	0,80	0,84
Дрібні власники	0,66	0,64	0,61	0,67	0,71	0,66	0,83	0,79	0,80	0,79	0,80	0,66	0,72	0,89
Кваліфіковані робітники	0,66	0,68	0,70	0,68	0,71	0,70	0,91	0,84	0,86	0,81	0,87	0,75	0,80	0,89
Некваліфіковані робітники	0,72	0,70	0,76	0,73	0,76	0,68	0,91	0,75	0,87	0,82	0,86	0,84	0,81	0,89
Загалом	0,65	0,65	0,69	0,65	0,71	0,67	0,87	0,78	0,86	0,81	0,81	0,75	0,79	0,87
Коефіцієнт Eta	0,14	0,13	0,18	0,18	0,12	0,11	0,12	0,09	0,08	0,05	0,21	0,16	0,17	0,07

Джерело: дані ISSP 1993 і 2009 років (зважені на weighting factor).

Сприйняття способів досягнення життєвого успіху серед представників різних класів подібне в усіх порівнюваних країнах ($\text{Eta} = 0,10\text{--}0,12$) (табл. 3.9). Щоправда, всередині угруповання західних країн фіксуються помітні відмінності — зв'язок класової позиції й індексу значно сильніший у Фінляндії (0,19), США (0,18), Швейцарії (0,16), ніж у Норвегії (0,06), Новій Зеландії (0,06), Західній Німеччині (0,05). Проте в усіх країнах тенденція така: представники робітничого класу (насамперед некваліфіковані) здебільшого схильні бачити причини життєвого успіху в поєднанні чинників соціального походження й індивідуальних зусиль (індекс ближчий до 1), тоді як представники службового класу більшою мірою вирізняють чинник особистісних якостей (індекс ближчий до 0).

Клас і сприйняття класового конфлікту

Серед найважливіших прогнозів Маркса були такі: зі зростанням індустріалізації відносний розмір заробітної плати робітничого класу буде знижуватися або зберігатися на рівні, здатному забезпечити лише потреби виживання; трудові відносини у великих організаціях мають привести робітників до розуміння їхньої спільної долі й до політично зорганізованої боротьби з метою поліпшення свого соціального становища. Ці процеси, з точки зору класичного марксизму, невблаганно призводять до посилення конфлікту між керівниками і робітниками, багатими і бідними, середнім і робітничим класами. Від другої половини ХХ століття ці тези зазнавали критики й емпіричної перевірки. Деякі дослідники (Esser, Mohler, & Braun, 1986; Smith, 1989; Braun, 1994; Kelley & Evans, 1995, 1999; Delhey, 1999) вдалися до спроб виміряти у міжнародних опитуваннях класовий конфлікт і відстежити його динаміку, переважно використовуючи для цього методику Вольфганга Запфа (Zapf, 1978), спрямовану на оцінювання рівня протилежності інтересів між різними соціальними групами. Ця методика вивчення сприйняття людьми класового конфлікту (Kelley & Evans, 1995, pp. 163–164) є такою. Респондентам пропонують запитання: «У багатьох країнах існують відмінності або навіть конфлікти між соціальними групами. На Вашу думку, наскільки гострим є конфлікт у Вашій країні між...?» При цьому продовження запитання має чотири варіанти: «бідними і багатими», «робітничим і середнім класом», «керівниками і працівниками», «людьми на вершині суспільства і людьми з низів суспільства». Сприйняття конфлікту вимірюють із застосуванням упорядкованої мультиномінальної шкали логістичної регресії (дуже гострий / гострий / не дуже гострий конфлікт і його відсутність). Відповіді на кожне запитання розподілено на однакові інтервали між 0 і 100 («дуже гострий конфлікт» = 0, «гострий конфлікт» = 33, «не дуже гострий конфлікт» = 67 і «відсутність конфлікту» = 100). Рівень сприйняття конфлікту або консенсусу визначається значенням індексу, що наближається або до нуля (максимально гострий конфлікт), або до 100 (відсутність конфлікту, або консенсус між соціальними групами).

Дж. Келі та М.Д.Р. Еванс (Kelley & Evans, 1995, 1999), використовуючи дану методику у рамках ISSP, висунули й емпірично підтвердили кілька гіпотез. По-перше, що люди в 11 взятих для порівняння розвинених індустріальних країнах відчувають деякий класовий конфлікт, крім того, його оцінюють як гострішим в англо-кельтських суспільствах (США, Велика Британія й Австралія), ніж у центральноєвропейських (Швейцарія, Австрія і Німеччина); тим самим перевірялася теза щодо впливу держави загального добробуту в її ліберально-консервативній і соціал-демократичній моделях на сприйняття класового конфлікту. По-друге, у процесі вивчення впливу класової позиції людей на усвідомлення ними конфлікту було емпірично доведено, що соціально-структурні ефекти в усіх порівнюваних країнах слабкі. По-третє, досліджуючи динаміку відповідних показників між 1987 і 1997 роками, Келі та Еванс дійшли висновку, що отримані дані не відповідають марксистським очікуванням посилення конфлікту, навпаки, вони дають підстави стверджувати, що соціальна

політика держави добробуту помітно (хоча й не у надто великих масштабах) знизила класовий конфлікт у цих країнах. Так, у середньому рівень гостроти соціального конфлікту між бідними і багатими знизився приблизно на 20%, індустріального конфлікту між керівниками і робітниками — на 10%, класового конфлікту між робітничим і середнім класом — на 10%. Причому в країнах, що реалізували соціал-демократичну модель, це зниження є особливо істотним (Kelley & Evans, 1999, p. 15).

Приєднання України до проекту ISSP дало змогу, спираючись на описану методологію, досліджувати: 1) подібне чи відмінне сприйняття різних видів конфлікту в пострадянських Україні та Росії, низці східноєвропейських і розвинених західних країн; 2) як змінилося в період 1987–2009 років сприйняття міри протилежності інтересів між різними соціальними групами в порівнюваних суспільствах; 3) чи впливає класова належність людей на сприйняття ними класового конфлікту й наскільки відрізняється сила зв'язку цих змінних у різних країнах.

На підставі даних таблиці 3.11 і рисунка 3.5 можна судити про *особливості усвідомлення людьми різних видів конфлікту в порівнюваних країнах у 2009 році*. Згідно з відсотковим розподілом і середнім значенням індексу конфлікту/консенсусу, в Україні найгостріше сприймається конфлікт між людьми на вершині суспільства і людьми з низів (середнє значення індексу — 45 — перебуває в інтервалі між «гострим» і «не дуже гострим конфліктом» — від 33 до 67). У тому ж інтервалі фіксується сприйняття конфлікту між бідними і багатими (52); керівниками і працівниками (61). Найменш актуальним громадяни України вважають конфлікт між робітничим і середнім класами (середнє значення індексу 79 — в інтервалі між «не дуже гострий конфлікт» і «відсутність конфлікту» — від 67 до 100).

Рейтинги всіх видів конфлікту в порівнюваних суспільствах доволі близькі. В Україні, східноєвропейських і західних країнах оцінки трьох видів конфлікту розташовані в інтервалі між «гострим» і «не дуже гострим конфліктом». Найгостріше сприймається конфлікт між людьми на вершині та в низах суспільства, а найменш гостро — між середнім і робітничим класами. Проте в порівнюваних країнах є й відмінності, наприклад у середніх значеннях індексу стосовно двох видів конфлікту (між керівниками і працівниками, між робітничим і середнім класами) — в Україні вони ближчі до 100, що свідчить про менш гостре сприйняття цих видів конфлікту в українському суспільстві³¹. Проте,

³¹ Згідно з даними проекту «Соціальні нерівності», у 2017 році як найбільш напружені українці сприймали відносини між групами, що пов'язані зі сферою зайнятості, розподілом матеріальних і владних ресурсів — між бідними і багатими, керівниками і найманими працівниками, політичною елітою і звичайними громадянами (від 50% до 65%) (Симончук, 2018с). Водночас напруженість між різними демографічними, етнічними, мовними, поселенськими та регіональними групами вбачали втричі менше громадян (до 20%). Крім того, зафіксовано відсутність принципів класових відмінностей у сприйнятті напруженості між альтернативними групами. Таким чином, як найважливіша вісь соціального конфлікту сприймаються не мовні, етнічні, вікові, статеві, поселенські й навіть регіональні відмінності, а саме владні та дохідно-майнові, що є аргументом на користь висновку про актуальність класових пояснень сучасних конфліктів.

Таблиця 3.11. Сприйняття населенням порівнюваних країн різних видів конфлікту, %

Оцінка конфлікту	Вид конфлікту														
	Люди на вершині vs люди з низів			Бідні vs багаті			Керівники vs працівники			Робітничий клас vs середній клас					
	Україна	Росія	Східна Європа	Україна	Росія	Східна Європа	Україна	Росія	Східна Європа	Україна	Росія	Східна Європа			
Дуже гострий конфлікт	29,4	44,0	24,0	21,4	37,3	14,9	8,0	10,0	19,5	11,4	9,4	3,9	10,9	4,0	2,5
Гострий конфлікт	27,2	34,0	32,4	27,5	41,5	30,6	30,6	25,4	33,8	33,8	35,5	10,4	20,8	17,0	14,5
Не дуже гострий конфлікт	22,2	18,3	30,0	25,7	18,0	38,4	51,7	35,5	36,9	42,2	49,0	30,0	45,3	49,0	61,5
Відсутність конфлікту	21,3	3,7	13,6	7,9	25,4	3,2	16,1	9,7	9,8	12,5	6,1	55,7	23,0	30,1	21,6
Середнє значення індексу конфлікту/консенсусу*	45	27	44	52	29	52	54	61	46	52	51	79	60	69	68
Кількість респондентів	1733	1460	8469	19477	1533	8656	19730	1730	1520	8527	19793	1776	1517	8573	18677

* Діапазон можливих значень індексу від 0 до 100: «дуже гострий конфлікт» = 0, «гострий» = 33, «не дуже гострий конфлікт» = 67 і «відсутність конфлікту» = 100. Міра сприйняття конфлікту/консенсусу визначається значенням індексу, що наближається або до нуля (максимально гострий конфлікт), або до 100 (відсутність конфлікту).
Джерело: дані ISSP 2009 року (зважені на weighting factor).

Таблиця 3.13. Зв'язок класу і сприйняття різних видів конфлікту, середнє значення індексу конфлікту/консенсусу

Клас	Вид конфлікту														
	Люди на вершині vs люди з низів			Бідні vs багаті			Керівники vs працівники			Робітничий клас vs середній клас					
	Україна	Росія	Східна Європа	Україна	Росія	Східна Європа	Україна	Росія	Східна Європа	Україна	Росія	Східна Європа			
(А) EGP-клас															
Службовий клас	49	27	48	55	27	56	58	66	45	56	55	80	60	72	71
Проміжний клас	44	30	44	52	27	51	54	65	46	51	50	82	61	68	67
Дрібні власники	44	34	48	51	28	56	56	55	52	55	55	77	51	70	68
Кваліфіковані робітники	42	25	43	48	28	51	53	61	43	51	50	80	60	67	67
Некваліфіковані робітники	42	27	42	50	29	48	50	61	47	50	50	79	60	67	64
Загалом	45	27	44	52	28	52	54	61	45	52	51	79	60	69	68
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,07</i>	<i>0,07</i>	<i>0,08</i>	<i>0,11</i>	<i>0,06</i>	<i>0,03</i>	<i>0,10</i>	<i>0,12</i>	<i>0,06</i>	<i>0,09</i>	<i>0,12</i>	<i>0,05</i>	<i>0,05</i>	<i>0,08</i>	<i>0,12</i>
(Б) Суб'єктивний клас															
Вищий клас	—	—	51	54	—	55	58	—	—	56	56	—	—	67	69
Середній клас	49	28	47	50	30	55	58	64	48	53	56	80	63	70	69
Робітничий клас	42	26	42	43	28	49	49	60	44	51	48	79	58	67	63
Нижчий клас	38	21	36	35	23	42	43	53	34	46	42	72	48	62	54
Загалом	45	27	44	48	29	52	55	61	46	52	53	79	60	69	67
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,10</i>	<i>0,07</i>	<i>0,09</i>	<i>0,15</i>	<i>0,09</i>	<i>0,08</i>	<i>0,12</i>	<i>0,17</i>	<i>0,10</i>	<i>0,07</i>	<i>0,16</i>	<i>0,09</i>	<i>0,13</i>	<i>0,09</i>	<i>0,16</i>

Джерело: дані ISSP 2009 року (зважені на weighting factor).

аналізуючи відсотковий розподіл, варто звернути увагу на те, що в Україні значно вищою є частка людей, які обирають крайні оцінки — «дуже гострий конфлікт» і «відсутність конфлікту»; проте переважна частина респондентів західних і східноєвропейських країн обирають більш помірні оцінки — «гострий» і «не дуже гострий конфлікт». Натомість у Росії сприйняття всіх видів конфліктів значно гостріше, ніж в інших країнах, причому оцінки двох видів конфлікту (між людьми на вершині і з низів суспільства, а також між бідними і багатими) розташовані в інтервалі «гострого і дуже гострого конфлікту» (від 0 до 33).

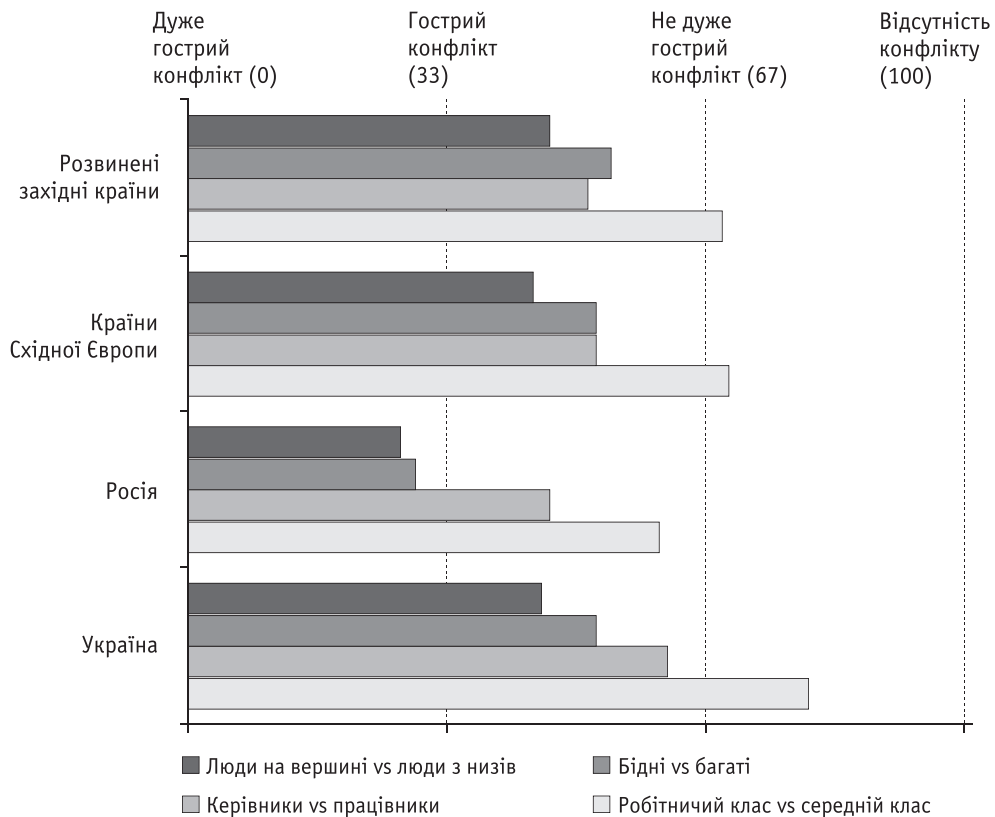

Рисунок 3.5. Сприйняття різних видів конфлікту в порівнюваних країнах, середнє значення індексу

Джерело: дані таблиці 3.11.

Аналіз динаміки сприйняття конфлікту впродовж 22-річного періоду чотирьох хвиль проекту ISSP (від 1987 до 2009 року) виявив своєрідність траєкторій зміни оцінок у західних і постсоціалістичних країнах. Згідно з даними таблиці 3.12, вочевиднюється описані Келі та Евансом (Kelley & Evans, 1999, p. 15) висновки, що в західних країнах за період від 1987 до 1999 року окреслився тренд до зниження гостроти сприйняття всіх видів конфлікту, не надто мас-

штабний, але натомість стійкий³². Проте впродовж наступного десятиліття (з 1999 до 2009 року) цей тренд не набув розвитку: у 2009-му відповідні показники відтворювалися на зафіксованому в 1999-му рівні. У Росії від 1992 (моменту включення в проект) до 1999 року (період найінтенсивнішої інституціональної та структурної пострадянської трансформації) спостерігалось значне загострення сприйняття людьми двох видів конфлікту — між бідними і багатими та між керівниками і працівниками; десятиліттям по тому (до 2009 року) ситуація істотно не змінилася — відносини між названими групами так само оцінювалися росіянами як високою мірою конфліктні, далекі від соціального консенсусу. У низці постсоціалістичних країн Східної Європи у період між двома хвилями дослідження з 1987 по 1992 рік (на який припадає кардинальне реформування в них соціальних інститутів і структур) фіксувалося загострення сприйняття людьми протилежності інтересів керівників і працівників, бідних і багатих; надалі — аж до останньої хвилі проекту 2009 року — оцінки характеру взаємовідносин цих груп як конфліктних плавно знижувалися. Відповідних даних для України в динаміці немає (членство у проекті ISSP лише від 2008 року), можна тільки припустити, що сприйняття конфлікту змінювалося впродовж двох останніх десятиліть за зразком Росії та східноєвропейських країн: загострення усвідомлення всіх видів конфліктів у період інтенсивної економічної і політичної трансформації в 1990-ті роки і поступове пом'якшення оцінок у 2000-ні, утім, без суттєвого тренду до соціального консенсусу різних груп.

Аналізуючи дані щодо *зв'язку об'єктивних класових позицій і сприйняття різних видів конфлікту*, слід констатувати, що 2009 року він слабкіший в усіх порівнюваних країнах (значення Eta — переважно від 0,03 до 0,07 в Україні та Росії і від 0,11 до 0,12 у західних країнах) (табл. 3.13-А). (Причому цей висновок справедливий для всіх попередніх хвиль дослідження.) Мабуть, у західних країнах більш-менш очевидним є класово детермінований характер сприйняття всіх видів конфлікту: оцінки представників службового класу та дрібних власників у всіх випадках спрямовані в бік наявності консенсусу між соціальними групами, тобто усвідомлення меншої гостроти конфлікту їхніх інтересів; проте представники проміжного класу, кваліфіковані й некваліфіковані робітники, навпаки, відносно більшою мірою схильні бачити відносини між різними соціальними групами як конфліктні. Сила ж зв'язку між суб'єктивним класом і оцінками різних видів конфліктів у всіх порівнюваних країнах виявилася навіть дещо вищою, ніж сила зв'язку з об'єктивним класом (табл. 3.13-Б). Характер зв'язку цілком очікуваний: респонденти, що ідентифікують себе з ро-

³² Проте є скептики, котрі піддають сумніву висновки Келі та Еванса щодо зниження гостроти сприйняття класового конфлікту в західних суспільствах. Наприклад, дані Служби Гелапа щодо динаміки думок людей про наявність в їхній країні класової боротьби протягом другої половини ХХ століття дають підстави для протилежного висновку. Якщо в 1964 році факт класової боротьби визнавали 48% населення, то в 1974 — 62%, а в 1991 — 79% (Abercrombie, Warde et al., 1994, p. 167). Ці дані свідчать про загострення, а не пом'якшення за 30 років (з 1964-го по 1991-й) сприйняття класового конфлікту в західних країнах.

бітничим чи нижчим класом, всі конфлікти сприймають гостріше, ніж ті, хто зараховує себе до вищого чи середнього класу.

Таблиця 3.12. Динаміка сприйняття певних видів конфлікту в різних країнах (1987–2009 роки), середнє значення індексу конфлікту/консенсусу

Вид конфлікту	Росія			Країни Східної Європи				Західні країни			
	1992	1999	2009	1987	1992	1999	2009	1987	1992	1999	2009
Люди з низів суспільства vs люди на вершині суспільства	–	24	27	–	–	43	44	–	–	46	46
Бідні vs багаті	42	28	29	46	44	47	52	47	52	55	54
Керівники vs працівники	50	42	46	53	46	48	52	46	50	53	51
Робітничий клас vs середній клас	68	71	60	56	66	68	69	65	68	66	68

Джерело: дані ISSP 1992, 1999 і 2009 року (зважені на weighting factor).

Резюмую отримані дані в кількох висновках. (1) Українці оцінюють різні види конфлікту схожим із населенням інших країн чином, а саме: між гострим і не дуже гострим. Найгострішим усвідомлюється конфлікт між людьми на вершині суспільства та в його низах, а найменш актуальним вважають конфлікт між робітничим і середнім класами. (2) Тренд послаблення гостроти сприйняття конфліктів, що фіксувався у західних країнах у 1987–1999 роках, змінився відтворенням статус-кво — у 1999–2009-х не відзначено ані суттєвого зниження, ані зростання значень індексу. У постсоціалістичному просторі спостерігався тренд від загострення усвідомлення протилежності групових інтересів у період інтенсивної суспільної трансформації до поступового посилення соціального консенсусу. (3) Представники різних класів мають незначні відмінності у відповідних показниках. Як тенденцію слід відзначити: представники робітничого і проміжного класів дещо гостріше оцінюють усі види конфлікту. Безумовно, усвідомлення класового конфлікту як важливий показник класової свідомості необхідно періодично відстежувати в рамках описаної методології — слабшає чи посилюється сприйняття протилежності інтересів різних груп; якими політичними й економічними подіями детермінована ця динаміка; чи різняться тенденції динаміки усвідомлення різних видів конфлікту в постсоціалістичних і західних країнах.

Вивчення класової свідомості за методикою Е.О. Райта

Для тріангуляції описаних вище даних здійснено порівняльне дослідження відповідно до методології вивчення класової свідомості Ерика Оліна Райта (Wright, 1997, pp. 407–429) з використанням даних Проекту порівняльного класового аналізу (ССАР) 1997 року та омнібуса Інституту соціології НАНУ 2007 року. У названому проекті Райт опрацьовує й емпірично апробує методику вимірювання класової свідомості — шкалу прокапіталізму/антикапіта-

лізму³³. У даному аналізі зв'язку класової належності з класовою свідомістю Райт демонструє, наскільки цей зв'язок сумісний з логікою його концепції класової структури. Нагадаю основні ідеї, покладені в підгрунтя Райтової 12-категорійної матриці класової структури: класові структури в капіталістичних суспільствах аналізуються в термінах перетину трьох способів, якими люди пов'язані з процесом матеріальної експлуатації: через власність на засоби виробництва, через місце у владній ієрархії і через володіння навичками та знаннями (детально див. підрозділ 2.3).

З приводу зв'язку класових положень і класової свідомості (у термінах запропонованої шкали) Райт сформулював доволі честолюбну емпіричну гіпотезу: «Для кожного з рядків і стовпчиків матриці класової структури мають бути монотонні відносини між значеннями шкали антикапіталізму та класовим положенням», а також три часткові гіпотези. (1) Місце робітничого класу в матриці має бути найбільш антикапіталістичним, а капіталістичного класу — найбільш прокапіталістичним. (2) Усередині сектору власників установки мають монотонно ставати більш прокапіталістичними мірою просування від дрібної буржуазії (самозайнятих) до капіталістичного класу. (3) Усередині сектору найманих працівників ідеологічні орієнтації мають ставати монотонно більш прокапіталістичними мірою просування із кута робітничого класу матриці в кут експерта-менеджера — як за рядками, так і за стовпчиками.

За допомоги описаної шкали Райт порівняв особливості класової свідомості у трьох країнах — Швеції, США та Японії (рис. 3.6). Із деякими поправками ці дані підтвердили кожен із трьох гіпотез Райта. На підтвердження гіпотези 1 у всіх трьох країнах робітничий клас (12) у матриці класової структури є найбільш антикапіталістичним, а капіталістичний клас (1) є найбільш прокапіталістичним (різниця в значеннях шкали 4–7 пунктів). Дані підтримують гіпотезу 2: у кожній із країн капіталістичний клас (1) на 3–4 пункти більш прокапіталістичний, ніж самозайняті (3), а дрібні роботодавці (2) опиняються між цими двома положеннями. Гіпотеза 3 цілком підтверджується даними для Швеції та США, але має певні відхилення щодо Японії: мірою просування із кута робітничого класу матриці в кут експерта-менеджера значення на шкалі монотонно знижуються як за рядками, так і за стовпчиками таблиці і навіть за діагоналлю. Отже, дані щодо трьох країн цілком сумісні з теоретичними гіпо-

³³ Для конструювання цієї шкали використано п'ять тверджень, що мають класовий зміст (Wright, 1997, pp. 410–411), а саме: 1) компанії приносять вигоду власникам за рахунок працівників і споживачів; 2) під час страйку керівництву треба забороняти законом наймати робітників на місця страйкарів; 3) багато людей у Вашій країні одержують значно менший дохід, ніж заслуговують; 4) великі компанії мають сьогодні забагато влади у вашій країні; 5) звичайні працівники на Вашому місці роботи могли би працювати ефективно і без начальників. Усі ці пункти є запитаннями Likert-типу, в яких респондентів запитують про міру згоди (від «цілком згодні» до «цілком не згодні») з кожним із тверджень. Відповідям на кожне запитання присвоюють значення від +2 (за найбільш антикапіталістичну відповідь — «цілком згоден») до -2 (за найбільш прокапіталістичну відповідь — «цілком не згоден»). Потім значення за цими пунктами об'єднують, щоб сконструювати адитивну шкалу від +10 (максимально антикапіталістична оцінка) до -10 (максимально прокапіталістична оцінка).

	Швеція			США			Японія													
	Капіталісти	Експерти-менеджери	Кваліфіковані менеджери	Некваліфіковані менеджери	Експерти-менеджери	Кваліфіковані менеджери	Некваліфіковані менеджери	Дрібні роботодавці	Експерти-супервайзери	Кваліфіковані супервайзери	Некваліфіковані супервайзери	Дрібна буржуазія	Експерти-професіонали	Кваліфіковані робітники	Некваліфіковані робітники					
	-3,41	2,36	0,60	1,05	-2,17	-2,62	-0,68	-1,09	0,32	2,10	1,83	0,17	0,35	-0,73	1,30	2,28	0,68	2,68	1,57	
	-0,70	0,56	2,07	3,50	0,35	-0,73	1,30	2,28	0,35	-0,73	1,30	2,28	0,35	-0,73	1,30	2,28	0,35	-0,73	1,30	2,28
	0,87	1,98	4,60	4,61	1,08	0,16	2,67	2,66	1,09	2,61	3,07	3,08	1,08	0,16	2,67	2,66	1,09	2,61	3,07	

Рисунок 3.6. Класова структура і класова свідомість у Швеції, США та Японії*

* Числа у клітинках матриці класової структури — значення шкали антикапіталістичних установок (діапазон від -10 до +10), де негативні значення вказують на прокапіталістичну орієнтацію, а позитивні — на проробітничокласову орієнтацію.

Джерело: (Wright, 1997, pp. 418, fig. 14.1).

тезами, сформульованими на підставі неомарксистської класової моделі багатовимірної експлуатації. Райт розглядає це як одне з підтверджень того, що схема є валідною для сучасного західного суспільства.

З метою тестування методики вивчення класової свідомості в анкету омнібуса Інституту соціології НАНУ в 2007 році було включено п'ять відповідних тверджень і низку запитань для конструювання класової схеми Райта, підготовлено SPSS-програму для побудови описаної шкали прокапіталізму/антикапіталізму, а також сформульовано гіпотезу щодо особливостей класової свідомості у пострадянській Україні. Гіпотеза така: описані Райтом закономірності установок у матриці класових позицій є властивими й Україні, але вони менш значимі й менш ідеологічно поляризовані, ніж у західних країнах.

(А) Серед населення загалом (N=1650)				(Б) Серед зайнятих у приватному секторі (n=300)			
3,55	4,57	4,12	4,70	2,3	2,2	3,7	5,3
4,33	3,85	4,67	5,18	4,6	3,6	4,5	4,8
0	4,75	4,76	4,55	0	4,3	4,9	4,5

Рисунок 3.7. Класова структура і класова свідомість в Україні

Джерело: дані омнібуса Інституту соціології НАНУ 2007 року.

Отримані дані для України (рис. 3.7-А) не підтвердили ані гіпотезу Райта щодо зв'язку класових позицій і класової свідомості в розвиненому капіталістичному суспільстві, ані висунуту мною гіпотезу про можливий (менш значимий) характер цього зв'язку в пострадянському суспільстві. Зафіксовано відсутність навіть слабких відмінностей у значеннях шкали про/антикапіталізму за всіма вимірами 12-клітинкової матриці класових положень, тобто представники всіх класів українського суспільства мають виражену антикапіталістичну орієнтацію. Причому якщо високий рівень антикапіталістичних орієнтацій представників робітничого класу цілком зрозумілий та очікуваний, то несподіваним і нелогічним видається настільки ж висока антикапіталістична спрямованість серед власників і розширеного класу менеджерів. Виявлено лише слабкі відмінності щодо установок у полярних позиціях капіталістів (1) і робітничого класу (12), хоча різниця в один пункт не є значимою.

Для пояснення цих даних було висунуто два припущення: або ця методика не є валідною для аналізу українського суспільства (помилки вимірювання), або треба визнати, що в Україні представники виокремлених за схемою Райта класів не мають специфічної класової свідомості. Перше припущення може бути справедливим, оскільки наші дані вразливі щодо культурної еквівалентності запитань: якщо в проекті Райта п'ять тверджень із класовим змістом були ретельно обговорені дослідниками кожної країни й деякі переформульовані

після проведення претесту, то в омнібусі вони застосовувалися без проведення названих нормативних процедур. У рамках перевірки другого припущення питання ідеологічної гомогенності представників різних класів українського суспільства досліджувалося у різних соціальних зрізах (демографічному, регіональному, поселенському, секторальному, зайняті/незайняті). Очікувані закономірності вдалося виявити лише в одному контексті, пов'язаному із сектором економіки (рис. 3.7-Б). А саме: тільки серед зайнятих у приватному секторі є тенденція до очікуваної відповідності класової позиції і класової свідомості — у матриці власників прокапіталістичні установки на два пункти виразніші серед капіталістів, ніж серед дрібних власників; у матриці найманих працівників експерти-менеджери більш прокапіталістичні, а робітничий клас — антикапіталістичніший.

Отже, попри різну методологію вивчення класової свідомості в проектах ISSP та CСAP, базовані на них висновки змістовно близькі. Головний висновок з аналізу даних ISSP — про вельми слабкий зв'язок класової належності та різних аспектів класової свідомості в усіх сучасних суспільствах, зокрема в пострадянській Україні. Дані CСAP за методикою Райта також свідчать про майже суцільну ідеологічну гомогенність представників усіх класів українського суспільства. Якщо в західних країнах фіксуються очікувані закономірності зв'язку класових положень з усвідомленням їхніми представниками своїх інтересів за всіма вимірами матриці Райта (наявності і власності, і місця у владній ієрархії, і кваліфікаційних ресурсів), то в Україні тільки перший вимір виявляє відповідні ефекти — значимі відмінності полярних класових позицій (великих капіталістів і робітничого класу), та й то лише у приватному секторі. До речі, Ольга Куценко (2007), вивчаючи зв'язок класу з цінностями універсалізму — індивідуалізму на основі даних проекту ESS, робить аналогічний висновок про те, що в західних і постсоціалістичних суспільствах «з посиленням процесів структурної декомпозиції “класова свідомість” як диференціувальна ознака класу втрачає своє значення», іншими словами, «знижується відмінність ціннісних характеристик свідомості індивідів, що займають різні класові позиції» (с. 147).

3.4. Висновки до розділу

Отримані дані дають змогу судити про стан двох нижніх рівнів класової свідомості (за Маном) в Україні на тлі інших країн. Вочевидь перший рівень — класові ідентичності — достатньо сформований у всіх порівнюваних країнах, оскільки 1) близько двох третин представників об'єктивно визначеного робітничого і середнього класів ідентифікують себе з відповідними категоріями, 2) зв'язок між об'єктивними класовими позиціями робітничого/середнього класу і відповідними ідентичностями досить сильний, причому в пострадянській Україні він більший, ніж у розвинених капіталістичних суспільствах,

3) згідно з даними різних емпіричних джерел, більшість респондентів не ігнорують запитань про класову ідентифікацію; це свідчить на користь висновку, що вони готові розглядати суспільство і себе у класових термінах; щоправда, класова ідентичність є радше формальною і пасивною.

Аналіз широкого ряду показників другого виду класової свідомості (операціоналізованого як установки щодо соціальної нерівності) показав, що ані об'єктивна класова позиція, ані високий рівень класової ідентичності не гарантують адекватного усвідомлення представниками різних класів специфічності їхніх класових інтересів: класові відмінності в соціальних установках низькі³⁴. Причому проблема не в робітничому класі — саме установки його представників цілком очікувані та зрозумілі, зокрема: високий рівень сприйняття нерівності в доходах, несправедливості заробітної плати, необхідності перерозподілу доходів та усвідомлення гостроти різних видів класового конфлікту. Радше дрібні та середні власники та представники верхнього службового класу володіють «хибною свідомістю», позаяк слабко (порівняно із західними країнами) усвідомлюють специфічні стосовно інших класів інтереси й цілком поділяють критичні установки робітничого класу. У західних країнах фіксується більш значимий (але не принципово відмінний) зв'язок класу і сприйняття соціальної нерівності, коли представники робітничого класу критичніше оцінюють соціальну нерівність у доходах і заробітній платі та наявність соціальних конфліктів порівняно з представниками інших класів.

Резюмуючи результати, вважаю важливим обговорити проблеми теоретичної концептуалізації й емпіричного вимірювання класової свідомості, що можуть впливати на адекватність висновків. По-перше, висновок про високий рівень класової ідентифікації в українському суспільстві, на мій погляд, є добре обґрунтованим (його сформульовано на підставі даних кількох емпіричних джерел і різноманітних методичних інструментів — відповідей на закриті і відкрите запитання, матеріалів глибинних інтерв'ю). Проте він потребує додаткової перевірки з використанням більш тонких методик вивчення класової ідентичності, зокрема задля фіксації не лише когнітивних, а й емоційних її аспектів³⁵. Як показав досвід, у ситуації масового опитування респонденти доволі легко ідентифікують свою класову належність, проте у практиці глибинних інтерв'ю з'ясувалося, що їхня класова ідентифікація (особливо у робітників) зовсім не є спонтанною й чіткою, вона радше ситуативна і формальна.

По-друге, варто порушити питання: дані про слабкий зв'язок класу з усвідомленням його членами групових інтересів відображають реальний стан справ чи це пов'язане з проблемою вимірювання? Наприклад, Майкл Волес і Азамат Юнісбай (Wallace & Junisbai, 2003) припустили, що слабкий вплив кла-

³⁴ При вивченні сили зв'язку соціальних установок як з об'єктивним класом, так і з суб'єктивним зафіксовано, що вона доволі подібна. Пояснення в тому, що сила зв'язку між класовою позицією та класовою ідентичністю доволі сильна.

³⁵ Наприклад, методика спонтанної ідентифікації (Wright, 1997), біографічне дослідження зміни класової ідентичності впродовж життя (Skeggs, 1997, 2004).

су на соціальні установки представників капіталістичного класу можна пояснити тим фактом, що до вибірки масових опитувань майже не потрапляють власники і менеджери великого і середнього бізнесу, державні службовці й адміністратори вищої ланки, які, власне, і є носіями інтересів, протилежних інтересам робітничого класу. Проте дрібні роботодавці та самозайняті, що зазвичай репрезентують у масиві клас капіталістів, цілком можуть поділяти з найманими працівниками певну ворожість щодо великих корпорацій, їхніх власників і менеджерів. Погоджуся, що представництво великого і середнього капіталу у вибірці неминуче виявило б очікувану опозицію класових інтересів. Варта перевірки й гіпотеза Девіда Граскі і Кім Віден (Grusky & Weeden, 2001), за якою слабкий зв'язок класу з установками й ідентичностями може бути наслідком методичних прорахунків, зокрема застосування високоагредованих класових категорій. Вони закликають спробувати дезагрегаційний підхід у надії, що він виявить сильніші зв'язки класу й ідентичностей, оскільки професійні категорії для сучасних працівників залишаються однією з головних соціальних ідентичностей, вони впроваджені глибоко в інститути розвиненого індустріалізму, тоді як агреговані класи — це дуже абстрактні конструкти, котрі більше поцінуються академічними вченими, ніж працівниками, роботодавцями та державою.

По-третє, на підставі наявних даних про соціальні установки можна впевнено говорити про наявність у більшості людей у всіх класах і в усіх країнах глибинного незадоволення, спрямованого проти наявного соціального порядку, державних чиновників і керівників бізнесу³⁶. (Причому в постсоціалістичних країнах, насамперед в Україні, рівень цього незадоволення значно вищий.) Однак використовуваний методичний інструмент є застосовним для вимірювання двох нижніх рівнів зрілості класової свідомості (класової ідентичності та усвідомлення класових інтересів), проте відсутні способи емпіричного вивчення його вищих рівнів, наприклад, перспектив формування революційної свідомості³⁷ або зв'язку між класовою свідомістю і колективною дією. Те, що робітники мають високий рівень негативних установок щодо соціальної нерівності, саме по собі ще не гарантує, що вони діятимуть як клас з метою зміни соціальних обставин їхнього життя. Подальшого дослідження (і відповідно опрацювання адекватних методичних підходів) потребують такі питання: яким в українському суспільстві є зв'язок стану класової свідомості з класовою мобілізацією; чому фіксований нами конче високий рівень установок щодо нерівності доходів та сприйняття різного виду конфліктів як «гострих» не веде до об'єднання і не реалізується у протестних практиках; чому не формуються наступні, вищі рівні класової свідомості?

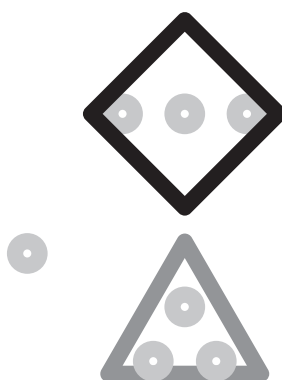
³⁶ До речі, у західних суспільствах більшою мірою фіксуються очікувані класові установки (тобто вищим є вплив класової позиції на соціальні установки), тоді як сила зв'язку об'єктивного і суб'єктивного класу відносно більша в Україні.

³⁷ Етнографічне дослідження страйку може послугувати прикладом методичного підходу до вивчення динаміки потенційно революційної ситуації на мікрорівні (Fantasia, 1988).

По-четверте, залишаються сумніви з приводу того, як концептуалізувати таке складне й динамічне явище, як класова свідомість, і яким чином його вимірювати. Для обґрунтованих висновків про її особливості в Україні необхідне порівняння даних різних вітчизняних досліджень у рамках альтернативних теоретико-методологічних підходів; вивчення контекстів і обставин, за яких класові ідентичності та установки стають більш явними та контрастними. Очевидно, що для впевнених висновків про стан класової свідомості в Україні потрібні дані як міжнародних проектів (щоб судити про її специфіку в різних політичних, економічних, культурних середовищах), так і національних масивів різних років (щоб відстежувати, як змінюється рівень поляризації класових інтересів в Україні у зв'язку з різними історичними подіями; як трансформуються номінації класово-структурного простору і змінюється розподіл відповідних класових ідентичностей у суспільстві).

4

КЛАСОВІ ФОРМАЦІЇ ТА КЛАСОВІ ДІЇ

У рамках класової теорії базисною визнають відмінність між «класовою структурою» (загальною моделлю класових позицій і відносин у суспільстві) і «класовою формацією» (породженими на основі цієї структури колективними об'єднаннями та діями)¹. Загальновизнано, що до останньої чверті ХХ століття зв'язок між цими поняттями був більш-менш безпроблемним, оскільки в західних суспільствах були видимими й очевидними класово детерміновані політичні партії та профспілки, політичні й економічні форми класової боротьби, а соціалістичні держави виступали емпіричним випадком альтернативного капіталізму ладу. Відповідно класова теорія і класовий аналіз мали статус релевантних інструментів в осмисленні суспільних процесів. Проте в останні десятиліття зв'язок між класовою структурою і класовою формацією почали описувати як неочевидний, наводячи як аргументи неухильне зниження рівня членства у класових об'єднаннях (профспілках і політичних партіях), що раніше масово залучали громадян до політики й були формою колективного захисту їхніх інтересів, і падіння ролі цих організацій у суспільстві й політиці; поступове нівелювання класових засад політичних партій, голосування, політичної мобілізації; дедалі більш атомізований характер реальної політичної участі людей, ґрунтований на особистих інтересах; визнання невдачі соціалістичних режимів. У підсумку статус класового аналізу було проблематизовано, що змусило аналітиків різних теоретичних та ідеологічних орієнтацій переосмислити й висловити свої позиції. (Докладно про ставлення різних теоретиків до дослідження класових формацій і дій див. підрозділ 1.2 даної монографії, кластер Е.)

Свою чергою, в постсоціалістичних країнах упродовж останніх трьох десятиліть також відбувалися значні зміни класових відносин і структур, детерміновані насамперед переходом інституціонального дизайну від державного соціалізму до капіталізму. Як наслідок виникали нові класові інтереси й нові осі формування класових конфліктів, створювалися нові організації для колективного захисту інтересів різних соціальних груп і складалися нові форми колективних дій на захист своїх інтересів. Питання про те, чи сформувалися в Україні нові класи як соціальні актори, здатні просувати й обстоювати свої інтереси й тим самим впливати на чинний соціальний порядок, сформували дослідницьку програму щодо класових формацій і класових дій в Україні. У цьому розділі послідовно проаналізовано механізм формування класів як соціальних акторів, операціоналізовано поняття «класові формації» і «класові дії», а також емпірично розглянуто відповідні явища в період 1990–2016 років і в зіставленні України з іншими країнами.

¹ У різних теоретиків ця пара концептів має оригінальні назви: «клас у собі» і «клас для себе» (Маркс), «класові позиції» і «класові формації» (Райт), «класи на папері» і «мобілізовані класи», або «теоретичні та практичні групи» (Бурдье).

4.1. Механізм формування класів як соціальних акторів: теоретичні імплікації і емпірична операціоналізація

Для пояснення механізму формування класів як соціальних акторів залучають різні теоретичні підходи. Серед *класових теорій* неспростовною першоосною в цьому питанні є ідеї марксизму. Як відомо, категорія класу для Карла Маркса і Фридриха Енгельса (1955) та їхніх послідовників має два основні значення: по-перше, це засіб опису економічних позицій різних соціальних груп, і по-друге, класи розглядаються як реальні спільноти і реальні соціальні сили, здатні змінювати суспільство. Найважливіші характеристики класу — усвідомлення його представниками своїх специфічних класових інтересів і здатність захищати їх — виникають на вищому етапі описаного Марксом шляху формування класу. Механізм здобуття «класом у собі» статусу «класу для себе» вбачається в реалізації двох головних моментів. По-перше, у виробленні його представниками власної ідеології — сукупності цінностей, установок і надій, що відповідають їхнім інтересам і життєвим умовам і переконливо пояснюють як наявний соціальний порядок, так і той, який вони визнають оптимальним (причому на практиці ці уявлення можуть бути близькими до об'єктивних інтересів або хибними). По-друге, у формуванні політичної партії чи іншої централізованої й дисциплінованої організації, котра просуває класову ідеологію і реалізує інтереси групи. Таким чином, потенційний клас («клас у собі»), коли він усвідомив спільність своїх інтересів (що ґрунтовані на класовому становищі та протистоять інтересам інших класів) і організаційно оформився, перетворюється на справжній клас («клас для себе») як суб'єкт суспільного процесу.

Близьке розуміння механізму формування класів у П'єра Бурдьє (1993). Услід за Марксом та Енгельсом виокремлення класів він розпочинає з визначення груп, що мають схоже становище у соціальному просторі. Такі групи, які передусім є плодом інтелектуальної роботи дослідника, Бурдьє називає «класами на папері» (або «теоретичними», «можливими», «сконструйованими» класами). Вони мають найбільші шанси за певних умов стати класами у власному сенсі слова, тобто реальними суб'єктами суспільно-історичного процесу. Таким чином, *першою умовою* існування класу є спільність соціальної позиції членів класу, «котрі, будучи розміщені у схожих умовах і підпорядковані схожим зумовленостям, мають усі шанси для володіння схожими диспозиціями й інтересами й, отже, для вироблення схожої практики та посідання схожих позицій» (Бурдьє, 1993). *Другою умовою* класу, за Бурдьє, є наявність у даної групи спільного габітусу (матриці сприйняття і класифікувальних практик), що є найважливішим опосередковувальним елементом у формуванні будь-якої колективної ідентичності². Габітус («інкорпорований клас»)

² Маркс та Енгельс залучають для опису особливостей тих чи інших класів такі характеристики, як «класові звички», «класові забобони», «зашкарублість», «консерватизм».

впливає на політичні думки та дії даних класів, на утворенні в рамках цих класів стилі життя і способи споживання. *Третя умова* перетворення класу на реальну дієву силу («мобілізований», «реальний» клас, готовий до боротьби), — усвідомлення членами класу своєї спільності як групи, що має власні (відмінні від інших) інтереси і готова їх захищати. Потім клас має сформувати групу своїх представників (партію чи аналогічну організацію), надзвичайною метою якої є власне захист класових інтересів. Саме політична організація робить клас «видимим», виокремленим і помітним суб'єктом політичної боротьби, позаяк вона говорить і діє від імені класу. Партія має сформулювати ідеологію класу, тобто подати таке бачення соціального світу, в якому за класом було б закріплене місце в соціальній структурі й увиразнена значимість його інтересів. Своєю чергою, класову боротьбу Бурд'є розглядає насамперед не як боротьбу двох класів у процесі розподілу доданої вартості (як у моделі Маркса), а як різні форми конфліктів у всіх соціальних полях — економічному, політичному, культурному (зокрема, в системі освіти, практиках дозвілля, харчування, одязі), де домінують класи здійснюють різні типи символічної влади, намагаючись завоювати легітимність.

Крім класових теорій концептуальними засадами для аналізу механізму формування мобілізованих класів слугують також *теорії соціальних конфліктів* (Lepski, 1966; Дарендорф, 1994; Коллінз, 2009). Зокрема, Ральф Дарендорф (1994) механізм утворення конфліктних груп (у нашому випадку соціальних класів) бачить як шлях від сталого стану соціальної структури до розгортання соціальних конфліктів, який аналітично передбачає три етапи. На *першому етапі* вирізняються «дві сторони» конфлікту, «два агрегати соціальних позицій», котрі поки є «квазігрупами», «уявленими» спільнотами, де відповідним соціальним позиціям приписують певні латентні інтереси, не обов'язково усвідомлені та визнані представниками цих позицій. *Другий етап* розвитку конфлікту полягає у кристалізації, тобто усвідомленні латентних інтересів, організації квазігруп у реальні групи. У разі класового конфлікту йдеться про організацію політичної партії або профспілки. Конфлікти завжди тяжіють до кристалізації, але для того, щоб вони виявилися, мають бути певні «умови організації» — *технічні* (особисті, ідеологічні, матеріальні), *соціальні* (систематичне рекрутування, комунікація) і *політичні* (свобода коаліцій). Якщо відсутні всі чи деякі з цих умов, конфлікти залишаються латентними, не припиняючи свого існування. *Третій етап* полягає в розгортанні сформованого конфлікту, в реальному зіткненні між сторонами, що характеризуються очевидною ідентичністю, наприклад між політичними організаціями працівників і роботодавців.

Далі Дарендорф визначає дві важливі ознаки соціальних конфліктів. Ознака *міри насильства* відображає засоби, що їх обирають сторони протистояння, щоб реалізувати свої інтереси (збройна боротьба і революція представляють один полюс, переговори і дискусія — інший). Між ними — велика кількість більш-менш насильницьких форм зіткнень між групами: страйк, погроза, ультиматум тощо. Ознака *інтенсивності* стосується рівня участі задіяних у даному конфлікті. Чим більшого значення надають учасники зіткненню, чим більшу енергію в нього вкладають, тим воно інтенсивніше. (Дарендорф звертає ува-

гу на явне зниження інтенсивності індустріальних конфліктів наприкінці ХХ століття.)

Дарендорф описує три форми регулювання соціальних конфліктів як способів зменшення їхньої міри насильства. *Придушення конфлікту* він вважає найменш ефективним способом, оскільки мірою посилення таких спроб зростає потенційна злякисність і вибухонебезпечність конфлікту. Історія революцій доводить справедливість цієї тези. Форма «скасування» конфліктів передбачає спробу докорінно подолати суперечність шляхом втручання в наявні структури. Проте Дарендорф упевнений, що такі спроби завжди оманливі: соціальні конфлікти, тобто суперечності, які систематично виростають із соціальної системи, принципово не можна «розв'язати» в сенсі остаточного подолання³. *Регулювання конфліктів* — потенційно успішна форма зменшення міри насильства всіх їх різновидів. При цьому конфлікти не зникають, «вони стають контрольованими, і їхня творча сила ставиться на службу поступовому розвитку соціальних структур». Успішне регулювання конфліктів передбачає кілька умов. 1. Конфлікти й окремі суперечності визнаються всіма учасниками як неминучі, виправдані й доцільні. 2. Будь-яке втручання в конфлікти обмежується регулюванням їхніх проявів без спроби усунення причин. 3. Конфлікти обов'язково каналізуються через організації конфліктних груп. За наявності всіх цих передумов наступний крок полягає у прийнятті учасниками «правил гри» (конституцій, типових угод, статутів тощо), котрі є ефективними тільки якщо вони не віддають перевагу одному з учасників на шкоду іншому, обмежуються формальними аспектами конфлікту й передбачають обов'язкове каналізування всіх суперечностей.

У пояснення класової дії та формування класу як актора свій внесок роблять також *теорії соціальних рухів* (Smelser, 1963; Tilly, 1978; Rammstedt, 1979; Tarrow, 1994; Meyer, Whittier, & Robnett, 2002; Олсон, 2004; Fantasia & Stepan-Norris, 2008). Зокрема, теорія Отгайна Рамштедта описує ідеально-типову модель розвитку соціального (зокрема, робітничого) руху, яка пропонує корисні ідеї для вивчення механізму формування класових формацій, причин мобілізації та демобілізації колективної дії (Rammstedt, 1979; Іонин, 1997; Симончук, 2004b). Цей механізм можна уявити як послідовність таких фаз: 1) криза наявної системи інституціональних практик і поява розрізнених інноваційних практик нелегітимного характеру; 2) становлення консенсусу серед людей, заторкнутих кризою і зацікавлених у зміні соціального порядку, поляризація «соціальних активістів» і влади, формування колективної ідентичності учасників руху; 3) артикуляція проблеми і вироблення аргументації протесту, що заперечує наявний порядок; 4) формування руху, його локалізація в географічному і соціальному просторі; 5) артикуляція ідеології, формулювання про-

³ Історичний приклад: за радянських часів діяла заборона на страйки, що не дозволяло працівникам відкрито обстоювати свої інтереси. Однак це не скасовувало трудові конфлікти — вони залишалися неявними, латентними, «кухонними». Із запровадженням політичних послаблень у кінці 1980-х років конфлікти маніфестувалися у хвилі страйків.

грами дії, ігнорування колишніх інституціональних норм і дотримання нових; б) розгортання руху вишир і локалізація противника, активна пропаганда ідей, розширення кількості прихильників; 7) поява організації; 8) інституціоналізація або революція як підсумок руху і досягнення поставлених цілей, перетворення соціального порядку.

Дехто з дослідників бачить певні труднощі в аналізі робітничого руху як соціального руху, пов'язані з переважно інституціоналізованим характером його перебігу в сучасному суспільстві (Fantasia, 2001; Nieuwbeerta, 2001). Адже роль організацій (профспілок і політичних партій), що становлять робітничий рух, аж ніяк не обмежується сьогодні мобілізацією працівників для участі в протестній колективній дії. Функції профспілок полягають головним чином в укладанні колективних угод і веденні перемовин з роботодавцями, тобто в інституціоналізованій участі в регулюванні економічної діяльності та стабілізації виробничих відносин, що призводить до бюрократичного регулювання колективної дії й ослаблення класового протистояння. Таким чином, сучасний робітничий рух реалізується переважно в інституціоналізованих формах.

Сучасні теоретики соціальних рухів акцентують також увагу на недооцінюваному раніше методологічному підході, відповідно до якого не можна цілком осягнути логіку мобілізації суспільного руху, не розглядаючи її щодо сил антимобілізації (Meyer, 1996; Fantasia & Stepan-Norris, 2008). У такому разі, щоб зрозуміти динаміку робітничого/профспілкового руху, необхідно аналізувати його не сам по собі, а в зіставленні з діяльністю організацій роботодавців як «зустрічних рухів» («counter movements») (Griffin, Rubin, & Wallace, 1986). Організації роботодавців зацікавлені у зниженні ба навіть нейтралізації здатності працівників до мобілізації; у протидії діяльності як місцевих профспілок, так і робітничого руху загалом, намагаючись в ідеалі створити «оточення без профспілок» («union-free environment»). Зустрічні рухи роботодавців в одних випадках є видимими і прямими (коли застосовують репресії — придушення страйків, убивства, залякування і підкуп профспілкових лідерів і активістів), в інших випадках — неявними і замаскованими (коли роботодавці реалізують свої інтереси через державні структури, аби законодавчо послабити вплив профспілок і обмежити інструменти їхньої дії) (Krupat, 1997). Від кінця ХХ століття профспілки більшості західних країн змушені працювати в рамках суворих бюрократичних обмежень, утім, мобілізація прямої колективної дії й досі залишається важливим інструментом діяльності профспілок.

На противагу такому підходу Майкл Буравой (2009) вважає, що при вивченні класу як соціального актора забагато уваги приділяють «царству надбудов — освіті, політичним партіям, ідеології та державі», хоча вони «більше не існують як протидія політичним викликам» (с. 29). На його погляд, царство виробництва (головний «плавильний тигель класоутворення») має власні надбудови, або політичні й ідеологічні апарати виробництва, названі ним «режимом виробництва». Це поняття задає Буравому концептуальну рамку для вивчення протиборств та конкурентних ідентичностей, що виникають навколо роботи. Різні режими виробництва (деспотичний і гегемоністський, а також

їхні варіації — бюрократичний, колоніальний і гегемоністський деспотизм) мають різні наслідки для класової боротьби. Якщо деспотичний режим підштовхував до класової мобілізації, то гегемоністський (породжений зростанням державного втручання в регулювання трудових відносин і забезпечення добробуту) спирався на згоду і координацію інтересів працівників із менеджментом. Однак останніми десятиліттями сформувався так званий гегемоністський деспотизм: робітники і досі захищені від свавільних звільнень, але вони втрачають роботу через часткові зупинки виробництва; вони можуть страйкувати, але їхній склад постійно змінюється. «Гегемонія функціонує тепер у зворотному напрямі: уже не капітал іде на поступки праці, а праця йде на поступки капіталові, щоб утриматися на своїх робочих місцях. Економічний примус робітників до співпраці та згоди призводить до вгасання страйків і зменшення чисельного складу профспілок» (Буравой, 2009, с. 37).

Отже, в уявленнях згаданих вище теоретиків *механізми формування класів як соціальних акторів* у головних рисах подібні. Вони передбачають низку послідовних етапів: наявність сукупності класових позицій, що характеризуються схожістю латентних інтересів; усвідомлення їхніми представниками своїх інтересів, вироблення особливої ідеології та формування групової ідентичності; створення організації та захист своїх інтересів у конкретних мобілізаційних практиках.

Ще одне питання потребує теоретичної імплікації — щодо *суб'єктів сучасного класового конфлікту*. Коли говорять про класовий конфлікт і класову боротьбу в капіталістичному суспільстві, одна зі сторін конфлікту для всіх очевидна — це політичні еліти, великі підприємці й менеджери — групи, що мають у своєму розпорядженні значні економічні й політичні ресурси, встановлюють суспільні правила гри, оскільки мають різноманітні важелі для перетворення своєї ідеології на ідеологію держави; здійснюють у своїх інтересах різні дисциплінарні практики через засоби масової інформації, систему освіти, поліцію.

Другу сторону класового конфлікту наприкінці XIX і впродовж першої половини XX століття політики і вчені вбачали насамперед у робітничому класі — найчисельнішій групі зайнятого населення, яка в той період була зорганізована головним чином за фабрично-заводським принципом, компактно мешкала, мала схожі життєві шанси, обсяги економічних та матеріальних ресурсів. Із цим класом пов'язували соціальну утопію, мрію про справедливе суспільство загальної рівності та братерства. Йому приписували прогресивну ідеологію, групову солідарність, ефективну політичну організацію і здатність до активного захисту своїх інтересів. Вважалося, що класову боротьбу в цей період викликало і спрямовувало так зване «робітниче/соціальне питання», найважливіші елементи якого — співвідношення матеріального добробуту робітників порівняно з іншими верствами населення (Воейков, 2004, с. 29). Показником актуальності в суспільстві «робітничого питання» (виникнення якого пов'язують із початком індустріалізації в Західній Європі у середині XIX століття) слугував стан робітничого руху. Робітниче питання існує, якщо робітничий рух активний; питання відсутнє або притлумлюється, якщо рух

відсутній або його перебіг млявий. На початку ХХ століття економічні аспекти цього питання стояли гостро (переважна частина робітників була бідною), тому робітничий рух був інтенсивним. Саме під гаслом розв'язання робітничого питання здійснювалася революція в Російській імперії.

Від кінця ХХ століття соціологи (навіть марксистськи зорієнтовані) однак стайні в думках, що робітничого класу як соціального актора не існує ані в західних, ані в пострадянських країнах (Gorz, 1982; Бек, 2000; Бауман, 2002; Заславская, 2001; Воейков, 2004; Темницький, 2008). У дискусії стосовно долі сучасного робітничого класу наводять різні аргументи, наприклад: істотне зниження чисельності індустріальних робітників; зняття із сучасного порядку денного «робітничого питання», оскільки житлові, матеріальні, культурні ресурси різних соціальних груп стали зіставними й різниця в рівні життя втратила гостроту (звісно, до певної межі). Утім, головний аргумент у відмові робітникам називатися класом убачають у відсутності особливої ідеології, впливової й ефективної політичної організації, ефективних форм колективного захисту своїх інтересів (про що свідчать зниження членства у профспілках та партіях і довіри до них, падіння рівня страйкового руху, відсутність солідарності різних професійних груп робітників), тобто у відсутності амбіцій бути суб'єктом суспільного процесу. Останніми десятиліттями фіксують радше протилежну тенденцію — зростання індивідуалізації (наприклад, розв'язання трудових спорів із роботодавцями через суди, створення вузькокорпоративних профспілок, підписання індивідуальних контрактів).

Якщо не в робітничому класі, то в кому вбачають на початку ХХІ століття другу (принаймні потенційну) сторону сучасного класового конфлікту і суб'єкта соціальних змін? Багато західних соціологів цю роль відводять новим середнім класам (висококваліфікованим експертам, менеджерам і адміністраторам) — групам політично впливовим, що володіють значними владними та професійно-кваліфікаційними ресурсами, вміють адекватно висловити й захистити свої інтереси. Наприклад, Е.О. Райт (Wright, 1994b, p. 153), переосмислюючи роль середнього класу, доходить до відмови від класичної марксистської тези, згідно з якою в капіталістичному суспільстві пролетаріат виступає основним класом, що протистоїть капіталістам, а соціалізм є єдиним можливим майбутнім для капіталізму. На його думку, зараз є інші класові сили, потенційно здатні бути «пред'явниками» історичної альтернативи капіталізму. Це не передбачає, що державні бюрократи, менеджери й експерти неминуче стануть майбутнім правлячим класом сучасного капіталізму, а лише свідчить, що процес класового становлення і класової боротьби значно складніший, ніж припускала традиційна марксистська теорія. Таким чином, ідентифікація соціальних класів, що є в останні десятиліття реальними суб'єктами класового конфлікту і соціальних змін, становить актуальне завдання.

Класові формації і класові дії: операціоналізація понять

Для емпірично переконливого уявлення про рівень зорганізованості/консолідації в Україні різних класів для захисту своїх інтересів (класові формації) і про різноманітні колективні й індивідуальні форми дієвого просування й захисту їх (класові дії) необхідно операціоналізувати ці концепти, сформулювати дослідницькі завдання і розглянути, на якій емпіричній базі їх доступно реалізувати.

Класові формації визначають як спільноти, що формуються людьми для просування своїх класових інтересів; вони варіюють від високосамосвідомих і формальних організацій (на кшталт політичних партій, профспілок та асоціацій роботодавців) до більш неформальних форм спільнот (на зразок соціальних мереж та віртуальних спільнот) (Wright, 2005b, p. 190). У рамках вивчення класових формацій аналізують питання: які класи краще зорганізовані; якими є форми їх об'єднання і рівні формального членства у відповідних організаціях та довіри до них; наскільки члени організацій поділяють їхні програмні цілі та декларовані цінності; чи зберігаються класові засади голосування і сегментації політичних партій. Показниками класових формацій (котрі найлегше емпірично фіксувати) найчастіше виступають формальне членство в політичних партіях, профспілках, асоціаціях і рівень довіри до них, а також класові відмінності в електоральній поведінці й політико-ідеологічних пререференціях. Однак використовуються й інші підходи; скажімо, Райт розробив методику непрямого вивчення класових формацій, ґрунтовану на аналізі класового складу «ідеологічних класових коаліцій»⁴.

Для концептуалізації *класових дій* використовують різні поняття. Наприклад, види дій, до яких індивіди для просування своїх класових інтересів залучаються як окремі особи або члени спільнот, Райт (Wright, 2005b, p. 190) називає «класовими практиками», а конфлікти між практиками індивідів і спільнот у процесі досягнення ними антагоністичних класових інтересів — «класовою боротьбою». Емпіричне вивчення класових дій зазвичай реалізують у рамках проблематики «робітничого руху», «класової боротьби», «протестних практик», «колективної мобілізації». Види класових дій (хоч би в яких із названих термінів їх розглядати) варіюють від індивідуальних (наприклад, стратегії окремих робітників для полегшення умов або підвищення оплати праці, звернення до суду з приводу затримки зарплати) до колективних (боротьба між високозорганізованими спільнотами робітників і роботодавців за розподіл прав і повноважень у рамках виробництва), від легітимних (законні страйки, мітинги та демонстрації, укладання колективних договорів, робота в партійних ор-

⁴ Головна ідея полягає в тому, щоб запитувати стосовно кожного із дванадцяти положень у матриці класової структури Райта, чи ближче його типовий представник ідеологічно до робітничого класу, капіталістичного класу або нейтральної позиції між цими полюсами. Позиції, близькі до нейтральної, розглядаються як частина ідеологічної коаліції середнього класу, а близькі до поляризованих класових позицій — як частина коаліції робітничого класу або буржуазної коаліції. (Докладно про методику вивчення класових ідеологічних коаліцій див.: (Wright, 1997, pp. 453–456).)

ганізаціях, звернення до суду тощо) до нелегітимних/радикальних (революції, збройні зіткнення, голодування), від італійського страйку промислових робітників до Інтернет-майдану працівників інформаційного сектору, зорганізованих у мережеві протестні спільноти.

У пропонованому дослідженні емпіричними показниками класових формацій є рівень формального членства представників класів у політичних партіях, профспілках та асоціаціях підприємців і рівень довіри до цих організацій, а також класові відмінності в електоральній поведінці та політико-ідеологічних перевагах. Показниками класових дій є відмінності в рівні готовності (протестні установки) та рівні реальної участі в різних мобілізаційних практиках для захисту і просування своїх інтересів (участь у страйках, мітингах, демонстраціях, робота в партійних організаціях, участь у майданах) серед представників різних класів. Ці показники розглянуто як у часовій перспективі (1990–2017 роки), так і в порівняльній (у зіставленні з постсоціалістичними й розвиненими західними країнами). Великі власники, як правило, залишаються поза рамками досліджень через емпіричну недоступність. У дослідженні перевірялася гіпотеза, згідно з якою в сучасній Україні лідером за рівнем зорганізованості та реальних практик із просування та захисту своїх інтересів є не робітничий клас, а середній, що охоплює службовий клас і дрібних та середніх власників.

4.2. Класові формації

Обговорюючи класову боротьбу (робітничий рух, протестну мобілізацію працівників), західні соціологи, наприклад (Pakulski, 2005; Beck, 1992), відзначають відчутне зниження її інтенсивності та зникнення «видимих» форм. Вважають, що в сучасному суспільстві вона відбувається переважно в інституціонально зорганізованих формах і що «організації, утворювані для дієвого вираження протестних настроїв працівників, і становлять робітничий рух» (Аберкромбі, Хилл, & Тернер, 1997, с. 252). В одних країнах цю роль виконують, головним чином, політичні партії, в інших — профспілки (наприклад, у США «профспілковий рух» — синонім «робітничого руху»). Саме профспілки та партії лівого спрямування (комуністичні, соціалістичні, лейбористські тощо) традиційно спрямовують класову боротьбу робітників у капіталістичних країнах, ослаблюючи ідеологічну гегемонію буржуазії й формуючи політику соціального партнерства. З іншого боку, завжди є «зустрічний рух» власників/роботодавців, котрі зорганізовуються для просування і захисту своїх інтересів.

У пізній радянський період, коли декларувалася відсутність підстав для класових конфліктів і класової боротьби, роль організацій, що просувають інтереси робітників, селян і трудової інтелігенції, відводилася в економічній сфері профспілкам, а в політичній (в умовах однопартійної політичної системи) — КПРС. У пострадянський період нові інституціональні умови та становлення нових класів (у найбільш генералізованому вигляді — найманих працівників і власників/роботодавців) актуалізували появу нової системи протилежних

класових інтересів, нових видів конфліктів і нових форм організацій для колективного захисту своїх інтересів (тепер уже на багатопартійних і конкурентних засадах). Як приклади таких колективних організацій розглядаються політичні партії та класово специфічні форми об'єднань найманих працівників, роботодавців і самозайнятих — профспілки й асоціації роботодавців/підприємців. У центрі уваги підрозділу 4.2.1 — політичні партії як організації із просування та захисту класових інтересів; у підрозділі 4.2.2 подано аналіз профспілок і організацій підприємців.

4.2.1. Політичні партії

Для класового аналізу особливостей та рівня політико-ідеологічної організації в Україні взято низку показників. По-перше, рівень членства представників різних класів у політичних партіях, включно з аналізом його динаміки від 1990-х років і порівнянням із таким показником у постсоціалістичних і розвинутих західних країнах. По-друге, класові відмінності в розподілі прихильників різних політико-ідеологічних течій, симпатиків певних партій і учасників електоральних практик. По-третє, рівень довіри представників різних класів до політичних партій і оцінка їхньої ефективності в репрезентації інтересів цих класів. Як емпірична база для реалізації поставлених завдань використано дані міжнародного проекту Європейського соціального дослідження (European Social Survey — ESS) 2005–2011 років (обсяг вибірки кожної хвили — 2000 респондентів); моніторингу Інституту соціології НАН України з 1994 по 2017 рік (1800 респондентів) і проекту «Проблеми і перспективи робітничого класу в українському суспільстві» 2013 року (1800 респондентів); дослідження проблем середнього класу в Україні, проведеного Центром Разумкова 2014 року (10 000 респондентів). Зазначмо, що класові позиції, взяті як незалежна змінна у здійснюваних аналізах, операціоналізовано у названих вище проектах в різні способи⁵.

Членство в партіях. За даними всіх доступних емпіричних проектів, рівень членства у політичних партіях в Україні не перевищує 5% зайнятого населення (табл. 4.1 і 4.2-А). Цей рівень можна оцінювати як невисокий, якщо порівнювати з радянським минулим (коли членами КПРС були 8% дорослого і 11,7%

⁵ У проекті ESS їх ідентифіковано за класовою схемою Дж. Голдторпа і згруповано у п'ять укрупнених класів: службові (I і II) класи; клас рутинної нефізичної праці (III і V); дрібні власники (IVa, IVb і IVc); кваліфіковані робітники (VI); некваліфіковані робітники (VIIa і VIIb). У проектах Інституту соціології НАНУ класові категорії виокремлено на підставі запитання про рід занять: службовий клас (керівники підприємства; службовці держaparату; спеціалісти з вищою чи середньою спеціальною освітою як технічного профілю, так і в галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти); клас працівників рутинної нефізичної праці (службовці з числа допоміжного персоналу); дрібні та середні власники (підприємці у великому або середньому бізнесі; зайняті малим бізнесом та індивідуальним підприємництвом; фермери), кваліфіковані робітники; некваліфіковані робітники (різнороби; працівники сільгоспідприємства).

зайнятого населення України)⁶, і водночас як середньоєвропейський (за даними міжнародного проекту ESS 2005–2011 років, деклароване членство в певній політичній партії у країнах Західної Європи в середньому становить 4%, а в Східній Європі — 2%) (рис. 4.1). Щоправда, у західноєвропейських країнах рівень партійного членства відрізняється у 2–3 рази: наприклад, у межах 7–12% в Австрії, Швейцарії, Бельгії, Норвегії, Швеції, Данії, Фінляндії й лише 2–4% — в Німеччині, Португалії, Іспанії, Франції, Великій Британії. Цей показник значно диференційований також у східноєвропейських країнах: 4–10% — у Хорватії, Болгарії, Словенії, Естонії і 1–2% — в Угорщині, Словаччині та Польщі. Отже, дістає підтвердження відомий факт відсутності в сучасному світі так званих масових партій. Належність до партії визнає сьогодні меншість громадян країн як нових, так і старих демократій, і відмінності між ними є, але не надто відчутні.

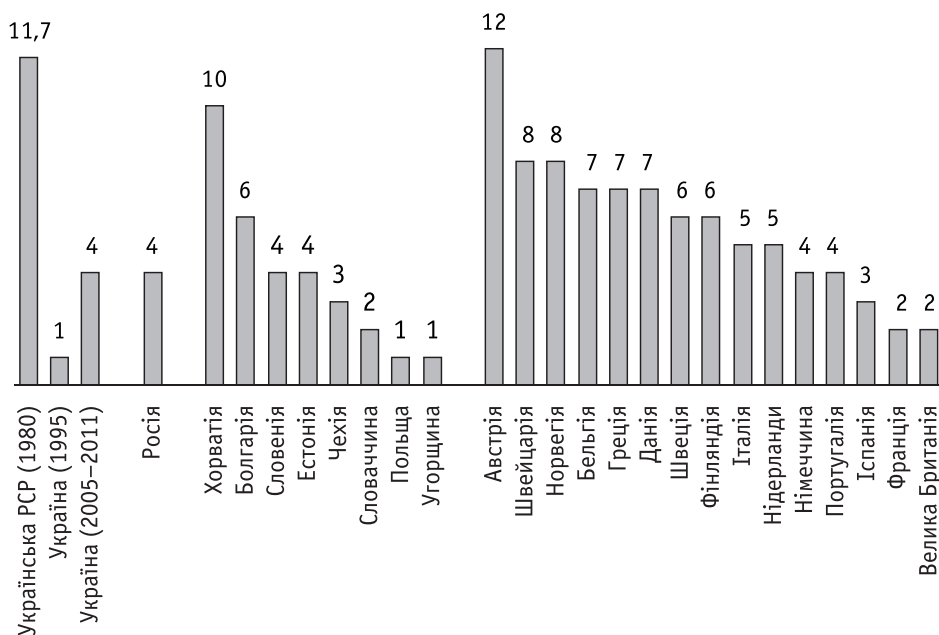

Рисунок 4.1. Рівень членства в політичних партіях у різних країнах, %

Джерела: частку членів КПРС серед зайнятого населення України за 1980 рік обчислено за: (Комуністична партія, 1980, с. 339). Дані України, Росії, країн Східної та Західної Європи в проекті ESS 2005–2011 років див. у таблиці 4.2-А.

В Україні, як і в інших порівнюваних країнах, на тлі масової безпартійності все одно очевидні класові відмінності у рівні членства в політичних партіях:

⁶ Чисельність членів Комуністичної партії України у 1980 році становила 2 871 977 осіб (Комуністична партія, 1980, с. 339), або (за моїми розрахунками) 8% дорослого (більш як 18 років) населення України (чисельність якого, відповідно до перепису населення СРСР 1979 року, становила 35 750 тис. осіб), або 11,7% зайнятого населення (його чисельність 1980 року дорівнювала 24 615 тис. осіб (Труд в УССР, 1987, с. 20)).

Таблиця 4.1. Динаміка рівня членства у політичних партіях серед представників різних класів зайнятого населення України (1994–2016 роки), %

Клас	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Службовий клас	1,3	1,8	1,1	0,4	1,7	1,3	1,5	2,7	2,4	3,2	4,9	6,2	5,6	4,4	4,9	2,0	1,9
Клас рутинної нефізичної праці	0,1	0,1	1,8	0,1	0,9	1,1	1,1	3,6	3,2	0,8	2,3	3,0	4,0	4,8	1,8	2,9	1,8
Дрібні і середні власники	3,4	0,1	0,1	0,1	0,1	3,0	1,1	2,5	3,1	3,2	2,5	4,1	2,9	6,8	4,1	0,1	3,0
Кваліфіковані робітники	0,6	0,1	0,6	0,1	0,4	1,8	2,4	0,8	3,0	1,4	2,1	3,8	1,5	2,4	1,2	0,4	1,4
Некваліфіковані робітники	0,6	0,6	0,1	0,1	1,3	1,2	0,1	0,7	1,3	1,6	1,4	3,0	1,9	2,5	2,6	0,1	2,8
Загалом	0,9	0,6	0,7	0,1	0,9	1,6	1,4	1,8	2,6	2,0	2,8	4,3	3,4	3,6	2,8	1,1	2,0

Джерело: дані моніторингу Інституту соціології НАНУ (у 2013, 2015 і 2017 роках запитання не ставили).

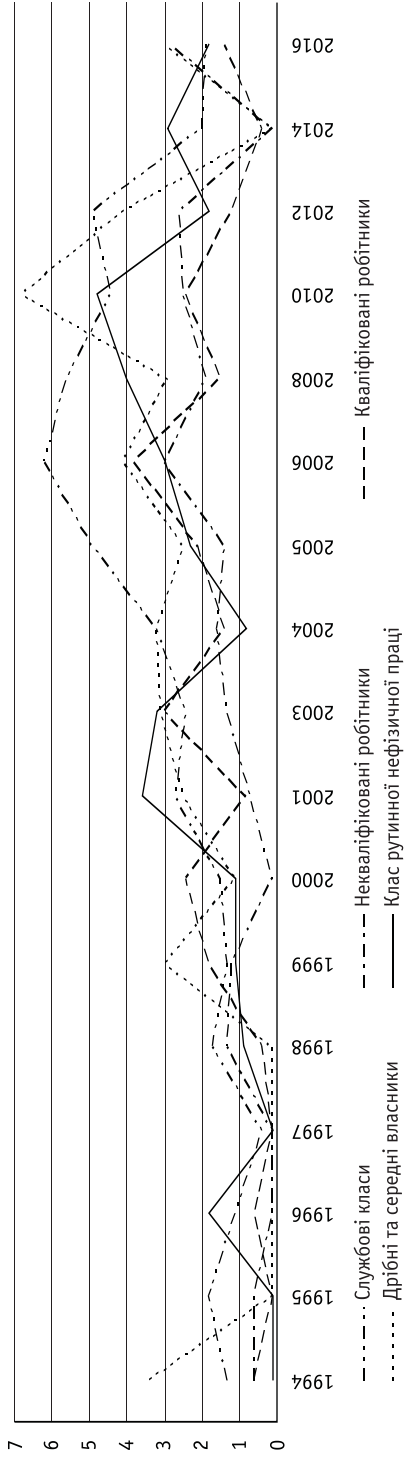

Рисунок 4.2. Динаміка рівня членства у політичних партіях серед представників різних класів в Україні (1994–2016 роки), %

Джерело: див. таблицю 4.1.

серед представників службового класу та дрібних і середніх власників він, як правило, значно вищий, ніж серед робітників і працівників рутинної нефізичної праці. Ця закономірність простежується в різних проектах, попри варіювання значень (табл. 4.1 і 4.2-А).

Зазначу, що в часовій перспективі в Україні навіть такий низький показник партійного членства (до 5%) не був постійним: згідно з даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, у період 1994–2017 років він коливався в межах 0,6–4,4% зайнятого населення. Так, у перше десятиліття незалежності України питома вага партійних громадян була мінімальною (до 1%), від 2003 до 2013-го спостерігалось позвавлення — у межах 5%, а потім зафіксовано черговий спад до 2%. Причому цей тренд був характерним як для населення загалом, так і для різних соціальних класів (табл. 4.1 і рис. 4.2).

Дані дослідження Центру Разумкова 2014 року, фіксуючи рівень членства зайнятого населення України в політичних партіях у 2,6%, дають змогу на підставі великого обсягу вибірки (5240 зайнятих респондентів) перевірити виявлені в моніторингу ІС НАНУ та проекті ESS закономірності щодо класових відмінностей у рівні партійного членства і детальніше проаналізувати цей показник у класовому вимірі (рис. 4.3). Так, вочевидь істотна диференціація серед різних груп тих, хто працює на себе: власники малих (13,2%) і середніх (12,1%) підприємств об'єднані в партії для захисту своїх інтересів куди більшою мірою, ніж самозайняті (5,2%), фермери (3,7%) і представники вільних професій (1,4%). Серед найманих працівників також спостерігаються відмінності (описані вище): рівень членства в партіях у представників службових класів — спеціалістів сфери науки, освіти, охорони здоров'я і ЗМІ (3,4%) та спеціалістів виробничої сфери (2,7%) приблизно вдвічі вищий, ніж у різних груп робітників — некваліфікованих (1,6%), кваліфікованих (1,5%) і сільськогосподарських (0,6%). Цей показник різниться і серед керівників різного рівня — підприємства/установи (9,6%), його підрозділу (1,9%) і нижньої ланки (2,9%). (Військовослужбовці і службовці СБУ, МВС за законом не можуть бути членами партій.) Таким чином, партійно зорганізованими найбільшою мірою є власники середніх і дрібних підприємств та їхні менеджери, тобто класи, що мають владні та майнові ресурси. Службові класи, що відрізняються від робітників вищими кваліфікаційними ресурсами, демонструють і вищий рівень партійної належності. Утім, це не скасовує висновок про практично тотальну партійну незорганізованість цих класів.

Натомість висновок про помітну частку володарів «партійних квитків» серед класів, наділених владою, ще більшою мірою справедливий стосовно великих власників. (Представники цього класу зазвичай не потрапляють до масових опитувань, тому емпірично оцінити рівень їхньої партійної зорганізованості доволі важко.) Згідно з даними контент-аналізу біографій великих власників в Україні (Рахманов, 2012), представники цього класу вирізняються значно вищим рівнем політичної зорганізованості й залученості в суспільно-політичні процеси, ніж наймані працівники: більшість із них мали досвід державної або політичної діяльності; 33% великих власників були членами (а часом і фінансовими донорами) певної партії, тоді як серед працівників таких

близько 5%. Це аргументи на користь висновку, що великі власники є найбільш політично зорганізованим класом в Україні й використовують партії як інструмент просування своїх інтересів.

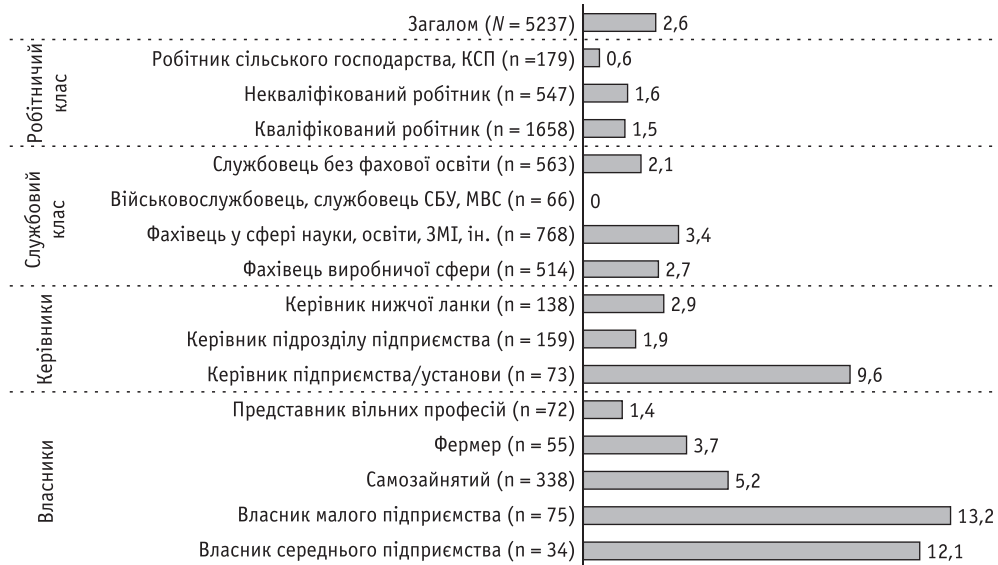

Рисунок 4.3. Рівень членства в політичних партіях серед різних соціальних класів зайнятого населення України (2014 рік), %

Джерело: дані дослідження Центру Разумкова за 2014 рік.

Проект дослідження працівників матеріальної сфери, реалізований Інститутом соціології НАНУ 2013 року, вможливує деталізований аналіз рівня партійного членства всередині цього класу (рис. 4.4). Зокрема, зафіксовано суттєві відмінності у частці тих, хто має партійні квитки⁷, серед робітників різних груп — за рівнем кваліфікації (у кваліфікованих і висококваліфікованих робітників він удвічі вищий, ніж у мало кваліфікованих і різноробів), за розміром підприємства (членів партій утричі більше серед працівників великих і середніх підприємств, ніж малих), за формою власності підприємства (працівники приватних з участю іноземного капіталу і зі змішаною формою власності підприємств виявилися більш політично зорганізованими, ніж працівники державних і приватних), за галузевою належністю (працівники в промисловості вдвічі активніші, ніж в інших галузях), за регіоном (у Східному регіоні рівень партійного членства працівників удвічі вищий, ніж у Південному і Центральному, й у вісім разів вищий, ніж у Західному).

Партійні симпатії та електоральна поведінка. Незважаючи на те, що в усіх порівнюваних країнах рівень членства в партіях (до 5%) можна схарактеризува-

⁷ У цьому проекті рівень партійного членства у 2013 році серед робітників оцінюється як удвічі вищий (6%), ніж у моніторингу (близько 3%).

ти як «масову (а іноді тотальну) безпартійність», частка людей, котрі відзначають, що є партія, яка їм ближча за інші, на порядок вища — близько половини (табл. 4.2-Б). При цьому дістає підтвердження факт відмінностей в частці симпатиків певної партії між громадянами, з одного боку, європейських країн із традиційними партійними системами і, з іншого — постсоціалістичних країн, «що здобули незалежність наприкінці минулого століття, з їхніми неусталеними політичними організаціями та об'єднаннями, що не встигають обзавестися стійким електоратом» (Макеев & Стукало, 2007, с. 108). Якщо серед перших таких було в середньому 50–60% громадян, то серед других — 35–48%. Простежуються відмінності й іншого плану: в країнах Східної та Західної Європи очевидним є прямий зв'язок рівня партійного членства і рівня симпатиків партій. Так, у країнах із вищою часткою партійних громадян значно вищою також є частка тих, хто підтверджував наявність близької їм партії. В Україні цей показник у середньому в 2005–2011 роках був найвищим у постсоціалістичному просторі (49% проти 35–45% у Росії і східноєвропейських країнах). Однак у цей період він не був стабільним: якщо 2005-го частка симпатиків партій була високою (59%, що пояснюється піднесенням довіри та надій після Помаранчевої революції), то у наступних хвилях проекту фіксувалося поступове зниження цього показника — із 47% у 2007-му до 40% у 2011-му, що свідчить про розчарування в партіях як репрезентантах і захисниках інтересів (табл. 4.5-Д). Натомість класові відмінності в симпатіях до певної партії, як і в партійному членстві, маловиразні в усіх країнах, але очевидним є тренд: ці показники вищі серед представників службового класу і дрібних власників, ніж серед представників класів фізичної й рутинної нефізичної праці (табл. 4.2-Б).

Рівень електоральної поведінки є важливим показником того, яка частина громадян країни і з яких класів приводить до влади ту чи іншу партію, ідеологічно й емоційно їм близьку. В усіх порівнюваних країнах рівень участі громадян в останніх на момент опитування національних виборах можна оцінити як високий (не менш як дві третини зайнятого населення)⁸. Проте в Україні (85%) він значно вищий, ніж в інших постсоціалістичних (до 72%) і західних (до 80%) країнах (табл. 4.2-В). Спостерігаються також міжкраїнові відмінності рівня електоральної активності у класовому вимірі. В Україні та Росії частки учасників голосування в різних класах досить близькі (тільки серед представників службового класу ця частка дещо вища, ніж серед інших класів), тобто не можна сказати, що якийсь клас значно більшою мірою визначає результати виборів. Натомість у країнах Східної й Західної Європи класові відмінності

⁸ Про емпіричні факти й теоретичне пояснення високого рівня електоральної активності в країнах стабільних розвинених і нових демократій див.: (Вишняк, 2000, сс. 166–176). Серед трьох основних теорій електоральної поведінки і в західних, і в постсоціалістичних країнах найефективнішим вважають «соціально-психологічний підхід», потім «теорію економічного голосування» і (з великим відривом) «соціологічний підхід», частиною якого є пояснення особливостей електорального вибору з огляду на класову позицію виборців (люди робітничого класу традиційно голосували за ліві партії, а середнього класу — за праві) (Вишняк, 2000, сс. 190–200).

куди виразніші: службовий клас і дрібні власники більш електорально активні, ніж люди робітничого класу.

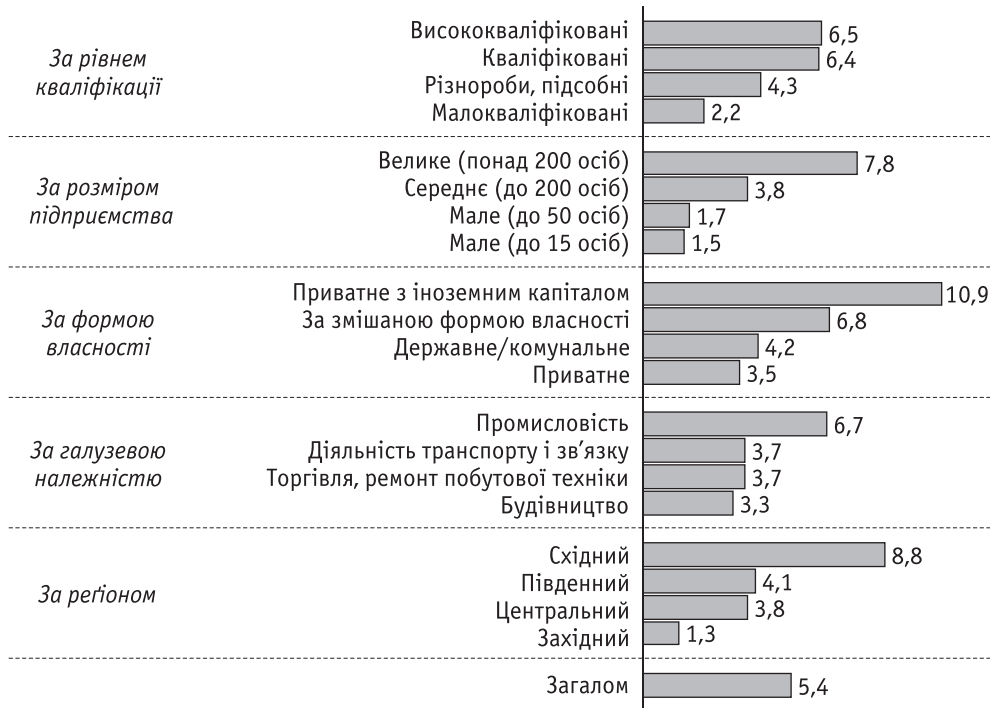

Рисунок 4.4. Рівень членства в політичних партіях серед різних груп робітників в Україні (2013 рік), %

Джерело: дані проекту «Проблеми і перспективи робітничого класу в українському суспільстві» (Інститут соціології НАНУ, 2013).

Таким чином, у європейському просторі спостерігається спектр країн із різним рівнем партійної зорганізованості: для одних (Австрія, Швейцарія, Бельгія, Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія) характерні високий рівень тих, хто демонструє близькість до конкретної партії (понад 60%) і голосує за неї (близько 80%), і водночас масова формальна безпартійність, але все одно з помітною часткою (7–10%) володарів «партійних квитків»; а в інших (як постсоціалістичних, наприклад, Угорщині та Польщі, так і західноєвропейських, приміром, Великій Британії та Франції) фіксується майже суцільна безпартійність (до 2% членів партії) і невисока частка симпатиків партій (до 40%). Україна посідає проміжне місце між цими крайностями: тут сформувалася ситуація, ближча до низки постсоціалістичних країн (Росії, Болгарії, Словенії, Естонії, Чехії, Хорватії), коли майже 45% населення має відносно усталені партійні преференції поза участю в роботі партійних організацій, тоді як інша (більша) частина населення є і безпартійною, і позбавленою стійких партійних симпатій.

Таблиця 4.2. Ставлення до політичних партій серед представників різних соціальних класів у порівнюваних країнах (2005–2011 роки), % тих, хто відповів «так»*

Клас	Україна	Росія	Країни Східної Європи		Країни Західної Європи	
			(а) з вищим рівнем членства у партіях	(б) з нижчим рівнем членства у партіях	(в) з вищим рівнем членства у партіях	(г) з нижчим рівнем членства у партіях
(А) Чи є Ви членом якоїсь політичної партії?						
Службовий клас	6,6	5,8	7,0	1,9	8,3	4,3
Клас рутинної нефізичної праці	4,4	3,0	4,5	0,9	5,6	2,1
Дрібні і середні власники	5,3	5,7	6,1	2,0	12,7	3,7
Кваліфіковані робітники	1,9	2,9	4,3	1,1	4,7	2,0
Некваліфіковані робітники	2,2	2,8	4,1	0,6	5,7	2,0
Загалом	4,1	3,9	5,2	1,3	7,3	3,0
(Б) Чи є в країні така політична партія, що Вам ближча за інші?						
Службовий клас	51,1	48,8	52,7	46,2	65,8	59,1
Клас рутинної нефізичної праці	43,5	45,8	42,7	31,4	56,6	46,8
Дрібні і середні власники	52,8	44,8	48,5	32,1	61,8	52,0
Кваліфіковані робітники	45,2	39,6	40,4	32,2	51,9	43,8
Некваліфіковані робітники	49,6	45,3	40,8	30,7	51,9	43,9
Загалом	48,4	45,5	45,1	35,3	60,0	50,8
(В) Чи брали Ви участь у голосуванні на останніх національних виборах?						
Службовий клас	87,5	72,5	76,8	82,6	86,5	82,8
Клас рутинної нефізичної праці	82,7	68,8	66,0	70,8	75,0	72,0
Дрібні і середні власники	82,0	65,0	69,4	72,8	82,4	79,4
Кваліфіковані робітники	82,1	67,5	62,3	65,5	70,1	67,7
Некваліфіковані робітники	86,4	67,5	61,2	63,5	71,1	65,8
Загалом	85,2	69,2	67,4	71,6	79,6	74,9
<i>Кількість респондентів</i>	<i>6793</i>	<i>6392</i>	<i>6140</i>	<i>18712</i>	<i>23779</i>	<i>101234</i>

* Дані України і Росії зважено на dweight, а країн Східної та Західної Європи — на weight2=dweight*weight.

Джерело: агреговані дані ESS 2005–2011 років. До групи країн Східної Європи з вищим рівнем членства у партіях (а) (3–10%) входять Хорватія, Болгарія, Словенія, Естонія, Чехія, а з нижчим (б) (1–2%) — Угорщина, Словаччина і Польща. До групи країн Західної Європи з вищим рівнем членства (в) (7–12%) входять Австрія, Швейцарія, Бельгія, Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія, а з нижчим (г) (2–4%) — Німеччина, Португалія, Іспанія, Франція, Велика Британія.

Політико-ідеологічна сегментація. Показниками політико-організаційної сформованості певних класів — крім розглянутих вище класових відмінностей у рівні формального членства в політичних партіях, симпатиків партій та учасників електоральних кампаній — є відмінності в їхній політико-ідеологічній сегментації. Останню визначають 1) через самоідентифікацію людей із широкими політико-ідеологічними течіями в сучасному соціумі і 2) через надання переваги конкретним політичним партіям для членства в них або в якості електорального вибору. (Цей предмет був у центрі уваги низки вітчизняних дослідників (Вишняк, 2000, 2017а,b, 2018; Куценко, 2006, 2012; Макеєв & Стукало, 2007; Ручка, 2015).)

Політико-ідеологічна сегментація суспільства базується, як правило, на виокремленні трьох типологічних груп — лівих, центристів і правих. Проте емпірична операціоналізація їх різниться в конкретних дослідницьких проектах. Так, у моніторингу Інституту соціології НАНУ респондентам пропонують ідентифікувати себе з однією із восьми політико-ідеологічних течій⁹, кожен з яких аналітично диференціюють як «ліву», «центристську» і «праву». Відповідно до сегментації, запропонованої Анатолієм Ручкою (2015), до «лівих» течій відносять комуністичну і соціалістичну, до «центристських» — соціально-демократичну, «зелену» і ліберальну, а до «правих» — християнсько-демократичну, національно-демократичну і націоналістичну¹⁰. Респондентів, які змогли здійснити політико-ідеологічну самоідентифікацію, диференціюють на прихильників «лівої», «центристської» або «правої» течії, а тих, хто не зміг або не захотів визначити свою позицію, відносять до «неідентифікованих».

З'ясувалося, що в широкій часовій перспективі — від 1994 до 2017 року — фіксується фундаментальна динаміка політико-ідеологічних профілів як зайнятого населення загалом, так і представників різних класів (табл. 4.3). Серед громадян України поступово знижувалася частка неідентифікованих (які не визначили свою позицію) — із 63% у середньому в першій половині 1990-х років до 50% у 2010-х; відповідно зростала частка визначених — із третини до половини населення. Серед останніх тренди були такі: знижувалася частка прихильників «лівих» ідеологій і зростала частка «центристів» та «правих» (рис. 4.5). У 1990-ті роки ідеологічні преференції українців розподілялися так: 16–23% були прихильниками лівої ідеології, 12–15% — правої, 8–11% — центристської. У 2010-х роках відбулася інверсія преференцій: найбільш запитуваними стали праві ідеології (у середньому 25%) і центристські (близько 20%), а ліві залишилися привабливими тільки для 10%.

⁹ Запитання в анкеті звучить так: «У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі більш-менш самостійні течії. Далі наведено кілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, що є найближчою для Вас». Серед варіантів відповіді такі течії: комуністична, соціалістична, соціально-демократична, «зелена», ліберальна, християнсько-демократична, національно-демократична, націоналістична.

¹⁰ О. Вишняк (2017b) дотримується іншого групування названих течій: «ліві» — комуністична, соціалістична і соціал-демократична, «центристські» — зелена і «праві» — ліберальна, християнсько-демократична, національно-демократична і націоналістична.

Таблиця 4.3. Динаміка політико-ідеологічних профілів представників різних класів (1994–2017 роки), %

Клас	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
ЛІВІ																				
Службовий клас	21,9	13,3	13,9	14,5	20,8	22,2	12,9	13,2	13,7	18,3	9,5	18,6	15,9	5,9	13,7	14,3	11,0	7,6	9,9	6,1
Клас рутинної нефізичної праці	18,3	15,8	16,8	13,8	18,1	23,4	10,5	11,8	15,9	22,5	13,2	17,7	12,1	7,8	18,5	16,0	13,3	8,7	13,6	3,1
Дрібні і середні власники	3,8	7,4	11,6	10,0	17,8	13,4	10,5	10,1	6,3	10,8	9,1	12,5	11,0	8,0	8,2	13,0	9,0	11,1	5,1	5,7
Кваліфіковані робітники	19,2	20,9	19,1	17,9	22,2	24,5	21,5	21,1	22,5	22,6	17,8	18,1	14,3	11,4	13,2	14,2	10,2	10,3	8,2	8,7
Некваліфіковані робітники	19,4	16,8	14,8	16,3	34,9	27,6	22,7	17,9	30,3	18,5	18,7	22,1	17,8	15,6	16,6	11,2	7,8	13,2	15,1	8,9
Загалом	19,1	16,5	16,0	15,7	23,2	23,5	17,0	16,1	19,4	19,5	14,2	18,3	14,7	10,0	14,2	13,7	10,3	9,6	9,9	6,9
ЦЕНТРИСТИ																				
Службовий клас	11,8	10,3	12,0	11,4	18,6	13,8	20,1	11,4	23,1	22,5	27,5	25,3	20,9	22,5	22,1	21,6	17,6	22,5	20,8	16,2
Клас рутинної нефізичної праці	2,8	6,9	4,4	5,7	12,4	4,3	8,4	5,5	21,2	16,7	18,6	19,8	16,2	25,2	19,4	17,0	19,0	24,0	13,6	16,3
Дрібні і середні власники	18,9	16,0	18,8	11,7	17,8	14,9	12,8	12,7	12,7	19,4	24,7	31,9	29,0	23,9	21,9	18,2	15,7	24,2	22,2	25,0
Кваліфіковані робітники	7,7	6,1	5,9	6,4	8,3	10,3	8,9	7,3	21,2	17,9	23,6	21,9	19,4	11,8	18,3	13,9	13,6	19,8	13,1	10,3
Некваліфіковані робітники	2,3	2,7	4,3	5,0	2,6	6,1	3,9	10,7	11,6	12,6	13,7	19,1	17,8	12,5	10,6	11,2	12,8	16,7	18,9	17,8
Загалом	8,0	7,7	8,2	7,8	11,4	10,1	11,1	9,3	19,1	18,3	22,3	23,2	20,4	17,8	18,3	16,1	15,6	21,4	17,5	15,7
ПРАВІ																				
Службовий клас	15,8	14,4	12,0	11,4	13,3	12,9	17,0	14,2	18,4	16,5	22,1	19,8	19,9	23,0	18,6	20,3	25,9	34,0	23,3	27,9
Клас рутинної нефізичної праці	14,7	5,0	9,7	10,3	10,5	8,5	14,7	10,0	13,3	12,5	17,1	10,4	11,1	13,6	8,3	17,0	12,4	29,8	21,8	24,5
Дрібні і середні власники	20,8	16,0	11,6	13,3	9,6	11,9	24,4	21,5	30,2	17,2	23,4	15,3	17,0	18,2	13,7	24,7	34,8	31,3	28,3	31,8
Кваліфіковані робітники	12,7	10,9	13,3	12,8	12,0	8,8	13,0	13,0	10,0	14,7	16,3	16,2	20,9	18,4	12,1	14,5	18,6	31,2	17,4	21,3
Некваліфіковані робітники	13,1	10,7	7,4	15,0	8,6	8,0	9,1	6,4	9,0	8,4	10,8	12,2	15,9	11,9	13,2	19,6	24,8	33,3	17,0	16,3
Загалом	14,4	11,7	11,4	12,6	11,3	10,0	14,7	12,6	14,2	14,2	17,7	15,9	18,4	17,6	13,6	18,2	22,8	32,3	21,1	24,5
НЕІДЕНТИФІКОВАНІ																				
Службовий клас	50,5	62,0	62,0	62,7	47,3	51,1	50,0	61,2	44,8	42,7	41,0	36,4	43,4	48,5	45,6	43,7	45,5	35,9	46,0	49,7
Клас рутинної нефізичної праці	64,2	72,3	69,0	70,1	59,0	63,8	66,3	72,7	49,6	48,3	51,2	52,1	60,6	53,4	53,7	50,0	55,2	37,5	50,9	56,1
Дрібні і середні власники	56,6	60,5	58,0	65,0	54,8	59,7	52,3	55,7	50,8	52,7	42,9	40,3	43,0	50,0	56,1	44,2	40,4	33,3	44,4	37,5
Кваліфіковані робітники	60,4	62,0	61,7	62,8	57,5	56,4	56,5	58,6	46,3	44,8	42,4	43,8	45,3	58,4	56,4	57,4	57,6	38,7	61,3	59,7
Некваліфіковані робітники	65,1	69,8	73,5	63,8	53,9	58,3	64,3	65,0	49,0	60,5	56,8	46,6	48,6	60,0	59,6	58,1	54,6	36,8	49,1	57,0
Загалом	58,4	64,2	64,4	63,9	54,0	56,4	57,2	62,1	47,3	47,9	45,8	42,6	46,5	54,6	53,8	52,0	51,2	36,7	51,5	53,0

Джерело: дані моніторингу Інституту соціології НАН України.

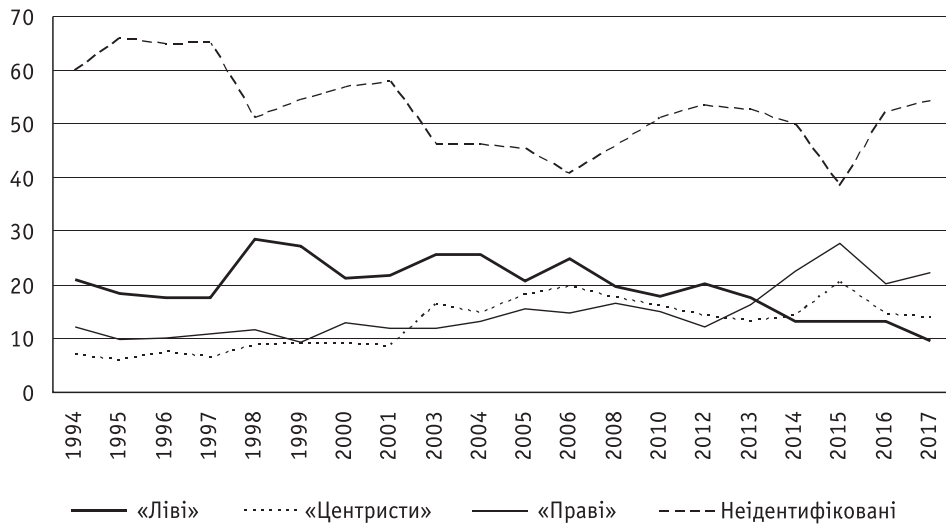

Рисунок 4.5. Динаміка політико-ідеологічної сегментації серед населення України (1994–2017 роки), %

Джерело: дані таблиці 4.3.

Крім того, фіксувалася і специфіка політико-ідеологічної сегментації серед різних класів (табл. 4.3 і рис. 4.6). Цілком очікувано, що впродовж усього періоду спостережень прихильниками лівих течій найменшою мірою були дрібні та середні власники, а найбільшою — кваліфіковані й некваліфіковані робітники. Центристські й праві ідеології в останні десятиліття були ближчі представникам службового класу і власникам. Звернімо увагу, що частка невизначених у своїх політико-ідеологічних перевагах була вищою серед працівників рутинної нефізичної праці, некваліфікованих і кваліфікованих робітників. А описані вище тренди динаміки прихильників тієї чи іншої течії були властиві представникам усіх класів.

У міжнародному проекті ESS прихильники політичних ідеологій ідентифіковані методично іншим (на думку експертів, менш вдалим) способом. Респонденти локалізують свою позицію на 11-бальній шкалі «праві — ліві», де 0 балів означає «ліві», а 10 — «праві»¹¹. Позиції шкали від 0 до 3 згруповано як «ліві», від 4 до 6 — «центр», а від 7 до 10 — «праві». Згідно з даними, поданими в таблиці 4.4 (де зведено відсоткові розподіли за умовними категоріями серед респондентів, що визначилися¹², і розраховано середнє зважене) і на рисунку 4.7, існують певні міжкраїнові відмінності самоідентифікації громадян із різними політико-ідеологічними течіями. У середньому у 2005–2011 роках (усі хвили проекту фіксують

¹¹ Запитання в анкеті звучить так: «У політиці люди найчастіше говорять про “правих” і “лівих”. Використовуючи цю картку, скажіть, де б Ви розташували себе на шкалі, де 0 означає “ліві”, а 10 — “праві”?»

¹² У проекті ESS в Україні неідентифікованими (такими, що не дали відповіді) залишилися у 2005–2011 роках 35–43%, а в моніторингу — не менш як 42%.

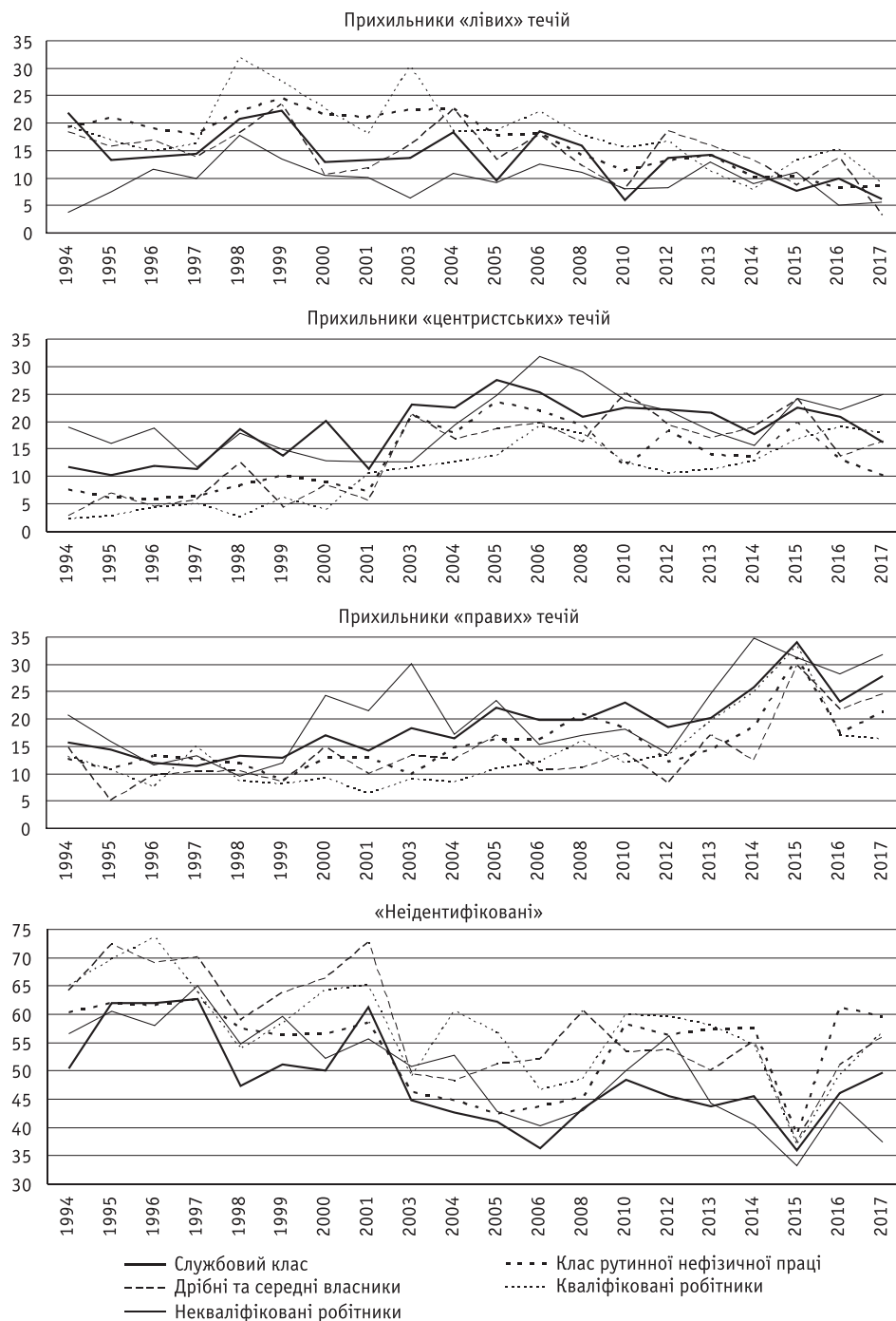

Рисунок 4.6. Динаміка частки прихильників політико-ідеологічних течій серед представників різних класів (1994–2017 роки), %

Джерело: див. дані таблиці 4.3.

ті самі тенденції) в усіх порівнюваних країнах переважають центристи (від 51% до 63%), а головні відмінності виявляються у співвідношенні лівих і правих. Так, у всіх країнах постсоціалістичного простору прихильники правих (християнсько-демократичних, національно-демократичних і націоналістичних) ідеологій переважають щодо прихильників лівих (соціалістичних і соціал-демократичних), причому незалежно від того, мізерний у них рівень членства в партіях (наприклад, 1% у Польщі й Угорщині) чи більш-менш помітний (від 4% у Болгарії та Словенії). Проте у західних країнах фіксуються значні відмінності: співвідношення прихильників крайніх політичних течій на користь правих відзначається в країнах із помітним рівнем партійного членства (Австрії, Швейцарії, Бельгії, Норвегії, Швеції, Данії, Фінляндії), а на користь лівих — у країнах із майже повною безпартійністю (Німеччині, Португалії, Іспанії, Франції, Великій Британії). Пояснення того парадоксального факту, що громадяни Східної Європи приписують собі радше «праву» орієнтацію в політиці, а більша частина громадян Західної Європи — радше «ліву», вітчизняні дослідники (Макеєв & Стукало, 2007, с. 112) вбачають у тому, що в постсоціалістичних країнах останніми десятиліттями реалізувалася економічна і соціальна політика, що передбачала роздержавлення власності й супроводжувалася зростанням статусної і матеріальної стратифікації; разом із тим дані різноманітних опитувань вказують, що не було навіть натяку на полівіння потенційного електорату, навпаки, підтримка комуністичної партії неухильно скорочувалася.

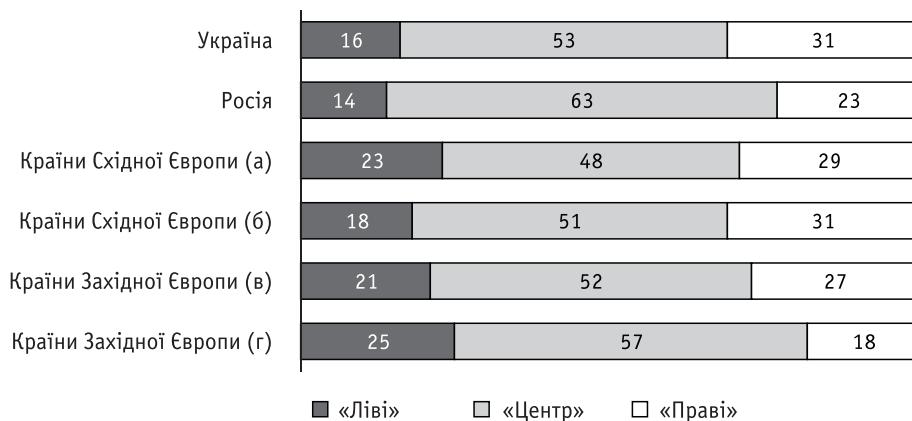

Рисунок 4.7. Порівняння розподілу зайнятого населення різних країн на шкалі «ліві — праві» (ESS 2005–2011 років), % серед тих, хто відповів

Джерело: дані таблиці 4.4.

Утім, класові відмінності в ідеологічних преференціях у всіх країнах невеликі (табл. 4.4 і рис. 4.8). Більш як половина представників усіх класів концентрується в «центристських» позиціях, а решта розподіляється між ідеологічними полюсами. При цьому класи найманих працівників не мають принципових відмінностей самоідентифікації в ліво-правому спектрі, тоді як дрібні власники (причому в усіх типах суспільств) демонструють найменш ліву і найбільш праву ідеологічну позицію.

Таблиця 4.4. Порівняння розподілу представників різних класів на шкалі «ліві – праві» у різних країнах (ESS 2005–2011 років), % серед тих, хто відповів

<i>Клас</i>	<i>«Ліві»</i>	<i>«Центр»</i>	<i>«Праві»</i>	<i>Середній бал</i>
Україна				
Службовий клас	18,6	52,3	29,1	5,40
Клас рутинної нефізичної праці	17,8	52,7	29,6	5,47
Дрібні і середні власники	10,2	55,5	34,3	5,76
Кваліфіковані робітники	17,2	53,7	29,0	5,37
Некваліфіковані робітники	13,6	52,8	33,5	5,74
<i>Загалом (N = 4319)</i>	16,5	52,9	30,6	5,52
Росія				
Службовий клас	14,8	61,2	24,1	5,25
Клас рутинної нефізичної праці	11,6	63,7	24,7	5,42
Дрібні і середні власники	15,2	60,9	23,9	5,35
Кваліфіковані робітники	13,9	64,7	21,4	5,19
Некваліфіковані робітники	16,7	64,2	19,1	5,08
<i>Загалом (N = 3994)</i>	14,4	63,0	22,6	5,24
(а) Країни Східної Європи (з вищим рівнем членства у партіях)				
Службовий клас	21,7	43,4	34,9	5,43
Клас рутинної нефізичної праці	21,5	50,2	28,3	5,23
Дрібні і середні власники	13,7	47,8	38,5	5,86
Кваліфіковані робітники	25,3	50,8	23,9	4,96
Некваліфіковані робітники	27,8	50,9	21,3	4,77
<i>Загалом (N = 5275)</i>	23,1	48,2	28,7	5,19
(б) Країни Східної Європи (з нижчим рівнем членства у партіях)				
Службовий клас	18,0	49,2	32,8	5,52
Клас рутинної нефізичної праці	18,6	51,9	29,5	5,39
Дрібні і середні власники	16,1	50,6	33,3	5,64
Кваліфіковані робітники	16,9	54,8	28,1	5,42
Некваліфіковані робітники	18,4	52,4	29,2	5,39
<i>Загалом (N = 16018)</i>	17,8	51,5	30,7	5,46
(в) Країни Західної Європи (з вищим рівнем членства у партіях)				
Службовий клас	21,5	48,6	30,0	5,23
Клас рутинної нефізичної праці	22,1	54,4	23,4	5,01
Дрібні і середні власники	11,8	48,8	39,4	5,84
Кваліфіковані робітники	21,2	56,3	22,5	4,97
Некваліфіковані робітники	20,6	56,8	22,6	5,03
<i>Загалом (N = 22696)</i>	20,7	51,8	27,5	5,18

Закінчення таблиці 4.4

Клас	«Ліві»	«Центр»	«Праві»	Середній бал
(г) Країни Західної Європи (із нижчим рівнем членства у партіях)				
Службовий клас	26,9	54,9	18,2	4,72
Клас рутинної нефізичної праці	25,1	59,2	15,8	4,70
Дрібні і середні власники	18,8	55,1	26,1	5,24
Кваліфіковані робітники	25,2	59,2	15,6	4,67
Некваліфіковані робітники	26,0	58,6	15,4	4,63
<i>Загалом (N = 91823)</i>	<i>25,3</i>	<i>57,1</i>	<i>17,6</i>	<i>4,74</i>

Джерело: аналогічно до таблиці 4.2.

Важливим показником політико-ідеологічної сформованості різних класів, поряд із самоідентифікацією їхніх представників із певною ідеологічною течією, є вибір конкретної партії в сенсі членства в ній та електорального вибору. Проте в емпіричних дослідженнях такий аналіз класової сегментації партійного поля супроводжується низкою методичних ускладнень. По-перше, на думку експертів (О. Вишняка, І. Бекешкіної, С. Макеєва, А. Ручки), конкретні партії некоректно диференціювати на ліві, праві та центристські, оскільки ця сегментація не збігається з українськими реаліями. Олександр Вишняк (2017а) вважає, що в сучасній Україні поки що не склалися достатні соціальні умови для формування класичної європейської системи ідеологічних лівих і правих партій¹³. Проте з метою конкретного дослідження (як компромісний

¹³ На підставі аналізу О. Вишняка (2017а) можна виокремити три етапи трансформації характеру партійного поля України за два десятиліття її незалежності. *На першому етапі* (1994–2002) існував певний зв'язок назв і програм політичних партій з певною політичною ідеологією, а кожному секторові ідеологічних ідентифікацій громадян відповідала своя партія-лідер (у секторі комуністичного електорату — КПУ, соціалістичного — СПУ, зеленого — ПЗУ, соціал-демократичного — СДПУ(о), національно-демократичного — Народний Рух). Відповідно фіксувалася кореляція між ідеологічною ідентифікацією громадян і результатами їхнього голосування за конкретні ідеологізовані (принаймні за назвою) партії. Перелом настає після Помаранчевої революції 2004 року: партії поступово перестають бути навіть псевдо-ідеологічними. Так, *на другому етапі* у 2004–2012 роках відбувається трансформація сформованої в першому десятилітті незалежності України поляризованої ідеологізованої партійної системи (комуністи — націоналісти) в систему деідеологізованих кланових партій і блоків лідерського типу — Партія регіонів, Блок Юлії Тимошенко, Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» та ін. Починаючи від виборів до Верховної Ради 2006 року електоральна підтримка громадян дедалі більше зсувалася від ідеологізованих (за назвою) партій до партій і блоків лідерського типу, котрі (як виразники бізнес-інтересів певних кланів) почали прикривати свої інтереси вже не класичними ідеологічними гаслами, а цивілізаційними, апелюючи, з одного боку, до абстрактних демократичних європейських гасел (мало диференційованих ідеологічно), а з іншого — до євразійських (російсько-імперських, інтеграційних). *Третій етап* окреслився після 2014 року, коли рівень глибинної конфліктності сформованої упродовж 2004–2012 років поляризованої кланово-лідерської партійної системи псевдоцивілізаційного типу знизився, і вона дедалі більше еволюціонує у кланово-лідерську систему ситуативного типу, в якій суперечності між провідними партіями мають не системний, а кон'юнктурний характер і яка є дуже нестабільною.

вихід із методично складної ситуації) експерт рекомендує список політичних партій умовно сегментувати на «традиційні ліві», «праві українсько-національні» та «ідеологічно невизначені й центристські».

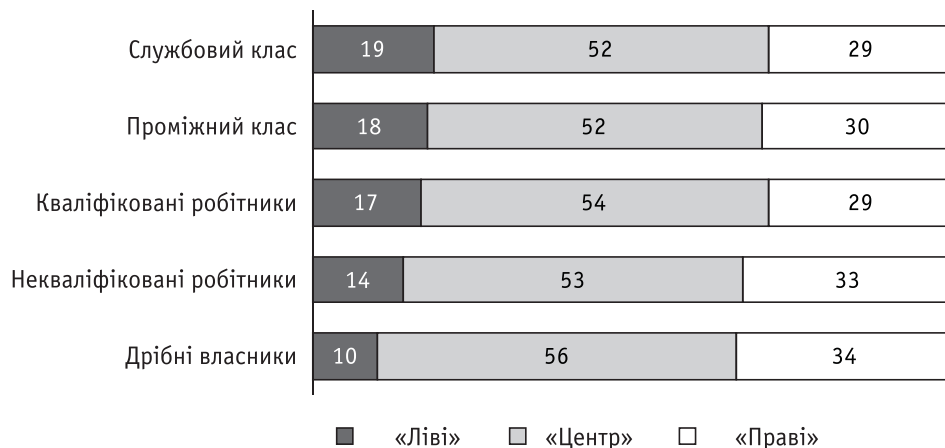

Рисунок 4.8. Порівняння розподілу представників різних класів в Україні на шкалі «ліві — праві», % серед тих, хто відповів

Джерело: дані таблиці 4.4.

По-друге, складність аналізу прихильників конкретних партій криється й у крайній несталості партійної системи України: у парламентських виборчих кампаніях різних років списки учасників (партій і партійних блоків) суттєво різнилися, а деякі з них встигали поміняти свою ідеологічну спрямованість. Відповідно типологізація названих вище умовних категорій являє собою окреме аналітичне завдання. Так, списки партій у національному масиві різних хвиль проекту ESS¹⁴ були диференційовані за описаним вище принципом на підставі експертних оцінок низки вітчизняних дослідників (О. Вишняка, С. Макеева, А. Ручки) (див. табл. 4.5). Приміром, у ESS 2009 і 2011 роках партії, що брали участь у виборах до Верховної Ради України 30 вересня 2007 року, було згруповано так: «традиційні ліві» — Комуністична партія України, Соціалістична партія України і Прогресивна соціалістична партія України, «праві українсько-національні» — «Блок Юлії Тимошенко» і «Наша Україна — Народна Самооборона» та «ідеологічно невизначені і центристські» — «Блок Литвина» і Партія регіонів.

По-третє, описану типологію партій застосовували для класового аналізу прихильників конкретних партій та електоральних симпатій, проте невелика кількість членів партій (до 50 осіб) не давала змоги проаналізувати, членами яких саме партій є представники тих чи інших класів.

¹⁴ У кожній хвилі ставили запитання про партії, що брали участь в останніх перед опитуванням виборах до Верховної Ради України.

Таблиця 4.5. Групування політичних партій, що брали участь в останніх перед опитуванням виборах, у різних хвилях проекту ESS

	ESS 2005 року <i>Вибори до Верховної Ради України 31 березня 2002 року</i>	ESS 2007 року <i>Вибори до Верховної Ради України 26 березня 2006 року</i>	ESS 2009 і 2011 років <i>Вибори до Верховної Ради України 30 вересня 2007 року</i>
Традиційні ліві партії	Комуністична партія України Блок Наталії Вітренко Комуністична партія робітників і селян Комуністична партія України (оновлена) Соціалістична партія України	Соціалістична партія України Комуністична партія України Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція»	Комуністична партія України Соціалістична партія України Прогресивна соціалістична партія України
Праві українсько-національні	Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» Виборчий блок Юлії Тимошенко Блок «Народний Рух України»	Блок Юлії Тимошенко Блок «Наша Україна» Український Народний Блок Костенка і Плюща Громадянський блок «ПОРА-ПРП»	Блок Юлії Тимошенко Блок «Наша Україна — Народна Самооборона»
Ідеологічно невизначені і центристські	Блок «Демократична партія України — Демократичний Союз» Партія «Всеукраїнське об'єднання християн» Партія Зелених України Блок «Проти всіх» Блок «За єдину Україну» Блок «Команда озимого покоління» Соціал-демократична партія України (об'єднана) Всеукраїнське політичне об'єднання «Жінки за майбутнє» Соціал-демократична партія України	Партія регіонів Народний блок Литвина Партія «Віче» Опозиційний блок «НЕ ТАК!»	Партія регіонів Блок Литвина

Аналіз електоральних преференцій щодо конкретних партій серед населення загалом у різних хвилях проекту ESS показує, наскільки хитливим є партійний електорат в Україні (табл. 4.6-Г і рис. 4.9). Якщо у 2005 році (запитання про вибори до Верховної Ради 31 березня 2002 року) люди значно частіше повідомляли про голосування за українсько-національні партії (58%), ніж за традиційні ліві (24%) й ідеологічно невизначені (18%), то з кожною виборчою кампанією розподіл змінювався: 2007-го (вибори до Верховної Ради 26 березня 2006 року) розподіл електорального вибору партій був іншим (відповідно 55%, 8% і 37%), тобто свій електорат втрачали переважно традиційні ліві партії на користь ідеологічно невизначених. У 2009 і 2011 роках (запитання про ви-

Таблиця 4.6. Динаміка розподілу прихильників політико-ідеологічних течій, секторальних переважень, рівня членства у політичних партіях серед представників різних класів зайнятого населення України (2005–2011 роки), % серед тих, хто відповів

Клас	А			Б			В	Г			Д	Е					
	Чи є членом партії	Прихильники політико-ідеологічної течії		Центристської	Правої	Середнє значення		Партія, за яку голосували		Ідеологічно невізантиональна		Навність близької партії	Партія, яка ближче				
		Лівой	Лівой					Традиційна лівя	Традиційна лівя				Традиційна лівя	Ідеологічно невізантиональна			
2005 рік																	
Службовий клас	6,3	15,4	46,8	37,7	5,89	90,6	23,2	18,6	58,2	69,0	18,6	9,3	72,1				
Клас рутинної нефізичної праці	3,8	15,8	46,5	37,6	5,87	82,1	22,5	20,8	56,7	52,4	18,4	13,2	68,4				
Дрібні і середні власники	5,1	5,0	50,0	45,0	6,07	81,4	11,7	10,1	78,3	55,4	6,8	4,5	88,6				
Кваліфіковані робітники	1,6	18,5	48,2	33,3	5,40	80,8	26,8	30,1	43,1	48,7	18,4	21,4	60,2				
Некваліфіковані робітники	1,2	13,4	52,2	34,3	5,81	87,1	25,2	13,6	61,2	59,9	18,3	3,7	78,0				
Загалом	3,3	14,8	48,9	36,3	5,80	86,0	23,7	18,2	58,1	59,3	17,8	9,0	73,2				
2007 рік																	
Службовий клас	9,6	19,8	46,7	33,4	5,66	92,3	8,9	34,5	56,6	52,4	14,8	30,7	54,5				
Клас рутинної нефізичної праці	6,5	16,8	43,2	40,0	5,94	89,6	6,6	40,9	52,5	44,1	7,1	38,4	54,5				
Дрібні і середні власники	8,0	18,2	59,1	22,7	5,29	94,3	8,3	36,1	55,6	53,3	5,4	21,6	73,0				
Кваліфіковані робітники	1,1	13,8	50,9	35,3	5,80	89,9	6,6	40,1	34,2	42,9	9,7	39,8	50,5				
Некваліфіковані робітники	3,7	12,2	47,4	40,3	6,13	91,9	8,1	37,2	34,7	46,4	12,8	38,1	49,0				
Загалом	5,5	15,9	47,7	36,2	5,86	91,4	7,6	37,6	54,8	47,3	11,6	35,5	52,9				
2009 рік																	
Службовий клас	4,4	19,1	55,5	25,4	5,18	86,0	5,8	52,1	42,1	45,8	12,9	57,9	29,2				
Клас рутинної нефізичної праці	3,4	20,9	60,4	18,7	5,00	81,6	7,0	51,0	42,0	42,3	15,2	56,0	28,8				
Дрібні і середні власники	7,1	10,0	56,7	33,3	5,81	76,5	7,8	51,6	40,6	44,4	6,5	51,3	42,3				
Кваліфіковані робітники	2,5	16,7	66,7	16,7	4,98	76,5	9,5	52,7	37,9	52,6	20,6	54,6	24,7				
Некваліфіковані робітники	1,8	16,3	61,6	22,1	5,09	83,4	7,9	45,7	49,4	44,4	12,1	50,9	37,1				
Загалом	3,5	18,1	59,5	22,4	5,13	82,3	6,5	50,6	42,9	45,7	14,2	55,7	30,1				
2011 рік																	
Службовий клас	6,6	20,1	58,9	21,0	4,93	83,7	7,9	58,8	33,3	40,4	18,2	34,1	47,7				
Клас рутинної нефізичної праці	3,7	16,8	58,9	24,3	5,18	77,5	5,0	49,1	45,9	35,6	13,0	37,0	50,0				
Дрібні і середні власники	1,1	8,3	55,0	36,7	5,93	77,5	3,8	39,6	56,6	58,0	4,0	28,0	68,0				
Кваліфіковані робітники	3,1	21,4	50,4	28,2	5,20	80,1	9,3	48,1	42,4	43,4	20,5	37,2	42,3				
Некваліфіковані робітники	2,1	14,1	55,4	30,5	5,54	79,0	5,8	53,1	43,1	39,6	10,7	45,5	43,8				
Загалом	4,2	17,8	58,9	25,2	5,18	80,1	6,5	53,1	40,5	39,9	14,7	36,9	48,3				
Кількість респондентів	1607												1003	1586	148	1038	563

Джерело: агреговані дані ESS 2005–2011 років (зважені на дизайн-ефект).

бори до Верховної Ради 30 вересня 2007 року) стався новий поворот, але іншого напрямку: зменшився електорат насамперед українсько-національних партій і (меншою мірою) традиційних лівих на користь ідеологічно невизначених (відповідно 43%, 7% і 50%). Таким чином, традиційні ліві партії стабільно втрачали свій електорат, а переваги українсько-національних та ідеологічно невизначених партій були ситуативними.

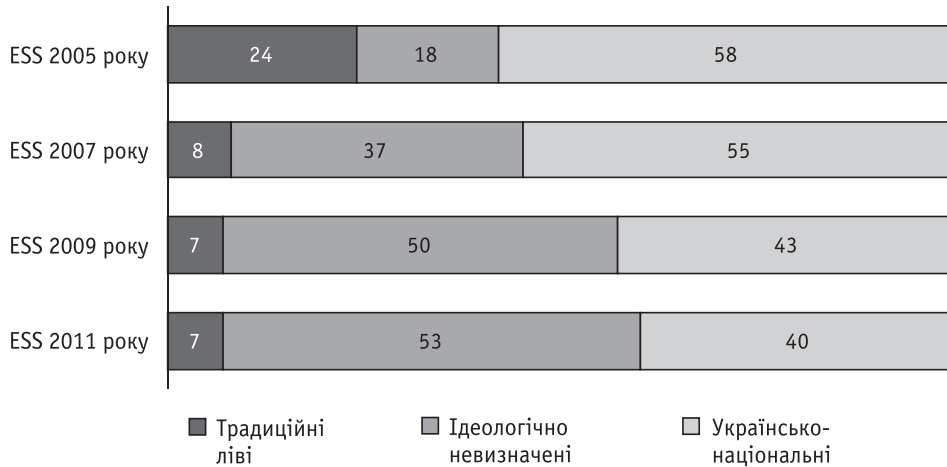

Рисунок 4.9. Динаміка розподілу партійно-електоральних переваг серед зайнятого населення України (ESS 2005–2011 років), % серед тих, хто відповів

Джерело: дані таблиці 4.6-Г.

Проте у рамках даного дослідження нас цікавить головно питання, чи були ці тренди класово зумовленими, тобто забезпеченими електоратом якогось одного класу або рівномірно всіх. Аналіз показав, що ця динаміка не мала класової специфіки: від 2005 до 2007 року в лівих партіях розчарувалися як представники службового класу, так і робітничого (виняток становили власники, які в усіх виборчих кампаніях рідше голосували за ці партії); а з 2007 до 2011-го українсько-національні партії втрачали підтримку серед представників усіх класів. Цей висновок також можна проілюструвати на даних ESS із застосуванням «індексу партійно-групових зв'язків», розробленого Джоном Павелом-мол. (Powell, 1982) для порівняльного аналізу впливу класу, етнокультурних і релігійно-конфесійних розбіжностей на електоральну поведінку виборців. Обчислюючи цей індекс для «класово-статусного» голосування, виборців країни поділяють на «робітничий клас» і «середній клас». (У нашому випадку до «робітничого класу» віднесені кваліфіковані та некваліфіковані робітники, а до «середнього класу» — власники та службовий клас.) Для кожної із цих груп розраховується частка тих, хто голосував за ліві партії (комуністів, соціалістів і соціал-демократів). Різниця між часткою робітників і часткою представників середнього класу, що голосували за ліві партії (у нашо-

му випадку — «традиційні ліві»), і становить індекс¹⁵. Згідно з даними ESS (табл. 4.6-Г), індекс класово-партійних зв'язків в Україні в період 2005–2011 років фіксувався в межах 0–3%, що підтверджує висновок про відсутність впливу класу на партійно-електоральний вибір.

Факт несталості партійного поля і класово-партійної несформованості підтверджує й аналіз динаміки розподілу прихильників конкретних партій, що їх люди вважають близькими (табл. 4.6-Е і рис. 4.10). Якщо у 2005 році українсько-національні партії мали помітно більшу частку симпатиків (73%), ніж традиційні ліві (18%) та ідеологічно невизначені (9%), то в наступні роки вони поступилися своїми позиціями на користь ідеологічно невизначених партій (у 2009 році 30%, 14% і 56% відповідно), але на 2011 рік стали їх відновлювати.

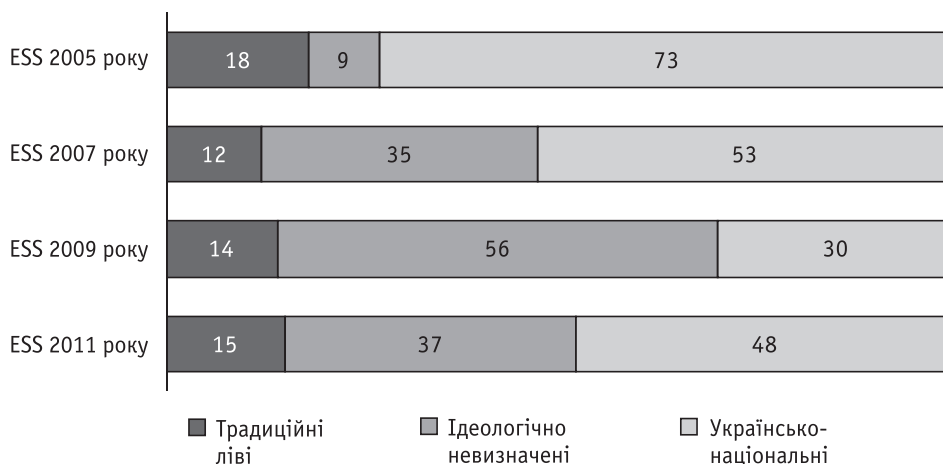

Рисунок 4.10. Динаміка розподілу серед зайнятого населення України партій, які респонденти вважають близькими (ESS 2005–2011 років), % серед тих, хто відповів

Джерело: дані таблиці 4.6-Е.

Класовий аналіз симпатиків певних партій свідчить, що серед різних класів найманих працівників немає відмінностей: вони аналогічним чином вагалися у своїх партійних симпатіях. Натомість дрібні власники були в цьому відносно постійними: з року в рік серед них не більш як 7% вважали близькими традиційні ліві партії, а більшість (крім 2009 року) зберігали вірність українсько-національним партіям. Таким чином, основна конкуренція за симпатії грома-

¹⁵ Згідно з даними порівняльного аналізу, у 1960–1970-х роках класово-партійний індекс значно варіював у західних країнах. Павел-мол. (Powell, 1982) вирізняв чотири типи країн за рівнем класово-статусного впливу на електоральний вибір: від високого (40–55%) у Великій Британії, Австралії та скандинавських країнах до «низького» (6–20%) в Канаді, США, Франції, Німеччині, Нідерландах. (Детальніше про міжкрайові відмінності та особливості політичної, партійної, виборчої систем цих країн див.: (Вишняк, 2000, сс. 155–160; Голосов, 1997).)

дян розгорталася між українсько-національними й ідеологічно невизначеними партіями, а традиційні ліві партії втрачали свою популярність. Проте головний висновок полягає в тому, що прихильність до конкретних партій і серед населення загалом, і серед представників різних класів (насамперед найманих працівників) мала вельми ситуативний характер; можна лише (гіпотетично) говорити про тренд до політико-партійної сформованості класу власників.

Звернімо увагу на наявність кореляції розподілу близьких партій і партій електорального вибору, а також на її відсутність стосовно розподілу прихильників різних (ліві, праві та центристи) політико-ідеологічних течій (мабуть, це свідчить про невідале запитання/показник ідеологічної сегментації, вимірюваний у проекті ESS за 11-бальною шкалою). (Аналогічного висновку про те, що ця шкала «ліво-правих» вимірів політичних орієнтацій класів «не спрацювала» у постсоціалістичних країнах, доходять також інші вітчизняні дослідники-користувачі даних ESS, наприклад (Куценко, 2012, с. 20).)

Рівень довіри до політичних партій. Довіра людей до партій є важливим прогностичним показником ефективності цього соціального інституту для консолідації класу, привабливості партій у плані членства в них або електорального вибору. Згідно з даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, впродовж усього періоду незалежності України цей показник коливався від 3% до 9% (табл. 4.7-А). Настільки низький рівень довіри є ознакою неефективності функціонування цього інституту як виразника та захисника інтересів аналізованих класів, інструменту комунікації, взаємодії та консолідації їхніх членів. Деякий тренд намітився у постмайданні роки — із 2004 по 2008-й, коли максимальним і висхідним був рівень і партійного членства (близько 4%), і довіри до партій (близько 9%). Проте зниження цих показників у подальшому свідчить, що цей кредит довіри не був реалізований. Сьогоднішня ситуація тотальної недовіри акумулює в собі думки про нездатність партій виконувати покладені на них функції, виступає дезінтегрувальним чинником, що не сприяє класовій консолідації й мобілізації. Аналіз рівня довіри до партій у класовому вимірі доводить, що цей показник був відносно вищим у представників службового класу і дрібних власників, ніж у робітників (першою чергою, некваліфікованих), причому сплески рівня довіри і рівня членства збігалися за часом (рис. 4.11).

На особливу увагу заслуговує динаміка рівня довіри до Комуністичної партії, причому не стільки серед населення загалом, скільки серед класів, що вважаються головною соціальною й електоральною базою цієї традиційної лівої партії (табл. 4.7-Б і рис. 4.12). Так, у 1990-х роках серед населення в цілому цей показник тримався на рівні 11%, причому (цілком очікувано) максимальним він був серед некваліфікованих і кваліфікованих робітників (у середньому 14%), а мінімальним — серед дрібних і середніх власників (до 5%). Проте поступово він знизився до 4% при близьких значеннях у всіх класах. Ці дані підтверджують висновок про те, що ліві течії в останні десятиліття втрачали своїх прихильників (особливо серед свого електорату) і їхню довіру.

Таблиця 4.7. Динаміка рівня довіри до політичних партій серед представників різних класів зайнятого населення України (1994–2017 роки), %

Клас	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
(А) Рівень довіри до політичних партій (% тих, хто відповів «цілком і радше довіряю»)																				
Службовий клас	—	1,9	1,1	0,1	3,3	1,3	3,0	3,1	3,7	9,7	8,9	9,7	8,9	4,9	6,8	8,2	4,1	5,0	2,5	4,8
Клас рутинної нефізичної праці	—	2,0	1,8	4,5	0,9	2,1	1,1	1,8	2,7	4,9	9,3	6,1	5,0	8,5	2,8	6,3	0,1	0,9	3,7	5,1
Дрібні і середні власники	—	2,3	4,3	1,6	2,6	1,5	2,3	5,1	12,6	10,7	10,1	4,1	9,8	4,6	4,1	5,3	4,5	8,1	8,0	3,4
Кваліфіковані робітники	—	4,4	3,9	2,8	4,4	2,5	3,6	3,8	6,8	6,8	10,0	11,7	8,1	7,7	3,5	5,0	3,0	4,3	4,9	5,2
Некваліфіковані робітники	—	3,3	4,8	2,4	2,5	4,3	3,8	2,8	8,3	7,0	6,3	6,8	7,4	4,2	4,7	8,9	4,3	7,1	4,7	6,7
Загалом	—	3,1	3,1	2,0	3,2	2,4	3,1	3,3	6,4	8,0	8,9	8,9	8,1	6,0	4,5	6,7	3,4	4,9	4,2	5,1
(Б) Рівень довіри до Комуністичної партії (% тих, хто відповів «цілком і радше довіряю»)																				
Службовий клас	11,1	6,9	9,7	6,8	10,3	10,1	12,5	13,0	—	—	5,0	5,4	9,9	3,4	6,8	8,2	5,1	3,8	3,7	—
Клас рутинної нефізичної праці	13,6	6,8	7,1	11,4	11,2	11,8	9,4	9,2	—	—	7,8	7,1	11,1	4,7	3,7	3,2	5,8	2,8	6,3	—
Дрібні і середні власники	1,7	4,7	4,3	6,2	5,1	4,5	7,0	7,5	—	—	3,8	9,5	7,8	1,1	2,7	3,9	2,3	4,1	8,0	—
Кваліфіковані робітники	11,0	9,4	14,3	11,8	12,5	13,3	13,7	14,5	—	—	8,5	9,0	8,2	8,4	7,4	8,3	3,0	2,4	3,6	—
Некваліфіковані робітники	12,7	13,1	11,6	10,9	25,3	18,3	15,5	16,1	—	—	9,1	6,1	13,1	9,3	8,7	9,9	3,5	0,9	2,8	—
Загалом	11,0	8,6	10,9	9,9	13,2	12,6	12,5	13,1	—	—	7,1	7,2	9,7	6,1	6,6	7,7	4,1	2,9	4,4	—

Джерело: дані моніторингу Інституту соціології НАНУ.

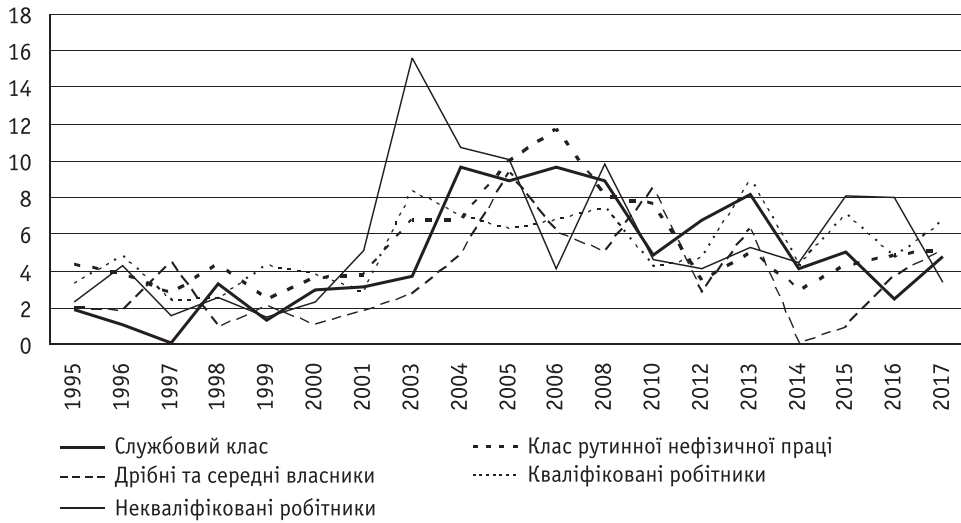

Рисунок 4.11. Динаміка рівня довіри до політичних партій серед представників різних класів зайнятого населення України (1995–2017 роки), %

Джерело: дані таблиці 4.7-А.

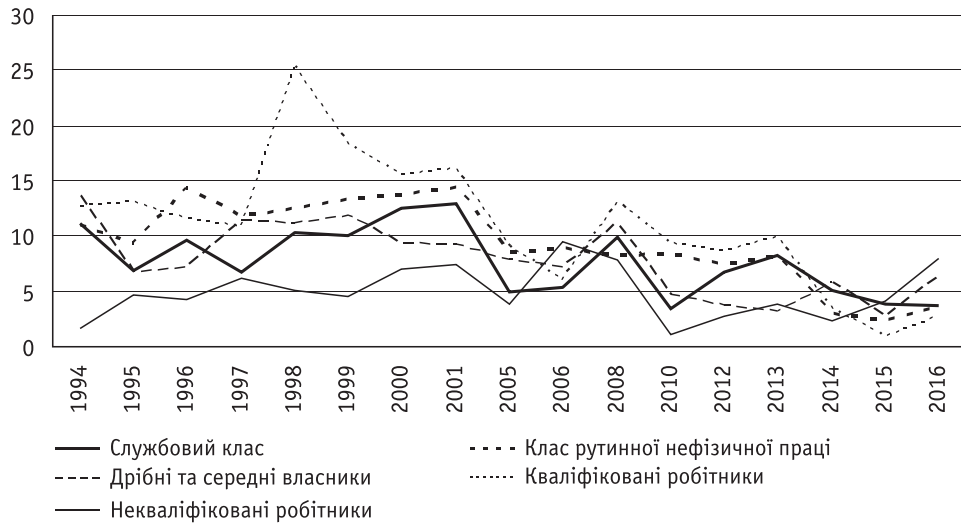

Рисунок 4.12. Динаміка рівня довіри до Комуністичної партії України серед представників різних класів зайнятого населення України (1994–2016 роки), %

Джерело: дані таблиці 4.7-Б.

Описати причини зниження частки прихильників лівих політико-ідеологічних течій і традиційних лівих політичних партій дають змогу дані дослідження працівників матеріальної сфери, проведеного Інститутом соціології НАНУ 2013 року. У цьому проекті 6% респондентів-робітників відзначили, що є членами певної партії, причому серед них лише 10% були членами Комуністичної партії України (КПУ), а 65% — Партії регіонів, 9% — Удару, 7% —

Батьківщини, 2% — Свободи і 3% — іншої партії. Серед названих партій найбільшу частку негативних оцінок у співвідношенні з позитивними зібрали КПУ (41% : 8%) і Партія регіонів (43% : 14%), щоправда, не відрізняючись принципово від решти: Свобода (39% : 14%), Батьківщина (38% : 16%), Удар (27% : 24%). Робітники, яких заведено вважати головною соціальною базою партій лівої орієнтації (комуністичних і соціалістичних), серед причин недовіри до КПУ і неголосування за цю партію на виборах назвали насамперед те, що «багато теперішніх політиків і багатіїв у минулому були її членами» (36%), «люди не вірять, що КПУ зможе змінити чинну владу в разі перемоги на виборах» (36%), «не довіряють нинішнім керівникам КПУ, навіть поділяючи соціалістичні ідеї» (24%), «КПУ не протистояла розвалу СРСР» (20%), «люди бояться переслідувань з боку влади» (14%) і «люди вірять, що згодом їхнє життя поліпшиться в рамках наявної капіталістичної системи» (10%).

Таблиця 4.8. Рівень довіри населення різних країн до політичних партій і політиків серед представників різних класів (ESS 2005–2011 років), середнє 11-бальної шкали, де 0 — «зовсім не довіряю», а 10 — «цілком довіряю»

Клас	Україна	Росія	Країни Східної Європи		Країни Західної Європи	
			(а) з вищим рівнем членства у партіях	(б) з нижчим рівнем членства у партіях	(в) з вищим рівнем членства у партіях	(г) з нижчим рівнем членства у партіях
(А) Рівень довіри до політичних партій						
Службовий клас	2,51	3,11	2,60	2,53	4,92	3,46
Клас рутинної нефізичної праці	2,21	3,07	2,40	2,45	4,63	3,27
Дрібні і середні власники	2,51	2,69	2,48	2,19	4,56	3,13
Кваліфіковані робітники	2,33	2,86	2,37	2,24	4,41	3,09
Некваліфіковані робітники	2,42	2,93	2,25	2,21	4,37	3,08
Загалом	2,40	3,01	2,42	2,35	4,69	3,27
(Б) Рівень довіри до політиків						
Службовий клас	2,37	3,19	2,71	2,66	4,92	3,59
Клас рутинної нефізичної праці	2,07	3,07	2,43	2,53	4,58	3,33
Дрібні і середні власники	2,34	2,89	2,52	2,34	4,53	3,29
Кваліфіковані робітники	2,15	2,89	2,42	2,36	4,31	3,06
Некваліфіковані робітники	2,43	2,97	2,28	2,31	4,29	3,07
Загалом	2,29	3,05	2,47	2,46	4,66	3,34
<i>Кількість респондентів</i>	<i>6459</i>	<i>5917</i>	<i>6206</i>	<i>18 430</i>	<i>23707</i>	<i>101085</i>

Джерело: аналогічно до таблиці 4.2.

У порівняльній перспективі дані ESS щодо рівня довіри у 2005–2011 роках до політичних партій і політиків свідчать про те, що, по-перше, ці два показники взаємозалежні (своє ставлення до політиків люди екстраполюють на партії), по-друге, це ставлення громадян усіх постсоціалістичних країн можна схарактеризувати як «недовіру» (середній бал 2,35–2,99 за 11-бальною шкалою, де 0 — «зовсім не довіряю», а 10 — «цілком довіряю»), тоді як західні європейці значно більше довіряють і партіям, і політикам (до 4,7 бала), причому ці показники вищі у країнах із вищим рівнем членства в партіях (див. табл. 4.8). У постсоціалістичному просторі українці та східні європейці в аналізованій період вирізнялися більш критичним ставленням до партій і політиків, ніж росіяни. Утім, класові відмінності в усіх країнах стосуються суто представників службового класу — порівняно з іншими класами вони найбільш позитивно налаштовані щодо названих інститутів.

Отже, підсумуймо запропонований вище аналіз тематичного сюжету про політичну організованість/консолідацію класів в Україні (у вимірах членства в партіях, відчуття близькості до них, електоральної поведінки, політико-ідеологічної сегментації та довіри до партій).

Головний висновок такий: класи найманих працівників і дрібних власників в Україні політично вкрай слабо консолідовані. Політичні партії не є ефективним інструментом організації й мобілізації для просування і захисту їхніх інтересів. Про це свідчить конче низький рівень членства в партіях і довіри до них серед представників цих класів, а також класово несегментоване партійно-електоральне поле. Разом із тим наявні партії (Україна сьогодні залишається одним із лідерів у постсоціалістичному просторі за кількістю офіційно зареєстрованих політичних партій — 352 на січень 2017 року), що характеризуються нині як елементи «поляризованої кланово-лідерської конфліктної партійної системи України псевдоцивілізаційного типу» (Вишняк, 2017а), вважаються креатурами великих власників і виразниками їхніх інтересів. Цей клас доволі ефективно використовує партії для досягнення своїх цілей і маніпуляції діями інших класів. Проте за кожним із названих вище вимірів фіксуються класові відмінності. Так, представники службового класу і (особливо) дрібні та середні власники характеризуються порівняно вищим рівнем членства у політичних партіях, симпатій до партій і політиків і довіри до них, менш «лівою» політико-ідеологічною самоідентифікацією, ніж представники робітничого класу і класу рутинної нефізичної праці. Однак ці відмінності не настільки виразні, щоб говорити про принципово інший рівень політичної організованості того чи іншого класу.

За 23-літній період емпіричного спостереження виявляються такі тренди. По-перше, серед громадян України загалом і представників усіх класів зокрема зростає частка готових ідентифікувати свою політико-ідеологічну позицію (від двох третин до половини), а їхні політико-ідеологічні ідентифікації змістилися від лівих ідеологій до правих і центристських, від традиційних лівих партій до українсько-національних та ідеологічно невизначених. Проте збіль-

шення частки тих, хто ідентифікує себе з певними ідеологічними течіями, не супроводжувалося ані відчутним підвищенням рівня членства в партіях (він коливався від майже тотальної безпартійності в 1% на початку 1990-х до більш-менш помітних 3–5% від 2003-го), ані зростанням довіри до них (її показники в рідкісні роки досягали максимуму в 9%). Тільки власники різного рівня бізнесу дещо нарощували свою партійну зорганізованість.

У порівняльній перспективі є помітні, але, напевно, не принципові відмінності. Західні європейці (передусім громадяни скандинавських країн) мають відносно вищий рівень як стійких симпатій до певних партій, так і формального членства в них, а також довіри до партій, ніж українці й, особливо, східні європейці. Громадяни більшості західних країн у своїх політико-ідеологічних преференціях виявляються більш «лівими», ніж постсоціалістичні громадяни. Проте класові відмінності у цих вимірах принципово подібні серед громадян суспільств із різним типом державно-політичного устрою: дрібні й середні власники та представники службового класу політично відносно більш консолідовані, ніж люди робітничого і проміжного класів.

4.2.2. Профспілки та асоціації роботодавців

У центрі уваги цього підрозділу — особливі форми представництва інтересів альтернативних класів в економічній сфері: профспілки (як організації різних груп найманих працівників) та асоціації власників різного рівня бізнесу. Завдання полягає в тому, щоб на емпіричних підставах відповісти на питання, які з названих класів у наш час більш консолідовані для захисту своїх інтересів. Як показники (емпірично найбільш доступні) було взято рівень формального членства представників різних класів у відповідних організаціях та рівень довіри до них, розглядувані в часовій та порівняльній перспективах.

Як емпіричну базу для реалізації поставленого завдання залучено дані: Держкомстату України та Міжнародної організації праці з 1989 по 2016 рік; міжнародного проекту Європейського соціального дослідження (European Social Survey — ESS) 2005–2011 років; моніторингу Інституту соціології НАН України з 1994 по 2017 рік і проекту «Проблеми і перспективи робітничого класу в українському суспільстві» 2013 року; дослідження Центром Разумкова проблем середнього класу в Україні 2014 року; опитування представників малого, середнього та великого бізнесу, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка у 24 областях та м. Києві в листопаді 2015 року; офіційних сайтів різних організацій підприємців. Зазначмо, що класові позиції, які виступають незалежною змінною у проведених аналізах, у названих вище проєктах операціоналізовані в різні способи (див. примітку 5 даного розділу).

Профспілки

У радянський період профспілки в Україні були єдиною легітимною формою колективного захисту інтересів працівників. У 1990-ті роки ця форма пережила кризу, і для виходу з неї здійснювали певні кроки: перебудовували структуру профспілок, і поряд з традиційними з'являлися альтернативні; розробля-

ли нову ідеологію; в рамках нової інституційної структури (Національної служби посередництва і примирення) набували досвіду ведення діалогу з роботодавцями про кращі умови продажу робочої сили та конструктивного розв'язання трудових конфліктів; означилося прагнення перетворитися на реально незалежні від роботодавця і держави структури західного типу. Успіхи та невдачі профспілок на цьому шляху — тема окремої аналітики. Тут же обговоримо тільки питання рівня й динаміки членства у профспілках, а також довіри до цих організацій та оцінок їхньої ефективності.

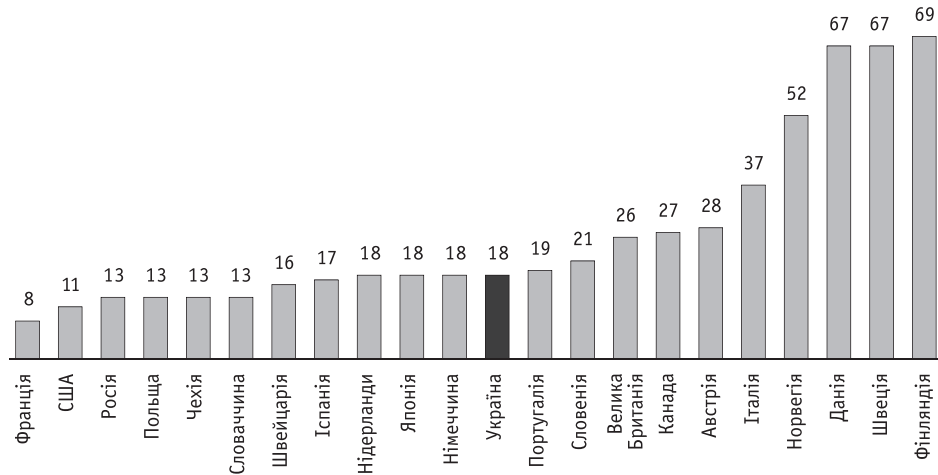

Рисунок 4.13. Рівень членства у профспілках в Україні та низці країн ОЕСД (2013 рік), %

Джерело: дані 2013 року з таблиці 4.9.

Рівень та динаміка членства у профспілках. Упродовж останніх десятиліть адекватно оцінити питому вагу працівників, об'єднаних профспілками (зорганізованими, як і за радянських часів, за територіальним та галузевим принципами), досить складно як внаслідок значної мобільності працівників та погіршення профспілкового обліку, так і через істотні відмінності між оцінками в адміністративних джерелах і в даних соціологічних опитувань. Так, згідно з офіційними даними (див.: <http://www.fpsu.org.ua/pro-fpu/istoriya-fpu>), Федерація професійних спілок України (ФПУ)¹⁶ 2016 року налічувала 8 млн членів, що (за нашими розрахунками) становить 49,1% зайнятого населення (чисельність якого 16,3 млн осіб). Натомість згідно з даними різних національних і міжнародних соціологічних проектів, частка членів профспілок в Україні оцінюється в межах 18–22% зайнятих (табл. 4.9 і рис. 4.13). Причому такий рівень профспілкового членства є середнім у західних і пострадянських суспільствах:

¹⁶ ФПУ декларує, що метою її діяльності є «вираження, представлення інтересів і захист прав членів ФПУ, координація їхніх колективних дій, представництво і захист трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілок в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, у відносинах з роботодавцями, їхніми організаціями та об'єднаннями, а також з іншими об'єднаннями громадян» (стаття 8 Статуту ФПУ).

у 2013 році він становив 17% серед країн-учасниць Організації економічного співробітництва та розвитку (Organization for Economic Cooperation and Development — OECD). Водночас очевидні значні відмінності за цим показником: у скандинавських країнах профспілки об'єднують дві третини працівників, в Італії, Австрії, Канаді, Великій Британії — до третини, а у Франції та США — близько десятої частини. У постсоціалістичних країнах рівень членства невисокий (до 21%), і міждержавні розбіжності за цим показником не настільки великі: в Росії, Угорщині, Польщі, Чехії, Словаччині він становив не більш як 13%, а в Україні та Словенії — близько 20%.

Таблиця 4.9. Рівень членства у профспілках в Україні та низці країн ОЕСД (1960–2013 роки), %

Країна	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2013
Україна	44,3	74,1	80,4	90,5	97,8	98,8	97,5	50,2	30,4	22,4	18,8	18,3
Росія	—	—	—	90,2	98,0	98,8	98,5	60,3	29,9	17,9	16,4	12,5
Всі країни ОЕСД, в тому числі:	33,6	32,4	33,3	34,0	32,8	28,2	26,0	23,9	20,4	18,7	17,7	17,0
Словенія	—	—	—	—	—	—	66,5	50,5	41,6	37,1	25,0	21,2
Словаччина	—	—	—	—	—	—	64,2	56,1	32,3	22,8	15,2	13,3
Чехія	—	—	—	—	—	—	51,5	46,3	29,5	21,5	16,6	12,7
Польща	—	—	—	—	—	—	54,8	45,2	24,2	18,3	14,6	12,7
Угорщина	—	—	—	—	—	—	58,9	49,1	21,7	17,5	12,9	10,5
Фінляндія	31,9	38,3	51,3	65,3	69,4	69,1	72,5	80,4	75,0	70,6	68,6	69,0
Швеція	72,1	66,3	67,7	74,5	78,0	81,3	80,0	83,1	79,1	86,5	68,2	67,7
Данія	56,9	58,2	60,3	68,9	78,6	78,2	75,3	77,0	74,2	71,7	67,0	66,8
Норвегія	60,0	59,0	56,8	52,8	58,3	57,5	58,5	57,3	54,4	54,9	53,7	52,1
Канада	29,2	26,7	31,0	34,3	34,0	35,3	34,0	33,7	28,3	27,7	27,2	27,1
Італія	24,7	25,5	37,0	48,0	49,6	42,5	38,8	38,1	34,8	33,6	36,0	37,3
Австрія	67,9	66,2	62,8	59,0	56,7	51,6	46,9	41,1	36,6	33,6	29,0	27,8
Нідерланди	40,0	37,4	36,2	37,8	34,8	28,0	24,3	25,6	22,9	21,0	18,6	17,6
Велика Британія	38,9	38,7	43,0	42,1	49,7	44,3	38,7	33,1	30,2	28,4	26,6	25,8
Швейцарія	36,1	32,8	28,9	32,3	27,7	24,9	22,7	22,9	20,8	19,4	17,1	16,2
Німеччина	34,7	32,9	32,0	34,6	34,9	37,7	31,2	29,2	24,6	21,6	18,6	18,1
Португалія	—	—	—	60,8	54,8	44,6	28,0	25,4	21,6	21,6	19,8	18,9
Іспанія	—	—	—	—	—	10,2	12,5	16,3	16,7	15,0	17,3	16,
Японія	32,3	35,3	35,1	34,5	31,1	28,8	25,4	24,0	21,5	18,8	18,4	17,8
США	30,9	28,2	27,4	25,3	22,1	17,4	15,5	14,3	12,8	12,0	11,4	10,8
Франція	19,6	19,5	21,7	22,2	18,3	13,6	10,3	8,9	8,1	7,8	7,7	7,7

Джерела: дані ОЕСД (<http://stats.oecd.org/Index.aspx>) і (щодо України та Росії) проекту ESS.

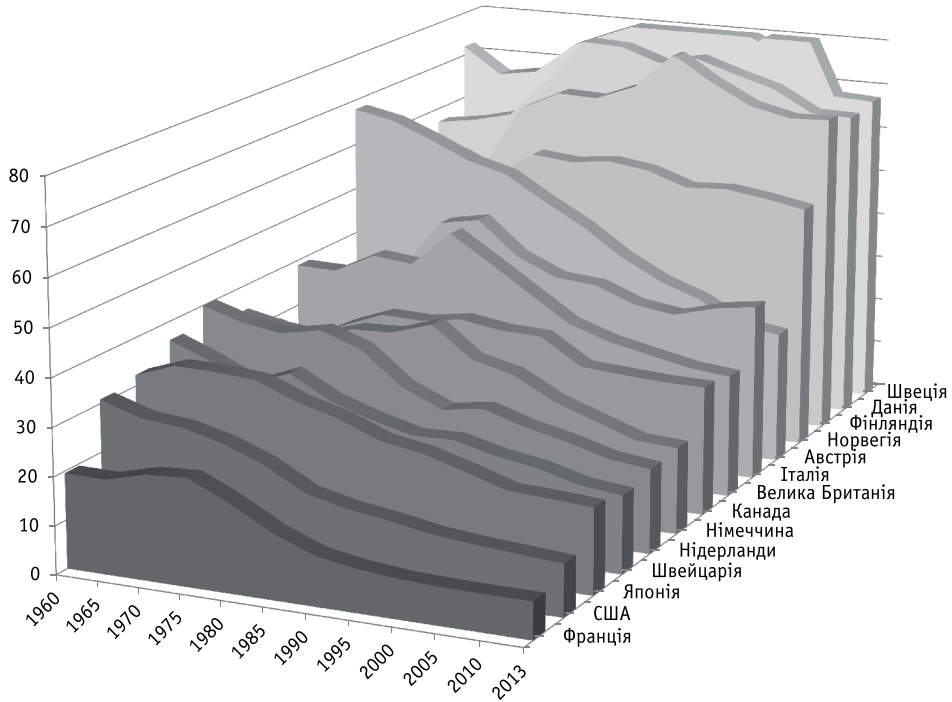

Рисунок 4.14. Динаміка членства у профспілках у низці західних країн (1960–2013 роки), %
 Джерело: дані таблиці 4.9.

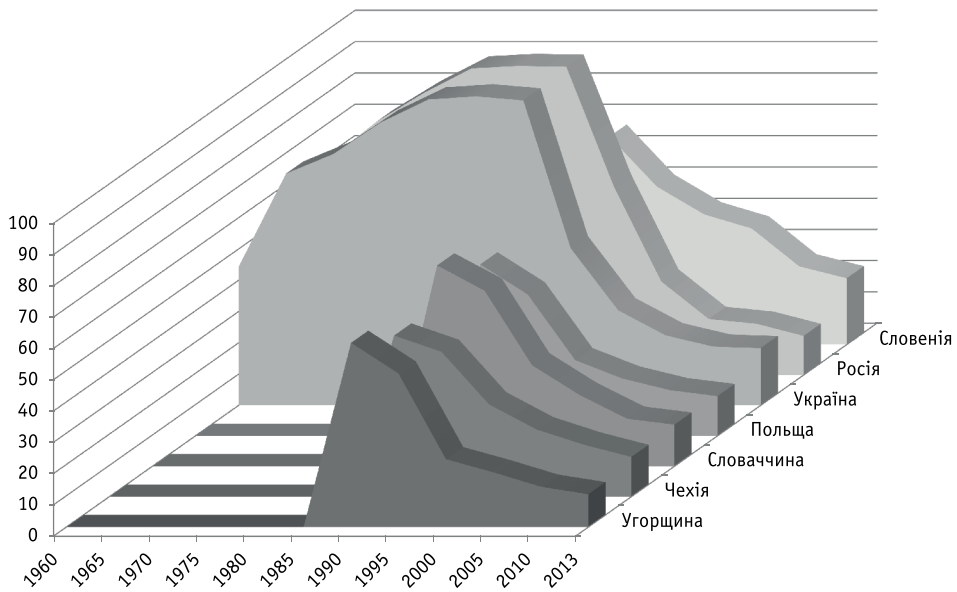

Рисунок 4.15. Динаміка членства у профспілках у низці постсоціалістичних країн (1960–2013 роки), %

Джерело: дані таблиці 4.9.

Різностямовані тренди спостерігаються в динаміці профспілкового членства в різних країнах з 1960 року (табл. 4.9 і рис. 4.14). Упродовж останніх п'ятдесяти років у багатьох західних країнах (зокрема, Франції, США, Японії, Німеччині, Швейцарії, Великій Британії, Нідерландах, Австрії) цей показник знизився у 2–3 рази. Причини цього спадного процесу одні дослідники пов'язують насамперед зі зміною структури трудових відносин за умов «нової економіки», зокрема зі зростанням частки людей, що працюють неповний робочий день/тиждень, зайнятих на умовах тимчасових контрактів, аутсорсингу тощо, тобто, як правило, не охоплених профспілками. Інші заперечують, що цього пояснення недостатньо, оскільки в певних країнах — Фінляндії, Норвегії, Швеції, Данії, Канаді, Італії, незважаючи на наявність тих самих глобальних змін у трудовій сфері, позиції профспілок зберігали статус-кво або навіть зміцнювалися, що, ймовірно, є пов'язаним з ефективністю їхньої реальної участі в захисті інтересів об'єднаних працівників (Соболев, 2009).

В Україні ж та в Росії членство у профспілках у радянський період постійно зростало, досягнувши до 1980-х років немислимого для західних країн рівня — понад 95% зайнятих (табл. 4.9 і рис. 4.15). Однак наступними десятиліттями на тлі різких соціально-економічних трансформацій частка членів профспілок скоротилася більш ніж наполовину. В інших постсоціалістичних країнах (Польщі, Угорщині, Словенії, Чехії та Словаччині) спостерігалася така сама тенденція. Історики профспілкового руху¹⁷ причини цього процесу вбачають у деіндустріалізації та закритті багатьох великих підприємств; розширенні видів неформальної зайнятості (з 2005 року близько чверті українців, за даними Держкомстату, є зайнятими в неформальному секторі); збільшенні кількості підприємств приватного сектору, де поява профспілкових організацій певний час була небажаною; розчаруванні працівників у діяльності традиційних профспілок, що виявилися нездатними реально захистити економічні та трудові інтереси своїх членів; поділі деяких галузевих профспілок (наприклад, шахтарів, металургів, залізничників) на традиційні та незалежні. Таким чином, у постсоціалістичних і західних країнах (крім скандинавських) фіксувалися схожі тренди зниження рівня профспілкового членства, але вони не збігалися за часом і першочерговими причинами (якщо в західних суспільствах спад спостерігався з 1970-х і був зумовлений насамперед постіндустріальними змінами структури трудових відносин, то в постсоціалістичному просторі він вочевидний з 1990-х і був пов'язаний із різкою трансформацією всієї економіки).

Дані ESS дають змогу підтвердити описані вище закономірності про значну диференціацію рівня об'єднання у профспілки в західних країнах і різностямовані тренди динаміки в них, порівняти ці показники в західних і постсоціалістичних країнах, а також проаналізувати класовий вимір профспілкового членства (табл. 4.10).

¹⁷ Детально про історію профспілкового руху в Україні див.: (Вишневський, Міщенко, & Півнев, 2000; Дубровский, 2009; Жуков, 2000; Реєнт & Стоян, 2002; Русначенко, 2000; Цвих, 2002; Саєнко & Привалов, 2003), у Росії: (Соболев, 2009; Каневский, 2011; Рабочее движение, 1995).

Таблиця 4.10. Членство у профспілках на момент опитування і в минулому серед різних соціальних класів (2005–2011 роки), %

Клас	Україна	Росія	Країни Східної Європи	Скандинавські країни	Інші країни Західної Європи
Членами профспілки є на момент опитування					
Службовий клас	31,3	23,1	13,2	62,0	17,4
Клас рутинної нефізичної праці	21,0	14,6	9,5	54,6	12,2
Кваліфіковані робітники	18,6	15,4	9,1	61,0	14,9
Некваліфіковані робітники	14,6	10,8	6,4	50,6	11,4
Дрібні та середні власники	5,2	3,6	1,8	24,1	6,3
Загалом	21,2	15,9	8,7	54,9	13,5
Членами профспілки були раніше					
Службовий клас	42,0	41,6	37,6	21,7	20,1
Клас рутинної нефізичної праці	44,9	42,4	34,7	21,2	16,3
Кваліфіковані робітники	45,8	48,2	35,9	20,9	19,4
Некваліфіковані робітники	52,1	50,8	33,9	23,7	18,6
Дрібні та середні власники	46,3	39,2	19,3	32,4	15,8
Загалом	45,7	45,2	33,5	22,7	18,4
<i>Кількість респондентів</i>	<i>6730</i>	<i>6349</i>	<i>25106</i>	<i>9397</i>	<i>119307</i>

Джерело: агреговані дані ESS 2005–2011 років. Країни згруповані таким чином: «країни Східної Європи» (Латвія, Естонія, Польща, Болгарія, Чехія, Румунія, Хорватія, Словаччина, Словенія), «скандинавські країни» (Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія) та «інші країни Західної Європи» (Німеччина, Швейцарія, Бельгія, Іспанія, Португалія, Франція, Велика Британія, Нідерланди, Австрія, Греція, Італія). Дані України та Росії зважені на dweight, а країн Східної та Західної Європи — на weight2 = dweight * pweight.

По-перше, підтверджується факт істотних відмінностей його рівня в західних країнах: найвищий показник на момент опитування мають скандинавські країни — в середньому 55% (Данія — 62%, Швеція — 54%, Фінляндія — 50%, Норвегія — 45%); водночас в інших країнах Західної Європи він невисокий — у середньому 14% (від 7–8% в Португалії, Іспанії, Греції та Франції до 12–20% в Німеччині, Швейцарії, Великій Британії, Австрії, Італії та Нідерландах).

У постсоціалістичному просторі рівень об'єднання у профспілки значно вищий в Україні (21%) та Росії (16%), ніж у постсоціалістичних країнах Східної Європи (в середньому 9%) — в Болгарії, Естонії, Чехії, Угорщині, Польщі та Словаччині він коливається в межах 5–8%, винятком є Словенія (19%).

По-друге, у проєкті ESS порівняльний аналіз класових відмінностей у рівні профспілкового членства виявляє таку закономірність (табл. 4.10 і рис. 4.16): у всіх постсоціалістичних країнах членами профспілок (або інших подібних організацій із захисту інтересів працівників) на момент опитування (2005–2011) значно більшою мірою виступали представники службового класу (менеджери, адміністратори та професіонали), ніж проміжного (допоміжні працівники рутинної нефізичної праці без спеціальної освіти) і робітничого (кваліфіковані та некваліфіковані робітники); членство же дрібних і середніх власників було мінімальним¹⁸. Найімовірніше, це пов'язане з тим, що представники службових класів зайняті головним чином у державному секторі¹⁹, де відносини зайнятості, як правило, оформлені офіційно та на постійних засадах, а профспілки зберігають свої традиційні позиції; робітники ж останнім десятиліттям здебільшого зайняті у приватному секторі, де вельми поширена неформальна зайнятість і високий рівень плинності трудових кадрів, а профспілки на багатьох підприємствах (особливо малих та середніх) або взагалі не організовані, або навіть заборонені роботодавцем, а працівники з багатьох причин мало схильні до об'єднання та спільних дій. На великих підприємствах у 2000-ні роки профспілки продовжували діяти, причому (за оцінками експертів) там нерідко співіснували альтернативні профспілкові організації, одна з яких прагнула відстоювати інтереси робітників, не вступаючи у змову з роботодавцями, а інша, формально будучи органом розв'язання трудових конфліктів, на практиці перебирала на себе суто функцію контролю за реалізацією традиційних соціальних пільг, і працівники сприймали її як «соціально-побутовий відділ адміністрації». Натомість у країнах Західної Європи спостерігаються такі відмінності: службові класи та кваліфіковані робітники об'єднані рівною мірою і більше, ніж працівники рутинної нефізичної праці та некваліфіковані робітники. Дрібні та середні власники у всіх країнах значно (у 2–3 рази) рідше об'єднані у профспілки чи подібні організації, ніж наймані працівники (навіть у скандинавських країнах, де цей показник хоч і сягає 24%, але все одно у 2–3 рази нижчий, ніж у найманих працівників).

По-третє, зіставлення відповідей представників різних класів на запитання про членство у профспілці на момент опитування і в минулому виявляє в різних типах країн різноспрямовану динаміку. Так, у всіх постсоціалістичних країнах рівень членства на даний час серед населення в цілому і серед пред-

¹⁸ Ця закономірність виявляється також у відповідях на аналогічне запитання у проєкті ISSP 2009 року.

¹⁹ Згідно з даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, 2014 року велика частина (63%) представників службового класу були зайняті в державному секторі, а більшість кваліфікованих (71%) і некваліфікованих (72%) робітників і працівників рутинної нефізичної праці (61%) — у приватному.

ставників різних класів істотно (у 2–3 рази) нижчий, ніж у минулому; причому найбільшою мірою така динаміка властива дрібним власникам, некваліфікованим і кваліфікованим робітникам (що, мабуть, є емпіричним підтвердженням висновків про зниження профспілкового членства робітників як наслідок різкої зміни інституційних умов зайнятості). У більшості країн Західної Європи також фіксується тренд зниження членства впродовж трудового життя респондентів, але значно меншою мірою. У скандинавських же країнах виявляється протилежний тренд: на момент опитування членами профспілки було у 2–3 рази більше респондентів, ніж у минулому (можливо, до початку трудової кар'єри).

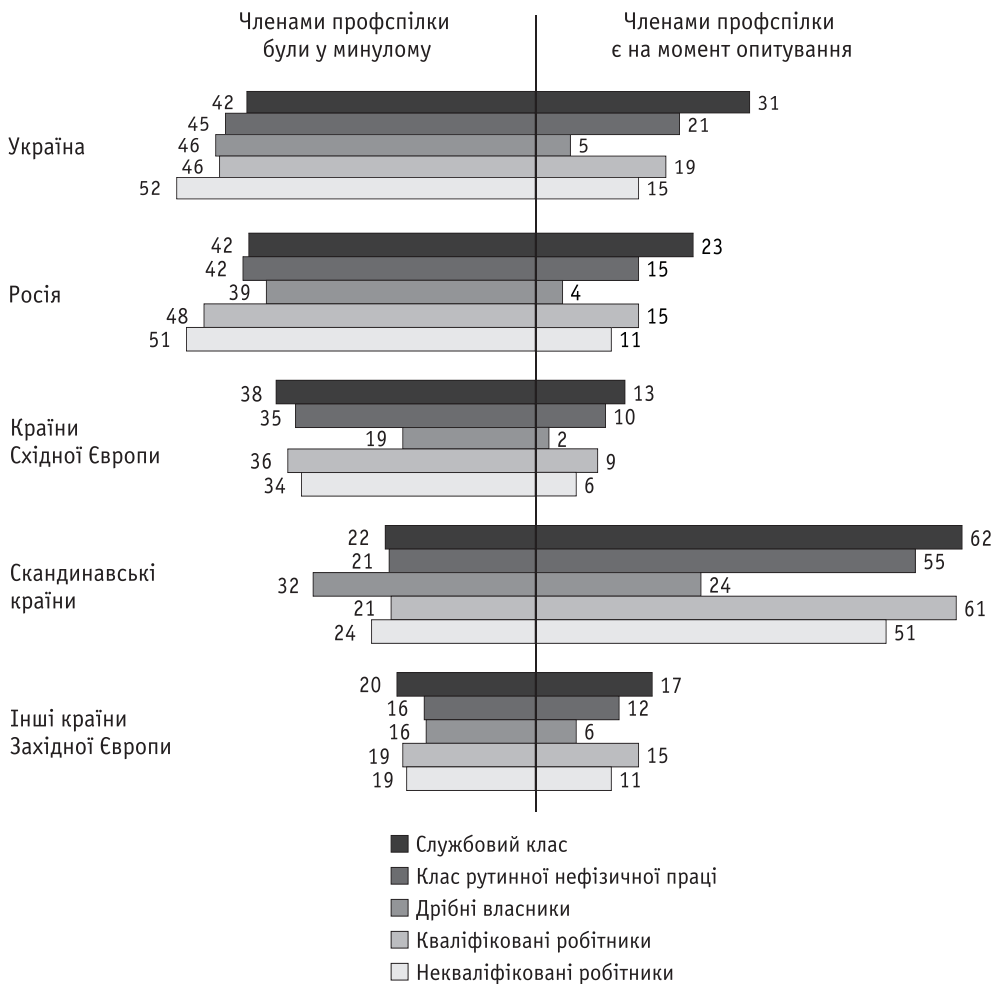

Рисунок 4.16. Членство у профспілках на момент опитування і в минулому серед різних класів (2005–2011 роки), %

Джерело: дані таблиці 4.10.

Дані дослідження проблем середнього класу в Україні, проведеного Центром Разумкова 2014 року, фіксують удвічі нижчий рівень охоплення зайнятого населення України профспілками (9% проти 18% у проекті ESS). Водночас вони підтверджують (на підставі великої вибірки у 5240 зайнятих респондентів) низку виявлених в аналізі даних ESS закономірностей у класових відмінностях за рівнем профспілкового членства (рис. 4.17). Очевидно, що серед різних груп людей, які працюють на себе, власники середніх підприємств (6%) об'єднані для захисту своїх інтересів більшою мірою, ніж власники малих підприємств, представники вільних професій, самозайняті та фермери (до 3%). Серед найманих працівників також фіксуються значні відмінності: рівень профспілкового членства у кваліфікованих працівників бюджетної сфери — фахівців сфери науки, освіти та охорони здоров'я (19%) і військовослужбовців та службовців СБУ, МВС (20%) приблизно вдвічі вищий, ніж у фахівців виробничої сфери (12%) і службовців без спеціальної освіти (11%), а також у керівників різного рівня — підприємства/установи (7%), їхніх підрозділів (11%) і нижньої ланки (7%). Низький рівень фіксується і серед різних груп робітників — сільськогосподарських (8%), кваліфікованих (7%) і некваліфікованих (4%). Як і за даними описаних вище проектів, рівень профспілкового членства вищий серед зайнятих у бюджетній сфері.

Рисунок 4.17. Рівень членства у профспілках серед різних класів зайнятого населення України (2014 рік), %

Джерело: дані проекту дослідження Центру Разумкова 2014 року.

Таблиця 4.11. Розподіл відповідей про необхідність профспілок, наявність їх на підприємстві і членство в них серед різних груп працівників матеріальної сфери

Групи робітників	Чи потрібна профспілка? (% відповідей «так» і «радіше так»)	Чи є на підприємстві профспілка? (% відповідей «так»)	Чи є членом профспілки? (серед тих, у кого на підприємстві вона є) (% відповідей «так»)*	Чи впливає профспілка на становище робітників на підприємстві? (% відповідей «значно впливає»)
За рівнем кваліфікації				
Висококваліфікований	69,6	76,3	88,4	29,4
Кваліфікований	61,7	67,0	80,9	22,9
Малокваліфікований	46,0	54,3	64,2	21,9
Різноробочий, підсобний	32,8	47,4	72,2	18,2
За розміром підприємства				
Дрібні/мікро (до 15 осіб)	25,9	10,8	68,3	23,8
Малі (до 50 осіб)	54,8	26,0	71,7	21,7
Середні (до 200 осіб)	65,0	71,3	75,2	25,4
Великі (понад 200 осіб)	72,1	93,3	80,7	24,7
За формою власності підприємства				
На приватному підприємстві	45,5	47,2	76,9	23,4
На приватному за участю іноземного капіталу	87,7	93,8	88,0	34,3
На державному/комунальному	69,4	83,9	78,3	22,7
Зі змішаною формою власності (приватно-державному)	72,3	80,6	85,1	16,9
На власному підприємстві	29,1	16,7	100,0	0
За умовами зайнятості				
На контрактних засадах	57,6	55,7	75,6	27,9
На постійних засадах (на ставці)	63,8	74,5	81,7	23,9
На період виконання робіт (за угодою-підрядом)	41,9	31,9	73,5	15,7
Тимчасово (на певний період часу)	43,9	31,7	42,9	26,9
За галузеву належність підприємства				
Промисловість	72,5	93,5	79,5	25,1
Будівництво	31,2	11,5	76,2	19,0
Транспорт і зв'язок	51,9	40,4	74,3	16,5
Торгівля, ремонт автомобілів і побутової техніки	28,4	12,0	64,7	15,6
За регіоном				
Західний	50,2	60,1	64,4	7,5
Центральний	59,1	70,8	80,8	33,8
Південний	59,1	68,6	77,0	31,9
Східний	60,8	60,3	84,4	15,5
Загалом	58,7	65,1	78,5	24,0

* % тих, хто відповів «так, і беру активну участь у його роботі» і «так, але участі в його роботі не беру».

Джерело: дані проекту «Проблеми і перспективи робітничого класу в українському суспільстві» (Інститут соціології НАНУ, 2013).

Дані проекту «Проблеми і перспективи робітничого класу в українському суспільстві» (Інститут соціології НАНУ, 2013) дають змогу оцінити ступінь наявності профспілок на українських підприємствах промисловості, будівництва, транспорту і торгівлі, а також уточнити дані про профспілкове членство серед різних груп працівників матеріальної сфери (табл. 4.11). Виявилося, що профспілки діють (або, як мінімум, зорганізовані) на двох третинах підприємств матеріальної сфери — 65% респондентів підтвердили це. Причому фіксуються суттєві відмінності щодо наявності профспілки залежно від розміру підприємства, його форми власності, галузевої та регіональної належності. Так, профспілки значно частіше зорганізовані на великих (93%) і середніх (71%) підприємствах, ніж на малих до 50 і до 15 працівників (відповідно 26% і 11%). Вони майже вдвічі частіше існують на приватних підприємствах за участю іноземного капіталу (94%), державних/комунальних (84%) і зі змішаною формою власності (81%), ніж на приватних (47%) (згідно з додатковим аналізом, переважно малих). Профспілки практично повсюдно поширені на підприємствах промисловості (94%), але рідше представлені у сферах транспорту та зв'язку (40%), торгівлі (12%) та будівництва (12%). Значно частіше їх зорганізовано на підприємствах Центрального та Південного регіонів (близько 70%), ніж Західного та Східного (60%).

На підприємствах, де є профспілки, рівень членства дуже високий (79%), проте серед членів профспілки одні заявляють, що беруть активну участь у її роботі (18%), а інші — що участі не беруть (61%). Групові відмінності серед працівників такі: рівень членства тим вищий, чим вищою є кваліфікація працівника і більшим є розмір підприємства; він вищий серед працівників промисловості, будівництва і транспорту (до 80%), ніж торгівлі (65%), Східного, Центрального і Південного регіонів (у межах 80%) — ніж Західного (65%).

Думку про необхідність профспілки на підприємстві поділяють загалом 59% працівників матеріальної сфери. Оцінки значно різняться у групах за рівнем кваліфікації (до 70% серед кваліфікованих, 46% серед малокваліфікованих і 33% серед різноробочих), розміром підприємства (малі до 15 осіб — 26%, а великі — 72%), формою власності (46% на приватному підприємстві і 88% на приватному за участю іноземного капіталу), галуззю (73% у промисловості, 52% на транспорті, до 32% у будівництві й торгівлі).

Рівень довіри до профспілок. Згідно з даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, рівень довіри до профспілок серед зайнятого населення України за весь період спостереження (з 1994 по 2017 рік) був відносно низьким — до 18% (табл. 4.12). Однак тренд динаміки впродовж 23 років був висхідним, хоч і не дуже інтенсивним: якщо в 1990-ті роки рівень довіри до цих організацій серед зайнятого населення не перевищував 14%, то у 2000-х він був трохи вищим (до 19%), останніми ж роками спостерігалось стійке зростання — до 24% 2017 року.

Аналіз рівня довіри до профспілок у класовому вимірі свідчить, що цей показник вищий (нехай не завжди значимо) у представників службового класу (серед яких питома вага членів профспілок є найвищою), ніж у робітників, насамперед некваліфікованих, і дрібних власників (табл. 4.12 і рис. 4.18). Крім

Таблиця 4.12. Динаміка рівня довіри до профспілок серед різних класів зайнятого населення України (1994–2017), % відповідь «повністю і радше довіряю»

Клас	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Службовий клас	14,0	13,8	15,4	8,6	11,9	15,8	13,5	17,0	16,6	24,2	23,1	15,1	21,6	17,9	16,1	25,1	22,9	18,5	25,6	29,5
Клас рутинної нефізичної праці	12,7	12,8	15,0	13,8	13,0	10,6	8,5	11,9	18,8	16,4	20,2	18,2	24,0	15,1	15,8	12,5	14,3	24,3	21,8	18,3
Дрібні та середні власники	1,8	2,4	10,1	6,3	9,0	10,4	9,3	11,3	14,1	11,8	12,7	13,5	10,8	6,8	8,2	13,2	11,3	14,3	21,0	18,0
Кваліфіковані робітники	16,1	12,7	14,0	12,7	12,5	14,0	9,3	16,4	19,1	19,3	19,6	19,3	16,2	17,4	16,4	15,0	8,3	12,5	16,7	21,9
Некваліфіковані робітники	14,2	17,6	10,4	12,1	17,7	17,2	13,1	17,5	14,1	13,2	13,4	13,0	15,9	11,8	17,9	12,7	11,3	15,9	21,7	20,0
Загалом	13,9	12,9	13,6	11,2	13,0	13,5	11,3	15,7	17,0	18,4	17,8	16,3	18,4	14,9	15,8	16,7	14,5	16,8	21,5	23,8

Джерело: дані моніторингу Інституту соціології НАНУ.

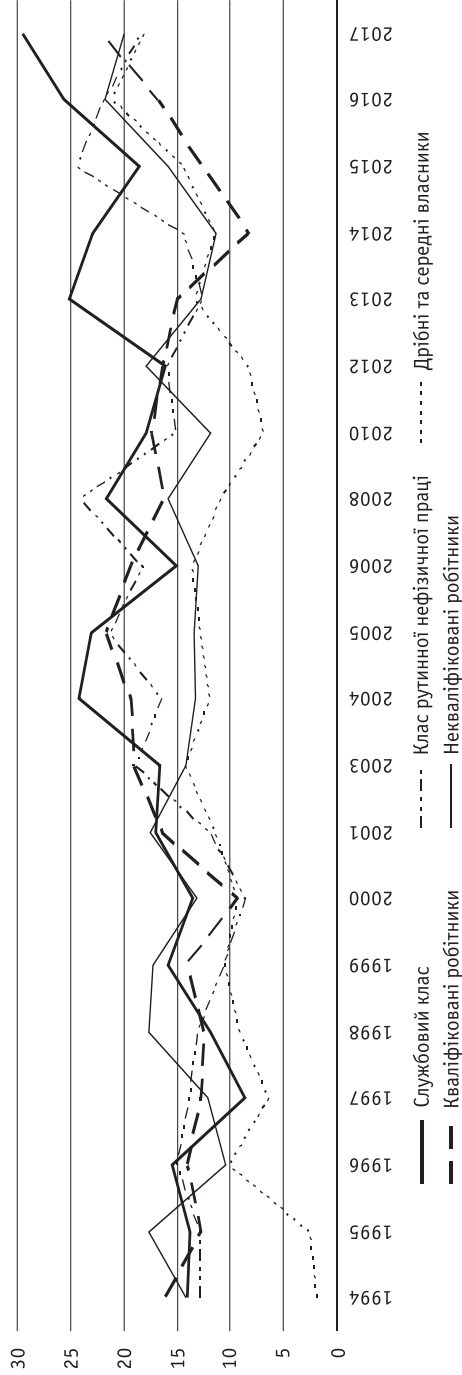

Рисунок 4.18. Динаміка рівня довіри до профспілок серед різних класів зайнятого населення України (1994–2017), %

Джерело: дані таблиці 4.12.

того, і позитивна динаміка була найінтенсивнішою серед представників службового класу. Значне зростання рівня довіри до профспілок і подібних до них організацій спостерігалось також у дрібних та середніх власників. Загалом же низький рівень довіри до профспілок експерти пояснюють їхньою низькою ефективністю в захисті інтересів працівників і доходять висновку «про слабкість профспілкового руху в країні, недостатню роль українських профспілок у сфері соціально-трудова відносин, відверто слабкий вплив на уряд і роботодавців» (Дубровський, 2009, с. 128).

Дані дослідження Інституту соціології НАНУ 2013 року дають змогу відобразити оцінки працівників матеріальної сфери стосовно ступеня впливу профспілок на їхнє становище та їхні думки про причини неефективності цих організацій у відстоюванні інтересів робітників. Так, близько двох третин респондентів, на підприємстві яких є профспілка, позитивно (хоч і різною мірою) оцінили її діяльність (24% заявили про істотний і 40% — про невеликий вплив на поліпшення становища робітників) і лише 18% взагалі не помічали її впливу, а ще 18% не змогли його оцінити. Додатковий аналіз (табл. 4.11) допомагає уточнити, що вплив профспілок вище оцінили працівники промисловості (25%), ніж будівництва, транспорту і торгівлі (по 16%); працівники приватних підприємств за участю іноземного капіталу (34%), ніж приватних (23%), державних (23%) і змішаної форми власності (17%); працівники підприємств Центрального (34%) та Південного (32%) регіонів, ніж Східного (16%) та Західного (8%). Відмінності в оцінках серед працівників різного рівня кваліфікації та різних за розміром підприємств виявилися незначимими.

Ті респонденти, хто на запитання про вплив профспілки на їхньому підприємстві відповіли, що вона «мало» і «взагалі не впливає» на захист інтересів робітників, серед причин її неефективності назвали насамперед залежність профспілкових лідерів від адміністрації підприємства (60%), серед менш значимих — відрив профспілкової бюрократії від простих робітників (26%), відсутність авторитетних профспілкових лідерів (22%), пасивну позицію робітників (20%) і незнання профспілковими лідерами специфіки боротьби за ринкових умов (16%).

Організації роботодавців

Якщо профспілки мають в Україні багату історію, то організації роботодавців та підприємців стали з'являтися тільки на початку 1990-х років. Так, перші об'єднання великих роботодавців (наприклад, заснований 1992 року Український союз промисловців і підприємців) мали невелике число членів і складалися переважно з директорів великих державних, головним чином промислових, підприємств. З кінця 1990-х з'являються численні об'єднання великих, середніх та дрібних роботодавців — загальнонаціональні, регіональні та професійно-галузеві, причому їхніми членами вже є роботодавці переважно приватних підприємств і різних галузей економіки. Порівняймо рівень об'єднання власників/підприємців/роботодавців та цілі їхніх організацій на підставі офіційної інформації й даних соціологічних проектів.

Розпочну з оцінок на офіційних сайтах різних організацій роботодавців. Так, Український союз промисловців і підприємців (УСПП), заснований у 1992 році, заявляє про себе як про найбільше в країні об'єднання організацій і суб'єктів економічної діяльності всіх форм та видів — від великих вертикально інтегрованих корпорацій до малого і середнього бізнесу; до складу об'єднання входять 28 регіональних відділень, а серед партнерів — понад 100 громадських організацій, наприклад, Асоціація міжнародних автомобільних перевізників, Ліга нафтопромисловців, Українська аграрна конфедерація (див.: <http://uspp.ua/prg-uspp/>). Своєю метою УСПП проголошує захист своїх членів «від бюрократичної сваволі, невмотивованих претензій з боку фіскальних і контролювальних органів, порушення прав та інтересів у відносинах з органами влади, недобросовісними партнерами», надаючи їм інформаційну та юридичну підтримку (консультації, підготовка заяв та позовів до судів).

Торгово-промислова палата України (ТППУ), заснована 1997 року, об'єднує юридичних осіб і громадян України, зареєстрованих як підприємці, а також їхні об'єднання. Згідно зі звітом 2015 року, до структури організації входять центральна ТПП України та 25 регіональних ТПП, що об'єднують понад 8 тис. членів (при цьому 85% членів ТППУ — представники малого і середнього бізнесу, 15% — великі компанії) (див.: <https://www.ucci.org.ua/about>). Палати надають практичну допомогу підприємцям у проведенні торговельно-економічних операцій на внутрішньому та зовнішньому ринках, сприяють розвитку експорту українських товарів і послуг, для чого пропонують своїм членам широкий спектр професійних послуг (надають ділову й юридичну інформацію, зорганізують семінари, конференції, виставки в Україні та за кордоном, забезпечують ділові переговори з економічних питань). На базі ТППУ діють Міжнародний комерційний арбітражний суд, Морська арбітражна комісія, Третейський арбітражний суд. При ній функціонують галузеві комітети підприємців, які проводять незалежну експертизу нормативно-правових актів, що регулюють підприємницьку та зовнішньоекономічну діяльність, а також експертизу з питань прав та інтересів підприємців, готують від імені членів ТППУ пропозиції органам державної влади щодо їх удосконалення.

Заснована 2002 року Федерація роботодавців України (ФРУ) декларує, що є найбільшою організацією власників українського бізнесу: до її складу входять роботодавці 8500 підприємств, на яких зайнято понад 5 млн найманих працівників (31% зайнятого населення) і які виробляють у сукупності близько 70% ВВП України (див. Річний звіт за 2016 р.: <http://fru.ua/ua/about/reports>). Судячи з того, що серед тих, хто звертався 2016 року до Федерації по допомогу, 45% представників великого, 46% середнього і лише 9% малого бізнесу, можна зробити висновок, що ФРУ представляє і захищає інтереси насамперед великого та середнього бізнесу. При цьому серед членів Федерації, котрі зверталися по допомогу, були пропорційно представлені підприємці всіх секторів економіки.

Дрібні ж і середні власники є членами як різного роду професійних об'єднань (асоціації фермерів, перукарів, рестораторів тощо), так і надпрофесійних/класових. Серед останніх — Центральна спілка споживчих товариств

України (Укоопспілка) — одна з найстаріших організацій, яка почала розвиватися ще наприкінці XIX століття і продовжувала функціонувати впродовж усього радянського періоду. Її базою є підприємства середнього і малого бізнесу (ресторани, кафе, ринки, магазини, готелі, підприємства з виробництва хлібобулочної, кондитерської, ковбасної продукції та ін.); її членами, за даними цієї організації, 2011 року були понад 500 тис. осіб (див.: <http://www.coop.com.ua/ua>). Серед декларованих цілей Укоопспілки — взаємодопомога учасників організації з метою ведення успішної економічної діяльності та розвитку кооперативного руху. Всеукраїнське об'єднання підприємців малого та середнього бізнесу «Фортеця», створене в грудні 2010 року об'єднаннями підприємців, які ініціювали акції Податкового майдану (проти ухвалення нового Податкового кодексу України), своїми головними цілями бачить «напрацювання спільної для бізнесу позиції з різних питань; формування необхідних для ведення бізнесу умов на загальнонаціональному рівні; спільний захист інтересів малого і середнього бізнесу». До складу організації входять: 2 міжнародні об'єднання; 4 всеукраїнські об'єднання; 50 регіональних об'єднань; 7 галузевих об'єднань; 65 індивідуальних членів. Загальна кількість осіб, охоплених об'єднанням «Фортеця», становить понад 100 тис. осіб. Відповідно до звітів різних років, організація розробляла різноманітні законодавчі ініціативи в інтересах своїх членів, проводила протестні акції та мітинги під державними установами, а також надавала щорічно по кілька сотень роз'яснень конкретним підприємцям (див.: <http://fortetsya.org.ua/>).

Таким чином, за офіційними оцінками організацій підприємців, вони об'єднують значну частину (не менш як половину) приватних власників України. За оцінками експертів (Саєнко, Привалов, 2003), така сама ситуація і в західних країнах: до відповідних організацій залучені не менш як 60% великих та середніх роботодавців. Зробити триангуляцію цих даних дають змогу певні соціологічні проекти, які оцінюють рівень членства власників різного рівня у профспілках або подібних організаціях із захисту їхніх інтересів.

Згідно з наведеними вище даними Європейського соціального дослідження, в усіх країнах дрібні та середні власники у 2005–2011 роках були залучені до організацій із захисту своїх прав значно меншою мірою, ніж різні групи найманих працівників (табл. 4.10). Серед постсоціалістичних країн рівень членства на момент опитування дрібних та середніх власників у профспілці або подібній організації із захисту їхніх прав був відносно вищим в Україні (5%), ніж у країнах Східної Європи (2%); у більшості країн Західної Європи він також був низьким (6%), за винятком скандинавських країн, де 24% підприємців є членами такого роду організацій (рис. 4.19). Крім того, спостерігаються значні міждержавні розбіжності у рівні членства на момент опитування і в минулому. Так, у постсоціалістичному просторі підприємці в минулому (мабуть, коли вони працювали як наймані працівники) значно (майже в 10 разів) частіше були членами профспілок. Ця закономірність справедлива і для західних суспільств, але меншою мірою (в 1,5 раза в скандинавських країнах та у 2,5 раза в інших країнах Західної Європи). Пояснення цієї відмінності може полягати в тому, що в постсоціалістичних країнах дане покоління підприємців є

першим, хто опановував кар'єру і статус підприємця через міжпрофесійну мобільність.

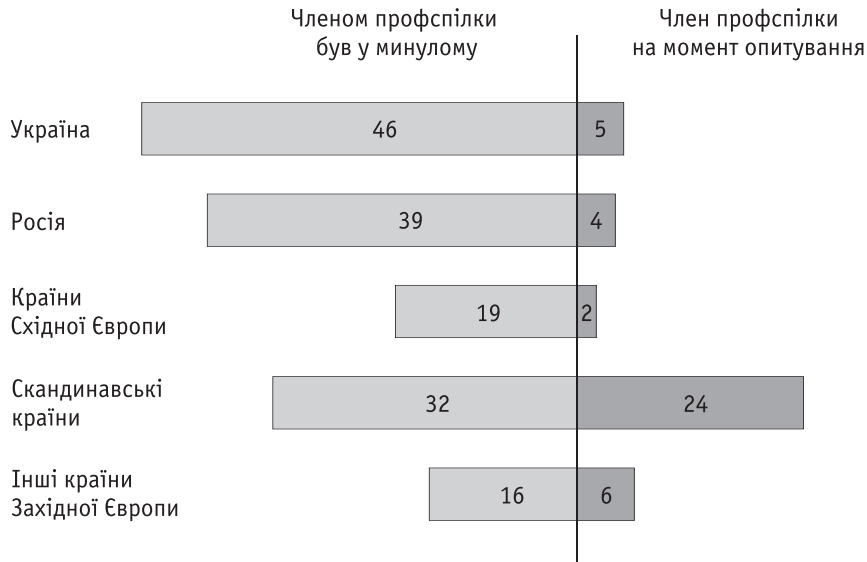

Рисунок 4.19. Рівень членства дрібних і середніх власників у профспілках або подібних до них організаціях на момент опитування і в минулому в різних країнах, %

Джерело: агреговані дані ESS 2005–2011 років, див. таблицю 4.10.

Висновок про невисокий рівень об'єднання вітчизняних дрібних і середніх власників в організації, ґрунтований на даних ESS, підтверджують і розглянуті вище дані дослідження Центру Разумкова 2014 року (рис. 4.17). Крім того, наявність великого масиву (10 тис. респондентів) у цьому проекті дала змогу детально проаналізувати рівень членства в організаціях серед різних груп осіб, що працюють на себе, і зробити висновок, що рівень зорганізованості підприємців пов'язаний із розміром їхнього бізнесу. Так, власники середніх підприємств об'єднані для захисту своїх інтересів значно краще (6%), ніж дрібні власники, представники вільних професій, самозайняті та фермери (до 3%).

Опитування представників малого, середнього та великого бізнесу, проведене Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка у 24 областях та м. Києві у 2015 році, дає можливість зіставити рівень поінформованості роботодавців про різні загальнонаціональні та регіональні бізнес-організації та рівень їхньої співпраці з ними (тим самим і рівень фактичного членства в них), а також описати інтереси, у просуванні та захисті яких за допомоги такого роду організацій зацікавлені респонденти-підприємці. Виявилось, що рівень поінформованості роботодавців (табл. 4.13-А і рис. 4.20) про одні загальнонаціональні бізнес-організації досить високий (76% чули про Торгово-промислову палату України, 71% — про Федерацію роботодавців України, 61% — про Український союз промисловців і підприємців), а про інші — низь-

кий (лише 26% знають про Європейську бізнес-асоціацію в Україні (ЄБАУ) і 20% — про Американську торгову палату в Україні — АТПУ). Причому це прямо залежить від розміру бізнесу респондента: чим більший бізнес, тим вищий рівень поінформованості про названі загальнонаціональні організації. Ці самі закономірності простежуються і стосовно рівня співпраці роботодавців з названими організаціями (табл. 4.13-Б і рис. 4.20). З одними з них роботодавці співпрацювали у 2015 році значно частіше (18% — з ТППУ, 13% — з ФРУ, 10% — з УСПП), з іншими — рідше (5% — з ЄБАУ, 3% — з АТПУ). Крім того, більш високий рівень співробітництва прямо пов'язаний з великим розміром бізнесу: наприклад, з Торгово-промисловою палатою України співпрацювали 37% великих роботодавців (які мають більш як 100 найманих працівників), 31% середніх (31–100 працівників) і 6% дрібних (3–30 працівників). Це є аргументом для висновку про те, що великі та середні власники є більшою мірою консолідовані для колективного захисту своїх інтересів, ніж дрібні²⁰.

Таблиця 4.13. Рівень поінформованості про загальнонаціональні організації роботодавців і рівень співпраці з ними серед представників малого, середнього та великого бізнесу (2015 рік), %

Організації роботодавців	А Рівень поінформованості				Б Рівень співпраці			
	Малий бізнес (n = 158)	Середній бізнес (n = 96)	Великий бізнес (n = 100)	Загалом (N = 354)	Малий бізнес (n = 158)	Середній бізнес (n = 96)	Великий бізнес (n = 100)	Загалом (N = 354)
Торгово-промислова палата України	73,4	82,3	86,0	79,4	5,7	18,8	37,0	18,1
Федерація роботодавців України	67,7	80,2	82,0	75,1	3,2	10,4	31,0	13,0
Український союз промисловців і підприємців	58,9	66,7	73,0	65,0	5,1	11,5	17,0	10,2
Європейська бізнес-асоціація в Україні	27,8	46,9	45,0	37,9	0,6	6,3	10,0	4,8
Американська торгова палата в Україні	20,3	35,4	42,0	30,5	1,3	1,0	6,0	2,5

Джерело: дані опитування представників малого, середнього та великого бізнесу (Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка, 2015, листопад).

²⁰ Аналогічний висновок (на основі даних «Дослідження малого і середнього підприємництва», проведеного в 2001 році Київським міжнародним Інститутом соціології при фінансуванні Агентства США з міжнародного розвитку (USAID); вибірка 5 тис. респондентів) зроблений Наталією Лавріненко (2012): більше користі від членства в різних організаціях підприємців мають великі і середні роботодавці, ніж малі.

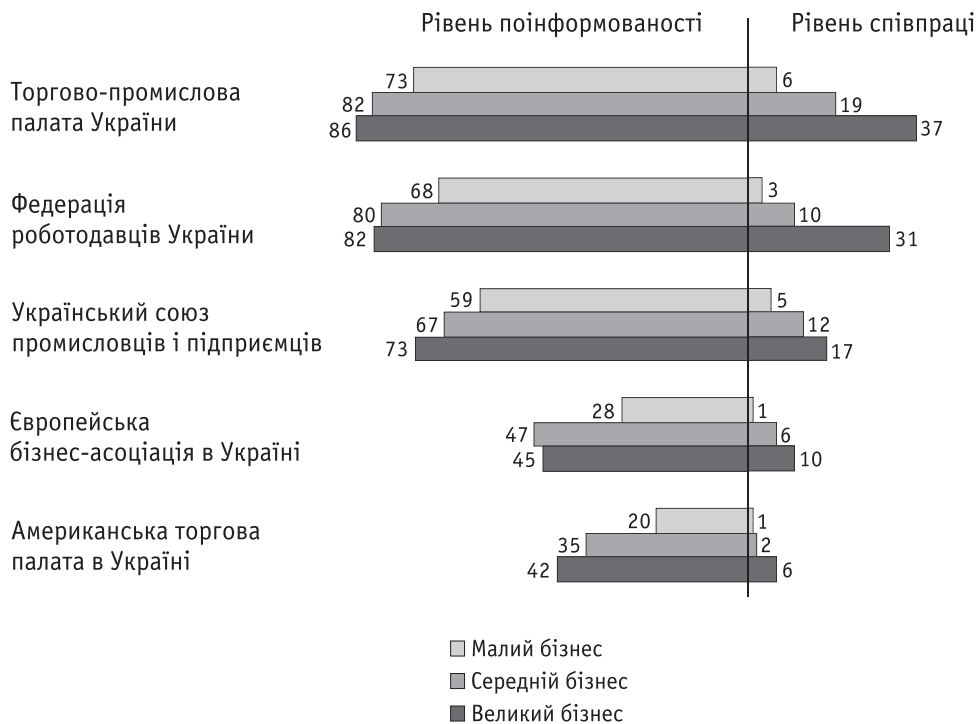

Рисунок 4.20. Рівень поінформованості про загальнонаціональні організації роботодавців і рівень співпраці з ними серед представників малого, середнього та великого бізнесу (2015 рік), %

Джерело: дані опитування представників малого, середнього та великого бізнесу (Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка, 2015, листопад, N=354).

Респонденти поінформовані і про різноманітні регіональні об'єднання (самостійні та регіональні підрозділи названих загальнонаціональних організацій), але значно меншою мірою (до 9%). Також знають вони про різноманітні професійні та галузеві організації (напр., Асоціацію сільськогосподарських виробників, Асоціацію фермерів і приватних землевласників, Асоціацію виробників молока, Асоціацію роботодавців приладобудівних підприємств, Асоціацію стоматологів України, Українську спілку психотерапевтів, Лігу страхових організацій, Асоціацію фахівців з нерухомості, Об'єднання роботодавців підприємств торгівлі та громадського харчування), проте рівень поінформованості про них і рівень співпраці з ними перебувають у межах 1%.

Загалом же із загальнонаціональними, регіональними та професійно-галузевими бізнес-об'єднаннями 2015 року співпрацювали та отримували від них певну допомогу/підтримку/послуги 46% опитаних респондентів-підприємців (рис. 4.21). Причому рівень співпраці прямо залежав від розміру бізнесу: 59% — великий бізнес, 48% — середній і 35% — малий. При цьому великі роботодавці значно більше отримували від цих організацій послуги/допомогу всіх видів.

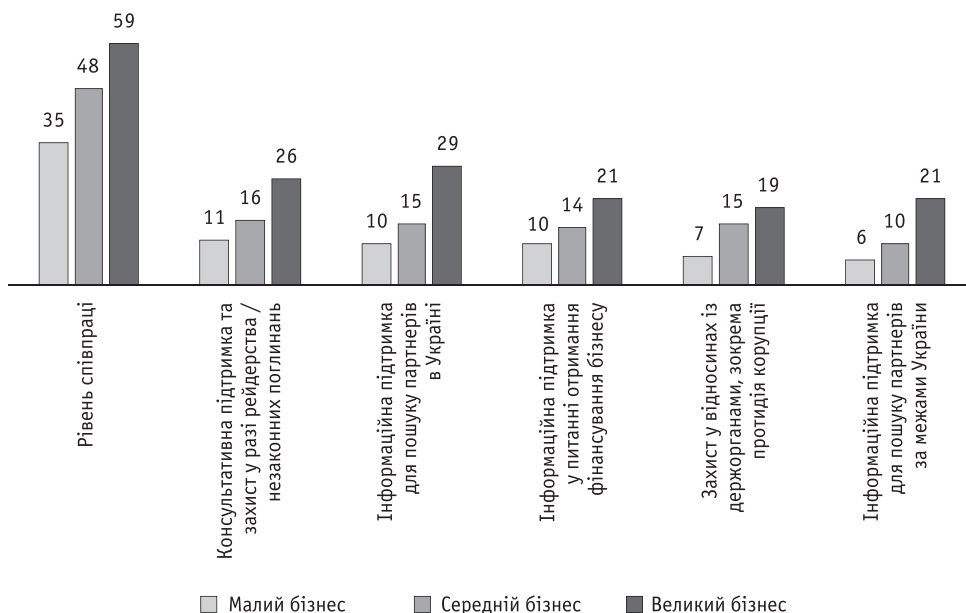

Рисунок 4.21. Рівень допомоги різних видів від загальнонаціональних організацій роботодавців, одержуваної представниками малого, середнього та великого бізнесу (2015 рік), %

Джерело: дані опитування представників малого, середнього та великого бізнесу (Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка, 2015, листопад, N=354).

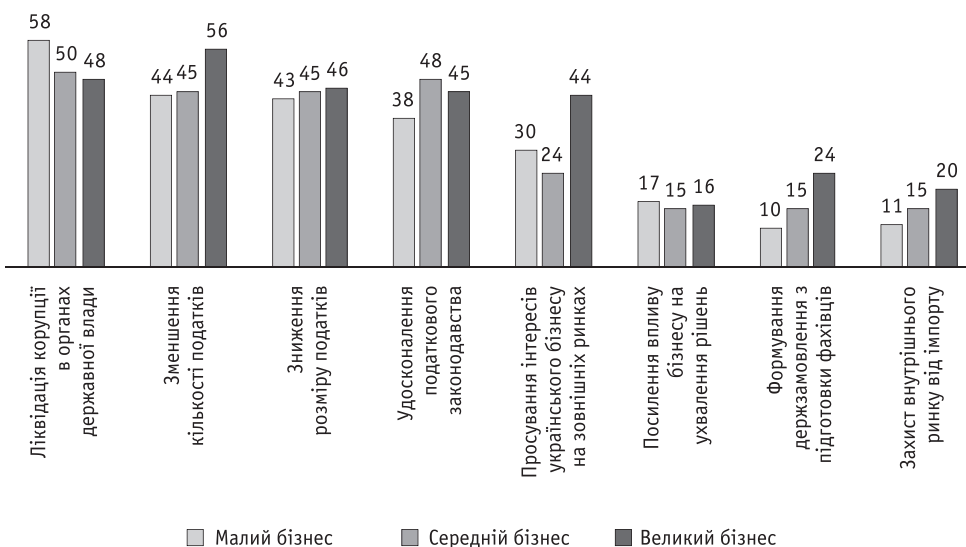

Рисунок 4.22. Напрямки співпраці з організаціями роботодавців, в яких зацікавлені представники малого, середнього та великого бізнесу (2015 рік), %

Джерело: дані опитування представників малого, середнього та великого бізнесу (Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка, 2015, листопад, N=354).

Роботодавці, які співпрацювали з бізнес-організаціями, були зацікавлені в різних напрямках взаємодії для просування та захисту своїх інтересів (рис. 4.22). Першою чергою, це протидія корупції в органах державної влади (53%), зменшення кількості податків (48%) та їхнього розміру (44%), вдосконалення податкового законодавства (43%), а меншою мірою — посилення впливу бізнесу на ухвалення рішень (16%), формування держзамовлення з підготовки фахівців (15%), захист внутрішнього ринку від імпорту (14%). Очевидними є відмінності в напрямках співпраці серед представників бізнесу різного розміру. Так, великі власники більшою мірою, ніж середні та дрібні, зацікавлені у зменшенні кількості податків, просуванні своїх інтересів на зовнішніх ринках, підготовці фахівців, захисті внутрішнього ринку від імпорту. Дрібні роботодавці відрізняються лише більшою зацікавленістю в ліквідації корупції в державних органах влади.

Зіставляючи наведені вище дані щодо рівня членства представників класу найманих працівників і класу капіталістів (власників/роботодавців/підприємців) в організаціях із просування та захисту своїх інтересів, можна зробити такі узагальнення. По-перше, в Україні великі та середні роботодавці консолідовані для колективного просування та захисту своїх інтересів значно більшою мірою (за різними оцінками показник членства у відповідних організаціях становить не менш як 70%), ніж наймані працівники (до 20%) та дрібні власники (до 10%). Цей факт характерний для всього постсоціалістичного простору, а також більшості країн Західної Європи (де про членство у профспілці заявляють у середньому 18% працівників, а в організаціях роботодавців — до 10% дрібних підприємців і 60% великих). Таким чином, великі роботодавці не тільки володіють значно більшими порівняно з найманими працівниками та дрібними власниками владними та економічними ресурсами, але ще й відчутно більш консолідовані, у зв'язку з чим їм легше просувати й відстоювати свої класові інтереси. Виняток становлять скандинавські країни, де рівень об'єднання найманих працівників і роботодавців однаково високий (до 70%), а дрібні власники (серед яких цей показник є нижчим — до 25%), порівняно з іншими країнами є також висококонсолідованими.

По-друге, очевидні значні відмінності в рівні консолідації для просування та захисту своїх інтересів серед різних класів найманих працівників: представники службових класів більшою мірою об'єднані у профспілки, ніж робітники фізичної та рутинної нефізичної праці; серед них вищим є і рівень довіри до профспілок.

По-третє, на підставі даних про відносно невисокий рівень членства найманих працівників у профспілках та довіри до них логічним є висновок, що ні робітники, ні люди середнього класу в період 1990–2000-х років не змогли створити сильні та впливові профспілки чи інші подібні організації, які просували б і захищали їхні інтереси в економічній сфері. Проте профспілки, які об'єднують близько п'ятої частини найманих працівників (особливо в організаціях бюджетної сфери та на великих промислових підприємствах) і залишаються найбільш масовою їхньою організацією, мають свій потенціал. Аргу-

менти для такого висновку дає фіксація в останні роки позитивного тренду зростання довіри до них (особливо серед членів профспілок) поряд із тим фактом, що більш як половина працівників визнають необхідність на підприємстві профспілки для поліпшення їхнього економічного становища.

4.3. Класові дії

Викладена у цьому підрозділі стратегія вивчення різних форм колективних та індивідуальних дій представників різних класів на захист своїх інтересів не спирається на єдину методологію та емпіричну базу, а являє собою кілька самостійних дослідницьких сюжетів. По-перше, аналіз протестних установок і різних форм мобілізаційних практик для просування та захисту класових інтересів (участь у мітингах і демонстраціях, робота в партійних і громадських організаціях, звернення до суду) в Україні та в інших країнах. По-друге, вивчення страйків як однієї з найбільш запитуваних і явних форм класової мобілізації найманих працівників з аналізом рівня та динаміки страйкового руху в 1989–2015 роках в Україні та в постсоціалістичних і західних країнах, а також причин цієї динаміки і класового складу учасників. По-третє, вивчення рівня та форм участі представників різних класів у трьох українських майданах — Помаранчевій революції, Підприємницькому майдані та Євромайдані.

Емпіричною базою для реалізації поставлених завдань послуговували дані Держкомстату України та Міжнародної організації праці від 1989 до 2016 року; міжнародного проекту Європейського соціального дослідження (European Social Survey — ESS) 2005–2011 років; моніторингу Інституту соціології НАН України від 1994 до 2017 року і дослідження «Проблеми та перспективи робітничого класу в українському суспільстві» 2013 року; проекту «Моніторинг протестів, репресій та поступок», що його від 2009 року реалізує Центр соціальних і трудових досліджень; дослідження Центром Разумкова проблем середнього класу в Україні 2014 року. Зазначу, що класові позиції, які виступають як незалежна змінна у проведених аналізах, операціоналізовано в названих вище проектах у різний спосіб (див. примітку 5 даного розділу).

4.3.1. Установки та практики захисту класових інтересів

Різноманітний емпіричний матеріал дає змогу виявити й описати реакції представників різних класів щодо захисту своїх інтересів на рівні і вербальних протестних установок, і реальних практик.

Протестні установки. Дані моніторингу Інституту соціології НАН України дають можливість проаналізувати динаміку рівня і характеру протестних установок / настроїв / потенціалу²¹ населення загалом і представників різних соціальних класів від 1994 до 2017 року (детально див.: (Симончук, 2017с)). Про

²¹ Підставою щодо їхньої ідентифікації є запитання, що в анкеті сформульовано так: «У разі порушення Ваших прав та інтересів, які заходи та засоби обстоювання їх Ви вважаєте ефективними та припустимими настільки, що готові самі взяти в них участь?»

характер протестних установок можна судити на підставі диференціації акцій протесту, в яких респонденти готові взяти участь задля захисту своїх інтересів, за критерієм їхньої (не)легітимності. Для цього перелік акцій умовно поділено на *легітимні* (участь у законних мітингах, демонстраціях і страйках; збирання підписів під колективними петиціями; участь у передвиборчих кампаніях) і *нелегітимні* (створення незалежних від президента та уряду збройних формувань; захоплення будинків державних установ; незаконні страйки, мітинги і демонстрації; бойкот рішень органів влади; голодування протесту; погроза страйком; пікетування державних установ). В аналіз рівня протестних установок включено такі показники: частка потенційно «пасивних» респондентів, що заявляли про неготовність до участі в будь-яких формах протесту або вагалися з відповіддю; частки потенційно «активних» — готових до легітимних і до нелегітимних акцій, а також інтегральний Індекс дестабілізаційного протестного потенціалу (ІДПП)²².

Серед головних тенденцій динаміки рівня і характеру готовності до протестної поведінки від 1994 до 2017 року назву такі (табл. 4.14 і рис. 4.23). По-перше, впродовж 23-літнього періоду частка «пасивних» громадян, котрі відповіли «жоден із заходів не видається мені ефективним і припустимим настільки, щоб я взяв у них участь» або «важко сказати», поступово знижувалася — із двох третин респондентів у 1990-х роках до менш як половини у 2010-х. Відповідно, стабільно зростала частка потенційно «активних» людей, котрі висловлювали готовність взяти участь в одній чи кількох формах протесту в разі обмеження їхніх інтересів, — від третини до більш як половини. Щоправда, ситуація змінювалася передусім за рахунок тих людей, котрі раніше не могли визначитися з відповіддю; проте частка тих, хто відмовлявся від будь-яких форм протесту, була майже постійною (в межах третини респондентів).

По-друге, серед потенційно «активних» рівень протестних настроїв змінювався хвилеподібно, причому активізація їх збігалася зі сплесками реальної колективної мобілізації в Україні, а саме: з піком страйкового руху у 1997–1998 роках, із кампанією протестів «Україна без Кучми» 2000–2001, з Помаранчевою революцією 2004–2005 та Євромайданом 2013–2014 років. (Частки готових до легітимних і нелегітимних акцій протесту і значення ІДПП у період названих подій статистично значимо відрізняються від інших років спостереження.)

По-третє, у період названих подій не тільки відбувалося скорочення частки «пасивних» людей на користь «активних», а й серед останніх змінювався характер установок. Зокрема, спостерігалася радикалізація суспільних настроїв — зазвичай приблизно на одну п'яту зростала популярність нелегітимних форм протесту; рекордний рівень було зафіксовано в період Євромайдану: частка ради-

²² ІДПП обчислюється як середнє значення для сукупності названих вище форм протесту, в яких люди висловили намір брати участь, з урахуванням дестабілізаційного коефіцієнта кожної акції; вагові коефіцієнти обчислено за результатами опитування експертів, котрі оцінювали за 11-бальною шкалою різні акції протесту за рівнем легітимності акції та можливості її переростання у збройний конфлікт. (Детально про методику побудови індексу див.: Головаха & Панина, 1999, сс. 35–37.) Критичним значенням ІДПП для актуалізації протестних настроїв автори методики вважають 4,4.

Таблиця 4.14. Динаміка протестних установок населення України (1994–2017 роки), %, запитання із сумісними альтернативами

Протестні установки		1994	1996	1998	1999	2000	2001	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Готові до легітимних форм протесту, зокрема:	а	30,7	26,7	33,0	36,6	34,0	39,2	35,4	49,9	45,8	44,6	44,6	43,9	44,9	47,9	51,1	50,7	51,4
	б	49,1	41,6	54,7	57,8	57,4	66,9	52,1	82,9	70,6	75,8	73,1	72,9	76,1	80,2	83,2	81,9	87,0
Законні мітинги та демонстрації		16,6	15,2	22,4	21,9	19,9	26,6	20,0	34,6	27,9	24,7	26,2	26,5	26,7	31,7	33,7	30,5	29,1
Збирання підписів під колективними петиціями		17,0	12,7	16,9	18,6	17,4	20,1	15,6	24,6	22,4	25,4	26,7	26,2	25,8	23,6	27,1	30,0	32,7
Участь у перелвиборних кампаніях		15,5	13,7	15,4	17,3	20,1	20,2	16,5	23,7	20,3	25,7	20,2	20,2	23,6	24,9	22,4	21,4	25,2
Готові до нелегітимних форм протесту, зокрема:	а	16,5	17,3	20,1	18,2	17,1	20,2	14,5	20,9	16,9	16,9	18,6	20,4	24,4	22,4	23,5	18,9	17,4
	б	28,1	29,4	39,3	33,9	32,8	41,2	24,9	33,9	27,2	28,2	32,9	39,8	50,7	40,1	41,8	36,1	29,9
Створення незалежних від президента та уряду збройних формувань		2,0	1,6	2,7	2,9	2,4	2,5	1,7	0,9	1,0	1,3	1,4	2,0	1,9	2,4	1,7	1,6	1,2
Захоплення будівель державних установ		1,0	0,9	2,0	1,7	1,7	1,8	1,0	2,4	1,2	1,7	3,1	4,0	4,9	3,1	2,8	2,1	2,2
Незаконні страйки		1,6	1,9	2,5	2,2	2,4	2,4	1,1	1,6	1,8	1,7	2,8	3,1	4,9	2,7	2,8	2,9	2,6
Несанкціоновані мітинги та демонстрації		2,2	2,2	4,4	3,2	3,3	4,3	2,6	3,2	2,6	2,6	3,1	4,4	6,1	4,6	4,9	4,8	3,3
Бойкотування рішень адміністрації, органів влади		7,1	6,6	7,5	7,1	7,2	8,7	5,2	6,2	5,0	6,1	6,3	6,9	9,5	8,8	8,4	7,1	6,5
Голодування протесту		2,0	2,9	3,4	2,6	2,6	3,9	1,7	3,7	2,3	2,1	2,4	1,8	4,5	1,9	2,7	1,8	1,2
Погрожування страйком		7,9	7,4	9,1	6,9	6,7	9,2	5,2	6,0	5,2	5,4	5,5	6,6	8,7	5,5	7,2	6,2	6,1
Пікетування державних установ		4,4	5,9	7,7	7,3	6,5	8,4	5,6	9,9	7,1	7,3	8,4	8,8	9,9	10,2	10,7	9,2	6,8
Неготові до будь-яких форм протесту, зокрема:		61,7	66,8	60,3	57,4	61,1	56,9	59,0	44,8	49,7	51,4	49,9	50,3	49,2	47,5	41,7	45,3	43,8
Жоден із заходів не здається мені ефективним і прийнятним настільки, щоб я взяв у ньому участь		31,9	33,5	29,8	29,9	34,2	30,3	37,1	25,2	31,2	34,1	33,6	31,9	32,2	29,6	30,4	34,3	36,1
Важко сказати		29,8	33,3	30,5	27,5	26,9	26,6	21,9	19,6	18,5	17,3	16,3	18,4	17,2	17,9	11,3	11,0	7,7
Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу		3,2	3,0	4,2	4,0	3,7	4,6	3,0	4,6	3,7	3,8	4,2	4,6	5,4	4,8	5,0	4,7	4,3

а Частка респондентів, готових до легітимних / нелегітимних форм протесту.

б Кумулятивна частка вибору респондентами легітимних / нелегітимних форм протесту.

Джерело: Дані моніторингу Інституту соціології НАНУ. Сума відсотків перевищує 100, оскільки респондент міг обрати кілька варіантів відповіді.

кально налаштованих становила близько чверті всього населення, при цьому сумарна частка вибору різноманітних нелегітимних акцій сягала 51%, а значення ІДПП — 5,4. Проте щоразу після події спостерігалася дерадикалізація: частка нелегітимно налаштованих громадян поступово поверталася до позначки близько 17%, а значення ІДПП — нижче за 4,4. Хвилеподібний тренд був властивий і рівню готовності до легітимних форм захисту своїх інтересів, але з одним уточненням: у зв'язку з Помаранчевою революцією він різко (майже у півтора раза порівняно з попередніми роками) збільшився, проте в подальшому (після деякого зниження) стабілізувався на вищому рівні, ніж до цієї події, а після Євромайдану продовжив перманентне зростання. Саме цей тренд, напевно, дає можливість пояснити збереження достатньо високих значень індексу у 2016–2017 роках, попри зниження частки носіїв радикальних установок. У такому разі високий індекс свідчить не про збереження соціальної напруженості в українському суспільстві, а про зростання готовності громадян систематично захищати свої інтереси в інституційно зорганізованих формах, про розширення соціальної бази протесту, оскільки легітимність протесту визнає дедалі більша частина населення.

Проте загалом серед потенційно активних громадян фіксується така закономірність: з року в рік люди все одно схильні обирати головним чином легітимні форми протесту (у 1,5–2,5 раза частіше, ніж нелегітимні). Крім того, 10–18% готові як до легітимних, так і до нелегітимних акцій на захист своїх інтересів.

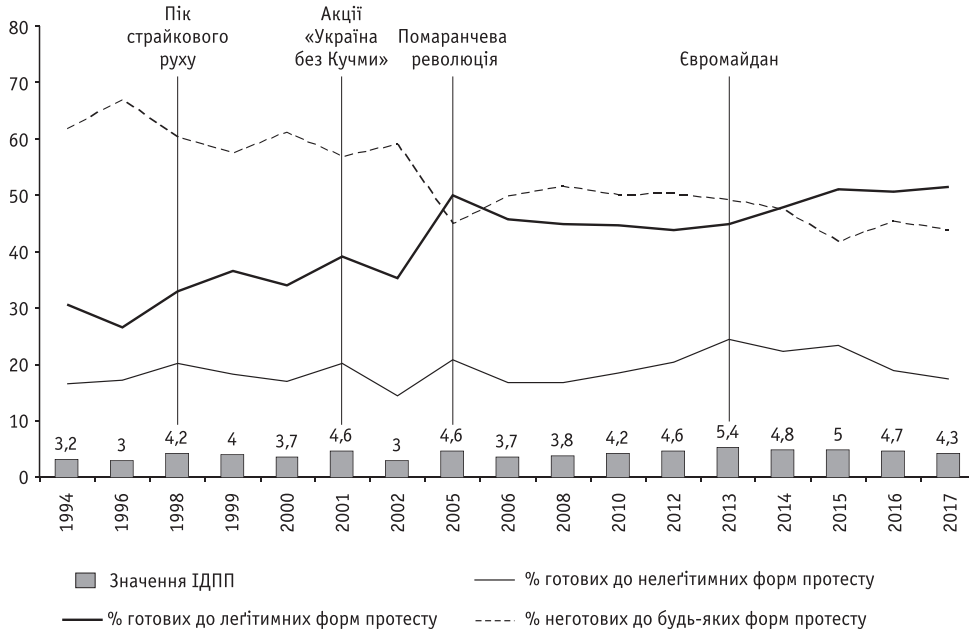

Рисунок 4.23. Динаміка протестних установок населення України (1994–2017 роки), % і значення ІДПП

Джерело: дані таблиці 4.14.

Та чи існують (і наскільки сильні) класові відмінності у протестних установках, а саме: чи однаковою мірою представники різних соціальних класів готові до захисту своїх інтересів? Відповідь на це питання (поряд із питаннями про зв'язок класу та реальних протестних практик, членство в політичних і громадських організаціях, електоральний вибір тощо) має стати важливим внеском в емпіричне обґрунтування релевантності поняття «клас» для аналізу українського суспільства.

Таблиця 4.15. Динаміка протестних установок серед представників різних соціальних класів (1994–2017 роки), значення ІДПП

Клас	Рік															
	1994	1996	1998	1999	2000	2001	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2017
Службовий клас	4,0	4,4	6,1	5,4	4,2	5,8	4,6	5,4	4,3	4,8	5,1	6,1	6,1	5,8	6,2	5,0
Клас рутинної нефізичної праці	3,4	2,4	3,9	4,6	3,4	4,7	2,6	4,9	3,1	2,7	3,9	4,2	4,6	4,4	3,9	4,8
Дрібні і середні власники	5,0	4,0	4,5	5,2	4,7	6,3	3,9	6,4	4,8	4,9	4,9	7,9	5,7	6,7	7,3	5,3
Кваліфіковані робітники	4,0	3,8	4,9	4,8	4,9	5,3	3,4	5,9	4,8	4,6	5,6	5,0	6,2	5,1	5,2	4,7
Некваліфіковані робітники	2,5	2,3	3,1	3,8	4,0	3,3	3,2	3,9	4,6	4,1	4,7	4,7	5,6	5,2	5,8	4,9
<i>Загалом</i>	<i>3,6</i>	<i>3,5</i>	<i>4,7</i>	<i>4,8</i>	<i>4,2</i>	<i>5,1</i>	<i>3,5</i>	<i>5,3</i>	<i>4,4</i>	<i>4,4</i>	<i>5,0</i>	<i>5,4</i>	<i>5,8</i>	<i>5,4</i>	<i>5,7</i>	<i>4,9</i>

Джерело: дані моніторингу Інституту соціології НАНУ.

Згідно з даними 23-річного моніторингу, класові відмінності у протестному потенціалі виявилися слабкими; упродовж 1994–2017 років зв'язок класових позицій та індексу соціальної напруженості часто був статистично незначимим. При цьому тренд у характері відмінностей у протестному потенціалі представників різних класів, як правило, був такий: дрібні та середні власники і представники службового класу вирізнялися вищою готовністю до протестів, ніж працівники рутинної нефізичної праці і (до 2005 року) некваліфіковані робітники (табл. 4.15 і рис. 4.24). Зазначу, що найнижчий рівень протестних установок фіксувався, як правило, у представників класу рутинної нефізичної праці (службовців із числа допоміжного складу), де більшість (78%) становлять жінки. Натомість потенційно найбільш протестно активною соціальною групою від 2001 року поступово стають дрібні та середні підприємці (середнє значення ІДПП у них часто значимо вище, ніж в інших класів). Звернімо увагу, що в аналізований період рівень протестного потенціалу серед представників усіх класів, як і серед населення загалом, змінювався хвилеподібно (з піками в роки названих вище подій), але зі стабільною тенденцією до зростання (у середньому значення індексу у 2005–2017 роках становило в кожному класі у півтора раза більше, ніж у 1994–2004), причому за рахунок готовності головно до легітимних форм захисту своїх інтересів. Відзначмо також суттєве

(у середньому в півтора раза) збільшення впродовж 23 років числа потенційно «активних» респондентів у кожному із класів.

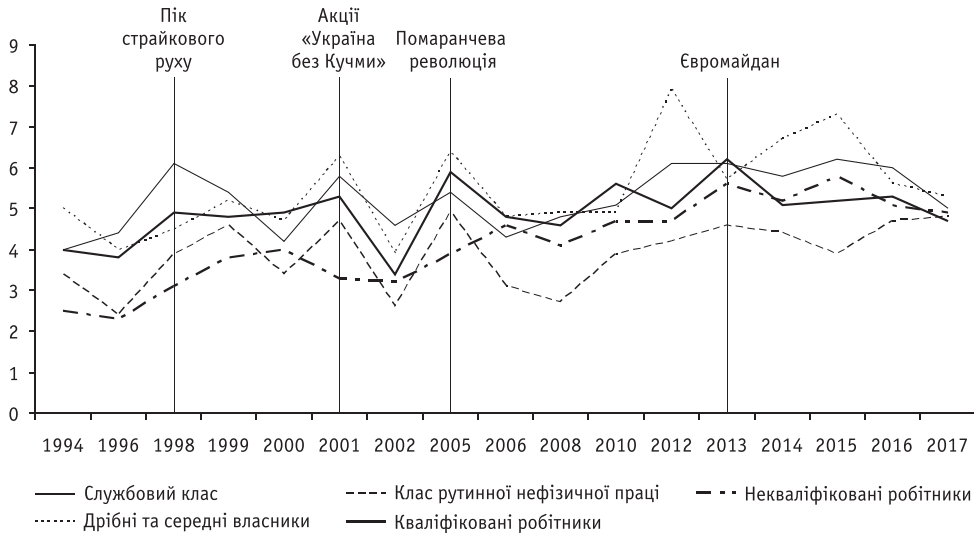

Рисунок 4.24. Динаміка протестних установок серед представників різних соціальних класів (1994–2017 роки), значення ІДПП

Джерело: дані таблиці 4.15.

Отже, аналіз 23-річної динаміки рівня й характеру протестних установок дає підстави для таких висновків. По-перше, українське суспільство в цілому і представники різних соціальних класів зокрема стали потенційно значно активнішими: частка готових брати участь принаймні в одній акції на захист своїх прав від 1994 до 2017 року зросла в 1,4 раза. По-друге, готовність до мобілізації вирізнялася хвилеподібним характером: установки радикалізувалися в період масових протестних подій, але потім, як правило, слабшали. Проте частка готових до легітимних акцій (що стабільно вдвічі перевищувала частку нелегітимно налаштованих) також зазнавала флуктуацій до 2005 року, але після Помаранчевої революції цей показник залишався високим і далі поступово зростав, що свідчить про тренд посилення громадянської активності й підвищення рівня готовності людей систематично захищати свої інтереси в інституційних формах. По-третє, відмінності в рівні протестних настроїв різних класів не завжди були суттєвими, та все одно з року в рік простежувався певний тренд: належні до службового класу і дрібні та середні власники більш потенційно активні у захисті своїх інтересів, ніж робітники некваліфікованої фізичної і рутинної нефізичної праці.

Практики захисту класових інтересів. Якщо для вивчення протестних установок у вітчизняних соціологів є належно відпрацьовані методичні підходи і відповідна багаторічна емпірична база (зокрема, індекс ІДПП в моніторингу Інституту соціології НАНУ), то для фіксації рівня й характеру індивідуальних і колективних практик на захист своїх інтересів та відстежування їхньої динаміки у

тривалій часовій перспективі таких немає. Для створення більш-менш чіткої і цілісної картини класових відмінностей у мобілізаційних практиках доводиться звертатися до різноманітних емпіричних джерел та окремих тематичних сюжетів.

Таблиця 4.16. Порівняння рівнів готовності та реальної участі населення України в низці суспільно-політичних заходів (запитання із сумісними альтернативами), %

Форми протесту	Рівень реальної участі	Рівень готовності до участі
Легітимні форми протесту, у тому числі:	20,0	44,9
Брав участь у законних мітингах, демонстраціях і страйках	2,8	26,7
Збирав підписи під колективними зверненнями	3,1	25,8
Брав участь у передвиборчих кампаніях	—	23,6
Переконавав друзів, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	12,4	—
Розсилав повідомлення політичного характеру з мобільного телефону або електронною поштою	0,7	—
Не купував низку товарів з політичних міркувань	2,9	—
Носив символіку політичного характеру	2,6	—
Вступав у контакт з офіційними представниками влади	2,6	—
Вступав у контакт з активістами політичних організацій	4,1	—
Брав участь у роботі громадських організацій	3,1	—
Нелегітимні форми протесту, у тому числі:	1,0	24,4
Створення збройних формувань	—	1,9
Брав участь у захопленні будівель державних установ	0,0	4,9
Брав участь у незаконних страйках	0,0	4,9
Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях і страйках	0,5	6,1
Брав участь у бойкоті рішень адміністрації, органів влади	0,2	9,5
Брав участь у голодуваннях протесту	0,1	4,5
Погроза страйком	—	8,7
Пікетував державні установи	0,2	9,9
Відмова від вибору будь-яких форм, у тому числі:	80,0	49,2
У жодному з таких заходів участі не брав	80,0	32,2
Важко сказати	—	17,2
<i>Кількість респондентів</i>	<i>1800</i>	<i>1801</i>

Джерело: дані опитування Інституту соціології НАНУ 2013 року; відповіді на запитання: «У разі порушення Ваших прав та інтересів, які заходи та засоби обстоювання їх Ви вважаєте ефективними і припустимими настільки, що готові самі взяти в них участь?» і «В яких суспільно-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?».

Цілком очікуваною є значна відмінність рівня потенційної готовності індивідів до певних акцій від рівня реальної участі в них. Дані опитування Інституту соціології НАНУ 2013 і 2017 років дають змогу перевірити цю тезу через зіставлення вербальної і реальної протестної поведінки (установок і реальних практик захисту своїх інтересів). (Щоправда, коректній перевірці заважає методична проблема — наявність різних шкал у відповідних запитаннях.) Так, у травні 2013 року (за півроку до Євромайдану) близько половини респондентів заявляли про готовність застосувати один чи кілька способів обстоювання своїх прав у разі їх порушення, але реально впродовж року до опитування брали участь у будь-яких акціях у 2,5 раза менше — 20% (табл. 4.16). При цьому переважна більшість активних респондентів брали участь у суспільно-політичних заходах легітимних форм (в анкеті тільки половина акцій була зі списку відповідей на запитання про протестні установки), й лишень 1% вдавалися до нелегітимних форм. У 2017 році було застосовано інший перелік заходів, що завадило проаналізувати динаміку, однак дало можливість зафіксувати, що частка готових до участі в акціях на захист своїх інтересів утричі перевищувала реальну кількість учасників (56% проти 17%). Що стосується класових відмінностей стосовно участі у відповідних практиках, то вони виявилися доволі слабкими (але все одно відчутнішими, ніж у протестних установках) і 2013, і 2017 року. Проте в наявності тренд: рівень реальних мобілізаційних практик, як і протестних установок, серед представників службового класу і дрібних та середніх власників вищий, ніж серед представників проміжного і робітничого класів, тоді як кваліфіковані робітники активніші за некваліфікованих.

Дані проекту «Проблеми і перспективи робітничого класу в українському суспільстві», реалізованого Інститутом соціології НАНУ 2013 року, дають підстави судити про рівень готовності працівників матеріальної сфери до участі в акціях на захист своїх прав і рівень реальної участі в них, про оцінки робітниками напруженості соціально-трудова відносин (табл. 4.17).

У сучасній Україні, на відміну від радянського періоду, наявність трудових конфліктів вважається нормальним і закономірним явищем соціально-економічного життя суспільства, вони є «видимими» і піддаються обліку. П'ята частина (19%) робітників відповіли, що на їхньому підприємстві упродовж останніх трьох років виникали трудові конфлікти між робітниками й адміністрацією. Причому на підприємствах транспорту і зв'язку (23%), а також промисловості (20%) вони траплялися частіше, ніж у сферах будівництва (17%) й торгівлі (15%); на великих підприємствах (21%) — частіше, ніж на дрібних (16%); на підприємствах Південного (24%) і Східного (22%) регіонів частіше, ніж у Центральному (16%) і Західному (12%); на підприємствах різної форми власності — рівною мірою. Завершувалися ці конфлікти радше балансом інтересів протилежних сторін: третина — задоволенням вимог робітників, 27% — на користь адміністрації, 23% — компромісом між адміністрацією та робітниками. Рівень сприйняття напруженості соціальних відносин на робочому місці можна оцінити як невисокий: близько двох третин (64%) вважають, що роботодавець дотримується їхніх трудових прав, 22% вагаються з відповіддю і тільки 14% вважають свої права ураженими. Порушуються насамперед права фінан-

сового порядку — на своєчасне одержання заробітної плати (45%), компенсації при звільненні (36%), виплати у разі хвороби (32%), оплати понаднормових робіт (31%) і на оплачувану відпустку (21%). Значно меншою мірою робітники відзначали недотримання їхніх прав на відпочинок у вихідні дні (21%), на розв'язання трудових спорів (15%) і на об'єднання у профспілки (5%).

Таблиця 4.17. Думки працівників матеріальної сфери про різні аспекти трудових конфліктів на їхньому підприємстві (2013 рік), %

Чи виникали за останні три роки на підприємстві, де Ви працюєте, трудові конфлікти між робітниками і адміністрацією?	%
Так	19,3
Ні	59,4
Важко відповісти	21,3
Чим закінчилися такі конфлікти?	
Задоволенням вимог робітників	33,1
На користь адміністрації	26,5
Компромісом між адміністрацією та робітниками	23,3
Нічим, безрезультатно закінчилися	12,1
Важко відповісти	9,5
Чи дотримується Ваш роботодавець трудових прав робітників?	
Так	64,2
Ні	13,8
Важко відповісти	22,0
Які саме із перелічених далі прав порушує Ваш роботодавець?	
На своєчасне отримання заробітної плати	44,6
На компенсацію при звільненні	35,7
На виплати у разі хвороби і тимчасової втрати працездатності	32,1
На оплату понаднормових робіт	30,9
На оплачувану відпустку	27,7
На охорону праці і техніку безпеки	21,3
На відпочинок у вихідні дні	21,3
На розв'язання трудових спорів у рамках чинного законодавства	14,9
На об'єднання у профспілки	5,2
Важко відповісти	8,8
Як Ви реагуєте на порушення своїх прав на роботі?	
Змушений (-а) терпіти, бо не бачу можливості їх захистити	47,0
Обурююся, але боюся боротися проти порушення своїх прав	32,1
Обстоюю свої права всіма доступними мені засобами	11,6
Важко відповісти	9,2

Закінчення таблиці 4.17

На Вашу думку, які з перелічених форм колективних дій є найбільш ефективними для захисту трудових прав робітників?	
Переговори з адміністрацією	50,8
Звернення до судових інстанцій	22,9
Звернення до ЗМІ	21,8
Проведення мітингів, пікетів	13,5
Звернення до органів виконавчої влади	10,7
Звернення до депутатів, партійних лідерів	10,1
Організація страйку	9,4
Звернення до Національної служби посередництва та примирення	5,7
Захоплення підприємства	1,7
Важко відповісти	27,4
У яких акціях Ви готові брати участь задля поліпшення свого становища?	
За підвищення зарплати та поліпшення інших умов праці	43,2
Проти несправедливих звільнень	23,2
За ухвалення соціально-трудового законодавства в інтересах робітників	21,3
За поліпшення охорони праці і техніки безпеки	14,4
За зміну соціально-економічного і політичного ладу країни	13,8
У жодній з них, бо це не поліпшить мого становища	19,0
Немає потреби брати участь у будь-яких акціях, моє становище мене влаштовує	11,9
Важко відповісти	14,9
Як Ви вважаєте, чому в Україні немає масового протестного руху робітників?	
Робітники бояться звільнення й інших санкцій	38,8
У робітників немає досвіду боротьби за свої права	28,1
Робітники змирилися з наявним становищем і терплять його	27,6
Робітники не вірять, що чогось можна домогтися протестами	26,9
У робітників немає авторитетних лідерів	26,4
За нинішніх умов кожен виступає сам за себе	22,7
Робітники сподіваються, що невдовзі життя поліпшиться	18,4
У робітничому середовищі немає єдності та пролетарської солідарності	15,3
Газети, журнали, радіо і ТБ постійно переключають увагу робітників на розваги й інші другорядні питання	8,5
Важко відповісти	13,4

Джерело: дані проекту «Проблеми і перспективи робітничого класу в українському суспільстві» (Інститут соціології НАНУ, 2013).

Для поліпшення свого становища готові брати участь у яких-небудь акціях трохи більш як половина робітників (54%). При цьому їх мотивує переважно підвищення зарплати й поліпшення інших умов праці (43%), дещо меншою мірою — протест проти несправедливих звільнень (23%) та ухвалення соціально-трудового законодавства в інтересах робітників (21%). Значно менша частина робітників готові мобілізуватися під гаслами поліпшення охорони праці і техніки безпеки (14%), а також зміни соціально-економічного і політичного ладу країни (14%). Проте майже третина робітників матеріальної сфери взагалі

не готові до мобілізації у будь-яких формах, але з різних причин: одні (19%) впевнені, що це не поліпшить їхнього становища, а інших (12%) їхнє становище цілком влаштовує.

Активну позицію щодо захисту своїх прав посідає меншість працівників матеріальної сфери — лише 12% зазначили, що обстоюють свої права всіма доступними засобами. Решта свою пасивність пояснюють так: «змушений терпіти, бо не бачу можливості їх захистити» (47%) і «обурююся, але боюся боротися проти порушення своїх прав» (32%). Найефективнішими видами індивідуальних і колективних дій на захист своїх трудових прав опитані робітники вважають передусім переговори з адміністрацією (51%), а потім уже звернення до різних інстанцій — до суду (23%), ЗМІ (22%), органів виконавчої влади (11%) та до депутатів (10%). Малоефективними вони вважають проведення мітингів і пікетів (14%), організацію страйків (9%), звернення до Національної служби посередництва та примирення (6%), захоплення підприємства (2%).

В одному із запитань анкети констатувалася відсутність в Україні масового протестного руху робітників. Думки робітників про причини цього явища були різноманітними. Головний мотив відмови від протестної мобілізації вони бачать у побоюваннях звільнення та інших санкцій (39%); однаково важливими вважають брак у робітників досвіду боротьби за свої права (28%) і відсутність авторитетних лідерів (26%), готовність примиритися з наявним становищем і терпіти його (28%), невіру в те, що чогось можна домогтися протестами (27%). Перешкоджають мобілізації на захист своїх прав, на думку респондентів, і впевненість людей, що за нинішніх умов кожен виступає сам за себе (23%), і надії на швидке поліпшення життя (18%), і брак у робочому середовищі єдності та пролетарської солідарності (15%), переключення уваги робітників з допомогою ЗМІ на розваги й інші другорядні питання (9%).

Рівень і характер протестної поведінки двох класів — найманих працівників і дрібних підприємців можна відстежувати за даними проекту «Моніторинг протестів, репресій і поступок» (Ukrainian Protest and Coercion Database Project), що його від 2009 року реалізує Центр соціальних і трудових досліджень (ЦСТД) на підставі контент-аналізу преси. Предмет цього моніторингу становлять частота, характер, результати і суб'єкти протестів, у тому числі соціально-економічних (Протести, 2011; ЦСТД, 2013, 2010–2013, 2014; Дутчак, 2016).

За кількістю зафіксованих протестів за кожен рік наймані працівники і дрібні підприємці²³ доволі близькі (наприклад, у 2014 році задокументовано 411 протестів найманих працівників і 340 — дрібних підприємців), що, з огляду на значно меншу питому вагу дрібних підприємців у зайнятому населенні, свідчить про вищий рівень їхньої мобілізації на захист своїх прав (табл. 4.18).

²³ До розрахунків протестів найманих працівників включено протести з тем «робітничі права», «заборгованість із зарплати», «підвищення зарплати», а також інші протести за участі організованих груп робітників, що стосуються їхніх інтересів (наприклад, недостатнє фінансування, закриття підприємства, безробіття, рейдерська атака тощо). До розрахунків протестів дрібних підприємців включають протести з теми «права дрібного бізнесу», а також інші протестні події за участі організованих груп представників малого бізнесу.

Характер соціально-економічних протестів серед найманих працівників і підприємців з року в рік також мало відрізняється: переважна частина (70%–80%) представників цих класів при просуванні та захисті своїх інтересів реалізують конвенціональну тактику, менша частина (від 20% до 30%) — конфронтаційну і лише близько 2% вдаються до насильницької. (До речі, за характером протестів дані проекту ЦСТД і моніторингу Інституту соціології НАНУ зіставні. Як було показано вище, співвідношення легітимних і нелегітимних форм протестів також на користь перших.)

Таблиця 4.18. Динаміка рівня протестів на захист прав найманих працівників і дрібних підприємців (2011–2014 роки), %

Порівнювані позиції	Протести на захист прав найманих працівників				Протести на захист прав дрібних підприємців			
	2011	2012	2013	2014	2011	2012	2013	2014
За тактикою протесту								
Конвенціональна	80	76	71	71	82	74	69	62
Конфронтаційна	19	22	28	28	18	25	28	35
Насильницька	1	2	1	1	1	1	2	4
За учасниками протесту (запитання із сумісними альтернативами)								
Партії / політики	17	14	11	7	16	15	22	9
Українські праві партії	6	4	5	7	9	9	14	6
Ліві партії	12	13	17	5	3	1	1	0
Громадські організації	20	10	11	5	27	13	17	15
Профспілки	30	15	22	18	19	5	6	6
Неформальні групи працівників	48	58	56	44	51	67	53	61
За соціально-економічними причинами протесту (запитання із сумісними альтернативами)								
Затримка зарплати	35	47	45	30	–	–	–	–
Порушення прав працівників	34	28	30	23	–	–	–	–
Закриття підприємства	15	13	19	11	–	–	–	–
Підвищення зарплати	16	6	4	6	–	–	–	–
Рейдерство	7	7	11	7	–	–	–	–
Безробіття	–	–	9	8	–	–	–	–
На підтримку чи проти керівництва	–	7	9	29	–	–	–	–
Недостатнє фінансування	5	10	4	9	–	–	–	–
Освіта	13	2	5	5	–	–	–	–
Охорона здоров'я	3	2	4	4	–	–	–	–
Інші	32	18	24	25	–	–	–	–
Кількість протестів	231	255	390	411	197	194	219	340

Джерело: дані проекту «Моніторинг протестів, репресій і поступок» Центру соціальних і трудових досліджень (ЦСТД, 2010–2013).

Аналіз учасників протестів свідчить, що і серед найманих працівників, і серед підприємців понад половину акцій на захист своїх прав — це ініціативи «неформальних груп працівників». Суб'єктами решти протестних подій були ті чи інші організації — профспілки, громадські організації та політичні партії (останні диференційовані в масиві у вигляді категорій «партії / політики», «українські праві» та «ліві» партії). Наприклад, у 2013 році серед найманих працівників провідна роль в організації протестів належала партіям (загалом 33%), профспілкам (22%) і громадським організаціям (11%), а серед підприємців — партіям (37%), організаціям (17%) і профспілкам (6%). Серед найбільш значущих мотивів протестної мобілізації найманих працівників незмінно присутні затримка зарплати і порушення їхніх прав (майже 35% кожне), закриття підприємства (від 11% до 19%), інші мотиви — вимога підвищення зарплати, рейдерство, безробіття, на підтримку чи проти керівництва, недостатнє фінансування, вимога охорони здоров'я (до 10% кожен).

Дані проекту Європейського соціального дослідження (ESS) дають змогу зіставити рівень участі представників різних класів України та європейських країн у колективних та індивідуальних практиках захисту своїх інтересів, серед яких: участь у законних мітингах і демонстраціях, підписи під петиціями, носіння політичної атрибутики чи поширення агітаційних матеріалів, робота в політичній партії чи русі, в інших організаціях чи об'єднаннях, звернення до політиків, представників уряду або місцевої влади, бойкот якихось промислових або продовольчих товарів (табл. 4.19 і рис. 4.25).

Рисунок 4.25. Рівень участі населення різних країн у низці способів поліпшити стан справ у країні (2005–2011 роки), % тих, хто дав ствердну відповідь

Джерело: дані таблиці 4.19.

Таблиця 4.19. Рівень участі представників різних класів у низці дій з поліпшення стану справ у країні (2005–2011 роки), % тих, хто відповів «так»*

<i>Клас</i>	<i>Україна</i>	<i>Росія</i>	<i>Країни Східної Європи</i>	<i>Країни Західної Європи</i>
Брали участь у санкціонованих мітингах чи демонстраціях				
Службовий клас	12,3	6,4	3,2	12,1
Проміжний клас	9,0	4,3	2,2	9,6
Дрібні власники	14,4	5,5	1,2	7,4
Кваліфіковані робітники	9,3	4,4	1,5	7,4
Некваліфіковані робітники	7,6	3,8	1,2	7,1
Загалом	10,0	4,9	2,0	9,6
Підписували петиції				
Службовий клас	8,9	9,0	15,9	40,3
Проміжний клас	5,6	6,9	8,5	31,2
Дрібні власники	7,8	7,2	6,8	23,1
Кваліфіковані робітники	4,6	4,3	5,3	19,8
Некваліфіковані робітники	4,3	4,9	4,7	20,3
Загалом	6,2	6,6	8,8	30,6
Носили політичну атрибутику чи поширювали агітаційні матеріали				
Службовий клас	9,9	4,6	5,9	10,2
Проміжний клас	7,3	2,8	3,0	8,2
Дрібні власники	9,3	2,9	3,0	6,2
Кваліфіковані робітники	5,0	2,0	1,9	4,7
Некваліфіковані робітники	4,6	2,1	2,1	5,6
Загалом	7,1	3,0	3,4	7,9
Працювали в політичній партії чи русі				
Службовий клас	7,0	7,4	4,8	5,9
Проміжний клас	4,4	3,1	2,0	3,0
Дрібні власники	5,6	4,7	2,8	4,7
Кваліфіковані робітники	1,6	2,6	1,7	2,4
Некваліфіковані робітники	1,5	2,3	1,4	2,2
Загалом	4,1	4,2	2,6	4,0
Працювали в іншій організації чи об'єднанні				
Службовий клас	3,9	7,5	10,8	24,3
Проміжний клас	1,8	4,6	3,4	14,4
Дрібні власники	1,3	7,6	4,8	16,3
Кваліфіковані робітники	1,1	2,4	2,8	11,1
Некваліфіковані робітники	0,7	2,9	2,9	10,0
Загалом	2,0	4,8	5,3	17,1
Зверталися до політиків, представників уряду або місцевої влади				
Службовий клас	11,3	10,2	14,9	21,2
Проміжний клас	8,7	8,0	7,7	11,8
Дрібні власники	14,2	9,0	10,1	17,5
Кваліфіковані робітники	7,2	6,2	6,0	9,0
Некваліфіковані робітники	7,3	7,7	5,5	10,0
Загалом	9,2	8,3	9,1	15,2

Закінчення таблиці 4.19

Клас	Україна	Росія	Країни Східної Європи	Країни Західної Європи
Бойкотували якісь промислові або продовольчі товари				
Службовий клас	1,8	4,4	9,3	31,4
Проміжний клас	2,0	3,7	4,2	21,5
Дрібні власники	2,7	2,9	4,8	19,5
Кваліфіковані робітники	1,0	3,6	3,4	13,1
Некваліфіковані робітники	0,8	2,5	2,7	13,1
<i>Загалом</i>	<i>1,5</i>	<i>3,5</i>	<i>5,1</i>	<i>22,6</i>
<i>Кількість респондентів</i>	<i>6777</i>	<i>6391</i>	<i>21663</i>	<i>119865</i>

* Дані щодо України та Росії зважено на dweight, а щодо країн Східної та Західної Європи — на weight2=dweight*pweight.

Джерело: агреговані дані ESS 2005–2011 років. Країни згруповано так: «країни Східної Європи» (Латвія, Естонія, Польща, Болгарія, Чехія, Румунія, Хорватія, Словаччина, Словенія), «скандинавські країни» (Данія, Норвегія, Швеція і Фінляндія) та «інші країни Західної Європи» (Німеччина, Швейцарія, Бельгія, Іспанія, Португалія, Франція, Велика Британія, Нідерланди, Австрія, Греція, Італія).

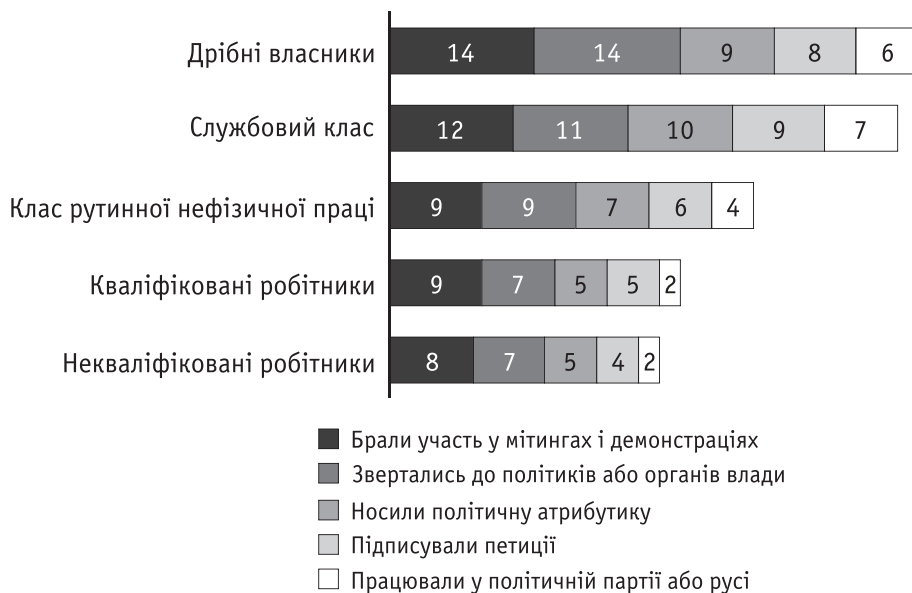

Рисунок 4.26. Рівень участі представників різних класів в Україні у низці способів поліпшити стан справ у країні (2005–2011 роки), % тих, хто дав ствердну відповідь

Джерело: дані таблиці 4.19.

Порівнюючи рівень участі громадян різних країн у семи названих практиках, зазначмо, що куди активнішим у чотирьох із них (підписи під петиціями, робота в громадських організаціях, звернення до політиків, бойкот товарів) є населення західноєвропейських країн, ніж постсоціалістичних (табл. 4.19 і рис. 4.25). Українці порівняно з представниками Росії та країн Східної Європи були активнішими в участі в законних мітингах і носінні політичної атрибутики, але менш активними — в роботі в іншій, ніж партія чи рух, організації та в бойкоті товарів.

Крім того, в усіх країнах виявляються статистично доволі слабкі класові відмінності щодо рівня участі в кожній із названих практик. Хоча у західно- та східноєвропейських країнах сила зв'язку класових позицій і більшості практик вища, ніж в Україні та Росії. (Виняток: класові відмінності в Україні та Росії сильніші в контексті роботи в партії чи в іншій організації.) Разом із тим у всіх країнах представники службового класу (а в Україні ще й дрібні власники) є найактивнішими в усіх запропонованих формах поліпшення ситуації (особливо це стосується роботи в політичній партії чи в інших організаціях і в разі звернень до офіційної влади). Цей «накопичувальний» ефект унаочнено на рис. 4.26.

4.3.2. Історія і сучасний стан страйкового руху

Історія легітимізації робітничого руху. Загальновідомо, що у другій половині ХХ століття працівники в СРСР, на відміну від країн Заходу, практично не мали досвіду колективного обстоювання своїх прав. Навіть за наявності серйозних приводів для трудових конфліктів (низька оплата праці, погані умови праці, дефіцит багатьох матеріальних благ) вони вкрай рідко вдавалися до колективних протестних дій. Небагату на події історію альтернативних профспілок і робітничого руху 1950–1980-х років викладено у низці джерел (Чалидзе, 1975; Рабочее движение, 1995; Борисов, 2001; Русначенко, 2000; Реєнт & Стоян, 2002, сс. 562–567). Як правило, випадки страйків або самоорганізації в незалежні профспілки в радянських мас-медіа або замовчувалися, або інтерпретувалися як диверсії та маргінальні дії, спрямовані на піддрив радянського устрою.

Український історик Олег Бажан (2015) зазначає, що, за даними спецслужб, в УРСР у 1961–1964 роках зафіксовано 87 випадків «групових відмов від роботи в різних сферах народного господарства» з причин, пов'язаних із підвищенням норм виробітку, неправильним і несвоечасним нарахуванням зарплати, незадоволеністю організацією праці на підприємстві, дефіцитом у магазинах продуктів і предметів першої необхідності. Російська дослідниця Людмила Алексєєва (Алексєєва, 1983), спираючись на архіви дисидентів і самвидаву, зібрала достовірні відомості про 76 страйків післясталінських десятиліть (найбільш резонансні серед них — жорстоко придушені робітничі виступи в Новочеркаську 1962-го і хвилі страйків у 1976–1978 роках). Доволі детально описавши їхні мотиви, результати й ініціаторів, вона констатувала,

що ці страйки були, головним чином, проявом «стихійного обурення зневірених людей», бунтом, спричиненим або нестерпними умовами життя, або несправедливими діями влади, а не далекоглядними планами соціальної перебудови²⁴. Єдиним легітимним механізмом захисту працівниками своїх прав та інтересів у радянський час були профспілки, хоча незалежність та ефективність їх в реалізації цього завдання багатьма заперечується. Експерти стверджують (зокрема, спираючись на дані контент-аналізу протоколів засідань профкомів), що серед функцій профспілок у радянський період головною була не захисна, а господарсько-адміністративна і виховна (Реєнт & Стоян, 2002, с. 530; Кабалина, 1998).

У ранній радянський період (у 1920-х роках) страйки, мітинги, демонстрації на захист працівниками своїх економічних прав ще були цілком легальними практиками, проте від кінця 1930-х декларувалося, що в радянському суспільстві немає об'єктивних підстав для класових і трудових конфліктів, тому законодавча база для прямої протестної мобілізації була відсутня. Наприклад, Конституція України 1978 року не містила статті, що гарантує громадянам право на різні форми мобілізації на захист своїх інтересів, зокрема страйки та мітинги. Тільки на початку 1990-х років під тиском масових стихійних виступів і з ініціативи їхніх лідерів до Конституції було внесено низку змін і доповнень, в яких «з метою зміцнення та розвитку конституційного ладу громадянам України гарантуються свободи: слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій» (стаття 48) і надавалося «право об'єднуватись у політичні партії, інші громадські організації, брати участь у рухах, що сприяють задоволенню їх законних інтересів» (стаття 49). Ухвалена 1996 року Конституція України (стаття 44) остаточно законодавчо закріпила право громадян на різні об'єднання та рухи для захисту своїх економічних та соціальних інтересів. Порядок їх здійснення встановлено Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» 1998 року. Наприклад, страйк трактується в статті 17 цього закону як тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками підприємства, установи, організації з метою розв'язання колективного трудового конфлікту. Згідно з цим законом, страйк може бути розпочато, якщо процедури примирення не привели до вирішення колективного трудового конфлікту або власник / його представник ухиляється від процедур примирення чи не виконує угоди, досягнутої в перебігу вирішення колективного трудового спору.

²⁴ Загальновідомо, що розрив між ідеологією і реальністю породжував цинізм серед працівників; поширеними були жарти й анекдоти з приводу радянської ірраціональності. Формалізм профспілкових і партійних зборів, хибний ентузіазм соціалістичних змагань призводили до відчуження працівників від цих структур. Утім, Майк Буравой, котрий вивчав соціалістичний режим виробництва методом включеного спостереження, зазначав, що попри очевидний цинізм і почуття класової ворожості до червоних директорів та управлінців більшість робітників зберігали відданість соціалістичним ідеалам (Буравой, 2009, с. 43).

Динаміка рівня страйкового руху. Панораму страйків у незалежній Україні розглянемо на підставі матеріалів офіційної статистики²⁵. Від 1995 року Держкомстат України фіксує дані про страйки відповідно до вимог Міжнародної організації праці (МОП), зокрема: кількість підприємств, на яких проходили страйки (статистика подається без урахування малих підприємств), чисельність їхніх учасників загалом та в розрахунку на одне підприємство, а також кількість невідпрацьованих днів / годин у середньому на одного страйкаря. У таблиці 4.20 і на рисунку 4.27 подано дані щодо динаміки кількості страйків та їхніх учасників від 1989 до 2015 року. Аналіз свідчить, що в цей період страйковий рух був украй нерівномірним: якщо у 1990-ті він мав хвилеподібний характер (з помітним піднесенням за кількістю і страйків, і їхніх учасників, і невідпрацьованих днів у середньому на одного страйкаря²⁶ у 1991, 1994, 1997 роках), то від 2000-х спостерігається майже повне згасання страйків, і вони стають одиничними²⁷.

Звісно, рівень страйкового руху в 1990-ті вражав. Медійно підтриманий, він оцінювався як винятково високий, особливо на тлі картини радянських часів, коли робітники мали мінімальний досвід мобілізації. Проте якщо розглядати ці дані у тривалішій історичній перспективі, то навіть у період сплеску робітничого руху в пострадянській Україні та Росії у середині 1990-х років його інтенсивність була незіставною з періодом соціальних революцій початку ХХ століття (табл. 4.21). Так, відсоткове співвідношення кількості учасників страйків із загальною кількістю промислових робітників у Російській імперії у 1912–1913 роках (коли фіксувався далеко не найвищий рівень страйкової активності) було на порядок більшим, ніж в Україні та Росії у 1996 і 1997 роках, на які припадає пік виступів. Якщо на початку ХХ століття учасники страйків становили від третини до половини всіх зайнятих у промисловості, то наприкінці століття — 1,2–2,5% (Воейков, 2004). Це аргумент на користь тези про слабкість робітничого руху в пострадянських Росії та Україні.

²⁵ Міжнародну статистику щодо динаміки страйків та опис методології див. на сайті ІЛО: (<http://www.ilo.org/>). Моніторинг протестної активності крім Держкомстату України здійснює низка наукових і громадських організацій, наприклад: Національна служба посередництва та примирення (<http://www.nspp.gov.ua/>); Федерація профспілок України (<http://www.fpsu.org.ua/>); Конфедерація вільних профспілок України (<http://www.kvpu.org.ua/>); Центр соціальних і трудових досліджень (<http://cslr.org.ua/>). На офіційних сайтах цих організацій є рубрики про страйки та акції соціального протесту. Багатий архів історії робітничих рухів є в Міжнародному інституті соціальної історії (International Institute of Social History) (<http://www.iisg.nl/>), Архіви самвидаву (Мюнхен) (<http://samizdat.memo.ru/sdsintro.htm>).

²⁶ За міжнародними стандартами показник тривалості страйків (кількість невідпрацьованих днів у середньому на одного страйкаря) більш як 10 днів вважається «дуже великою» (див.: (Кузьміна, 2006)). Очевидно, що найтриваліші страйки були у 1990-х роках.

²⁷ Про проблеми реєстрації трудових протестів, а також про альтернативні методики та архіви їх моніторингу див.: (Протести, 2011; Бизюков, 2011).

Таблиця 4.20. Страйковий рух в Україні (1989–2015 роки)

Роки	Кількість підприємств, організацій, де відбувалися страйки	Кількість працівників, що брали участь у страйках, тис. осіб	Кількість учасників страйку на одне підприємство, осіб	Кількість невідпрацьованих днів у середньому на одного страйкаря*
1989	222	293,1	1320	–
1990	260	130,9	503	–
1991	239	175,9	736	12
1992	2239	181,6	81	–
1993	462	260,4	564	10
1994	1638	126,3	77	3
1995	247	57,6	233	4
1996	1269	171,4	135	13
1997	1162	116,4	100	11
1998	687	98,7	144	13
1999	290	42,0	145	11
2000	76	20,7	282	14
2001	31	6,8	219	5
2002	97	9,3	96	2
2003	15	5,4	360	10
2004	4	1,0	249	8
2005	4	0,6	150	–
2006	13	2,3	177	–
2007	5	0,9	180	–
2008	1	0,4	–	400*
2009	4	0,3	–	75
2010	3	0,8	–	267
2011	1	0,1	–	100
2012	–	–	–	–
2013	2	0,1	–	11
2014	5	1,6	–	194
2015	5	0,9	–	133

* Від 2008 року показник «Кількість невідпрацьованих днів у середньому на одного страйкаря» змінено на «Втрати робочого часу, тисяч людино-годин».

Джерело: дані Держкомстату України.

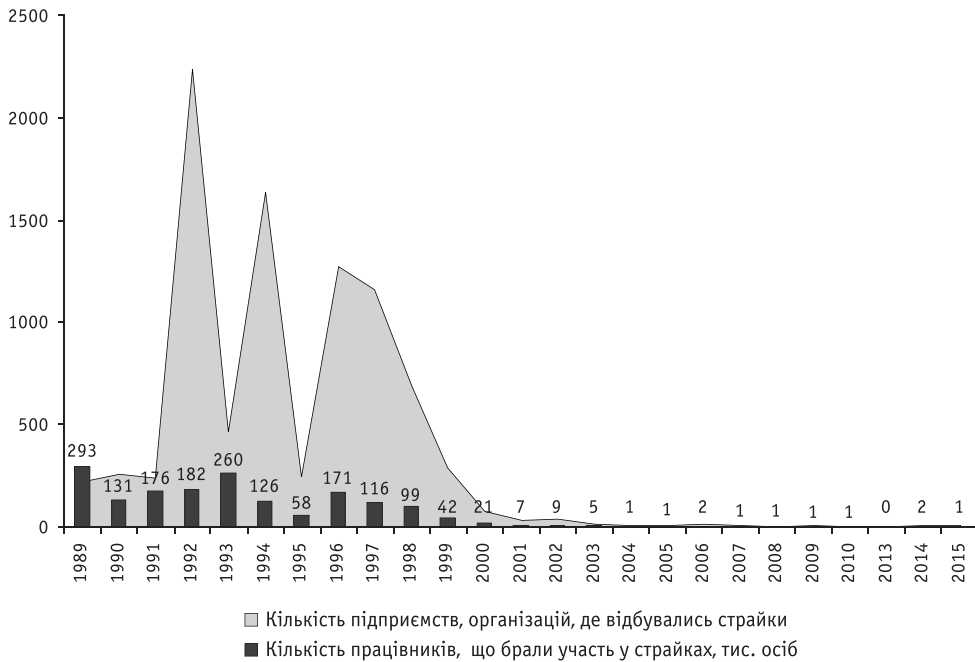

Рисунок 4.27. Динаміка страйкового руху (1989–2015 роки), %

Джерело: дані таблиці 4.20.

Порівняння рівня та динаміки страйкового руху в різних країнах. Оцінити динаміку страйкового руху в Україні на тлі різних країн можна на підставі доступних на сайті Міжнародної організації праці (МОП) даних про кількість страйків²⁸ від 1971 року (табл. 4.22 і рис. 4.28). Серед країн із традиційно низьким рівнем страйкової активності — Норвегія, Швеція, США, а з традиційно високим — Франція, Італія, Іспанія. Очевидно, що в усіх країнах рівень страйкового руху хвилеподібний — спостерігаються піднесення і спади, проте в 43-річній перспективі в економічно розвинених західних суспільствах чітко фіксується поступове зниження кількості страйків. Пік трудових протестів припав на 1970–1980-ті роки, а від 1990-х вочевиднилося їх згасання. Відповідні дані щодо постсоціалістичних країн починаючи з 1989 року подано на сайті МОП. Серед колишніх республік СРСР багату постперебудовчу історію страйків мають тільки Росія й Україна, серед країн Східної Європи — Польща. Очевидно, що той пік, котрий західні країни пройшли у 1970–1980-ті, у пострадянських країнах припав на 1990-ті. Лідером за кількістю страйків були Росія (від 7 до 17 тис. у 1995–1999 роках) і Польща (6–7 тис. у 1992–1993), де сплески протестів спостерігалися навіть у 2000-ні роки.

²⁸ Використано дані про чисельність страйків, хоча більш показовими вважають відомості про кількість учасників і середню кількість страйкових днів, однак ці дані представлені далеко не в усіх країнах.

Таблиця 4.21. Співвідношення кількості учасників страйків у промисловості із загальною кількістю зайнятих у цій галузі в історичній перспективі

Кількість учасників	Російська імперія		Росія		Україна	
	1912	1913	1996	1997	1996	1997
Кількість зайнятих у промисловості, тис. осіб	2163	2438	16366	14905	4642	4273
Загальна кількість учасників страйків у промисловості, тис. осіб	725,4	1272	365,6	184,3	114,3	63,2
Учасники страйків у % до загальної кількості зайнятих у промисловості	33,7	52,2	2,2	1,2	2,5	1,5

Джерела: (Воейков, 2004, с. 29); Статистичний щорічник України за 1997 рік (1998, с. 383).

Країни із традиційно низьким рівнем страйків — США, Норвегія і Швеція (на рисунку 4.28 профіль активності в них має плаский вигляд). Серед країн із традиційно інтенсивним рівнем страйкового руху — Італія, Іспанія, Франція, Данія, Австралія. Найінтенсивнішим страйковий рух був у 1970–1980-ті роки, а в 1990-ті знизився у 2–8 разів, але при цьому залишився вельми значним порівняно з іншими країнами. У низці країн (Велика Британія, Японія, Фінляндія, Індія, Австралія, Канада) стабільно знижувалася інтенсивність страйків за десятиліттями: у 15–20 разів порівняно із 1970-ми й у 10 разів — із 1980-ми.

Класовий склад страйкового руху. Відповідно до галузевого аналізу страйків, найбільшою протестною активністю у 1990-ті роки вирізнялися робітники галузей, що найбільше постраждали від економічних трансформацій. Так, серед індустріальних робітників переважна частина страйків відбувалися у вугільній промисловості, яка перебувала у середині 1990-х років у стані реструктуризації, що серйозно погіршило ситуацію працевлаштування та знизило рівень життя зайнятих у цій галузі²⁹. Наприклад, у 1997 році зі 101 страйку, офіційно зареєстрованого в промисловості, 83 відбулися у вугільній галузі, у 1998 — 81 із 95, у 1999 — 50 із 55, у 2000 — 34 із 36, у 2003 — 7 із 11 (табл. 4.22).

Проте, як показує галузевий аналіз учасників, *промислові робітники не були безумовними лідерами страйкового руху* (табл. 4.23). Вони були ініціаторами і головною дієвою силою перших страйків у 1989–1991 роках, але, наприклад, у 1997-му з 1162 страйків, офіційно зареєстрованих в Україні, основна частина — 1031 — відбулися у сфері освіти. Щоправда, незважаючи на те, що в промисловості відбувався лише кожен десятий страйк, сукупна кількість учасників у промисловості та інших галузях подібна (що пояснюється високою

²⁹ Докладно про аналіз соціальної й економічної ситуації у вугільній промисловості України див.: Гуляєв, 2003; Кононов, Кононова, & Деншик, 2001; Панькова & Івашенко, 2006; Симончук, 1999а; Русначенко, 1995; Siegelbaum & Walkowitz, 1995). У вугільній галузі Росії відбувалися аналогічні процеси, описані в: (Ильин, 1998; Гордон и др., 1999; Борисов, 2001; Гуляєв, 2003; Зайцев, 1996; Кацва, 2008).

концентрацією зайнятих на промислових підприємствах). Таким чином, масштаб страйкового руху індустріальних робітників іноді значно менший за кількістю підприємств, на яких пройшли страйки, але за кількістю учасників зрівняний із загальною кількістю страйкарів в інших галузях, причому ця закономірність зберігалася з року в рік. Висновок, згідно з яким робітники не були провідною силою соціальних змін і найбільш мобілізованою частиною суспільства, підтверджують дані інших досліджень з тематики робітничого руху в Україні періоду незалежності, де наведено аналіз його етапів, форм, мотивації, якісного складу учасників (Кононов, Кононова, & Денщик, 2001; Гуляєв, 2003; Кузьміна, 2006; Панькова & Івашенко, 2006; Дутчак, 2016).

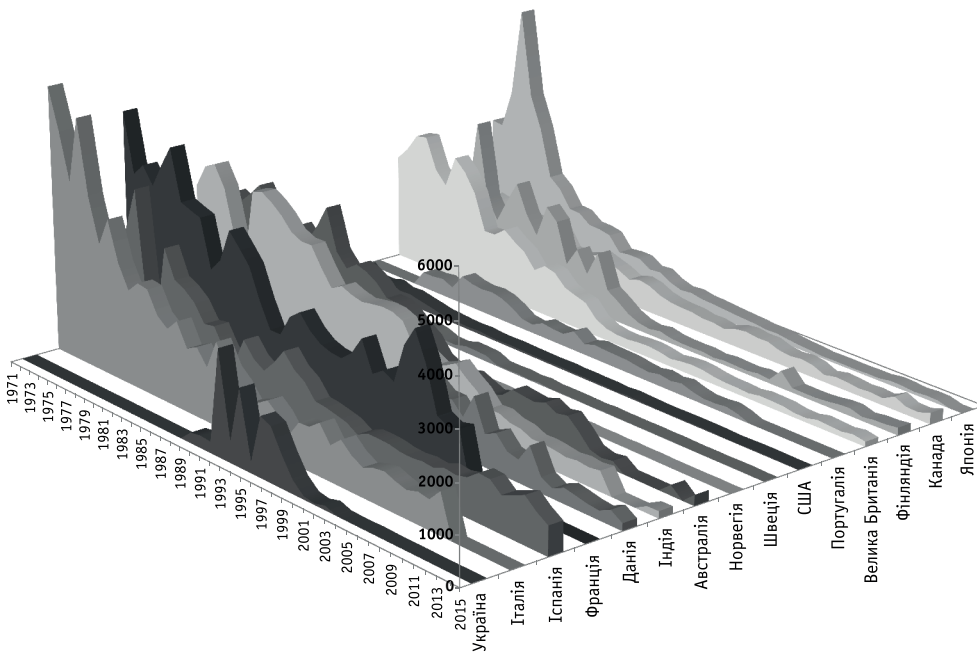

Рисунок 4.28. Динаміка кількості страйків у різних країнах (1971–2015 роки)

Джерело: дані таблиці 4.22.

Отже, дані статистики й інші дослідження свідчать на користь гіпотези, що робітничий клас не був лідером робітничого руху в Україні в останні двадцять років. Понад те, емпірично обґрунтованим можна вважати висновок про те, що всі класи однаковою мірою набули досвіду колективних дій на захист своїх інтересів. Наведу аргументи на користь тези про схожість рівня та причин участі робітників і представників різних груп середнього класу в страйковому русі (детально див.: (Симончук, 2011b, сс. 67–84; Simonchuk, 2013)). Згідно з даними моніторингового опитування Інституту соціології НАН України, вони (1) перебували приблизно в однаковому (принаймні без принципових відмінностей) матеріальному становищі — за рівнем доходів, забезпеченості предметами домашнього вжитку, за самооцінками матеріального статусу сім'ї; (2) ма-

Таблиця 4.22. Динаміка кількості страйків у різних країнах (1971–2015 роки)

Рік	Україна	Росія	Польща	Італія	Іспанія	Португалія	Франція	Велика Британія	Фінляндія	Данія	Норвегія	Швеція	Канада	США	Японія	Південна Корея	Індія	Австралія
1971	—	—	—	5598	549	—	4718	2228	838	31	10	60	569	—	2527	10	2752	2404
1972	—	—	—	4756	710	—	3464	2497	849	35	9	44	598	—	2497	—	3243	2298
1973	—	—	—	3769	731	—	3731	2873	1010	205	12	48	724	—	3326	—	3370	2538
1974	—	—	—	5174	2009	—	3381	2922	1795	134	13	85	1218	425	5211	58	2938	2809
1975	—	—	—	3601	2807	—	3888	2282	1530	147	22	86	1171	235	3391	52	1943	2432
1976	—	—	—	2706	3662	—	4348	2016	3199	204	34	73	1039	231	2720	49	1459	2055
1977	—	—	—	3308	1194	332	3281	2703	1633	228	15	35	803	298	1712	58	3117	2090
1978	—	—	—	2479	1128	333	3195	2471	1207	334	14	99	1058	219	1517	102	3187	2277
1979	—	—	—	2000	2680	370	3121	2080	1715	218	10	207	1050	235	1153	105	3048	2042
1980	—	—	—	2238	2103	269	2118	1330	2182	225	35	212	1028	187	1133	206	2856	2429
1981	—	—	—	2204	1993	602	2405	1338	1591	94	17	68	1048	145	955	186	2589	2915
1982	—	—	—	1747	1810	528	3113	1528	1212	180	12	46	677	96	944	88	2483	2060
1983	—	—	—	1565	1451	500	2837	1352	1919	161	9	92	645	81	893	98	2488	1787
1984	—	—	—	1816	1498	525	2537	1206	1679	157	21	206	716	62	596	114	2094	1965
1985	—	—	—	1341	1092	476	1901	903	833	820	11	160	829	54	627	265	1755	1895
1986	—	—	—	1469	914	365	1391	1078	1236	215	16	75	748	69	620	276	1892	1754
1987	—	—	—	1149	1497	213	1391	1016	791	202	10	72	668	46	474	3749	1799	1517
1988	—	—	—	1769	1193	181	1852	781	1327	157	15	144	548	40	498	1873	1743	1508
1989	222	—	894	1297	1047	307	2040	701	606	132	14	139	627	51	362	1616	1786	1402
1990	260	260	250	1094	1312	271	1750	630	450	232	15	126	579	44	284	322	1825	1193
1991	239	1755	305	791	1645	262	1572	369	270	203	4	23	463	40	310	234	1810	1036
1992	2239	6273	6351	903	1360	409	1494	253	165	151	16	20	404	35	263	235	1714	728
1993	462	265	7443	1054	1209	230	1472	211	125	218	12	33	381	35	252	144	1293	612

Закінчення таблиці 4.22

Рік	Україна	Росія	Польща	Італія	Іспанія	Португалія	Франція	Велика Британія	Фінляндія	Данія	Норвегія	Швеція	Канада	США	Японія	Південна Корея	Індія	Австралія
1994	1638	514	429	861	908	300	1671	205	171	240	20	13	374	45	230	121	1201	560
1995	247	8856	42	545	883	282	2066	235	112	424	11	36	328	31	209	88	1066	643
1996	1269	8278	21	904	830	274	1439	244	94	930	18	9	330	37	193	85	1166	543
1997	1162	17007	35	920	774	265	1607	216	91	1023	6	14	284	29	178	87	1305	447
1998	687	11162	37	1103	632	227	1475	166	98	1258	36	13	379	34	145	129	1097	520
1999	290	7285	920	753	749	200	2319	205	65	1079	15	10	413	17	154	198	927	731
2000	73	817	44	966	750	250	2748	226	96	1081	29	2	378	39	118	250	656	700
2001	31	291	11	746	737	208	2131	207	84	832	3	20	381	29	90	239	674	673
2002	97	80	1	616	688	250	1179	162	76	1349	16	10	294	19	74	322	579	767
2003	15	67	24	710	678	170	1066	138	112	681	5	11	266	14	47	320	552	643
2004	4	5933	2	745	708	122	1125	135	84	804	12	9	297	17	51	462	447	692
2005	4	2575	8	654	685	126	—	116	365	534	2	14	260	22	50	287	456	472
2006	13	6	27	587	783	155	—	158	97	476	12	9	151	23	46	138	430	202
2007	5	7	1736	667	752	99	—	152	91	862	4	14	206	23	54	115	389	135
2008	1	4	12765	621	811	—	—	144	92	335	10	5	187	16	52	108	423	177
2009	4	0	49	889	1001	—	—	98	112	207	0	3	157	5	92	121	394	—
2010	3	0	79	—	986	—	—	92	150	329	0	5	174	11	85	86	429	—
2011	1	0	53	—	777	—	—	149	163	280	0	2	149	19	57	65	0	—
2012	—	0	17	—	878	—	—	131	86	225	0	8	282	19	79	105	0	—
2013	2	0	93	—	994	—	—	114	121	197	6	11	165	15	71	72	0	215
2014	5	2	1	—	777	—	—	155	128	318	0	—	154	11	—	111	143	—
2015	5	5	14	—	615	—	—	106	163	158	7	—	237	12	—	105	150	228

Джерело: дані Міжнародної організації праці. З 2009 року дані багатьох країн подано окремим рядком через зміну методології.

Таблиця 4.23. Кількість страйків та їхніх учасників за видами економічної діяльності (1989–2015 роки)

Рік	Вугільна промисловість		Промисловість		Будівництво		Транспорт		Освіта		Охорона здоров'я		Інше	
	кількість страйків	кількість учасників, осіб	кількість страйків	кількість учасників, осіб	кількість страйків	кількість учасників, осіб	кількість страйків	кількість учасників, осіб	кількість страйків	кількість учасників, осіб	кількість страйків	кількість учасників, осіб	кількість страйків	кількість учасників, осіб
1989	—	—	161*	277100*	60	15900	—	—	—	—	—	—	1	100
1990	—	—	198*	119300*	36	7000	17	2800	—	—	—	—	9	1800
1991	101	105500	55	58300	22	3800	31	6800	—	—	—	—	30	1500
1992	20	8975	6	925	2	200	127	36500	2084	135000	—	—	—	—
1993	252	172700	93	67500	64	10100	20	5200	—	—	—	—	33	4900
1994	42	24405	18	6195	11	1500	—	—	1539	93500	—	—	28	700
1995	97	48183	3	617	15	1600	1	100	131	7100	—	—	—	—
1996	190	109332	14	4968	57	5300	1	200	—	—	—	—	1007	51600
1997	83	49177	18	13988	16	1314	—	—	1031	49156	2	1834	12	944
1998	81	51111	14	4627	26	3118	1	520	545	34169	13	4710	7	455
1999	50	25244	5	1059	10	987	1	578	211	12610	—	—	13	1551
2000	34	18520	2	859	7	375	—	—	27	677	—	—	3	213
2001	8	5063	3	509	7	397	—	—	12	662	—	—	1	145
2002	4	1822	1	253	1	45	1	250	86	6766	2	140	2	67
2003	7	3713	4	1037	1	34	3	664	—	—	—	—	—	—
2004	1	486	1	22	—	—	2	489	—	—	—	—	—	—
2005	2	581	1	6	—	—	—	—	—	—	—	—	1	43
2006	2	826	6	704	3	17	1	362	—	—	—	—	1	357
2007	1	25	2	587	—	—	1	210	—	—	—	—	1	27
2008	—	—	—	—	1	354	—	—	—	—	—	—	—	—
2009	—	—	1	100	2	200	1	100	—	—	—	—	—	—
2010	—	—	1	300	1	200	1	300	—	—	—	—	—	—
2011	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	100
2013	—	—	—	—	—	—	1	50	—	—	—	—	1	40
2014	—	—	4	1500	—	—	1	100	—	—	—	—	—	—
2015	—	—	2	800	—	—	3	100	—	—	—	—	—	—

* Дані про число страйків і кількість учасників у промисловості в 1989 і 1990 роках включають і дані щодо вугільної промисловості.

Джерело: дані Міжнародної організації праці.

ли значний досвід безробіття, відчували майже рівною мірою фрустрацію через загрозу втрати роботи, незадоволеність роботою, проблеми пошуку місця роботи з достатньою оплатою праці (у представників середнього класу за всіма наведеними показниками дещо кращою є ситуація з роботою, ніж у робітників, проте не йдеться про кардинальні переваги); (3) позитивні зміни, що відбулися від 1994 до 2010 року в царині зайнятості, стосувалися пропорційно всіх класів.

Мотиви страйкового руху. Крім рівня та акторів страйкового руху варто обговорити мотивацію / гасла учасників і стан класової солідарності. Аналізуючи гасла, що висувалися, дослідники робітничого руху констатують їх переважно економічний характер, на відміну від ситуації на початку ХХ століття, коли страйки і робітничий рух загалом вирізнялися політизацією (Русначенко, 1995; Панькова & Іващенко, 2006; Максимов, 2008; Буравой, 2009; Соколов, 2009). Мабуть, лише на піку протестів на початку 1990-х робітники озвучували політичні й макроекономічні гасла, наприклад, вимоги зміни уряду, демонтажу командної економіки, самостійності підприємств, права розпоряджатися певним відсотком експортного виторгу, скасування 6-ї статті Конституції, що надавала КПРС монополію на владу, вільних виборів на всі офіційні посади, права створювати незалежні профспілки і партії, визнання страйкових комітетів. Від середини 1990-х працівники промисловості та бюджетних галузей рідко висували політичні вимоги, пов'язані, скажімо, із закликами до боротьби з експлуатацією, зі зростанням соціальної та економічної поляризації суспільства, і не пропонували (через свої партії та громадські об'єднання) адекватну соціальну альтернативу. Під час страйків усі групи найманих працівників виступали головю з гаслами економічного змісту — надання гарантій зайнятості, підвищення заробітної плати, її своєчасна виплата і виплата заборгованостей, поліпшення житлових умов, усунення дефіциту основних продуктів харчування (Панькова & Іващенко, 2006; Максимов, 2008). Як буде показано далі, згасання страйкового руху наприкінці 1990-х років безпосередньо пов'язане із врегулюванням у цей період виплат заробітної плати і проблем вимушеної неповної зайнятості, поживавленням виробництва, подоланням дефіциту товарів та послуг.

Вивчаючи соціально-економічні протести в Україні у 2009–2014 роках на підставі даних проекту «Моніторинг протестів, репресій і поступок» Центру соціальних і трудових досліджень (ЦСТД, 2010–2013), аналітики (Дутчак, 2016) доходять висновку, що цим протестам були властиві захисний, а не наступальний характер, локалізованість, низький рівень політизації вимог, відносно низька участь організованих економічних акторів і громадянського суспільства (с. 98). Головні причини / гасла протестів на захист прав найманих працівників стосувалися невикплати зарплати і заборгованості з неї (35–47% усіх протестів), умов праці, соціальних виплат, безробіття, незаконних звільнень або тінювих зарплат, закриття підприємств і їх рейдерських захоплень (с. 95). Таким чином, робітники виступають активними суб'єктами дій, щоправда, не зі зміни соціально-економічної ситуації, а з пристосування до неї. (Про адаптаційну стратегію протестної поведінки робітників див.: (Рябчук, 2007; Дутчак, 2016).)

Дослідники робітничого руху в економічно розвинених західних країнах (Баєр, 1975; Jackson, 1981; Brandl & Traxler, 2009) констатують, що працівники в останні десятиліття протестують головним чином проти спроб збільшення пенсійного віку, зменшення кількості святкових днів, скорочення зайнятих через перенесення виробництва до країн третього світу, за підвищення заробітної плати. Разом із тим їх вирізняє задоволеність назагал досягнутим рівнем життя й умовами роботи і, внаслідок цього, відсутність намагання радикально змінити суспільні відносини. Від кінця ХХ століття трудові протести описуються як боротьба суто в рамках чинного ладу без жодних революційних настроїв стосовно його перебудови. Соціологи констатують, що класова боротьба перетворилася на боротьбу за зростання рівня добробуту в обмін на класовий мир.

При вивченні робітничого руху традиційно аналізують *рівень і чинники класової солідарності* (Ядов, 1998; Fantasia, 1988). Як її елементи називають взаємодопомогу й підтримку серед членів одного класу, ґрунтовані на спільності їхніх інтересів, переконань і цілей; солідарність членів різних класів виражається у взаємній підтримці вимог і дій. Емпірично доведено, що солідарність працівників залежить від їхньої участі та стабільності членства у профспілках та інших об'єднаннях, а також від характеристик самої роботи (наприклад, чим вищий рівень автономії роботи, тим нижчий рівень солідарності). Дослідники фіксують відсутність в останні десятиліття класової солідарності серед найманих працівників різних галузей, занять і рівнів кваліфікації (Клеман, 2003, сс. 68, 71). Цей висновок справедливий і для ситуації в Україні: страйки шахтарів, як правило, не діставали підтримки серед робітників сусідніх промислових підприємств; протестні акції працівників освіти не набували відгуку серед працівників інших галузей (наприклад, фінансової сфери чи охорони здоров'я); протести підприємців у листопаді 2010 року не мали конкретної підтримки з боку представників найманих працівників та їхніх профспілкових організацій. Експерти зазначають, що для організованого прояву класової солідарності потрібна ініціатива профспілок, а профспілковий рух в Україні не був єдиним: навіть об'єднані у федерацію / асоціацію, галузеві й територіальні профспілки дуже рідко демонстрували солідарність. Утім, і світовий досвід засвідчив, що узгоджувати групові інтереси важко і єдність пролетарських інтересів — міф (Леш, 2002). Галузеві профспілки й у західних країнах, як правило, байдужі до проблем одне одного — наслідком чого і є відсутність акцій солідарності. Спільною тенденцією є збільшення частки вузькокорпоративних профспілок, діяльність яких замикається на інтересах свого підприємства / організації.

Причини згасання страйкового руху. Як показано вище, динаміка страйкового руху в Україні має яскраво виражений спадний характер, аж до практично повного згасання наприкінці 2000-х років. Запропоную своє пояснення причин демобілізації найманих працівників, виокремивши сім причин.

Причина перша — і найочевидніша — зміна *економічної кон'юнктури* у 2000-х роках, усунення гострих економічних проблем, що стимулювали страйки у 1990-х (табл. 4.24). Так, в Україні масштаби вимушеної неповної зайнятості

(ті, хто працюють неповний робочий день і перебувають в адміністративних відпустках) у середині 1990-х сягали 25–40%, а наприкінці 2000-х зменшилися до 6–15%. Рівень безробіття у 1990-ті становив 12%, потім знизився до 8% (середній рівень у західних країнах). Обсяги заборгованості із заробітної плати за цей період скоротилися в 4–10 разів. Відбувалося поступальне (хоча й дуже повільне) підвищення рівня номінальної та реальної заробітної плати. До речі, аналізований період охоплює етапи від тотального дефіциту продуктів і товарів у 1990-ті до товарного достатку й відносного благополуччя у 2000-х. Дані таблиці 4.25 демонструють значне зростання у цей період забезпеченості населення товарами тривалого користування (автомобіль, холодильник, пральна машина, телевізор, комп'ютер, мобільний телефон). Позитивна динаміка цих благ була забезпечена як зростанням реальних доходів, так і масовим наданням споживчих кредитів після 2000-го року (обсяг яких збільшився удесятеро). Усе це створило у багатьох людей відчуття зростання матеріального благополуччя, що відбилося у зростанні самооцінок матеріального статусу. Безумовно, поліпшення економічної кон'юнктури послабило протестні настрої і дії, що підтверджує виведену західними соціологами закономірність: чим краще люди живуть, тим менше вони схильні до протестів.

Тепер перейду до інших — менш очевидних і важче підтверджуваних емпірично — пояснень зниження рівня трудових протестів.

Друга причина вбачається в законодавчому врегулюванні правил проведення страйків. У 1998 році ухвалено Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», що юридично врегулював страйк як форму розв'язання трудових конфліктів і водночас дуже ускладнив процедуру початку страйку (вона передбачає період не менш як 40 днів), що зробило його менш популярним серед працівників.

Третя причина ослаблення трудових протестів — в інституціалізації в Україні моделі соціального діалогу. Ця концепція (спрямована на забезпечення балансу інтересів найманих працівників, роботодавців і держави) була вироблена замість концепції класової боротьби і довела свою ефективність у багатьох економічно розвинених країнах починаючи від 1960-х років. Модель соціального діалогу була імплементована Міжнародною організацією праці й у пострадянських країнах: у 1998 році в Україні створено Національну службу посередництва та примирення (НСПП); в Росії тристороння Комісія із врегулювання трудових відносин була заснована 1991 року. Декларується, що відтоді багато спірних питань між працівниками і роботодавцями на національному, регіональному і територіальному рівнях вирішуються в рамках конструктивних переговорів (за посередництва профспілок, представників роботодавця і владних структур), що дає змогу не доводити справу до страйку. Згідно зі статистикою з колективних трудових спорів Держкомстату України, більшість зареєстрованих спорів було вирішено за сприяння НСПП, і одиниці — в результаті страйку. Проте експерти, зокрема (Жуков, 2000), неоднозначно оцінюють результати реалізації моделі соціального діалогу в пострадянських країнах. Одні вважають відсутність страйків відображенням того факту, що розв'язання трудових спорів у 2000-ні справді успішно відбувається в інсти-

туційно зорганізованих формах, запобігаючи страйку як надзвичайному заходу; інші — ознакою перемоги політики роботодавців і держави, які нав'язали вигідні їм правила гри у розв'язанні трудових спорів, що підсилили бюрократичні обмеження для прямої мобілізації працівників, примушуючи їх до діалогу і порозуміння.

Таблиця 4.24. Динаміка чинників впливу на страйкову активність населення України (1991–2015 роки)

Роки	А	Б		В		Г			
	Кількість підприємств, на яких відбувалися страйки	Безробітні		Вимушена неповна зайнятість		Заробітна плата			
		За методологією МОП, %	Офіційно зареєстровані, %	Перебували в адміністративних відпустках, %	Працювали в режимі неповного робочого дня (тижня), %	Забаргованість із виплати заробітної плати, млн грн	Номінальна заробітна плата, грн	Номінальна заробітна плата у % до попереднього року	Реальна заробітна плата у % до попереднього року
1991	239	—	0,03	—	—	—	—	—	—
1992	2239	—	0,3	—	—	—	—	—	—
1993	485	—	0,3	—	—	—	—	—	—
1994	1638	—	0,4	21,2	6,4	—	—	—	—
1995	247	5,6	0,4	17,7	5,6	—	73	514,2	110,6
1996	1269	7,6	0,5	—	—	—	126	171,4	96,6
1997	1162	8,9	2,7	21,9	16,1	4189	143	113,7	96,6
1998	687	11,3	4,3	22,4	17,5	5166	154	107,2	96,2
1999	290	11,9	5,5	22,0	17,6	6519	178	115,7	91,1
2000	76	11,6	4,8	16,1	13,3	6401	230	129,6	99,1
2001	31	10,9	3,6	7,2	13,3	4928	311	135,2	119,2
2002	97	9,6	3,7	5,1	12,4	2657	376	121,0	118,2
2003	15	9,1	3,5	3,2	11,3	2548	462	122,8	115,2
2004	4	8,6	3,5	2,0	8,8	2232	590	127,5	123,8
2005	4	7,2	3,1	1,8	7,4	1111	806	136,7	120,3
2006	13	6,8	2,7	1,2	5,4	960	1042	129,2	118,3
2007	5	6,4	2,3	1,1	4,4	806	1351	129,7	112,5
2008	1	6,4	3,0	1,6	10,6	669	1806	133,7	106,3
2009	4	8,8	1,9	2,6	19,4	1189	1906	105,5	90,8
2010	3	8,1	2,0	3,4	13,6	1474	2239	120,0	110,2
2011	1	7,9		1,8	8,6	1240	2633	117,6	108,7
2012	—	7,5		1,3	7,0	993	3026	114,9	114,4
2013	2	7,3		1,0	7,8	847	3265	107,9	108,2
2014	5	9,3		1,0	9,9	766	3480	106,0	93,5
2015	5	9,1		0,8	9,2	2545	4195	120,5	79,8

Джерела: Статистичний щорічник України за 2010 рік (2011, с. 397); Праця України у 2010 (2010); Статистичний щорічник України за 2015 рік (2016, с. 26, 59, 73); Праця України у 2015 (2016, с. 54, 213, 284).

Таблиця 4.25. Динаміка забезпеченості населення України окремими товарами тривалого користування (1985–2014 роки), шт. у середньому на 100 домогосподарств

Роки	Автомобіль	Холодильник, морозильник	Пральна машина	Кольоровий телевізор	Відеомагнітофон	Музичний центр	Фотоапарат	Комп'ютер	Мікрохвильові печі	Мобільний телефон	Самооцінка матеріального рівня життя сім'ї, середній бал 10-бальної шкали*
1985	14	88	65	—	—	—	—	—	—	—	
2000	17	94	74	69	13	3	22	1	1	—	2,7
2002	16	94	74	74	14	4	25	3	3	—	3,5
2004	16	96	74	83	17	8	30	6	5	15	3,7
2006	17	100	78	96	21	13	35	12	14	81	3,6
2008	20	108	84	107	21	17	38	22	29	149	3,8
2010	21	109	85	110	41	13	26	25	33	167	3,6
2012	22	112	87	115	43	10	21	33	41	187	3,4
2014	23	117	88	119	34	8	18	37	49	197	3,6

* Дані моніторингу Інституту соціології НАНУ.

Джерела: Статистичний щорічник України за 2010 рік (2011, с. 417); Статистичний щорічник України за 2015 рік (2016, с. 107).

Четверта причина зниження рівня страйків полягає у динаміці колективної організації протилежних класів — найманих працівників і великих роботодавців. Як показано вище (підрозділ 4.2), клас великих роботодавців спромігся за два десятиліття об'єднатися краще, ніж клас найманих працівників. Так, не менш як 70% роботодавців стали членами спілок / асоціацій підприємців / роботодавців, а серед найманих працівників про членство у профспілках заявляють лише близько 20%. Вочевидь краща зорганізованість дає змогу роботодавцям ефективніше захищати і просувати свої інтереси. Утім, зниження кількості страйків не можна однозначно вважати показником неефективності профспілок; воно може бути свідченням і зростання їхньої здатності домагатися захисту інтересів працівників і врегулювання трудових конфліктів, не зорганізовуючи протестні акції, а в інституційно вироблених формах (через переговори, процедури примирення, укладання колективних договорів).

П'ята причина ослаблення робітничого руху — зміни у сфері праці, що ведуть до звуження простору для традиційних форм колективних протестних дій і одночасно — до зростання індивідуалізованих форм соціального захисту. Серед найсуттєвіших — галузеві зміни. Тенденція така, що в Україні в період 1990–2014 років зменшувалася зайнятість у галузях, де люди працюють у великих виробничих колективах (удвічі — в промисловості, у півтора раза — в будів-

ництві й уп'ятеро — в сільському господарстві), а збільшувалася там, де переважають середні й малі підприємства та самозайнятість (майже у 5 разів — у сфері торгівлі та послуг, у 2 рази — у сфері діяльності готелів і ресторанів, у фінансовій сфері), де характер роботи більш індивідуалізований, тому потребує гнучкості праці, аутсорсингу, регулювання роботи на підставі тимчасових чи індивідуальних контрактів. Дається взнаки й рух *зайнятих із державного сектору до приватного* (за даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, в Україні співвідношення зайнятих у державному та приватному секторах змінилося з 8 : 1 у 1994 році до 1 : 1,8 у 2014 році), адже на приватних підприємствах не вігалися профспілки — більшою мірою поширені індивідуальні контракти. Істотний вплив справило й поширення *неформальної зайнятості*, рівень якої в Україні від 2005 року становив не менш як 23%. Не маючи офіційно оформлених трудових контрактів, ці працівники позбавлені й можливості відкритого захисту своїх інтересів. Усі ці зміни трудових відносин ведуть до формування прекаріату — класу найманих працівників, залучених у нестійкі, неформальні, гнучкі трудові відносини. Заведено вважати, що ці відносини не забезпечують стабільного майданчика для класового об'єднання й мобілізації.

Шоста причина демобілізації найманих працівників — *диверсифікація соціального захисту*. У 1990-ті найбільш популярними і дієвими заходами розв'язання трудового конфлікту були страйк і звернення до профспілки. Від 2000-х років фіксується тенденція до розмаїття форм і суб'єктів, що захищають інтереси працівників і беруть участь у врегулюванні умов зайнятості й оплати праці. Профспілки перестають бути універсальним механізмом соціального захисту (що є світовою тенденцією). Ці функції дедалі ефективніше виконують (чим завойовують довіру працівників) такі інститути, як суд, органи державного контролю, система індивідуальних договорів. Цей процес називають «диверсифікацією соціального захисту» (Соболев, 2009, с. 169). Скажімо, вельми поширеним каналом соціального захисту стає звернення до суду. Не маючи докладної судової статистики щодо трудової проблематики, наведу дані Держкомстату України про кількість справ, розглянутих судами першої інстанції про поновлення на роботі, виплату заробітної плати, відшкодування збитків підприємствам та організаціям (табл. 4.26). Можна бачити, що найпоширенішими у 2000-х роках є трудові спори, пов'язані з оплатою праці; сплеск позовних заяв до судів з приводу виплат зарплати був пов'язаний із законодавчим посиленням адміністративної відповідальності керівників підприємств. Таким чином, працівники в Україні при захисті своїх інтересів дедалі частіше поєднують різноспрямовані стратегії — практику індивідуального розв'язання своїх проблем і діяльність тред-юніоністського характеру.

Сьома причина зниження показника страйкової активності — *зміна методики фіксації страйків*. У 1990-ті роки офіційна статистика враховувала всі страйки, а від 2000-го не враховуються «незаконні» форми страйку (з недотриманням прописаних у Законі процедур) і «нестандартні» (робота винятково за правилами, пікети), тому офіційні дані вважаються заниженими. Наприкінці 2000-х з'явилися організації, що здійснюють альтернативний облік трудових протестів, наприклад (ЦСТД, 2010–2013; Протести, 2011; Бизюков, 2011). Їхні дані дають

важливу додаткову інформацію про різноманітні характеристики робітничих протестів, однак вони незначно, на мій погляд, змінюють наше уявлення про загальну картину згасання страйкової активності та тренди змін.

Таблиця 4.26. Динаміка кількості справ (заяв), розглянутих судами першої інстанції в порядку цивільного судочинства в Україні (1985–2015 роки), тис.

<i>Вид заяв</i>	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015
Поновлення на роботі	3,4	3,8	3,6	5,5	3,8	4,4	2,1
Виплата заробітної плати	0,8	1,1	0,9	237,6	56,0	18,7	8,6
Відшкодування матеріального збитку, завданого працівниками державному підприємству, організації	19,9	9,8	1,8	1,8	0,7	0,7	0,4

Джерела: Статистичний щорічник України за 2001 рік (2002, с. 521; за 2010 рік (2011, с. 503); Статистичний щорічник України за 2015 рік (2016, с. 184).

Аналіз страйків як однієї з форм класової боротьби, тобто відкритого конфлікту найманих працівників і роботодавців, завершу низкою узагальнень. Страйк став легітимною формою класової боротьби лише у пострадянський період. У 1990-ті роки страйк був в Україні найбільш запитуваною формою колективної мобілізації найманих працівників на захист своїх прав. У 2000-ні роки страйковий рух зійшов нанівець під впливом комплексу чинників: поліпшення економічної кон'юнктури, інституціалізації вирішення трудових конфліктів, слабкої зорганізованості працівників у профспілковій й політичній організації, дедалі більшої індивідуалізації праці та диверсифікації форм соціального захисту. Дістала підтвердження гіпотеза, згідно з якою робітничий клас не був лідером страйкового руху в Україні; емпірично обґрунтованим слід вважати висновок про те, що всі класи майже рівною мірою набули досвіду колективних дій на захист своїх інтересів.

4.3.3. Класовий портрет українських майданів

Українські майдани є очевидним прикладом колективної солідаризації й мобілізації різних соціальних груп. Від початку XXI століття три події дістали назву «майдан» — Помаранчева революція 2004–2005-го, (менш масштабний) Підприємницький / Податковий майдан восени 2010 року та Євромайдан 2013–2014-го. Податковий майдан, учасниками якого були переважно дрібні та середні підприємці, за своїми цілями слугує явним прикладом захисту класових інтересів (де стороною протистояння виступає держава в особі уряду). Основним же змістом Помаранчевої революції та Євромайдану вважають не класовий конфлікт (оскільки представники робітничого і середнього класів та навіть класів великих і середніх підприємців виступали в них союзниками), а обстоювання демократичних свобод, передусім права вільного політичного та цивіліза-

ційного вибору. Проте очевидним є й соціально-економічний контекст цих протестних подій (оскільки серед вимог — гарантії рівних економічних прав і можливостей, ринкових реформ, гідної оплати праці), а класовий склад учасників може бути непрямою ознакою того, що інтереси цих класів зазнають обмежень і саме вони зацікавлені у корегуванні соціального порядку. (Аналіз цих подій з точки зору протестної мобілізації працівників на захист економічних інтересів див.: (Симончук, 2005а; Степаненко, 2015, сс. 284–365; Дутчак, 2016; Резнік, 2017).) У даному підрозділі подано опис названих трьох «кейсів» у рамках класового аналізу.

Кейс «Помаранчева революція». Теза про те, що успіх Помаранчевої революції забезпечила підтримка насамперед представників середнього класу, в тому числі дрібних та середніх власників, виникла вже в перебігу першого осмислення її головних акторів: події, спровоковані президентською виборчою кампанією 2004 року, експерти оцінювали як «революцію середнього класу». Обґрунтую цю тезу емпірично, проаналізувавши соціальний склад учасників. Згідно з даними моніторингу Інституту соціології НАНУ 2005 року, події мали по-справжньому великий розмах: учасником революції визнав себе кожен п'ятий (21%) українець³⁰. (До категорії «учасників» віднесено респондентів, котрі на запитання «Чи брали Ви участь в акціях протесту в період Помаранчевої революції?» відповіли: «брав участь в акціях у Києві», «брав участь в іншому місті» і «допомагав мітингувальникам продуктами, речами, гроши-ма».) Аналіз соціального складу учасників на підставі питомої ваги серед них представників різних класів та груп, класову належність яких немає можливості ідентифікувати (незайнятих і студентів)³¹ (табл. 4.27-А), свідчить про пролетарський характер революції, оскільки значимо більшу частину її учасників становили представники робітничого класу (30%) і незайняті (28%), а меншу — представники службового класу (18%), студенти (9%), працівники рутинної нефізичної праці (8%), дрібні та середні підприємці (8%). Однак соціальний склад учасників події виглядає інакше, якщо оцінювати їхню частку серед представників кожного з класів та груп (табл. 4.27-Б і рис. 4.29). У цьому разі його лідерами є представники середнього класу — студенти (39%), підприємці (32%) і представники службового класу (27%), а не менш активні групи робітничого класу (24%) і класу рутинної нефізичної праці (19%), а також незайняті (14%). Ці дані виступають емпіричним свідченням на користь висновку, що Помаранчева революція за своїми цілями найбільшою мірою відповідала інтересам і прагненням саме різних груп середнього класу.

³⁰ Більшість із них виступили на боці опозиційного кандидата: 90% у другому і третьому турах виборів голосували за В. Ющенка й лишень 6% — за В. Януковича. Оскільки електоральний простір у 2004–2005 роках мав чітку регіональну диференціацію, остільки й соціальна підтримка революції була асиметричною за регіонами: в акціях протесту на Заході України брали участь 52% населення, у Центрі — 25%, на Сході — 8%, на Півдні — 5%.

³¹ Крім класових категорій до аналізу включено ще дві — «студенти» і «незайняті» (пенсіонери, які не працюють; домогосподарки; без постійного місця роботи; незайняті та без жодних джерел доходу; зареєстровані безробітні).

Таблиця 4.27. Класовий розподіл учасників Помаранчевої революції та Євромайдану, %

<i>Класи та групи</i>	А <i>Частка представників різних класів та груп серед учасників</i>	Б <i>Частка учасників серед представників різних класів та груп</i>
Помаранчева революція		
Службовий клас	17,7	27,2
Дрібні та середні підприємці	7,7	32,4
Клас рутинної нефізичної праці	8,0	19,1
Робітничий клас	29,6	23,9
Студенти	9,0	38,9
Незайняті	28,0	14,0
<i>Загалом</i>	<i>100</i>	–
Євромайдан		
Службовий клас	28,5	25,5
Дрібні та середні підприємці	11,6	34,8
Клас рутинної нефізичної праці	4,1	10,5
Робітничий клас	27,3	17,9
Студенти	3,0	17,8
Незайняті	25,5	12,4
<i>Загалом</i>	<i>100</i>	–

Джерело: дані моніторингу Інституту соціології НАНУ 2014 року.

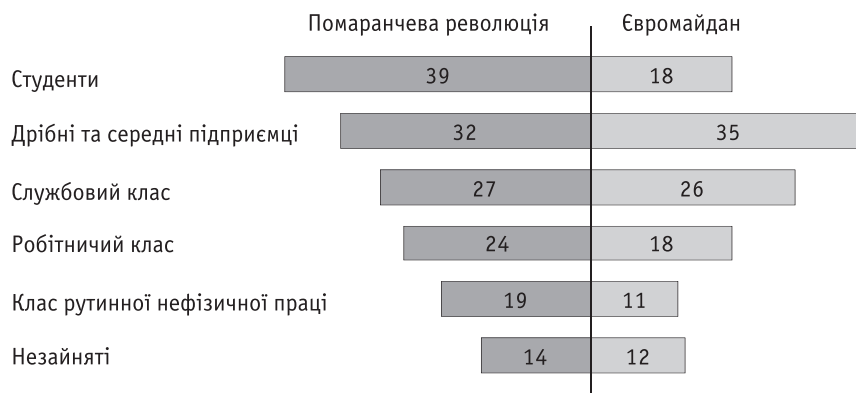

Рисунок 4.29. Класовий розподіл учасників Помаранчевої революції та Євромайдану, %

Джерело: дані таблиці 4.27-Б.

Таблиця 4.28. Форми участі у Помаранчевій революції та Євромайдані серед представників різних класів і груп населення України (запитання із сумісними альтернативами), %

Класи та групи	Брав участь в акціях протесту в Києві	Брав участь в акціях протесту в іншому місті	Допомагав мітингувальникам (продуктами, речами, грошима)
Помаранчева революція			
Службовий клас	9,4	13,4	9,4
Дрібні та середні підприємці	12,2	17,6	12,2
Клас рутинної нефізичної праці	2,3	14,5	4,6
Робітничий клас	6,2	14,5	5,2
Студенти	15,3	23,6	1,4
Незайняті	1,3	9,5	4,2
Євромайдан			
Службовий клас	5,4	7,4	14,4
Дрібні та середні підприємці	7,9	11,2	20,2
Клас рутинної нефізичної праці	1,9	1,9	7,6
Робітничий клас	4,2	7,4	7,6
Студенти	8,9	4,4	4,4
Незайняті	2,0	3,1	6,4

Джерело: дані моніторингу Інституту соціології НАНУ 2014 року.

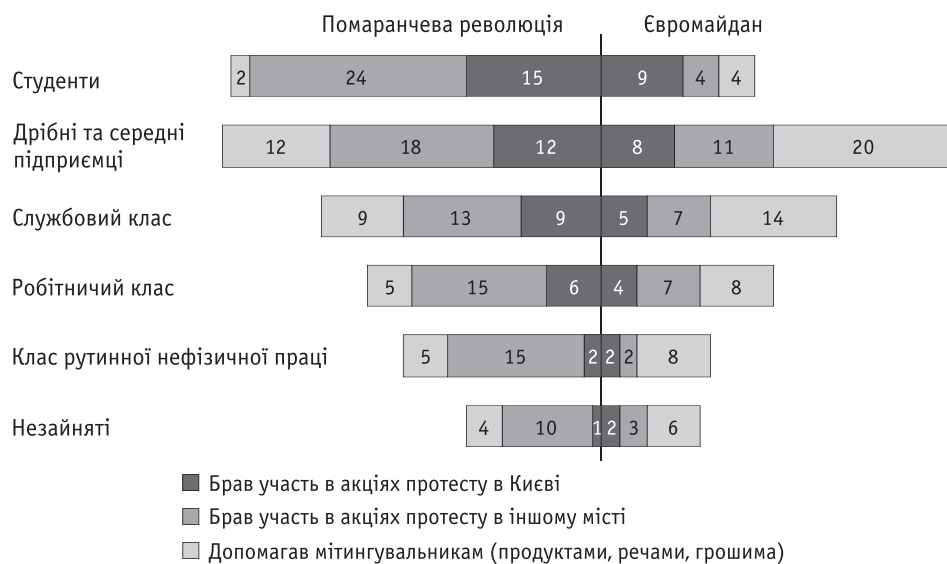

Рисунок 4.30. Класові відмінності у формах участі в Помаранчевій революції та Євромайдані, %

Джерело: дані таблиці 4.28.

Форми участі в революційних подіях підприємців і студентів, людей службового і робітничого класу значно різнилися (табл. 4.28 і рис. 4.30). Якщо внесок студентів був переважно у формі особистої участі в акціях протесту на Майдані Незалежності в Києві чи іншому місті (у сумі 39%), то підприємці крім особистої участі в цих акціях (30%) забезпечували ще й найвагомішу фінансову і матеріальну допомогу (12% проти 1% серед студентів). Серед представників службового і робітничого класу частки учасників акцій протесту в різних містах були близькими (23% і 21% відповідно), але допомога мітингувальникам продуктами, речами, грошима і житлом серед людей службового класу була майже вдвічі поширенішою, ніж серед робітників — відповідно 9% і 5%. Таким чином, за даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, саме підприємці і спеціалісти відігравали провідну роль як в особистій участі в акціях протесту, так і у фінансовому забезпеченні майдану.

Дискутуючи з приводу мотивів участі громадян у масових акціях протесту, експерти оцінювали Помаранчеву революцію не стільки як економічно детерміновану подію, скільки як виступ громадян проти антидемократичного керівництва країни. Самі учасники також вважають протест проти влади провідним чинником подій, проте другим за значенням названо економічний чинник, пов'язаний з надією на поліпшення свого матеріального становища (рис. 4.31). Причому цю думку стосовно головних чинників поділяють і респонденти, котрі не брали участі в акціях протесту.

Узагальнення викладених вище даних підводять до висновку, що головною соціальною базою Помаранчевої революції був середній клас в особі дрібних та середніх підприємців, представників службового класу і студентів (хоча внесок робітників теж був істотним). Його представники, серед пересічних українців більш-менш незалежні фінансово, найбільшою мірою підтримали революцію як своєю участю, так і фінансово, мабуть, уперше здобувши позитивний колективний досвід обстоювання своїх інтересів і підтвердивши покладену експертами на середній клас роль соціального актора.

Кейс «Підприємницький майдан». Як показано у попередньому кейсі, дрібні та середні власники / підприємці показали себе соціальною групою, здатною до самоорганізації й мобілізації, причому навіть більшою мірою, ніж інші класи. Однак в наступний період (від 2005 до осені 2010 року) їхні протести на захист своїх прав мали локальний характер і стосувалися інтересів окремих груп підприємців, наприклад: «...конфлікти торговців з адміністрацією ринків щодо ціни і правил оренди, заборони місцевої влади на вуличну торгівлю чи роботу під час епідемії грипу, приватизації й закриття ринків, демонтажу торгових контейнерів, завищеного митного збору, рейдерських атак та інших економічно проблемних обставин» (Протести, 2011, с. 59). Вони не склалися в солідарну силу, здатну досягати єдиних цілей. Згідно з висновками співробітників Центру соціальних і трудових досліджень, де від 2009 року здійснюють моніторинг протестних подій в Україні, протести дрібних підприємців до вересня 2010 року не мали одного чи кількох конфліктних центрів; протестні акції траплялися майже рівномірно в усіх областях країни (у межах 10% в Одеській, Черкаській, Київській, Полтавській та Запорізькій областях і в Кри-

му). Територіальний розподіл засвідчує, що підприємці наражалися на перешкоди своїй діяльності повсюдно і зазвичай вирішували спори на місцях, не привертаючи до себе уваги центральних органів влади.

Рисунок 4.31. Думки про основні мотиви участі громадян у подіях Помаранчевої революції (запитання із сумісними альтернативами), %

Джерело: дані моніторингу Інституту соціології НАНУ 2014 року.

Точкою, коли дрібні підприємці були вперше ідентифіковані як мобілізований клас, вважають так званий Податковий / Підприємницький майдан, події якого розгорталися у вересні — листопаді 2010 року. Приводом для його початку послужувала публікація проектів двох непопулярних законів — нового Податкового кодексу та щодо заборони на імпорт секонд-хенду. Великі власники, а також наймані працівники і профспілки не виступили із запереченнями, не вгледівши загрози своїм інтересам. Дрібні та середні власники й організації, що представляли їхні інтереси, попервах ініціювали стихійні мітинги в Києві біля Верховної Ради, а потім перейшли до організації «майдану» — апробованої 2004 року форми організованого протесту, що стала символом успішної реалізації колективних цілей. Протестувальники розставили намети на Майдані Незалежності, перекрили рух на Хрещатику (головній вулиці міста) і залишалися там упродовж тижня. У цей період змінилися характер і тематика протестних акцій підприємців: з одиничних, локальних, вузькопрофесійних вони перетворилися на масові, багатоденні, всеукраїнські, внутрішньокласово солідарні, спрямовані проти рішень уряду.

Оцінюючи результати Підприємницького майдану, експерти відзначали, що він 1) завершився конструктивним компромісом між владою й активістами, що враховує інтереси як державного бюджету, так і малого бізнесу (збереження єдиного податку); 2) вочевидив слабку артикуляцію інтересів дрібних підприємців у політиці, відсутність політичної партії, наділеної їхньою довірою; ініціював процес утворення організацій, що представляють інтереси дрібного та середнього бізнесу³²; 3) продемонстрував уміння різних груп дрібних підприємців солідаризуватися й обстоювати свої права, впливати на політику уряду (внесення змін до податкового законодавства); 4) привів до зміцнення класової ідентичності дрібних власників, відчуття «ми» (про що свідчать, наприклад, твердження підприємців, що «ці ініціативи уряду спрямовані на придушення їх “як класу”, бо позбавляють як мінімум прибутку, а в найгіршому разі — робочих місць» (Протести, 2011, с. 59)).

Кейс «Євромайдан». Розгляньмо соціальний портрет учасників Євромайдану³³ (до яких себе віднесли 18% респондентів) на підставі тих самих принципів, що були реалізовані при аналізі кейса «Помаранчева революція». За даними моніторингу Інституту соціології НАНУ 2014 року, серед учасників Євромайдану найчисленніше були представлені особи, належні до службового (29%) і робітничого (27%) класів, а також незайняті (26%), натомість дрібні та середні підприємці (12%), працівники рутинної нефізичної праці (4%) і студенти (3%) у сумі становили тільки п'яту частину (табл. 4.27-А). Проте роль робітників і незайнятих виявляється скромнішою, якщо оцінювати частку учасників Євромайдану серед представників різних класів та груп. У такому разі лідерами подій є підприємці (35%) і службовий клас (26%), меншою мірою — робітники (18%) і студенти (18%)³⁴, а найменш активними — працівники рутинної нефізичної праці (11%) та незайняті (12%) (табл. 4.27-Б і рис. 4.29). До речі, інші дослідники також доводять, що ядро протестного руху під час «Революції Гідності» становили висококваліфіковані фахівці, підприємці та студенти, тобто найбільш активні, відповідальні, ліберально налаштовані та схильні до рефлексії соціальні групи, які чутливі до нехтування базовими демократичними цінностями, мають

³² До прикладу, об'єднаннями підприємців, які ініціювали акції проти Податкового кодексу України, у грудні 2010 року було створено Всеукраїнське об'єднання підприємців малого і середнього бізнесу «Фортеця».

³³ Результати досліджень щодо соціального портрету учасників Помаранчевого майдану та Євромайдану див.: (Симончук, 2005а; Нікітіна & Любива, 2015; Степаненко, 2015; Наумова, 2015; Резнік, 2017), а щодо номінації колективних ідентичностей під час майданів див.: (Бурлачук, 2005; Сорока, 2015).

³⁴ У масиві моніторингу Інституту соціології НАНУ показники участі студентів у Євромайдані, на мій погляд, виявилися значно заниженими. Причиною цього може бути незначна репрезентованість їх у масиві (45 респондентів). Якщо орієнтуватися на дані Центру Разумкова, отримані на великій вибірці у 10 тис. осіб (див. рис. 4.32), частка учасників Євромайдану серед студентів становила 31%, тобто дещо менше, ніж під час Помаранчевої революції (38%).

достатні ресурси для свідомого відстоювання своїх інтересів, готові змінити якість влади і суспільний устрій (Наумова, 2015, сс. 316–318).

Форми підтримки Євромайдану серед різних соціальних груп істотно різнилися (табл. 4.28 і рис. 4.30). Серед представників службового і робітничого класів частки тих, хто брав особисту участь в акціях протесту в Києві та інших містах, були близькими (у сумі 13% і 12%), проте допомагали мітингувальникам продуктами, речами, грошима спеціалісти і керівники майже вдвічі частіше за робітників (відповідно 14% і 8%). Підприємці надавали максимальну фінансову й матеріальну підтримку (20%), а студенти — мінімальну (4%).

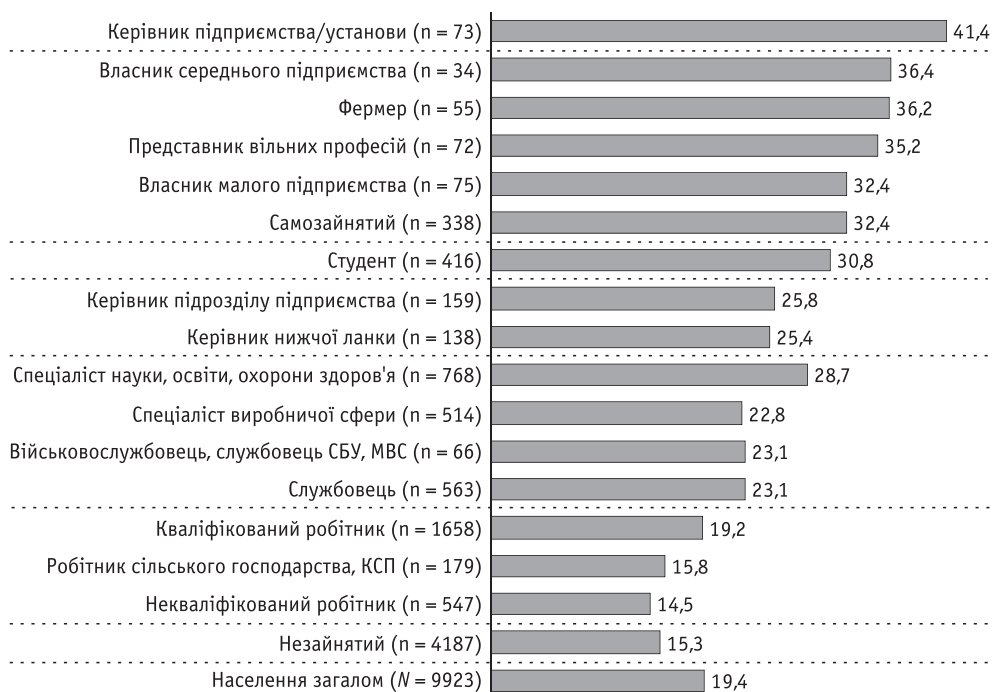

Рисунок 4.32. Рівень допомоги учасникам Євромайдану серед різних груп зайнятого населення України (2014 рік), %

Джерело: дані дослідження Центру Разумкова 2014 року.

Дані дослідження проблем середнього класу в Україні, проведеного Центром Разумкова у 2014 році (за великою вибіркою в 10 тис. респондентів), підтверджують висновки, сформульовані при аналізі даних моніторингу (рис. 4.32). По-перше, про значну частку тих, хто допомагав учасникам Євромайдану³⁵ (19% і 18% відповідно), по-друге, про їхній класово специфічний портрет. Так, найбільш активними в наданні допомоги учасникам майдану були керівники

³⁵ У цьому дослідженні запитання було сформульовано так: «Чи надаєте Ви допомогу учасникам Євромайдану?»

підприємств / установ (41%) і всі групи «тих, хто працює на себе», тобто власники середніх і малих підприємств, самозайняті, фермери і представники вільних професій (32%–38%). Їхня частка допомоги була значно більшою, ніж серед усіх груп найманих працівників. Утім, серед останніх також вочевиднилося відмінності: керівники підрозділів підприємств / установ і нижньої ланки (по 25%) та спеціалісти різних сфер (22–28%) були значно мобілізованішими, ніж різні групи робітників (15%–19%) і незайнятих (15%). Активність студентів була високою (31%) — на рівні представників різних груп середнього класу (керівників, підприємців і спеціалістів).

Таким чином, у перебігу цих мегаподій прояви міжкласової солідарності та захист своїх інтересів представниками різних класів були вплетені в загальнополітичний контекст. Найбільш мобілізованими й активними виявились представники середніх класів — дрібні та середні власники, представники службового класу і студенти. Описані «кейси» показують, в яких реальних практиках розвивається громадянська та класова свідомість, формуються відповідні ідентичності й солідарності, набувається вміння усвідомлювати й обстоювати свої інтереси.

4.4. Висновки до розділу

Історія становлення від початку 1990-х років капіталістичних відносин і нової класової структури тісно пов'язана, як можна переконатися з наведених вище даних, з історією різноманітних форм організаційної консолідації і колективних дій, у процесі яких нові соціальні класи, що відповідають капіталістичному укладу, здобували досвід організації й мобілізації для захисту своїх інтересів і, відповідно, в термінології Маркса, риси «класу для себе». Основні характеристики цих колективних об'єднань і дій сформулюю у низці висновків.

Рівень зорганізованості представників протилежних класів у просуванні своїх інтересів суттєво різняться: у великих власників він виявився вищим, ніж у найманих працівників і дрібних власників. Судячи з низьких рівнів формального членства й довіри, ані профспілки, ані політичні партії, що їх традиційно розуміють як форми організації працівників для колективного обстоювання своїх інтересів, не реалізувалися в Україні як ефективні в останні два десятиліття. Щоправда, слабкість класової консолідації у нашій країні не є чимось винятковим — подібні характеристики класових формацій властиві нині багатьом західним і постсоціалістичним країнам.

Основні тренди протестних установок і дій з боку членів різних класів в Україні на захист своїх соціально-економічних інтересів такі. За даними щодо динаміки рівня готовності до протестів можна впевнено констатувати, що українське суспільство загалом і представники різних класів стають потенційно більш активними в захисті своїх інтересів. Колективна мобілізація найманих працівників (розглядувана тут у термінах робітничого руху, протестної мобілізації) мала хвилеподібний характер (періоди піднесення та спаду) і відбувалася в різноманітних формах. Робітничий рух пройшов шлях від стихійних форм (найчастіше — страйків) у 1990-х роках до дедалі більш інституціалізова-

них форм (санкціоновані мітинги, страйки, пікети, збирання підписів під петиціями, укладання колективних трудових договорів) у 2000-ні. Щоправда, більшість виступів переважно спрямовувалися на розв'язання ситуативних проблем, але періодично (наприклад, під час майданів) реалізовувалися в більш зрілих формах політичної боротьби. Від початку 2000-х серед найманих працівників дедалі чіткіше спостерігається диверсифікація форм захисту своїх інтересів — не тільки в колективних формах, а й в індивідуальних (звернення до суду, укладання індивідуальних трудових договорів). Це є наслідком не лише неефективності профспілок або інших організацій, а й звуження простору для колективних дій з обстоювання класових інтересів, пов'язаного з інституційними зсувами у сфері праці (наприклад, її індивідуалізацією та гнучкістю). Галузева специфіка трудової ситуації найманих працівників породжує різноманітні альтернативні форми їхньої мобілізації (від італійського страйку промислових робітників до Інтернет-майдану працівників інформаційного сектору, зорганізованих у мережеві протестні спільноти).

Динаміка страйкового руху (як однієї з найбільш видимих і традиційних форм захисту найманими працівниками своїх інтересів) у 2000-ні має яскраво виражений спадний характер, практично до майже повного згасання. Причини відмови від цього виду колективної дії поки що жодним дослідником вичерпно не пояснені. На мій погляд, найочевидніше пояснення цього процесу полягає в подоланні гострих економічних проблем, що стимулювали страйки у 1990-ті (через високий рівень вимушеної неповної зайнятості та безробіття, несвоечасну виплату заробітної плати, тотальний дефіцит матеріальних благ). Менш очевидне пояснення полягає в ефектах колективної організації протилежних класів. З одного боку, спадання страйків може бути результатом трансформації робітничого руху з форм переважно прямої мобілізації працівників проти роботодавців до інституціалізованих форм соціального партнерства працівників, роботодавців і держави. Тоді слід визнати, що профспілки навчаються конструктивному діалогу із владою та роботодавцями, вправно ведуть торг із роботодавцями про кращі умови продажу робочої сили і вміють конструктивно розв'язувати трудові конфлікти без доведення їх до страйку як крайнього заходу. У такому разі «робітничий рух» в Україні поступово стає синонімом «профспілкового руху». З іншого боку, згасання страйкової активності можна інтерпретувати як наслідок «зустрічного руху» домінувальних класів (великих власників і політичного класу), ясна річ, не у формі відкритого придушення виступів, а через лобювання законодавчих ініціатив (наприклад, щодо порядку проведення страйків), які посилюють бюрократичні обмеження для прямої мобілізації працівників через примус їх до діалогу і порозуміння. Необхідні подальші дослідження, щоб зрозуміти: відсутність страйків — це віддзеркалення того факту, що профспілки стали впливовими, незалежними й ефективними суб'єктами соціального захисту, або ж ознака перемоги політики роботодавців, що нав'язали вигідні їм правила гри у вирішенні трудових спорів.

Дістала підтвердження гіпотеза, що робітничий клас, який першим на початку 1990-х років здобув колективний досвід у розв'язанні трудових конфліктів, утім, не став лідером протестної мобілізації в наступні двадцять років.

Дані свідчать, що рівні участі представників усіх класів у різних формах колективної дії (страйках, мітингах, пікетах, акціях на майданах) були досить близькими, але представники середнього класу та дрібних власників, мабуть, були таки більш активними й різноманітними у виборі форм захисту своїх інтересів, ніж робітники. Отже, цілком логічно і виправдано на сучасному етапі терміном «робітничий рух» позначати рух на захист своїх прав в Україні різних груп найманих працівників та дрібних власників, а не тільки робітників. (Детально про аргументи на користь висновку про те, що всі класи мали для протестів причини, що принципово не відрізнялися, див.: (Симончук, 2011b, сс. 71–85).)

Отже, в Україні на початку XXI століття авангардом суспільних змін не є представники ані робітничого, ані середнього класу (хоча серед останніх рівень зорганізованості й протестної мобілізованості дещо вищий, ніж у робітників). Очевидно, варто говорити про адаптаційний ресурс цих класів (Заславська, 2001; Максимов, 2008; Рябчук, 2007; Дутчак, 2016), а не про модернізаційний. Так, цілями виступів працівників були переважно різні аспекти боротьби за виживання і права на працю, а не систематичний, пролонгований перегляд домінантних відносин влади в українському суспільстві на свою користь, не вимоги рівних економічних умов, кардинального поліпшення якості життя, умов та оплати праці. Працівники не були схильні до класової солідарності — випадки підтримки страйкарів іншої галузі, заводу / організації поодинокі. Усі перелічені докази дають підстави для висновку, що в останні 25 років робітничий рух не досягав рівня соціально-політичної сили, здатної вплинути на перебіг великих суспільних перетворень; різні класи найманих працівників вбачаються не суб'єктами історії, революційними класами, що прагнуть зміни соціального ладу на свою користь, а найчастіше — об'єктами маніпулювання з боку домінувальних класів.

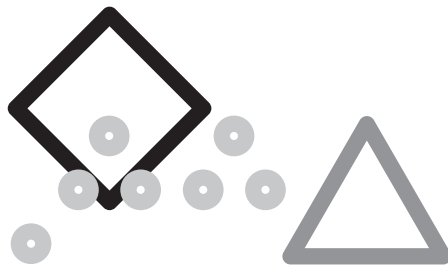
Ці тенденції динаміки робітничого руху аналогічні до тих, що мали місце раніше в економічно розвинених країнах, тільки вочевиднилися вони на кілька десятиліть пізніше. Так, пік страйків, що його західні країни пройшли у 1970-ті, в пострадянських країнах припав на 1990-ті; статус і роль профспілок і робітничого руху як соціальних акторів знижувалися, тоді як організацій роботодавців — набирали сили. Пострадянські країни копіювали також західні механізми забезпечення класової злагоди (у вигляді тристоронньої моделі соціального діалогу), однак наразі реальні форми реалізації цієї моделі, на думку експертів, не досягли мети, а радше демобілізували найманих працівників у пошуку ефективніших шляхів розв'язання трудових конфліктів, перетворюючи ці конфлікти на латентні. Свідченням того, що класові та трудові конфлікти не дістають в Україні ефективних розв'язань, є високий рівень протестних настроїв різних груп найманих працівників і самозайнятих (половина зайнятого населення готова до протестів у різних формах) і, водночас, дефіцит наділених довірою класових організацій і результативних колективних дій на захист їхніх інтересів. Проте (згідно з досвідом майданів) неможливо спрогнозувати, як швидко й за яких саме умов може відбутися перехід від латентних протестних настроїв до колективної дії та солідарності загальнонаціонального масштабу;

який клас опиниться в авангарді протестного руху, яку програму соціальних змін запропонує. Відстежувати долю робітничого руху і класів як соціальних акторів дає змогу вітчизняний і міжнародний соціологічний моніторинг у часовій та порівняльній перспективі таких важливих показників, як рівень членства у профспілках і партіях та рівень довіри до цих організацій, а також рівень, характер і наслідки різних класових практик.

На підставі доступних даних неможливо простежити динаміку рівня протестних практик, можна лише констатувати, що рівень готовності до протестів завжди у 2–3 рази вищий за рівень реальної участі в них. Крім того, результати дослідження доводять, що рівні участі представників усіх класів у різних формах індивідуальної й колективної дії були досить близькими, однак представники середнього класу та дрібних власників виявились більш активними й різноманітними у виборі форм захисту своїх інтересів, ніж представники робітничого класу та рутинної нефізичної праці.

5

КЛАСОВІ ЕФЕКТИ

5.1. Методологія та досвід вивчення впливу класу на різні соціальні феномени

На початку 2000-х років деякі західні соціологи (Grusky & Weeden, 2001, pp. 205–206; Pakulski, 2005) відзначали, що цілі проекту класового аналізу поступово звужуються. В останні три десятиліття класові аналітики (навіть марксистського спрямування) стали менше цікавитися вивченням фундаментальних інтересів та макрорівневої колективної дії, задовольняючись рамками мікрорівневого аналізу — фіксацією того, як класова належність чи класове походження впливають на різні феномени на індивідуальному рівні, зокрема на здоров'я, стиль життя, культурне споживання, партійну та електоральну участь. У рамках класового аналізу мікрорівнева традиція вивчення цих «класових ефектів» (class effects) має давню історію, особливо у веберіанській традиції.

Питання класових ефектів залучене до дискусії про статус класового аналізу в сучасній соціології, іншими словами, про те, чи є соціальний клас значущою детермінантою постіндустріальних нерівностей. Адже результати досліджень останніх десятиліть свідчать про досить слабкий (або перманентно зменшуваний) вплив класу на різні патерни свідомості та поведінки людей. Критики класового підходу (Pakulski & Waters, 1996; Pakulski, 2005; Kingston, 2000) використовують емпіричні підтвердження слабкості класових ефектів як аргумент, що клас не є значимим чинником соціальних нерівностей у постіндустріальному світі. Натомість прихильники класового підходу (Goldthorpe, 2000; Wright, 1997), погоджуючись, що вплив класу вже не є всеосяжним, наводять, утім, дедалі більше нових емпіричних свідчень слабшого, але все одно значимого зв'язку класу і названих явищ.

Зауважу, що дослідження класових ефектів становить не тільки академічний, а й практичний/політичний інтерес. Моніторинг впливу класу на бідність, здоров'я, депривацію допомагає діагностувати ефективність дії тих чи інших політичних рішень на стан певних класів; показати, знижується чи зростає нерівність, просувається чи ні суспільство до досягнення більшої рівності та які чинники цьому сприяють/перешкоджають, наскільки подібною/різною є ситуація класової зумовленості соціальних нерівностей у різних країнах. До речі, розроблення Європейської соціально-економічної класифікації (ESeC) (див. підрозділ 2.5) було вмотивоване необхідністю реалізації саме цього завдання.

Дослідження класових ефектів численні й популярні в західному класовому аналізі. Їхні цілі та дизайн можна класифікувати за низкою підстав. (1) Вивчення впливу класу на певну змінну є в одних випадках головним питанням цільового дослідження, в інших — одним із питань. Серед прикладів першого типу — пошук пояснення класової зумовленості політичних уподобань та динаміки цих патернів упродовж життєвого циклу (Evans, 1993) і вивчення ста-

більших класових відмінностей у виборі та здобутті освіти (Goldthorpe, 1996; Vreen, 2001, 1997). У дослідженнях другого (найпоширенішого) типу аналіз класових ефектів набуває форми соціологічних «перегонів», де клас конкурує з іншими структурними змінними (такими як стать, вік, раса, релігія, місце проживання) за статус найважливішої¹. При цьому завдання виявлення «істинно» класового ефекту, на думку Кім Віден і Девід Граскі (Weeden & Grusky, 2005), передбачає оцінку повної багатозмінної моделі, що усуває будь-яку можливість змішування класу з іншими причинами. (2) Вивчаючи вплив класу (як незалежної змінної) на ті чи інші змінні, його операціоналізують різним чином — за допомоги градаційних шкал занять (наприклад, Індексу статусу Треймана або Міжнародного соціально-економічного індексу), агрегованих класових категорій (схеми Райта, Голдторпа чи ESeC), дезагрегованих класів, або мікрокласів (схеми Граскі та Віден і соціально-економічних груп ESeC). Проблема операціоналізації класу в останнє десятиліття гостро дискутується, оскільки вона може призводити до заниження класових ефектів.

У західній соціологічній літературі широко представлені дані тестування практично будь-якої змінної на предмет її класової зумовленості. Добре відомі міжнародні порівняльні проекти вивчення зв'язку класу та особистості (Хмелько, 2007; Jackson, Goldthorpe, & Mills, 2005; Jackson, 2006; Bowles, Gintis, & Osborne--Groves, 2005), класу та політичних орієнтацій (Evans, 1993; Manza, 2008), класу й електоральної поведінки (Evans & Mills, 2000), класу і здоров'я (Carpiano, Link, & Phelan, 2008; Torssader & Erikson, 2010), класу та культурних практик (Chan & Goldthorpe, 2005; Bennett, Savage et al., 2009), класового походження й освіти (Illich, 1973; Bowles & Gintis, 1976; Shavit & Blossfeld, 1993; Goldthorpe, 2000), класу і мовних кодів (Bernstein, 1975; Tough, 1976). Незмінну цінність у вивченні класових наслідків мають дослідження класової мобільності — зміни життєвих шансів людей упродовж життя і від покоління до покоління (Goldthorpe, Llewellyn, & Payne, 1987; Erikson & Goldthorpe, 1992; Goldthorpe & Jackson, 2007).

Мабуть, більшість проектів вивчення класових ефектів були реалізовані з використанням схеми Голдторпа (EGP-схеми), яка поступово стала європейським стандартом порівняльних емпіричних досліджень (з 2010 року на цю роль у проекті ESS претендує ESeC). Проте, як зазначають (Leiulfsrud, Bison, & Jensberg, 2005), одночасно з цим трендом методологічного глобалізму спостерігається певний «антимонопольний/антиглобалістський рух у вигляді боротьби за визнання» з боку шереги класових аналітиків і методологів, що пропонують нові типології й закликають тестувати в дослідницькій практиці все розмаїття наявних класових схем.

¹ Згідно з Еліотом Вайнінгером (Weininger, 2005) — інтерпретатором творчості П'єра Бурдьє, останній більшу частину свого життя вважав, що соціальні нерівності та процеси детерміновані різними формами домінування (стать, вік, раса, нація), але класу віддавав першість (р. 113). Однак у пізніх працях Бурдьє анулював раніше приписувані класові привілеї й цілком відкрився для ідеї про складний «перетин» форм домінування в перебігу історії. Зокрема, у книзі «Маскулінне домінування» (Bourdieu, 2001) йдеться про те, що соціальні класи — всього лише грані складної класифікаційної призми.

Дискусія про те, яку схему використовувати при вивченні класових ефектів, на початку ХХ століття була спровокована працями Девіда Граскі та Кім Віден (Grusky & Weeden, 2001; Weeden & Grusky, 2005). Автори впевнені, що саме помилки операціоналізації класів у відповідних дослідницьких програмах призводять до невтішних висновків про слабкість впливу класу на життєві шанси та весь набір змінних. На їхню думку, на класових аналітиків покладається окремий тягар — вони повинні або погодитися із твердженнями про слабкість класових ефектів, або продемонструвати, що винні в тому традиційні (агреговані) класові схеми, не здатні вичерпно описати структуру класових позицій. Граскі та Віден (Weeden & Grusky, 2005) зробили спробу довести, що виразність класових ефектів може посилитися за рахунок заміни номінальних великокласових категорій глибше інституціоналізованими мікрокласовими.

Однак із наявністю в сучасному класовому аналізі проблеми операціоналізації класу згодні далеко не всі. Джон Голдторп (Goldthorpe, 2002) і деякі його симпатичні, наприклад Горан Терборн (Thebom, 2002), вважають таку програму зайвою, стверджуючи, що схема Голдторпа адекватна для теоретичного та емпіричного виявлення типових для різних класових позицій обмежень і можливостей, особливо їхнього впливу на економічну безпеку, стабільність і перспективи індивідів. Як приклади наводять використання цього підходу для пояснення класових відмінностей у політичних уподобаннях (Evans, 1993) і виборі освіти (Goldthorpe, 1996; Breen, 2001, 1997). Голдторп переконаний, що пояснення такого роду не потребують твердження, що класи є «реальними соціальними угрупованнями», аргументуючи, що закономірності впливають із того, наскільки схожим чином індивіди реагують на подібні класові ситуації, а не з того, наскільки сильно на них впливають класово специфічні субкультурні цінності чи соціальні норми.

В українській соціології в 1990–2018 роках було реалізовано доволі велику кількість досліджень з метою емпірично виявити вплив класу на різні феномени. Серед них — дослідження міжгенераційної класової та освітньої мобільності (Оксамитна, 2011; Макеев & Оксамитна, 2011), зв'язку класової належності і життєвих шансів (Оксамитна & Бродська, 2004), здобуття освіти й набуття класового статусу (Оксамитна та ін., 2010), першої зайнятості і класового статусу молоді (Малиш & Виноградов, 2010а; Малиш, 2013), класової належності і базових умінь та навичок української молоді (Малиш & Виноградов, 2010б), класового походження і первинної соціалізації дітей, їхніх успіхів у навчанні (Нечитайло, 2008, 2015), нарешті, впливу класу на особистісні характеристики (Кон та ін., 1998, 2002, 2005; Хмелько, 2007), ціннісні орієнтації (Куценко, 2007; Патракова, 2006), культурні практики (Костенко, 2003, 2007; Ручка & Скокова, 2012; Домаранська, 2013b, 2015), ключові компетентності (Ручка, 2017), класові ідентичності та установки щодо соціальної нерівності (Куценко, 2003; Мусієздов, 2004; Симончук, 2003, 2010, 2014с; Оксамитна, 2015), політичні установки і практики (Макеев & Стукало, 2007; Куценко, 2006, 2012; Малюк, 2014; Симончук, 2018а), членство в політичних партіях, профспілках та асоціаціях роботодавців (Лавріненко, 2012; Симончук, 2018d),

протестні установки та практики (Симончук, 2005а, 2011b, 2017с; Simonchuk, 2013; Протести, 2011; Дутчак, 2016).

У більшості названих проектів клас ідентифікований відповідно до схеми Голдторпа, рідше — схеми Райта (Кон та ін., 1998, 2005; Куценко, 2012). Узагальнення результатів названих проектів дає підстави зробити висновок, що в українському суспільстві вплив класу, операціоналізованого в рамках «великокласового» (в термінах Граскі та Віден) підходу, в багатьох із досліджених сфер досить слабкий. У світлі описаної вище дискусії логічно сформулювати таке питання для дослідницького порядку денного вітчизняного класового аналізу: чим зумовлена слабкість уявлюваних класових наслідків — сучасними реаліями зниження класової спричиненості соціальної нерівності чи вадами в застосовуваних інструментах фіксації класових позицій?

У вітчизняній соціології актуальним є вивчення сучасного стану соціально-класових нерівностей в українському суспільстві та визначення сфер, де ці ефекти слабкі або виразні. У подальших підрозділах розглядається вплив класових позицій індивідів на різні життєві шанси, установки та практики, а саме: на матеріальне становище, суб'єктивний добробут (відчуття щастя та задоволеність різними аспектами життєдіяльності), стан здоров'я та різноманітні культурні практики — дозвіллі, рекреаційні та освітні, цифрову та мовну компетентність. Основною емпіричною базою дослідження є дані проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», реалізованого Соціологічною асоціацією України (САУ) спільно з Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка 2017 року (N = 2000), моніторингу Інституту соціології НАН України з 1994 по 2017 рік (N = 1800) і міжнародного проекту Європейського соціального дослідження (European Social Survey — ESS) 2005–2011 років (обсяг вибірки кожної хвили N = 2000). Використання даних інших проектів спеціально вказується в тексті. Зазначу, що класові позиції, взяті як незалежна змінна у здійснених аналізах, операціоналізовані в названих проектах по-різному².

² У проекті ESS вони ідентифіковані відповідно до класової схеми Голдторпа і згруповані у п'ять укрупнених класів: службові (I і II) класи; клас рутинної нефізичної праці (III і V); дрібні власники (IVa, IVb і IVc); кваліфіковані робітники (VI); некваліфіковані робітники (VIIa і VIIb). У моніторингу ІС НАНУ класи виокремлені на підставі запитання про рід занять так: службовий клас (керівники підприємства; фахівці з вищою або середньою спеціальною освітою); клас рутинної нефізичної праці (службовці з допоміжного персоналу); власники (підприємці у середньому і малому бізнесі; самозайняті; фермери), кваліфіковані робітники; некваліфіковані робітники (різноробочі, працівники сільгоспідприємства). У проекті САУ класові категорії диференційовані згідно з наявністю майнового, владного і кваліфікаційного ресурсів на сім категорій: підприємці, керівники, професіонали з вищою і середньою спеціальною освітою, службовці без спеціальної освіти, кваліфіковані та некваліфіковані робітники. У певних випадках вони згруповані в узагальнені категорії різного типу: по-перше, дрібна буржуазія (підприємці), службовий клас (керівники та фахівці), проміжний (службовці) і робітничий (не- і кваліфіковані робітники); по-друге, середній клас (підприємці, службовий і проміжний класи) і робітничий клас; по-третє, високо-статусні (підприємці, керівники та фахівці) та низькостатусні (службовці та робітники).

5.2. Клас і матеріальне становище

Нерівність матеріальних умов життя людей є традиційним предметом класового аналізу. Від «Капіталу» Карла Маркса та «Становища робітничого класу в Англії» Фридриха Енгельса до сучасних фундаментальних досліджень, наприклад «Капіталу в ХХ столітті» Томаса Пікетті (Пикетти, 2016) та «Ціни нерівності» Джозефа Стигліца (2017), класові відмінності рівня доходів і майна підлягали ретельному вивченню і критичному осмисленню. (Детально про економіку і соціологію нерівності впродовж останніх десятиліть у глобальному і локальному дискурсах див.: (Макеєв & Коваліско, 2017; Коваліско & Макеєв, 2018).)

У постсоціалістичному просторі, зокрема в Україні, з 1990-х років відбувся перехід від радянської планової економічної системи до пострадянської ринкової, від відносної однорідності рівня життя різних класів до виразної фінансової та майнової нерівності, від егалітаристських гасел в публічному і повсякденному дискурсі до легітимізації приватної власності, ринкових відносин і соціальної нерівності доходів. Всі ці аспекти динаміки соціально-економічної структурованості українського соціуму було детально проаналізовано вітчизняними економістами й соціологами (Прибиткова, 2006; Петрушина, 2008; Холод, 2009; Івашенко, 2010; Резнік, 2010; Балакірева, 2011; Лібанова, 2012).

Зазвичай матеріальне становище індивіда чи родини вимірюють за допомоги різноманітних об'єктивних і суб'єктивних показників, які, до речі, є специфічними в дослідженнях економістів і соціологів. Зазначають (Коваліско & Макеєв, 2018), що економетрія нерівності стає дедалі більш інструментально витонченою і стандартизованою (передусім у міжнародних проектах). Серед її об'єктивних показників найпопулярнішими є індекс нерівності доходів Джині, центильний, децильний та квінтильний коефіцієнти диференціації доходів/видатків, межа абсолютної та відносної бідності тощо. В соціологічних дослідженнях індикаторами рівня життя індивіда або домогосподарства зазвичай виступають розмір особистого доходу респондента й сукупного доходу домогосподарства, наявність та якість житла і речей довготривалого вжитку (автомобіля, телевізора тощо). У вітчизняних дослідженнях емпірично доведено зв'язок класової належності індивідів³ і рівня їхнього життя за названими вище показниками (Симончук, 2003, 2009а, 2009б; Прибиткова, 2006; Балакірева, 2011)⁴.

³ Вітчизняні дослідники класову належність операціоналізували в різний спосіб — як градаційні категорії (багаті—середні—бідні за ознаками розміру доходу чи майна), категорії реляційних класових схем (Голдторпа, Райта тощо), а також як окремі показники класової позиції, зокрема статус зайнятості чи вид трудової діяльності.

⁴ До речі, гіпотезу щодо кореляції соціального класу і джерел та обсягу доходів/майна зазвичай тестують при розробленні будь-якої класової схеми, наприклад (Wright & Perrone, 1977; Harrison & Rose, 2010). Факт зв'язку цих змінних розглядають як важливий критерій її конструктивної валідності. Вітчизняні соціологи також з'ясували наявність класових відмінностей матеріального статусу з метою валідизації низки західних класових схем, зокрема Голдторпа (Оксамитна, 2003; Нікітіна, 2010) і Райта (Кон та ін., 2002), задля доведення їхньої релевантності для аналізу українського суспільства.

Поширені й дослідження соціально-економічної нерівності за суб'єктивними показниками — задоволеністю різними складовими матеріального становища (доходами, майном, житлом), уявленнями щодо рівня і стилю життя різних класів (бідних, середніх і багатих; вищого, середнього, робітничого і нижчого), а також ідентифікацією себе або власної родини за відповідними категоріями (Симончук, 2003; Прибиткова, 2006). Крім того, багато національних і міжнародних опитувань спрямовані на вивчення сприйняття індивідами економічної нерівності, моніторинг його динаміки в часі та в порівняльній перспективі. Найавторитетнішим проектом з цієї тематики є, мабуть, «Соціальна нерівність» у рамках ISSP, в якому бере участь більш як 30 країн і який з 1987 року мав чотири хвили. Його анкета містить запитання для оцінювання людьми різниці в доходах у їхній країні, (не)справедливості оплати праці, необхідності перерозподілу доходів, наявності конфлікту між бідними і багатими, а також уявлень про реальні заробітки представників різних занять (міністра уряду, голови правління великої компанії, лікаря-терапевта, продавця в магазині, некваліфікованого робітника на заводі) та про те, скільки вони мали б заробляти. Всі ці показники сприйняття соціально-економічної нерівності як населенням загалом, так і представниками окремих соціальних груп в Україні в зіставленні з іншими типами суспільств детально проаналізовано українськими дослідниками, зокрема (Бабенко, 2009; Івашенко, 2010; Симончук, 2010, Малиш, 2011). Класові ж відмінності в названих установках щодо соціальної нерівності розглянуті мною у підрозділі 3.3.

До речі, результати досліджень за об'єктивними та суб'єктивними показниками не завжди корелюють. Як зазначають Володимир Гімпельсон і Деніел Трейсман (Gimpelson & Treisman, 2018) на підставі даних ISSP 2009 року, в Україні попри помірні значення об'єктивного індикатора нерівності доходів (індекса Джині) суб'єктивні оцінки українців щодо різниці в доходах є максимально високими. Крім того, українці, причому незалежно від класової належності, схильні «переоцінювати» нерівність у суспільстві (зокрема, в порівняльних оцінках реальних і справедливих доходів представників різних занять) і через це висловлювати майже суцільну підтримку державної політики перерозподілу доходів, а також гостро сприймати конфлікт між «бідними і багатими». Тобто висновки дослідників щодо міри соціально-економічної нерівності у конкретній країні (як помірної або гострої) в оптиці різних об'єктивних і суб'єктивних інструментів її вимірювання можуть суттєво різнитися.

Отже, за результатами численних західних і вітчизняних досліджень, емпірично доведеним фактом є класова зумовленість матеріальних умов життя (доходу, майна, житла) і відповідних самооцінок. Причому цей факт є універсальним для різного типу країн і (попри флуктуації ступеня нерівності) сталим у часі. У цьому підрозділі зв'язок класу і матеріального становища проілюстровано на підставі даних Європейського соціального дослідження (ESS) і проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» 2017 року. Як показники взято самооцінки фінансового становища сім'ї (як в інтегральних характеристиках якості життя, так і в порівнянні респондентом матеріальної ситуації власної родини і середньостатистичної родини в Україні), а також оцінки сукупного доходу сім'ї та особистого доходу респондентів, наявності в

родини заощаджень та заборгованостей, застосування практик економії в різних сферах споживання.

Дані на рисунку 5.1 свідчать, що самооцінки фінансового становища родини в інтегральних характеристиках, що описують якість життя (від «можемо дозволити собі все, що бажаємо» до «не вистачає грошей навіть на їжу»), є класово залежними⁵. Очевидно, що керівники та підприємці фінансово почуваються найкраще порівняно з іншими: більш як третина з них можуть дозволити собі купувати деякі дорогі речі (такі як телевізор або холодильник), ще більш як половина мають достатньо грошей на їжу та одяг, можуть відкласти певну суму, але недостатню для купівлі дорогих речей, і лише близько 7% становлять ті, кому вистачає грошей лише на їжу. Водночас у найманих працівників, які не мають владних повноважень, фінансова ситуація слабша, однак серед них теж виявляється суттєва диференціація. А саме: представники середнього класу (фахівці з вищою і середньою спеціальною освітою) мають вигіднішу ситуацію, ніж у представників робітничого класу (службовців, кваліфікованих та некваліфікованих робітників). Отже, самооцінки майже половини людей робітничого класу зводяться до тих характеристик якості життя, що їх можна описати як «бідність», — їм вистачає грошей на їжу, але купити одяг уже важко.

Подібні класові відмінності фіксуються також у самооцінках респондентами матеріального становища власної родини порівняно із середньостатистичною родиною України (рис. 5.2). Близько чверті керівників і підприємців усвідомлюють свою вигравну позицію, оцінюючи рівень власного матеріального статусу як високий і вищий за середній по країні; ще половина вважають його середнім, водночас більш як чверть представників цих високостатусних класів не бачать переваг своєї позиції, оцінюючи фінансовий рівень своєї родини як низький або нижчий за середній по Україні. Серед найманих працівників відповідні показники суттєво нижчі, однак теж диференційовані: фахівці мають кращі самооцінки, ніж службовці й робітники. Дві третини цих низькостатусних класів вважають матеріальне становище своєї родини гіршим, ніж у пересічній українській сім'ї. До речі, за результатами вивчення різних аспектів суб'єктивного добробуту, наведеними далі в підрозділі 5.3 (див. табл. 5.4), вочевидноються класові відмінності очікуваного характеру в самооцінках задоволеності житлом і фінансовою ситуацією домогосподарства. Тобто ці показники є кращими у керівників, підприємців і (меншою мірою) фахівців, ніж у службовців і робітників.

Хоча загально визнано, що кількісні показники (сукупний дохід родини, дохід на одного її члена, особистий дохід) погано «працюють» у масових опитуваннях, попри те для вивчення класової зумовленості матеріального становища важлива не відповідність конкретних цифр реальності, а фіксація теоретично очікуваного характеру цієї залежності — більш вигравний матеріальний статус на ринку праці у високостатусних позицій (службового класу і підприємців),

⁵ Відповідне запитання в анкеті сформульовано так: «Скажіть, будь ласка, яке з тверджень точніше описує фінансовий стан Вашої родини?» У даних, наведених на рисунку 5.1, такі крайні характеристики, як «не вистачає грошей навіть на їжу» і «можемо дозволити собі все, що бажаємо», становили не більш як 1%, тому їх значення додано до найближчих на шкалі.

ніж у низькостатусних (насамперед некваліфікованих робітників). Дані таблиці 5.1-А,Б фіксують саме такий характер зв'язку: відповідні показники значно вищі у керівників, підприємців і фахівців, ніж у представників робітничого класу.

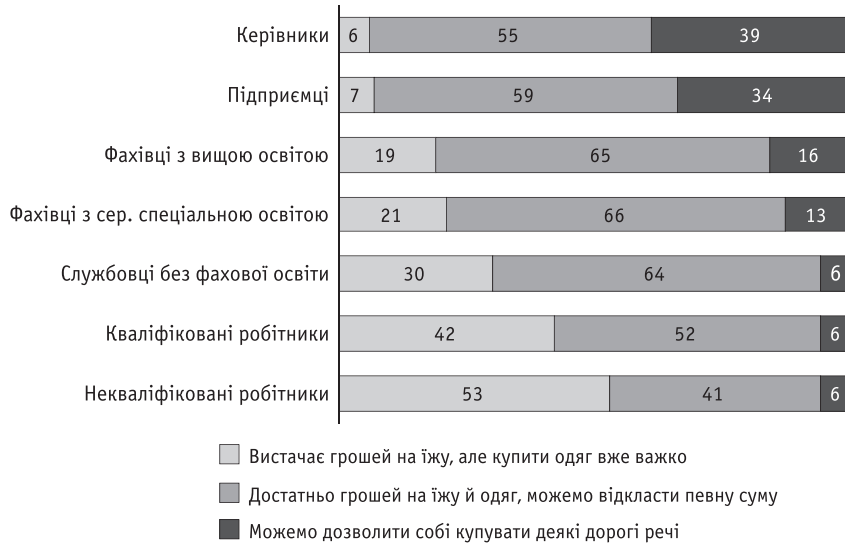

Рисунок 5.1. Клас і самооцінки фінансового становища родини у характеристиках якості життя, %

Джерело: дані проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» (2017 рік).

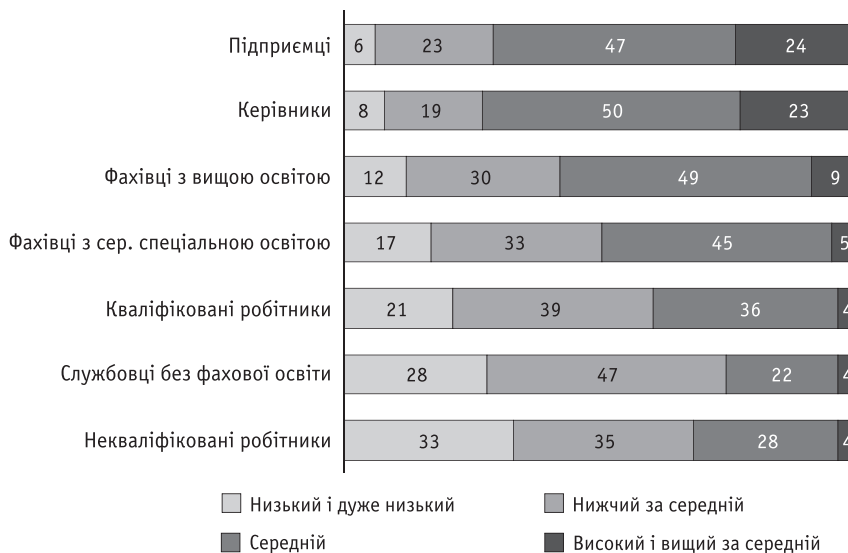

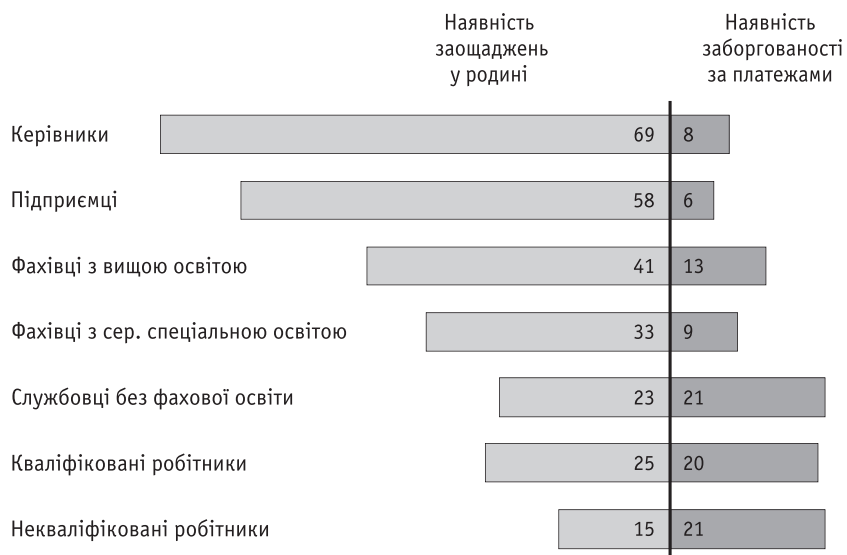
Рисунок 5.2. Клас і самооцінки матеріального становища родини респондента порівняно із середньостатистичною родиною України, %

Джерело: дані проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» (2017 рік).

Таблиця 5.1. Класові відмінності за низкою показників матеріального становища

Клас	А Середній сукупний дохід родини минулого місяця (гривень)	Б Середній особистий дохід минулого місяця (гривень)	В Наявність заощаджень у родині, %	Г Наявність заборгованості за обов'язковими платежами, %
Керівники	6383	5098	68,6	8,0
Підприємці	6240	4945	57,9	6,3
Фахівці з вищою освітою	6943	4460	40,9	13,0
Фахівці з середньою спеціальною освітою	6193	3839	33,0	8,7
Службовці без фахової освіти	6144	3924	20,7	22,4
Кваліфіковані робітники	5524	4179	25,4	20,1
Некваліфіковані робітники	4565	3246	15,4	20,6
Загалом	5982	4209	34,3	15,4

Джерело: дані проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» (2017 рік).

Рисунок 5.3. Класові відмінності щодо наявності заощаджень та заборгованостей, %

Джерело: дані таблиці 5.1.

На користь висновку про фінансово кращу ситуацію високостатусних класів свідчать також дані щодо наявності в родині заощаджень (табл. 5.1-В і рис. 5.3). Їх мають близько двох третин домогосподарств керівників та під-

приемців, що у півтора-два рази більше, ніж у фахівців із вищою (41%) та середньою спеціальною (33%) освітою і в три-чотири рази — ніж у службовців (21%), кваліфікованих (25%) та некваліфікованих (15%) робітників. Водночас фіксується зворотна закономірність стосовно наявності заборгованостей за обов'язковими платежами (сплата кредиту, оренди, комунальних рахунків тощо). Вони є в кожного п'ятого робітника та службовця, і лише у кожного десятого-дванадцятого підприємця, керівника та фахівця (табл. 5.1-Г і рис. 5.3).

Зворотна закономірність спостерігається також стосовно тих, кому довелося значною або певною мірою економити в різних видах споживання (рис. 5.4). Так, до практик економії вдавалася значно менша частка керівників, підприємців та фахівців, ніж робітників та службовців. Причому цей факт класової зумовленості такого типу економічної поведінки фіксується стосовно всіх видів споживання — економії на продуктах харчування, купівлі одягу й побутової техніки, на лікуванні, дозвіллі й відпочинку, на комунальних платежах, витратах на транспорт і зв'язок. Отже, і за показником використання практик економії виявляються скрутніші матеріальні обставини життя представників низькостатусних груп порівняно з високостатусними, або людей з робітничого класу порівняно із середнім класом.

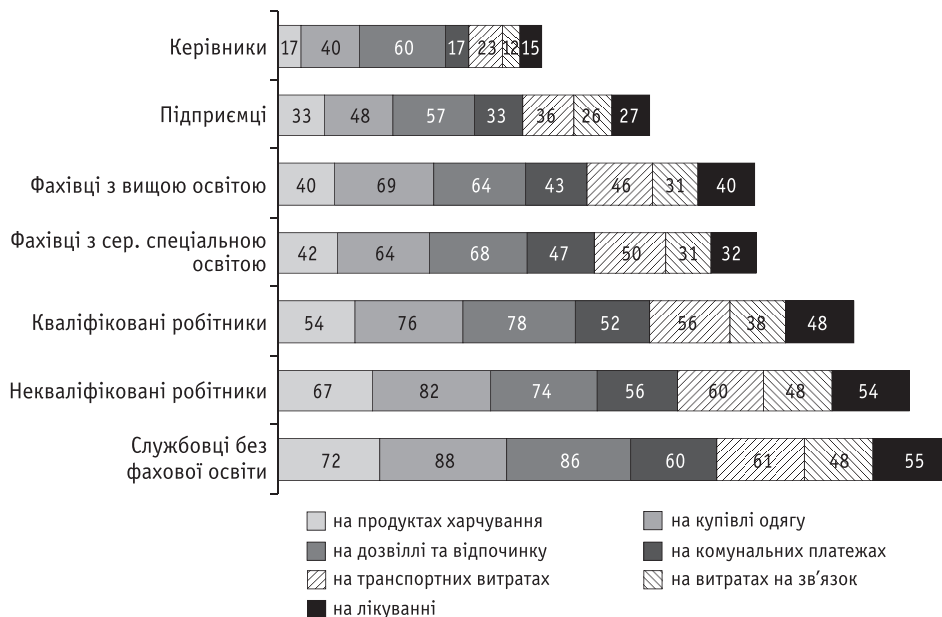

Рисунок 5.4. Клас і застосування практик економії в різних сферах споживання, %

Джерело: дані проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» (2017 рік).

Порівняльний аналіз самооцінок сімейного доходу серед зайнятого населення різних країн (табл. 5.2-А), реалізований на підставі даних проекту ESS

2005—2011 років⁶, дає підстави для таких висновків. По-перше, унаочнюються істотні відмінності між суспільствами різного типу: відповідні самооцінки людей в економічно розвинених західних країнах значно вищі, ніж у всіх постсоціалістичних. Водночас серед останніх вони також вельми суттєво різняться: населення країн Східної Європи почувається щодо фінансової ситуації родини значно краще за росіян і (особливо) українців. По-друге, в усіх порівнюваних країнах фіксуються виразні класові відмінності самооцінок сімейного доходу. А саме: фінансове самопочуття значно краще у представників службового класу, ніж у класів рутинної нефізичної та фізичної праці (передусім некваліфікованих робітників). Водночас помітні й розбіжності — за самооцінками дрібні та середні власники в Україні й Росії подібні до представників службового класу і вигідно відрізняються від інших класів, а от у країнах Східної й Західної Європи такий факт відсутній. Крім того, зазначу, що самооцінки матеріального добробуту в Україні й серед населення загалом, і серед представників окремих класів кричуще (у багато разів) відрізняються від таких у розвинених західних країнах (рис. 5.5). Проте факт класової зумовленості самооцінок так само відтворюється в порівнюваних країнах, за винятком дрібних власників, які в Україні оцінюють фінансове становище своєї родини оптимістичніше, ніж навіть представники службового класу (цю закономірність підкріплюють і дані описаного вище проекту, див. рис. 5.1 і 5.2).

Класова специфіка суб'єктивної соціально-економічної ситуації громадян різних країн вочевидноється також у відповідях на запитання: «Якби з якоїсь причини у Вас виникли серйозні матеріальні труднощі і Ви були змушені позичити гроші, щоб звести кінці з кінцями, наскільки важко чи легко це було б зробити?» (табл. 5.2-Б). Можливість за скрутних обставин дуже або доволі легко позичити гроші вище оцінюють представники службового класу, ніж працівники рутинної нефізичної праці, кваліфіковані та некваліфіковані робітники. (Пояснення таких відмінностей у самооцінках може полягати в якості соціальних зв'язків: родинні та дружні кола людей переважно соціально гомогенні, тобто люди низькостатусних груп меншою мірою можуть розраховувати на своє оточення через його обмежені економічні ресурси.) До речі, в постсоціалістичних країнах дрібні та середні власники оцінюють свої шанси взяти в борг подібно до представників службового класу, а в західних — ближче до людей проміжного і робітничого класів.

Отже, результати різних досліджень, реалізованих на підставі об'єктивних і суб'єктивних показників матеріального становища, надають аргументи для висновку, що в сучасних суспільствах, у тому числі в українському, класова належність людей детермінує матеріальні обставини їхнього життя і відповідне суб'єктивне самопочуття.

⁶ У цьому проекті відповідні самооцінки операціоналізовані за допомоги запитання: «Як би Ви могли описати зараз стан Вашого сімейного доходу?», де варіанти відповіді від «на цей дохід жити комфортно» до «на цей дохід жити дуже важко».

Таблиця 5.2. Клас і самооцінки сімейного доходу та можливості запозичення грошей (у міжкраїнній перспективі), %*

Клас	А Самооцінки сімейного доходу				Б Самооцінка можливості позичити гроші (дуже і доволі легко)
	на цей до- хід жити комфортно	на цей до- хід жити можна	на цей до- хід жити важко	на цей дохід жити дуже важко	
Україна					
Службовий клас	3,4	30,1	50,7	15,8	17,9
Клас рутинної нефізичної праці	1,4	20,0	55,1	23,5	13,3
Дрібні і середні власники	4,6	46,9	38,8	9,6	16,1
Кваліфіковані робітники	0,2	27,6	49,8	22,4	10,2
Некваліфіковані робітники	0,1	17,4	54,3	28,2	9,9
Загалом (N = 3216)	1,9	26,3	51,3	20,5	14,0
Росія					
Службовий клас	6,5	49,5	34,3	9,6	15,1
Клас рутинної нефізичної праці	4,8	36,8	44,9	13,5	9,2
Дрібні і середні власники	15,5	54,4	25,2	4,9	21,7
Кваліфіковані робітники	4,4	38,2	42,3	15,1	11,2
Некваліфіковані робітники	2,7	35,1	45,9	16,2	9,8
Загалом (N = 3855)	5,5	42,1	39,9	12,5	12,4
Країни Східної Європи					
Службовий клас	17,3	65,5	15,5	1,6	35,0
Клас рутинної нефізичної праці	5,7	61,0	28,4	4,9	24,9
Дрібні і середні власники	10,0	58,9	28,9	2,2	30,2
Кваліфіковані робітники	4,4	58,6	31,0	6,0	23,0
Некваліфіковані робітники	4,6	51,5	35,4	8,6	18,7
Загалом (N = 11113)	9,8	59,9	26,0	4,3	27,5
Країни Західної Європи					
Службовий клас	52,1	41,1	6,3	0,7	48,1
Клас рутинної нефізичної праці	31,8	53,6	12,6	2,0	35,9
Дрібні і середні власники	35,0	49,1	12,5	3,4	35,3
Кваліфіковані робітники	25,8	58,1	14,0	2,2	29,7
Некваліфіковані робітники	22,0	53,8	19,9	4,3	27,3
Загалом (N = 62491)	38,9	48,1	11,1	1,9	39,3

* Дані розраховано для зайнятих респондентів (mnactic = 1) і зважено щодо України та Росії на dweight, а щодо груп країн — на weight2=dweight*pweight.

Джерело: агреговані дані проекту ESS 2005–2011 років. Країни згруповані так: «країни Східної Європи» (Латвія, Естонія, Польща, Болгарія, Чехія, Румунія, Хорватія, Словаччина, Словенія) і «країни Західної Європи» (Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Німеччина, Швейцарія, Бельгія, Іспанія, Португалія, Франція, Велика Британія, Нідерланди, Австрія, Греція, Італія).

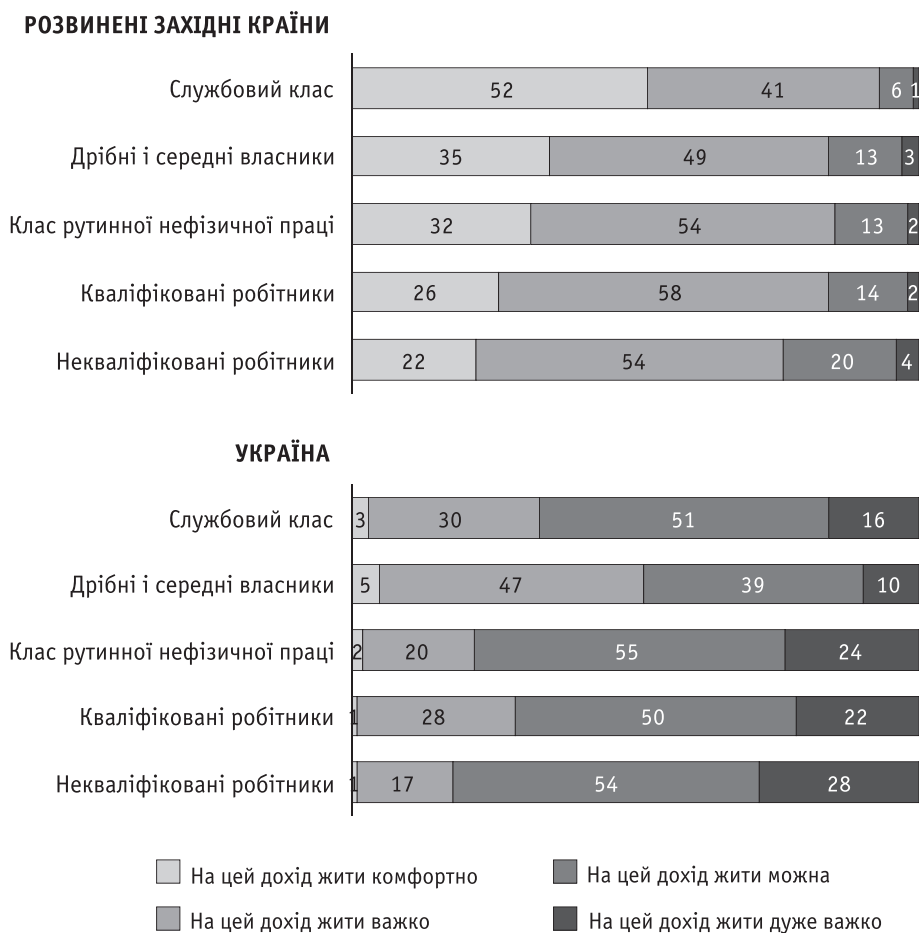

Рисунок 5.5. Клас і самооцінки сімейного доходу в Україні та західних країнах, %
 Джерело: дані таблиці 5.2-А.

5.3. Клас і суб'єктивний добробут

Предметом класового аналізу також є вивчення впливу класу на різні показники суб'єктивного добробуту/благополуччя, зокрема задоволеність життям і різноманітними його аспектами, відчуття щастя, самооцінки людей щодо можливості жити за власним сценарієм (так, як вони вважають доцільним). Відповідні запитання закладено в анкети багатьох національних і міжнародних проектів, зокрема Європейського соціального дослідження (ESS) і Світового дослідження цінностей (WVS). Результати вітчизняних досліджень (Куценко, 2008; Патракова, 2009; Балакірева & Левін, 2013) доводять зв'язок між соціоструктурними характеристиками індивідів (класом, доходом, освітою) і відчуттям ними щастя та задоволеності життям. А саме: чим вищими є

класові, фінансові, освітні позиції людей, тим щасливішими та задоволенишими життям вони почуваються; цей факт вочевидноється в усіх порівнюваних країнах, зокрема в Україні. Водночас зв'язок класової належності та різних показників суб'єктивного благополуччя потребує детальнішого опрацювання за даними різних емпіричних проєктів, чому й присвячено цей підрозділ.

Зокрема, порівняльне дослідження класових відмінностей у самооцінках задоволеності життям та відчутті щастя у різних країнах здійснено на підставі агрегованих даних ESS 2005–2011 років. Так, порівняльний аналіз зв'язку класової позиції (визначеної за EGP-схемою) і частки осіб, задоволених життям (цю категорію утворюють ті, хто у відповіді на такого роду запитання⁷ позначив бали від 7 до 10) (табл. 5.3-А), привів до низки висновків. По-перше, серед зайнятого населення частка задоволених життям в Україні (25%) є найменшою у постсоціалістичному просторі (38% у Росії та 54% у країнах Східної Європи) й утричі меншою, ніж у розвинених країнах Західної Європи (71%). По-друге, класова зумовленість цього показника доволі суттєва в усіх країнах: представники службових класів і дрібні власники значно більшою мірою задоволені життям, ніж люди робітничого класу, насамперед некваліфіковані робітники.

Дані щодо загального відчуття щастя (табл. 5.3-Б), вимірюваного за допомогою запитання: «Якщо говорити загалом, наскільки Ви є щасливим?» за 11-бальною шкалою (від 0 — «дуже нещасливий» до 10 — «дуже щасливий»), свідчать про такі самі закономірності суб'єктивного благополуччя, як і щодо описаного вище показника задоволеності життям. Тобто частка людей, які відчують себе щасливими (ця категорія включає тих респондентів, хто дав оцінки від 7 до 10), суттєво варіює серед громадян постсоціалістичних країн (від 44% в Україні та 50% у Росії до 64% у країнах Східної Європи), крім того, вона значно менша за частку щасливих людей серед населення Західної Європи (80%). Класові ж відмінності однаково виразні в усіх порівнюваних країнах: представники службового класу (насамперед вищого рівня) і (в постсоціалістичних країнах) дрібні власники є щасливішими, ніж люди робітничого класу, передусім некваліфіковані робітники.

Дані проєкту «Соціальні нерівності», реалізованого САУ 2017 року (табл. 5.4), також підтверджують суттєві класові відмінності в рівні задоволеності життям серед зайнятих українців; поряд із тим вони засвідчують класову зумовленість задоволеності роботою, житлом, фінансовою ситуацією домогосподарства, часом на улюблену справу, якістю середовища проживання. А саме: керівники, підприємці та фахівці за названими показниками почуваються краще і впевненіше, ніж робітники та службовці. Лише показник задоволеності особистими стосунками виявився класово нейтральним.

⁷ Самооцінки задоволеності життям ідентифіковано за допомоги запитання: «Якщо зважити на всі обставини, скажіть, будь ласка, наскільки Ви загалом задоволені своїм сьогоднішнім життям?», шкала якого передбачала 11 варіантів відповіді (від 0 — «зовсім незадоволений» до 10 — «повністю задоволений»).

Таблиця 5.3. Клас і самооцінки задоволеності життям та відчуття щастя
(у міжкраїнній перспективі), %*

Клас	А % осіб, задоволених життям				Б % осіб, які відчують себе щасливими			
	Україна	Росія	Країни Схід- ної Європи	Країни Захід- ної Європи	Україна	Росія	Країни Схід- ної Європи	Країни Захід- ної Європи
I Вищий службовий клас	30,4	50,1	70,3	79,9	53,2	58,8	76,2	85,7
II Нижчий службовий клас	31,8	37,7	62,0	75,5	42,3	52,5	71,3	83,7
III Працівники рутинної нефізичної праці	24,5	36,7	51,7	68,7	41,9	49,0	62,4	78,0
IV Дрібні власники	28,4	48,9	54,3	69,3	46,3	59,6	61,0	77,3
V+VI Кваліфіковані робітники	24,8	33,3	48,5	67,8	43,6	45,9	60,4	77,3
VIa Некваліфіковані робітники	19,8	31,4	43,3	60,9	36,4	41,0	52,7	72,6
VIb Сільськогосподарські робітники	22,8	23,2	40,4	62,8	39,1	34,8	55,0	71,6
Загалом	24,5	37,9	54,4	71,2	43,5	49,5	63,5	79,8
<i>Кількість респондентів</i>	<i>3214</i>	<i>3898</i>	<i>11121</i>	<i>67359</i>	<i>3180</i>	<i>3857</i>	<i>11064</i>	<i>67347</i>

* Дані розраховано для зайнятих респондентів ($m_{nactic} = 1$) і зважено щодо України та Росії на $dweight$, а щодо груп країн — на $weight2 = dweight * pweight$.

Джерело: агреговані дані проекту ESS 2005–2011 років. Країни згруповані так: «країни Східної Європи» (Латвія, Естонія, Польща, Болгарія, Чехія, Румунія, Хорватія, Словаччина, Словенія) і «країни Західної Європи» (Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Німеччина, Швейцарія, Бельгія, Іспанія, Португалія, Франція, Велика Британія, Нідерланди, Австрія, Греція, Італія).

Як показники суб'єктивного добробуту можна трактувати й відповіді респондентів на два запитання: про наявність достатніх можливостей жити так, як вони вважають доцільним, і забезпечити гідне життя своїм дітям/онукам (рис. 5.6). Виявилось, по-перше, що серед зайнятого населення України загалом ці показники є низькими — не більш як третина людей вважають, що мають такі можливості, — 33% і 27% відповідно. По-друге, зафіксовані класові відмінності є очікуваними за характером і доволі виразними: самооцінки можливості жити за власним сценарієм (так, як вони вважають доцільним) є значно вищими у представників класів із владними та майновими ресурсами — керівників і підприємців (по 50%), ніж у фахівців із вищою та середньою спеціальною освітою (по 37%) і, тим паче, у службовців, кваліфікованих та некваліфікованих робітників (до 27%). Така ж закономірність спостерігається і щодо самооцінок можливості забезпечити гідне життя своїм дітям/онукам.

Таблиця 5.4. Клас і самооцінки задоволеності різними аспектами життєдіяльності, % тих, хто на шкалі від 0 — «зовсім не задоволені» до 10 — «повністю задоволені» обрав оцінки від 7 до 10

Клас	Рівень задоволеності...						
	життям загалом	роботою	житлом	фінансовою ситуацією домогосподарства	часом на улюблену справу	якістю середовища проживання	особистими стосунками
Керівники	70,0	81,4	68,6	44,9	49,3	61,4	77,1
Підприємці	54,7	61,1	57,9	38,9	60,9	54,3	80,9
Фахівці з вищою освітою	40,9	60,3	45,4	20,9	45,5	45,7	77,3
Фахівці з середньою спеціальною освітою	42,6	57,4	43,0	21,7	49,1	47,4	78,3
Службовці без фахової освіти	31,1	47,2	41,4	6,9	39,3	37,9	78,9
Кваліфіковані робітники	36,0	43,8	41,6	19,1	38,4	44,3	75,5
Некваліфіковані робітники	31,6	39,8	36,8	16,3	34,1	46,7	74,3
Загалом	40,6	53,1	43,3	22,3	43,5	46,9	76,9

Джерело: дані проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» (2017 рік).

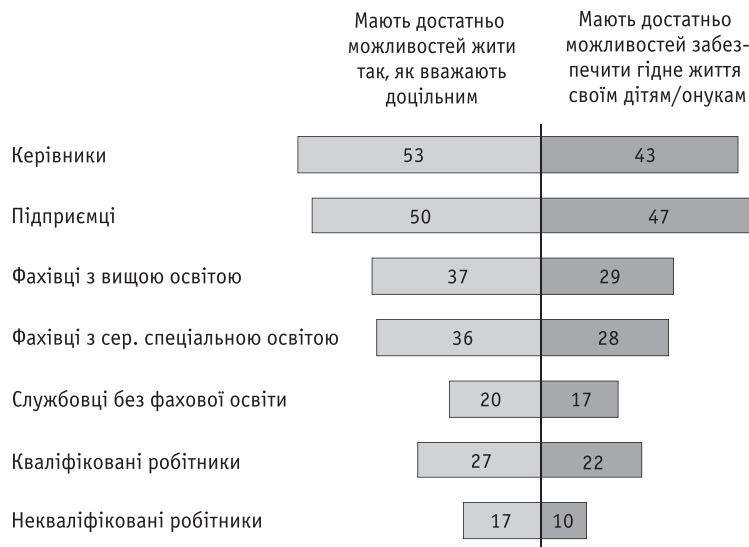

Рисунок 5.6. Клас і самооцінки можливості жити за власним сценарієм та забезпечити гідне життя своїм дітям/онукам, % цілком і радше згодних

Джерело: дані проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» (2017 рік).

Отже, за результатами різних досліджень, показники суб'єктивного добробуту зайнятого населення України є загалом невисокими (особливо порівняно з іншими країнами, насамперед західними). Водночас впевнено можна констатувати універсальний характер класової зумовленості цих показників. А саме: представники службових класів і дрібні власники почуваються більш задоволеними, щасливими, впевненими у можливості жити за власним сценарієм, а от робітникам, особливо некваліфікованим у сфері як фізичної, так і нефізичної праці, бракує цих характеристик.

5.4. Клас і самооцінки здоров'я

У дослідженнях класових ефектів традиційно багато уваги приділяють впливу класу на здоров'я. Показниками стану здоров'я зазвичай є як об'єктивні його виміри (середня тривалість життя, рівень смертності з різних причин, наявність і види хронічних і професійних захворювань, частота звернення до медучстанов, час перебування на лікарняному, наявність шкідливих звичок), так і суб'єктивні (самооцінки здоров'я, оцінки нерівності у доступі до медичних послуг і ліків). Зазвичай перевіряють, 1) наскільки ці показники зумовлені соціально-структурними (клас, освіта, дохід, місце проживання) і демографічними (стать, вік, раса) характеристиками, 2) відтворюється чи слабшає вплив соціоструктурних ієрархій на здоров'я в часі, 3) чи подібні закономірності соціальної диференціації здоров'я в різних типах країн.

Результати численних західних досліджень надають емпірично перевірені аргументи для висновку про наявність зв'язку класу з різними показниками захворюваності та смертності, самооцінками стану здоров'я та доступу до медичних послуг. Зокрема, доведено (Antonovsky, 1967; Calnan & Johnson, 1985; Carpiano, Link, & Phelan, 2008; Torssader & Erikson, 2010; Braveman, Cubbin et al., 2010), що представники вищих соціальних верств живуть довше, мають менше ризиків передчасної смерті від нещасних випадків, кращі показники щодо більшості хронічних захворювань (зокрема, серцево-судинних, діабету та ожиріння), вищі самооцінки стану здоров'я, ніж люди середніх і, зрештою, нижчих верств. Інші дослідники, наприклад (Calnan & Johnson, 1985), з'ясували, що класова належність спричинює різний доступ до медичних послуг, ліків та інших ресурсів, пов'язаних зі станом здоров'я, а саме: представники статусно вищих груп вкладають більше фінансів і часу як у медичні послуги та практики лікування в разі захворювання, так і у практики щодо їх запобігання; крім того, й система медичних послуг зорганізована так, щоб задовольняти потреби більш високостатусних груп. Зауважу, що в більшості обстежень здоров'я населення, зокрема (Williams, 1990; Reynolds & Ross, 1998), поряд із класом тестують ступінь впливу інших чинників (статі,

віку, раси, місця проживання, освіти, доходу), щоб з'ясувати найвпливовіші з них⁸.

Факт класової зумовленості різних показників здоров'я було доведено у численних порівняльних дослідженнях (Behm & Vallin, 1982; Naan & Kaplan, 1986; Naan, Kaplan, & Camacho, 1987; Marmot, Kogevinas, & Elston, 1987; Williams, 1990; Kunst & Roskam, 2010) і визнано універсальним для населення всіх західних країн. Однак до 1990-х років (часу утворення незалежних постсоціалістичних країн Східної Європи) відсутність порівняльних проектів унеможливлювала зіставлення рівня впливу класу на здоров'я у країнах різного типу. За нових умов соціологи (Eikemo, Kunst et al., 2008) перевіряли гіпотезу про більшу класову нерівність щодо здоров'я у країнах Східної Європи, ніж Західної. Згідно з агрегованими даними ESS 2002–2004 років, порівняння зв'язку класу (ідентифікованого згідно з ESeC) і низки показників здоров'я (наявність хронічних захворювань і самооцінка загального стану здоров'я як доброго або поганого) не підтвердило цю гіпотезу. Для обох статей і в усіх європейських регіонах представники саларіату, самозайняті та працівники сфери послуг оцінювали стан свого здоров'я краще, ніж технічні та рутинні працівники. Класові відмінності щодо хронічних захворювань зафіксовано як у Східній, так і в Західній Європі.

Дослідження в часовій перспективі доводять сталість класової нерівності стосовно здоров'я. Зокрема, відтворюється в часі закономірність, згідно з якою вища соціальна позиція надає більший доступ до ресурсів, що допомагають індивідові уникати чинників ризику захворюваності та смертності. За даними (Herd, Goessling, & House, 2007), більш високостатусні та заможніші індивіди на початку ХХ століття могли собі дозволити краще харчуватись і не мешкати в переповнених оселях, що зменшувало небезпеку захворювання на астму чи отруєння ртуттю. Наприкінці століття, як доведено (Calnan & Johnson, 1985), люди з вищим соціальним статусом так само менше зазнавали фізичних небезпек унаслідок забруднення повітря й води пестицидами та промисловими хімікатами. Отже, в усі часи представники вищих класів мають можливість більше інвестувати соціальні та економічні ресурси у своє здоров'я через запобігання хворобам та якісніші послуги лікування, екологічно ліпші умови життя і праці.

Крім того, з огляду на відомий факт, що впродовж ХХ століття відбулося загальне покращення стану здоров'я і зниження смертності в суспільстві, очікувалось послаблення соціальної нерівності за відповідними показниками. Однак результати численних досліджень доводять не зниження її рівня, а навпа-

⁸ Доведено першочерговий вплив статі (рівні смертності та середньої тривалості життя чоловіків вищі, ніж у жінок, водночас самооцінки здоров'я серед чоловіків зазвичай кращі, ніж серед жінок) та матеріальних умов життя (чим вони кращі, тим вищі об'єктивні й суб'єктивні показники здоров'я, доступу до медичних послуг і практик запобігання захворюванням). Водночас зафіксовано і значний ефект культури (освіти): люди з вищою освітою частіше дотримуються практик здорового способу життя, зокрема якісного харчування, відмови від куріння та вживання алкоголю, раціональної поведінки у виборі ефективних стратегій лікування в разі захворювання (Blane, 1985; Calnan & Johnson, 1985; Pamuk, 1985; Marmot, Kogevinas, & Elston, 1987).

ки, поглиблення. Виявилося, що з поліпшенням умов навколишнього середовища, рівня життя та системи охорони здоров'я відповідні інновації, як правило, спершу позначаються на вищих класах і лише потім поширюються на інші; тобто відтворюється «ефект ліфта»: загальне покращення здоров'я всіх груп водночас зі збереженням класової нерівності. Попри методологічні проблеми вимірювання відповідних показників у часі⁹ є вдалі спроби (Pamuk, 1985) вивчення класових відмінностей у показниках смертності в Англії та Уельсі в період 1920–1970-х років. Дослідниця дійшла висновку про зменшення у 1920-х роках рівня класової нерівності щодо смертності серед зайнятих дорослих чоловіків, які вийшли на пенсію, проте про поновлення його зростання протягом 1950-х та 1960-х років, причому з перевищенням показників початку століття. Такий самий тренд було зафіксовано і серед заміжніх жінок (на підставі класу їхніх чоловіків). Тобто періоди найнижчої класової нерівності припадали на найскладніші для національної економіки часи, а найвищої — на час економічного зростання. Дані інших дослідників, зокрема (Blane, 1985), підтверджують описаний висновок: із поліпшенням загальної соціальної ситуації у Великій Британії класові відмінності у здоров'ї серед представників різних класів залишаються попри те сталими.

На підставі даних міжнародних проєктів, зокрема ISSP, також вивчають, наприклад (Lindh, 2017), питання сприйняття громадянами різних країн справедливості розподілу соціальних послуг, насамперед освіти і здоров'я. Результати аналізу свідчать, що більшість людей не підтримують принцип ринкового розподілу цих послуг, проте існують міжнародні відмінності щодо відповідних установок залежно від кількості залученого в ринкові системи населення: ринкові принципи розподілу послуг більшою мірою схильні схвалювати громадяни країн з більш ліберальними системами соціального забезпечення (США, Велика Британія, Австралія, Японія), ніж більш розвинених держав загального добробуту (Франція, Бельгія, Італія, Швеція).

Отже, результати численних західних досліджень свідчать, по-перше, про зв'язок класу і різних показників здоров'я (представники статусно вищих класів через наявність більших економічних і освітніх ресурсів мають менші ризики захворюваності та смертності); по-друге, про універсальність факту соціально-класової зумовленості здоров'я в суспільствах різного типу; по-третє, про сталість цієї закономірності в часі (загальне покращення системи охорони здоров'я і показників здоров'я населення впродовж ХХ століття не привело до послаблення соціальної нерівності щодо здоров'я).

Вітчизняними науковцями (Курило, 2003; Левчук, 2007; Петрушина, 2012; Чепурко & Соболева, 2017; Самооцінка населенням стану здоров'я, 2016; Тимошевська та ін., 2016; Степурко & Оксамитна, 2018) тематика зумовленості об'єктивних і суб'єктивних показників здоров'я різними соціально-економіч-

⁹ Окремі дослідники (Marmot, Kogevinas, & Elston, 1987) визнають, що простежити класові зміни в часі складно через 1) динаміку пропорцій населення в різних соціальних класах, 2) різну класифікацію класів у конкретних дослідженнях, 3) помилки класифікації різних занять.

ними та демографічними показниками також опрацьована. Доведено відмінності за статтю (жінки, незважаючи на кращі об'єктивні показники здоров'я — вищу за чоловіків середню тривалість життя і нижчі показники смертності, мають нижчі самооцінки стану здоров'я), за віком, освітою і матеріальним становищем (чим старша, менш освічена і менш матеріально забезпечена група, тим гірше почуваються її представники). Однак класова зумовленість здоров'я у вітчизняній науці досліджена вкрай мало (єдиний приклад див.: (Степурко & Оксамитна, 2018)), що актуалізує вивчення цього предмета із залученням даних різних соціологічних опитувань.

Дані першого в Україні спеціалізованого проекту «Індекс здоров'я. Україна», реалізованого Київським міжнародним інститутом соціології та Школою охорони здоров'я Національного університету «Києво-Могилянська академія» у 2016 році (вибірка — 10 тис. осіб), уможливають вивчення зв'язку низки соціально-структурних і демографічних показників (стать, вік, клас, освіта, дохід, місце проживання) із самооцінками стану здоров'я і задоволеності наданими медичними послугами в Україні (Тимошевська та ін., 2016). За висновками Тетяни Степурко та Світлани Оксамитної (2018), самооцінки здоров'я найбільшою мірою детерміновані статтю респондентів, а найменшою — місцем проживання; а от вплив класу, доходу й освіти виявився значимим, але слабким. З огляду на ці факти й досвід гендерно диференційованих досліджень теми здоров'я в західній науці, моя аналітична стратегія полягала у вивченні класових відмінностей здоров'я як серед зайнятого населення в цілому, так і окремо серед жінок і чоловіків. Результати дослідження засвідчили продуктивність цієї стратегії.

Вивчення впливу класу (операціоналізованого за EGP-схемою¹⁰) на самооцінки стану здоров'я за 5-бальною шкалою від «дуже добре» до «дуже погане» довело, що зв'язок між цими змінними є хоча й статистично значимим (на рівні 0,05), проте слабким (табл. 5.5-А). Серед зайнятого населення частка тих, хто оцінює стан свого здоров'я як добрий і дуже добрий, значно більша серед людей середнього класу (дрібних власників, представників вищого й нижчого службового класів), ніж серед робітничого класу (працівників рутинної нефізичної праці, кваліфікованих, некваліфікованих і сільськогосподарських робітників). У гендерному розрізі зафіксовано суттєві відмінності. По-перше, в усіх класах чоловіки вважають стан свого здоров'я кращим, ніж жінки (цьому факту може бути кілька пояснень¹¹). По-друге, серед чоловіків класова зумов-

¹⁰ Класи закодовано Світланою Оксамитною за 8-класовою схемою Голдторпа; у наведених далі таблицях супервайзери об'єднані з кваліфікованими робітниками.

¹¹ На відповідні самооцінки можуть впливати, по-перше, *біологічні/психологічні причини* (емпірично доведений факт, що жінки більш тривожні та помисливі, ніж чоловіки, а тому чоловіки часто схильні нехтувати проблемами зі здоров'ям та симптомами захворювань, а жінки, навпаки, схильні частіше непокоїтися через стан здоров'я, звертатися до лікарів, часом перебільшувати свої проблеми зі здоров'ям), по-друге, *традиційні для українського суспільства уявлення про маскуліність і фемініність* (вважається, що визнання чоловіками

леність самооцінок слабка, а серед жінок — суттєва: дрібні власниці, представниці службових класів і рутинної нефізичної праці почуваються значно краще за кваліфікованих, некваліфікованих і сільськогосподарських робітниць.

Стосовно показника наявності хронічних захворювань серед зайнятого населення виявлено статистично значиму, але слабку класову залежність, однак зворотного у зіставленні із самооцінками загального стану здоров'я характеру: представники середніх класів частіше визнають наявність хронічних хвороб, ніж робітники, водночас суб'єктивно почуваються ліпше (табл. 5.5-Б). Можливо, перші уважніші до свого здоров'я і частіше звертаються до лікарів з метою профілактики, усвідомлюючи свої діагнози. Водночас вочевиднюється відмінності за статтю: чоловіки зізнаються в наявності якихось діагнозів / хронічних хвороб удвічі рідше за жінок; класових же відмінностей серед чоловіків немає, а серед жінок вони виразні: краще здоров'я — в даному разі віддзеркалюване меншою часткою осіб із хронічними захворюваннями — мають працівниці рутинної нефізичної праці, кваліфіковані та сільськогосподарські робітниці, ніж представниці службових класів. А от щодо показника наявності офіційно встановленої інвалідності класових та гендерних розбіжностей не зафіксовано (табл. 5.5-В).

Ризик погіршення стану здоров'я зазвичай пов'язують із наявністю в індивідів шкідливих звичок, зокрема з тютюнокурінням та надмірним вживанням алкоголю. Дані таблиці 5.6 демонструють суттєву класову зумовленість наявності цих звичок. Серед зайнятого населення загалом куріння значно (в 1,4 раза) менш поширене поміж представників службових класів і рутинної нефізичної праці, ніж поміж дрібних власників і класів фізичної праці (табл. 5.6-А). У гендерному розрізі відмінності такі: чоловіки у 1,5–2 рази частіше мають цю шкідливу звичку; серед жінок класові відмінності виявляються лише щодо власниць дрібного бізнесу, поміж яких найбільша частка курців порівняно з представницями інших класів; а от серед чоловіків фіксуються виразні відмінності: зовсім не курять у понад півтора раза більше представників службових класів, ніж робітничого класу. Такі само залежності щодо вживання міцних алкогольних напоїв (табл. 5.6-Б,В): частіше їх споживають представники робітничих класів, ніж класів нефізичної праці; чоловіки — у 2–3 рази частіше за жінок; поміж чоловіків значних класових відмінностей не фіксується (за винятком сільськогосподарських робітників, які або справді більше вживають міцні напої, або більш щирі у відповідях на це запитання), а от серед жінок частка тих, хто вживає алкоголь частіше, ніж раз на місяць, удвічі менша серед представниць класів нефізичної праці, ніж робітничого класу.

будь-яких проблем, зокрема щодо здоров'я, є виявом слабкості перед іншими, а от демонстрування слабкості жінками є прийнятним), по-третє, *соціальні обставини життя*: жінки можуть почуватися гірше за чоловіків через відчуття втоми від подвійного навантаження — на роботі та вдома, адже, за даними гендерних досліджень (Лавриненко, 1999; Оксамитна, 2004; Марценюк & Плахотнік, 2017), на пострадянському просторі, зокрема в Україні, все ще зберігається переважно патріархальний розподіл ролей у домогосподарствах, і жінки витрачають у кілька разів більше часу на домашню роботу, ніж чоловіки.

Таблиця 5.5. Клас і самооцінки стану здоров'я, наявності хронічних захворювань та інвалідності, %

Клас	А % тих, хто оцінив стан свого здоров'я як «добрий» або «дуже добрий»			Б % тих, хто має хронічні захворювання			В % тих, хто має офіційно встановлену інвалідність		
	зайняте населення	чоловіки	жінки	зайняте населення	чоловіки	жінки	зайняте населення	чоловіки	жінки
Вищий службовий клас	60,0	67,2	52,5	32,6	23,9	39,2	3,8	5,1	2,7
Нижчий службовий клас	60,8	73,8	50,6	29,4	20,5	35,5	2,1	2,2	2,0
Працівники рутинної нефізичної праці	51,8	67,8	48,4	32,1	23,3	34,1	3,2	0,1	4,0
Дрібні власники	62,7	65,0	58,0	22,8	15,1	38,6	2,5	0,9	5,1
Кваліфіковані робітники	57,2	62,0	39,3	24,4	21,1	36,7	2,7	2,8	2,4
Некваліфіковані робітники	54,2	61,2	38,2	29,6	23,5	43,5	3,3	3,0	3,9
Сільськогосподарські робітники	56,6	65,5	30,0	21,3	18,5	29,3	1,9	2,5	0,1
Загалом	57,5	65,2	47,5	28,2	21,2	37,3	2,8	2,6	3,1
<i>Кількість респондентів</i>	4523	2565	1958	4537	2570	1966	4538	2572	1964

Джерело: дані проекту «Індекс здоров'я. Україна» (КМІС і Школа охорони здоров'я НаУКМА, 2016 рік) щодо зайнятого населення (зважені на weight).

Результати проекту «Соціальні нерівності», реалізованого САУ 2017 року, також свідчать про зв'язок класової належності й низки суб'єктивних показників — самооцінок загального стану здоров'я, можливості отримання якісної медичної допомоги в разі необхідності, підтримування належного стану свого фізичного і психічного здоров'я¹², наявності в Україні рівного для всіх громадян доступу до первинних медичних послуг (табл. 5.7-А і рис. 5.7). Так, серед зайнятого населення загалом самооцінки стану здоров'я як відмінного і доброго є значно поширенішими поміж підприємців, керівників і фахівців (близько 50%), ніж поміж кваліфікованих (41%) і некваліфікованих робітників (30%) та службовців (33%). Водночас фіксуються гендерні відмінності (ана-

¹² В анкеті відповідні запитання сформульовано так: «Як Ви оцінюєте стан свого здоров'я загалом?» (за 5-бальною шкалою, де 1 — дуже погане, а 5 — відмінне) і «Наскільки Ви згодні або не згодні з такими твердженнями: “Я маю можливість у разі необхідності отримати якісну медичну допомогу”, “Я маю можливість підтримувати належний стан фізичного/психічного здоров'я” (за 4-бальною шкалою, де 1 — не згодні, а 4 — згодні)».

логічні описаним вище) класової зумовленості здоров'я: чоловіки з усіх класів почуваються краще, ніж жінки (винятком є підприємці); серед чоловіків вплив класової належності на відповідні самооцінки доволі слабкий, а серед жінок — виразний.

Таблиця 5.6. Клас і практики куріння та вживання міцних алкогольних напоїв упродовж останніх 12 місяців, %

Клас	А % тих, хто зовсім не курить			Б % тих, хто ніколи не вживав міцних напоїв			В Загальний % тих, хто вживав міцні напої від 1–3 разів на місяць до 4 разів на тиждень		
	зайняте населення	чоловіки	жінки	зайняте населення	чоловіки	жінки	зайняте населення	чоловіки	жінки
Вищий службовий клас	75,7	66,2	84,2	47,3	24,3	67,8	18,8	34,9	4,6
Нижчий службовий клас	73,7	55,5	86,2	50,4	27,0	66,3	17,5	36,4	5,1
Працівники рутинної нефізичної праці	75,7	48,3	81,7	61,8	38,9	66,9	9,9	30,0	5,4
Дрібні власники	56,8	46,8	77,2	45,8	35,0	68,2	21,7	27,6	8,9
Кваліфіковані робітники	50,2	42,0	81,1	33,6	26,3	61,3	27,6	33,0	7,1
Некваліфіковані робітники	50,1	35,8	83,0	41,6	33,8	59,4	24,3	30,6	9,7
Сільськогосподарські робітники	51,3	37,0	92,7	31,3	20,2	63,4	36,3	45,4	9,8
Загалом	61,7	45,1	83,5	45,1	29,7	65,1	21,2	32,8	6,5
Кількість респондентів	4534	2570	1965	4537	2574	1965	4537	2574	1965

Джерело: дані проекту «Індекс здоров'я. Україна» (КМІС і Школа охорони здоров'я НаУКМА, 2016 рік) щодо зайнятого населення (зважені на weight).

В оцінюванні своїх шансів отримати якісну медичну допомогу в разі необхідності, підтримувати належний стан фізичного і психічного здоров'я частка згодних і радше згодних з цими твердженнями є найвищою серед керівників, далі — підприємців і фахівців, а найнижчою — серед робітників і службовців (табл. 5.7-В). Отже, очевидні класові відмінності в названих суб'єктивних оцінках: представники низькостатусних класів (службовці та робітники) більшою мірою відчувають і вразливість здоров'я, і дефіцит можливостей його підтримувати, ніж представники високостатусних (керівники, підприємці та фахівці). А от в оцінках наявності в Україні рівного для всіх громадян доступу до забезпечуваних державою первинних медичних послуг (табл. 5.7-Б) вираз-

них класових відмінностей немає — не більш як чверть представників усіх класів погоджуються з такою оцінкою (винятком є підприємці — 38%), водночас переважна більшість визнають існування соціальної нерівності у вітчизняній системі охорони здоров'я.

Таблиця 5.7. Клас і самооцінки стану здоров'я та можливості його підтримувати, %

Клас	А Самооцінки стану здоров'я (добрий і відмінний)			Б Оцінки рівного доступу до ме- дичних послуг (так)	В Оцінки можливості...		
	зайняте населення	чоловіки	жінки		отримати якісну медичну допомогу (згодні та радше згодні)	підтримувати стан фізичного здоров'я (згодні та радше згодні)	підтримувати стан психічного здоров'я (згодні та радше згодні)
Керівники	50,7	55,3	40,9	22,9	71,4	87,2	85,7
Підприємці	54,7	54,1	53,9	37,9	57,9	72,6	71,6
Фахівці з вищою освітою	48,1	57,6	42,4	23,4	45,7	75,5	74,0
Фахівці з середньою спеціальною освітою	45,6	49,1	42,2	27,0	50,5	71,3	71,3
Службовці без фахової освіти	32,7	43,4	36,4	19,0	24,1	60,4	63,8
Кваліфіковані робітники	40,5	49,8	20,6	25,1	38,7	58,9	62,8
Некваліфіковані робітники	29,9	33,3	25,0	27,9	31,9	50,0	52,2
Загалом (N=1074)	43,2	47,5	38,2	25,9	45,1	66,4	67,5

Джерело: дані проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» (2017 рік).

За даними ESS 2005–2011 років порівняймо вплив класу (ідентифікованого за EGP-схемою) на самооцінки загального стану здоров'я (за 5-бальною шкалою від «дуже добрий» до «дуже поганий») у різних типах суспільств — пост-соціалістичних (Україна, Росія та група країн Східної Європи) і капіталістичних (країни Західної Європи). У таблиці 5.8 наведено відповідні дані як серед зайнятого населення порівнюваних країн загалом, так і окремо серед чоловіків і жінок (для перевірки попередньо виявленого факту про гендерно специфічні самооцінки здоров'я). Зафіксовано, що стан свого здоров'я оцінюють як добрий або дуже добрий близько 40% зайнятого населення в Україні (39%) та Росії

(42%), що в 1,8 раза менше, ніж в інших постсоціалістичних країнах Східної Європи (70%), і вдвічі менше, ніж у економічно розвинених країнах Західної Європи (77%). Попри значні відмінності у самооцінках показники їхньої класової зумовленості виявилися в усіх порівнюваних країнах однаковими (статистично значимими, але слабкими), а саме: всюди найкраще почуваються представники службових класів, а найгірше — некваліфіковані робітники.

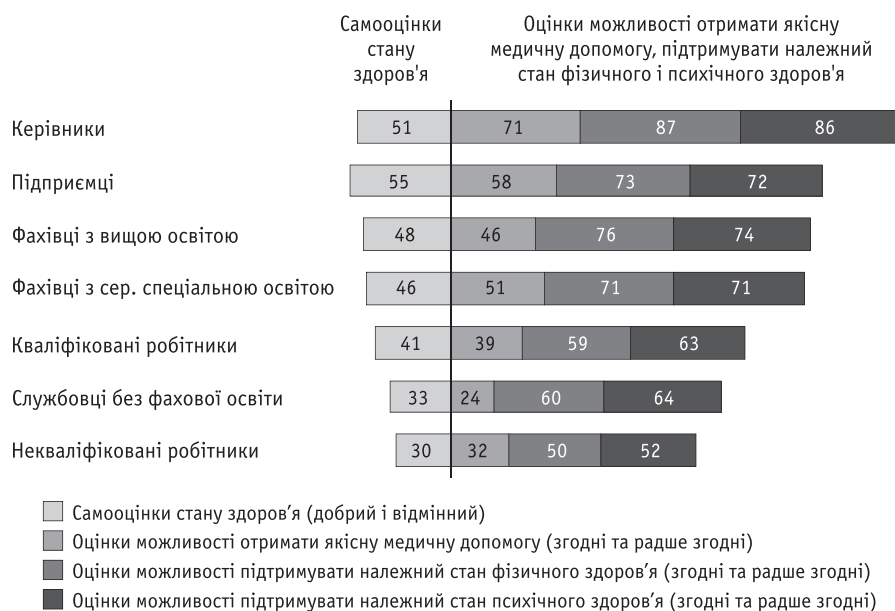

Рисунок 5.7. Клас і самооцінки стану здоров'я та можливості його підтримувати, %

Джерело: дані таблиці 5.7-А і 5.7-В.

Вочевиднилися й гендерно-класові відмінності в суб'єктивних показниках здоров'я в різних країнах. Так, чоловіки з усіх класів почуваються в півтора раза ліпше за жінок в Україні та Росії; ця тенденція фіксується (але значно слабше) і в країнах Східної Європи. Водночас у групі західноєвропейських країн гендерні відмінності специфічні — у класах нефізичної та кваліфікованої фізичної праці жінки й чоловіки мають близькі самооцінки, а от серед дрібних власників та робітників некваліфікованої праці виявляється факт кращого самопочуття чоловіків, ніж жінок. (Варто зробити детальний аналіз щодо окремих країн для з'ясування, наскільки цей факт має універсальний характер.) Разом із тим в усіх країнах серед чоловіків вплив класу на загальне самопочуття відсутній або слабкий, проте серед жінок він значний: найкраще почуваються представниці класів нефізичної праці, а найгірше — некваліфіковані робітниці.

Отже, результати трьох досліджень (попри відмінності в розмірах вибірок, операціоналізації класів і показниках здоров'я) дають аргументи для певних висновків. По-перше, про слабку статистично значиму залежність між класовою належністю і самооцінками здоров'я серед зайнятого населення як в

Україні, так і в інших типах країн (люди класів нефізичної праці почуваються краще за робітників, насамперед некваліфікованих). По-друге, про суттєву гендерну диференціацію самооцінок здоров'я в Україні (зайняті чоловіки почуваються краще, ніж зайняті жінки, незважаючи на гірші об'єктивні показники — меншу тривалість життя, більший рівень смертності через різні захворювання, травми та шкідливі звички, більшу залученість до шкідливого виробництва та фізично важкої праці). По-третє, про значні гендерно диференційовані класові відмінності в самопочутті в Україні та Росії й водночас слабшу вираженість їх у постсоціалістичних країнах Східної та Західної Європи. Утім, на часі подальші порівняльні дослідження з відповідної проблематики, детальніше вивчення ступеня зумовленості здоров'я тими чи іншими соціальними чинниками, а також пошук адекватного пояснення гендерних відмінностей у класовій зумовленості суб'єктивних показників здоров'я.

Таблиця 5.8. Клас і самооцінки стану здоров'я у міжкраїнній перспективі, %*

Клас	Україна			Росія			Країни Східної Європи			Країни Західної Європи		
	зайняте населення	чоловіки	жінки	зайняте населення	чоловіки	жінки	зайняте населення	чоловіки	жінки	зайняте населення	чоловіки	жінки
I Вищий службовий клас	41,6	47,0	36,7	49,5	56,2	42,9	76,5	79,3	73,2	81,4	80,5	83,1
II Нижчий службовий клас	37,8	46,2	31,8	43,5	57,5	38,4	76,2	78,7	74,5	79,4	79,4	79,4
III Працівники рутинної нефізичної праці	37,7	52,5	34,2	36,4	52,9	34,6	70,5	73,9	69,7	76,3	77,8	75,9
IV Дрібні власники	39,2	44,4	31,1	43,7	48,8	31,9	64,2	67,1	58,8	74,7	77,1	69,6
V+VI Кваліфіковані робітники	44,2	49,6	31,5	41,2	47,2	27,7	68,3	70,5	60,8	74,7	75,2	72,2
VIIa Некваліфіковані робітники	37,2	45,4	20,8	39,4	45,4	23,7	62,8	68,7	51,1	71,1	74,2	67,1
VIIb Сільськогосподарські робітники	38,5	50,8	15,6	21,4	24,5	10,0	68,0	76,9	49,0	71,0	72,2	67,8
Загалом	39,0	47,9	32,1	41,6	49,0	34,7	69,7	72,2	66,7	76,9	77,5	76,3
Кількість респондентів	3246	1520	1726	3901	1875	2028	11157	6012	5137	67428	36574	30853

* Дані розраховано для зайнятих респондентів ($m_{nactic} = 1$) і зважено щодо України та Росії на $dweight$, а щодо груп країн — на $weight2 = dweight * pweight$.

Джерело: агреговані дані проекту ESS 2005–2011 років. Країни згруповані так: «країни Східної Європи» (Латвія, Естонія, Польща, Болгарія, Чехія, Румунія, Хорватія, Словаччина, Словенія) і «країни Західної Європи» (Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Німеччина, Швейцарія, Бельгія, Іспанія, Португалія, Франція, Велика Британія, Нідерланди, Австрія, Греція, Італія).

5.5. Клас і культурні практики

Проблема зв'язку соціального класу і культурного споживання широко теоретично й емпірично опрацьована в західній соціології. В останні десятиліття соціокультурні дослідження, зокрема емпіричний класовий аналіз культурних практик, спрямовуються двома концепціями. Перша — *концепція гомології систем соціальної та культурної стратифікації*, яку П'єр Бурдьє обґрунтував у книзі «Відмінності. Соціальна критика судження смаку» (Bourdieu, 1984). Ця концепція передбачає існування в суспільстві культурних ієрархій, на кшталт висока/елітна культура vs популярна/масова культура, які відповідають певним позиціям у соціальній стратифікації. А саме: ці опозиції моделей культурного споживання характерні відповідно для груп з найвищими та найнижчими обсягами економічного і соціального капіталів, для людей вищих і нижчих верств населення. До того ж Бурдьє довів, що класові відмінності культурних смаків і практик є подібними в різних полях культури — літератури, мистецтва, музики, спорту, харчування тощо. Водночас Бурдьє (Бурдьє, 2005) запропонував конструктивістське бачення культурних опозицій, розрізняючи елітну й масову культуру за ступенем легітимності, тобто за мірою схвалення певного культурного продукту (літературного чи музичного твору, картини чи театральної вистави, їжі чи виду спорту) спеціальними інституціями, які мають владу щодо їх оцінювання і класифікації як належного до однієї зі сторін опозиції. (Детально про теоретичну імплікацію поглядів Бурдьє щодо зв'язку класу і культурних практик див.: (Скокова, 2013; Домаранська, 2015).)

Друга концепція була відлунням змін соціокультурної реальності, які на початку ХХІ століття описали соціологи-постмодерністи. Зокрема, Жан Бодрийяр (2006) і Зигмунт Бауман (2002) фіксували поступове розмивання усталених соціокультурних ієрархій, зникнення виразної відповідності класових позицій і стилів культурного споживання внаслідок передусім становлення держави загального добробуту та розвитку цифрових технологій. У цей період серед соціологів культури різних країн загальноновизнаним для пояснення динаміки культурних ієрархій і класової зумовленості моделей культурного споживання став *концепт «всеїдності»* (omnivorousness) американського дослідника Ричарда Петерсона та його колег (Peterson & Simkus, 1992; Peterson & Kern, 1996; Peterson, 2005). Цей концепт було запропоновано для позначення емпірично зафіксованої в 1990-х роках тенденції: представники вищого і (передусім) вищого середнього класів (власники, менеджери та професіонали вищого рівня) ставали споживачами продуктів не лише високої, а й популярної культури. Тобто вони демонстрували мікс смаків та практик, що суперечило теоретичним очікуванням — прилученості лише до високої культури відповідно до їхньої високої соціальної позиції. Тим самим було піддано сумніву універсальність виведеного Бурдьє принципу соціальної й культурної гомології.

Дослідники різних країн (DiMaggio & Mukhtar, 2004; Peterson, 2005; Warde, Wright, & Gayo-Cal, 2007; Bennett, Savage et al., 2009; Chan & Goldthorpe, 2005, 2007; Chan, 2010), долучившись до перевірки тези всеїдності на підставі даних національних і міжнародних опитувань, знайшли багато емпіричних підтвер-

джені на її користь. Результати цих проектів засвідчили, що (1) освіченіші, заможніші та більш високостатусні групи в останні десятиліття справді демонстрували різноманітніші смаки та практики, не обмежуючись, як раніше, взірцями високої/легітимної культури. (2) Споживачі культурних продуктів виразніше диференційовані тепер не за віссю «еліта» vs «маси», а як культурно «всеїдні» vs «однобічні» (cultural omnivores vs univores) — перші споживають продукти і високої, і популярної культури, а другі обмежуються одним із цих типів. Феномен всеїдності віддзеркалює трансформацію еталону гарного смаку і чеснот серед представників вищих класів: місце снобізму та демонстрації ексклюзивності смаків і практик заступає культурна відкритість до іншого, толерантність, егалітарна спрямованість, космополітичність, орієнтація на інформаційні технології, тоді як традиційні смаки тепер трактують як вузькі та обмежені, пов'язуючи їх із стилем життя робітничого класу. (3) Розмивання соціокультурних ієрархій набуло універсального характеру: і американські, і європейські дослідники за результатами перевірки ідей Бурдьє щодо гомології класових позицій і культурних смаків та практик констатували, що в сучасному суспільстві опозиція елітних і масових моделей культурного споживання, за виразом (Bennett, Savage et al., 2009), продовжує «мати значення», тобто відтворюватись, але значно меншою мірою, ніж до останньої чверті ХХ століття. (Докладно про тестування концепту всеїдності у британських та американських дослідженнях зв'язку соціальної стратифікації й культурного споживання див.: (Скокова, 2013; Домаранська, 2015).)

У працях українських соціологів (Ручка, 2002; Куценко, 2006; Ручка & Костенко, 2008; Костенко, 2003, 2007, 2015; Скокова, 2009, 2013; Ручка & Скокова, 2012; Домаранська, 2013, 2015) представлені як теоретико-методологічні імплікації зв'язку соціального класу і культурного споживання, так і результати емпіричних досліджень соціоструктурної зумовленості культурних смаків і практик, а також динаміки соціокультурних ієрархій у західних та постсоціалістичних суспільствах.

Наприклад, соціоструктурний аналіз медіааудиторій, проведений Наталією Костенко (2007, 2015) на підставі даних проекту ESS 2005 і 2013 років, засвідчив вплив класу, освіти, віку на моделі споживання традиційних та інноваційних медіа. Найвиразніші відмінності зафіксовано щодо включеності в інноваційні практики цифрової комунікації в усіх типах суспільств: ексклюзія / відстороненість від електронної комунікації істотно підвищується з віком і зі зниженням рівня освіти та соціального статусу. Так, у всіх порівнюваних країнах відтворюється доволі стійка й очікувана соціально-класова нерівність: класи працівників висококваліфікованої нефізичної праці істотно перевищують у цифровій компетентності працівників фізичної праці. Водночас ізоляція від традиційних медіа (преси, радіо і телебачення) не так виразно відмінна у полярних соціальних групах, проте вона значима. Згідно з висновком Костенко (2007), у постсоціалістичних країнах цифрові ієрархії «накладаються на вже наявну соціальну структуру, сприяючи її репозиціонуванню за інноваційними критеріями» (с. 190). Крім того, в різних типах країн — і в розвинених скандинавських, і в постсоціалістичних — відтворюється класова зумовленість ауди-

торії політичної преси (представники службових класів удвічі частіше читають політичні новини, ніж люди робітничого класу); аудиторії радіо й телебачення також мають класово специфічні риси (с. 202).

Результати інших вітчизняних досліджень (Скокова, 2009, 2015; Ручка & Скокова, 2012; Домаранська, 2013b) також свідчать про наявність гомології систем соціальної та культурної стратифікації в Україні, зокрема, про суттєві відмінності серед різних статусних угруповань моделей культурного споживання (практик проведення дозвілля, читання художньої літератури, певних життєвих орієнтирів). Так, Анатолій Ручка і Людмила Скокова (2012) доводять, що високостатусні групи (керівники, адміністратори, фахівці) за низкою культурних практик статистично значимо переважають середньостатусних (власників дрібного бізнесу, службовців, кваліфікованих робітників, студентів) і низькостатусних (малокваліфікованих і сільськогосподарських робітників, пенсіонерів, домогосподарок і безробітних). Водночас вони констатують «обмеження специфіки високостатусних угруповань у сфері культурного споживання, розмивання символічних меж насамперед із найближчими (середньостатусними)» (с. 119); проте щодо низькостатусних угруповань зазначені межі зберігаються.

Про гомологічний характер залежності соціальної та культурної стратифікації свідчать результати й іншого дослідження Людмили Скокової (2015, сс. 247–255). На підставі кластерного аналізу вона виокремила шість стилів культурно-дозвіллевих практик, що характерні для представників різних за статтю, віком, освітою, матеріальним статусом і видом зайнятості груп. Розподіл за останньою ознакою вочевиднє класово специфічні стилі дозвілля. Так, стилі «домосідів» (29%) і «телеглядачів» (26%) притаманні насамперед незайнятим пенсіонерам, домогосподаркам і різноробам, а стиль «медіатизованого дозвілля» (14%) — керівникам, фахівцям і службовцям. Модель «здорового способу життя» (10%) поширеніша серед підприємців, фахівців і студентів, «активних розваг» (13%) — серед студентів і робітників, фахівців і службовців. Стиль «всеїдності» (8%) з найширшим діапазоном різноманітних практик притаманний студентам, фахівцям і підприємцям.

Анна Домаранська (2013b), аналізуючи типи інтенсивності дозвілля (інертне, помірне, активне і динамічне), доводить їхній зв'язок з матеріальним становищем, статусом зайнятості та престижем заняття респондентів. Ці критерії соціальної стратифікації детермінують і стилі дозвілля, зокрема, «гранично різняться дозвілля заможних і бідних, зайнятих і безробітних, представників престижних професій і з рівнем престижу нижче середнього» (с. 664). Наприклад, чим вищий престиж професії, тим ексклюзивніші різновиди дозвілля обирають їхні представники (відвідування ресторанів, театрів, музеїв, читання художньої літератури), і навпаки, чим нижчий престиж, тим банальніші практики дозвілля (перегляд телепередач, гостювання). У пізніших працях Домаранська (2013a, 2015), класифікуючи культурні смаки та практики у просторі критеріїв соціальної стратифікації, виокремлює низку стилів культурного споживання. Наприклад, у дослідженні 2015 року класифіковано чотири стилі, характерні для жителів великих міст. Стиль «культурна ізоляція» (9%)

притаманний насамперед нижчим верствам населення міста, які не беруть участі у культурному житті. Стиль «популярна культура» з переважанням практик перегляду телепередач, гостювання / запрошення гостей, прихильністю до поп-музики, комедійних та гостросюжетних фільмів є найпоширенішим серед містян (55%) і характерним для верств, нижчого за середній рівня. Стілі «традиційна всеідність» (22%) з великою прихильністю до читання та уподобанням класичних жанрів і «сучасна всеідність» (14%) із практиками водночас високої культури (відвідуванням театрів, музеїв, виставок тощо) і популярної культури (відвідування кінотеатрів, слухання музики, перегляд фільмів) є притаманними групам із соціальними позиціями, вищими за середній рівень.

Отже, результати вітчизняних досліджень доводять структурованість простору культури за ознаками класу, а також віку, статі, освіти, доходу тощо. Однак виявлені факти щодо наявності як гомології культурної й соціальної (зокрема класової) стратифікації в українському суспільстві, так і феномену всеідності/однорічності потребують подальших емпіричних підтверджень, адже класово фокусованих досліджень з відповідної проблематики було не так уже й багато. Далі в цьому підрозділі розглянуто зв'язок класової належності респондентів з їхніми дозвіллевими, рекреаційними та освітніми практиками, цифровою й мовною компетентністю. Проаналізовано його переважно на підставі даних проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», реалізованого САУ 2017 року. (Детальніше з наведенням таблиць із відповідними даними див.: (Симончук, 2018с).)

Клас і дозвіллєві, рекреаційні та територіально-мобільнісні практики

Отримані дані свідчать, що клас має значний вплив на *практики проведення дозвілля* (рис. 5.8). Різноманітні культурні заходи — концерти, кіносеанси, театральні вистави, виставки, спортивні змагання, екскурсійні поїздки за місто або до інших міст, а також екскурсії до музеїв — відвідували у 2017 році значно більше керівників і фахівців з вищою освітою, ніж підприємців і фахівців із середньою спеціальною освітою, а ті, своєю чергою, — частіше за службовців і робітників. Причини цих класових відмінностей вітчизняні соціологи культури (Скокова, 2009, 2015; Ручка & Скокова, 2012) вбачають як у нерівності матеріальних ресурсів¹³, так і у відмінностях систем цінностей (більш утилітарній у представників робітничого класу і більш спрямованій на особистісний саморозвиток — у службового). Отримані результати підтверджують висновок щодо соціально-статусної зумовленості культурно-дозвіллевих практик, зроблений вітчизняними дослідниками культурного споживання на підставі даних моніторингу Інституту соціології НАНУ різних років (Ручка & Скокова, 2012;

¹³ Факти класової стратифікації матеріальних ресурсів зафіксовано у підрозділі 5.2; зокрема, представники робітничого класу більшою за інших мірою визнавали, що їм доводилось економити на дозвіллі й відпочинку (див. рис. 5.4).

Домаранська, 2013b). До речі, за даними 2016 року, на брак повноцінного дозвілля вказували більшою мірою некваліфіковані та кваліфіковані робітники і службовці (по 60%), ніж представники службового класу (50%) і дрібні та середні власники (37%).

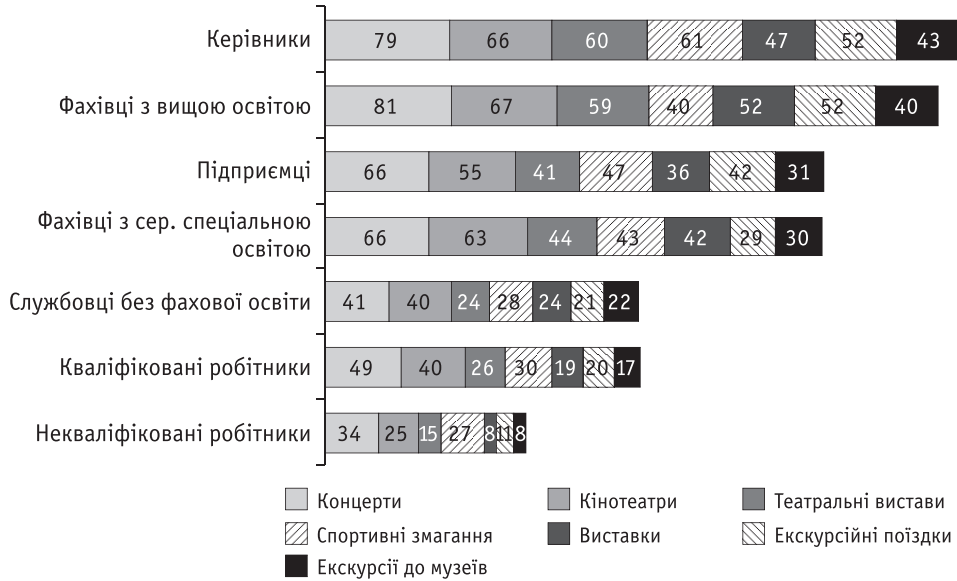

Рисунок 5.8. Клас і практики проведення дозвілля, %

Джерело: дані проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» (2017 рік).

Практики проведення відпустки також мають класову специфіку (рис. 5.9). (Запитання в анкеті сформульовано так: «Як Ви проводили більшу частину своєї відпустки, канікул останнього разу — цього року або в минулому році?») Так, значно більше робітників (насамперед некваліфікованих) порівняно з представниками інших класів фактично повноцінно не відпочивали впродовж року: більш як чверть із них не мали відпустки взагалі, а половина, навіть перебуваючи у відпустці, проводили її у пасивний спосіб — вдома, займаючись домашніми справами або додатковою роботою. Проводили відпустку в такий спосіб (фактично неучасті у рекреаційних практиках) втричі менше підприємців, вдвічі — керівників і фахівців, у півтора раза — службовців. Водночас керівники, підприємці та фахівці з вищою освітою частіше за представників інших класів реалізували активні рекреаційні практики, що потребують фінансових та організаційних витрат, — відпочивали в Україні за путівкою/курсівкою (лікувальною, туристичною тощо) чи в курортному місці без путівки, а також за кордоном, зокрема, в Європі чи в найпопулярніших серед українців закордонних курортних містах — у Туреччині та Єгипті. Високостатусні класи більше практикували і відпочинок за містом, на дачі, а також гостювання у родичів і знайомих.

До речі, дані моніторингу Інституту соціології НАНУ теж доводять класову зумовленість рекреаційних практик: наприклад, у 2016 році брак можливостей повноцінно проводити відпустку зазначили насамперед некваліфіковані робітники (78%), кваліфіковані робітники і службовці (по 69%); дещо кращі оцінки у представників службового класу (61%), дрібних і середніх власників (43%). Детальний аналіз на цій емпіричній базі зв'язку рекреаційних практик і соціального статусу (визначеного за типом зайнятості — робітників різної кваліфікації, фахівців різного профілю, підприємців і незайнятих пенсіонерів) також свідчить про чітку тенденцію: чим вищим є соціально-економічний статус людини, тим з більшою ймовірністю вона організовує собі різноплановий відпочинок під час відпустки (Беленок, 2016; Беленок & Мацко-Демиденко, 2017).

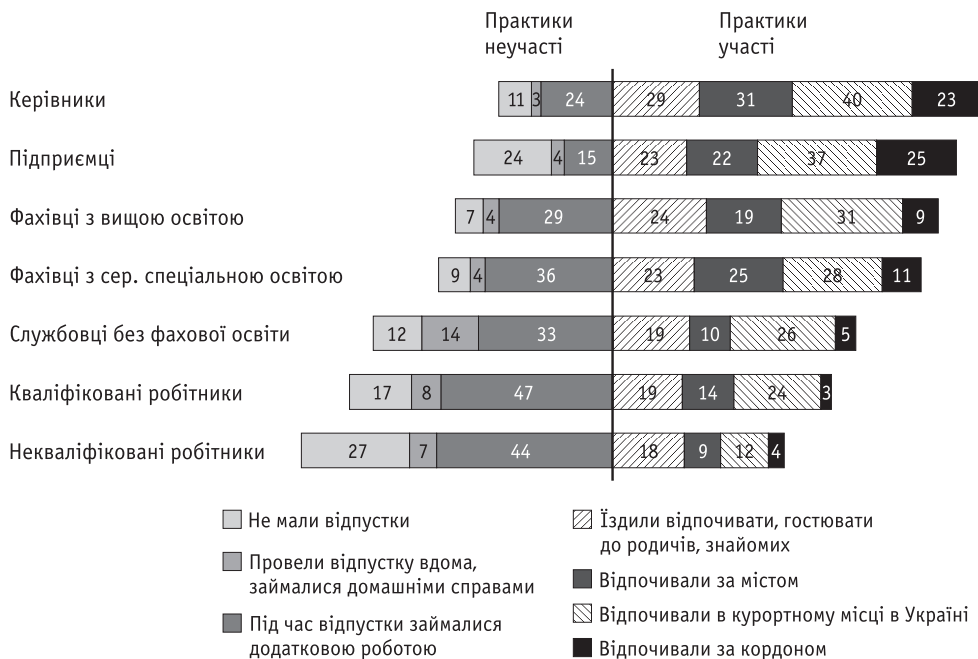

Рисунок 5.9. Клас і практики проведення відпустки, %

Джерело: дані проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» (2017 рік).

Класові відмінності вочевидноються також у *практиках територіальної мобільності*, котрі люди реалізують у межах України й поза ними з різною метою, зокрема рекреаційною, дозвіллевою, діловою, освітньою (рис. 5.10). Так, серед підприємців, керівників і фахівців частка тих, хто виїжджав протягом останніх трьох років за межі області, де вони проживають, в інші регіони України, значно більша, ніж серед службовців і робітників. Причому це стосується поїздок задля чотирьох із шести запропонованих цілей — для відпочинку, проведення вільного часу; відвідування родичів; у відрядження, для участі в кон-

ференціях; на лікування. А от поїздки з метою тимчасової роботи чи навчання детерміновані іншим чином: підприємці, службовці та робітники працюють поза межами місця проживання вдвічі частіше за керівників і фахівців; на навчання виїжджали вдвічі більше службовців і фахівців із середньою спеціальною освітою. Стосовно тих, хто виїжджав в останні три роки в інші країни, фіксується подібна залежність: керівники, підприємці та фахівці в кілька разів більше подорожують за кордон з метою відпочинку і проведення вільного часу, відвідування родичів, лікування, у відрядження і для участі в конференціях. Натомість задля тимчасової роботи виїжджають передусім підприємці, службовці й робітники, вдвічі частіше за керівників та фахівців з вищою освітою. Таким чином, представники високостатусних класів виявляють себе загалом як територіально мобільні, а низькостатусні — як іммобільні. (Детальніше про феномен соціальної й територіальної іммобільності див.: (Мацко, 2007; Беленок & Мацко-Демиденко, 2017).)

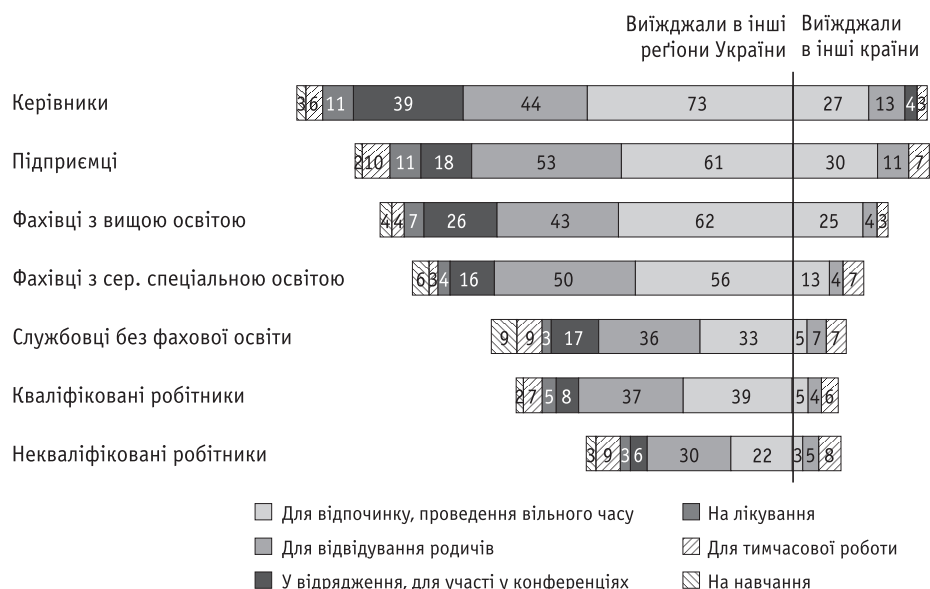

Рисунок 5.10. Клас і практики територіальної мобільності, %

Джерело: дані проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» (2017 рік).

Клас і цифрова компетентність

Феномен «цифрової нерівності» за ознакою віку, освіти, класу, матеріального статусу в Україні емпірично доведений на підставі численних досліджень (Арсеенко, Гирич, & Толстых, 2006; Костенко, 2007; Скокова, 2008; Бойко, 2015). Однак зв'язок класу і цифрової компетентності був предметом лише кількох досліджень (Костенко, 2007, 2015), тому актуальним є його вивчення на підставі даних різних емпіричних баз і різних показників.

Зокрема, класову зумовленість практик використання цифрових технологій зафіксовано за даними проекту «Соціальні нерівності» 2017 року. Доведено, що представники різних класів мають суттєво різний рівень цифрової компетентності за всіма показниками — вмінням користуватись комп'ютером та інтернетом і регулярним їх використанням, фактом реєстрації в соціальних мережах, наявністю особистого досвіду здійснення покупок, оплати послуг через інтернет (рис. 5.11). Так, фахівці з вищою освітою та керівники, підприємці й фахівці із середньою спеціальною освітою значно активніші в усіх цих практиках, ніж службовці та робітники. До речі, дані дослідження фактів дискримінації під час працевлаштування (Симончук, 2018с) свідчать, що недостатній рівень володіння навичками користування комп'ютером, інтернетом та офісною технікою є однією з найпоширеніших причин відмови в місці роботи — на неї наражалися 9% зайнятого населення; серед чинників дискримінації цей поступається тільки вікові (22%), а інші мотиви, навіть за статтю (6%) і станом здоров'я (4%), є менш значимими. Причому класовий аналіз цього показника свідчить, що цей тип дискримінації був значно поширенішим стосовно робітників, службовців і фахівців із середньою спеціальною освітою (12–19%), ніж серед фахівців і керівників (2–6%).

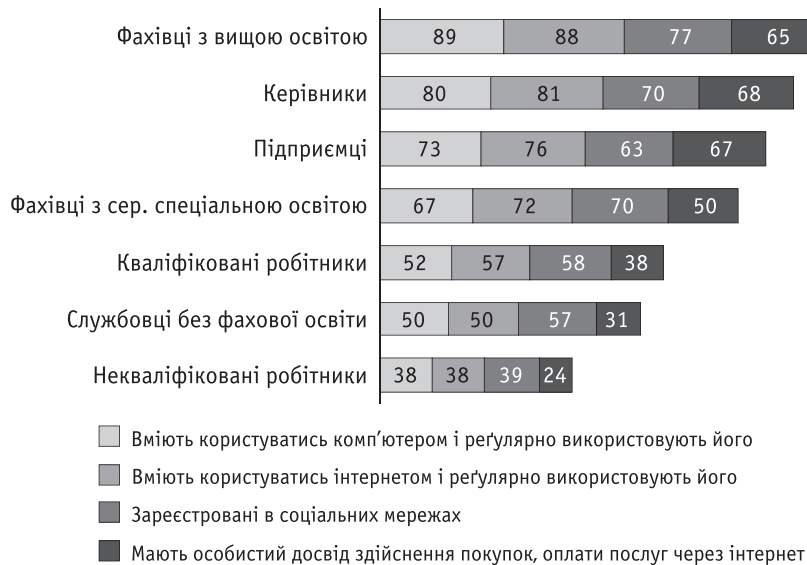

Рисунок 5.11. Клас і різні форми цифрової компетентності, %

Джерело: дані проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» (2017 рік).

Класові відмінності вочевидноються не лише в кількісних характеристиках користувачів інтернету, а й у якісних — наприклад у тому, з якою метою вони його використовують. Задля емпіричного доведення цього факту список цілей використання мережі з анкети згруповано відповідно до типології основних

сміслових сфер інтернет-активності користувачів¹⁴, запропонованої Наталією Бойко (2015). Виявлено таку класову специфіку: керівники, підприємці та фахівці з вищою освітою мають найбільш багатоцільову інтернет-активність, лідируючи в усіх її типах, окрім розважально-ігрової (рис. 5.12). Найвиразніші відмінності високостатусних класів порівняно із службовцями й робітниками — у пізнавально-професійній активності (пошуку інформації для роботи, навчання, підвищення кваліфікації), лінійно-комунікаційній (користуванні електронною поштою), пізнавально-рекреаційній (пошуку інформації за темами, що цікавлять). Отже, представники середніх класів частіше за людей робітничого класу реалізують свої економічні, професійні, споживчі й особистісні інтереси та потреби за допомоги сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

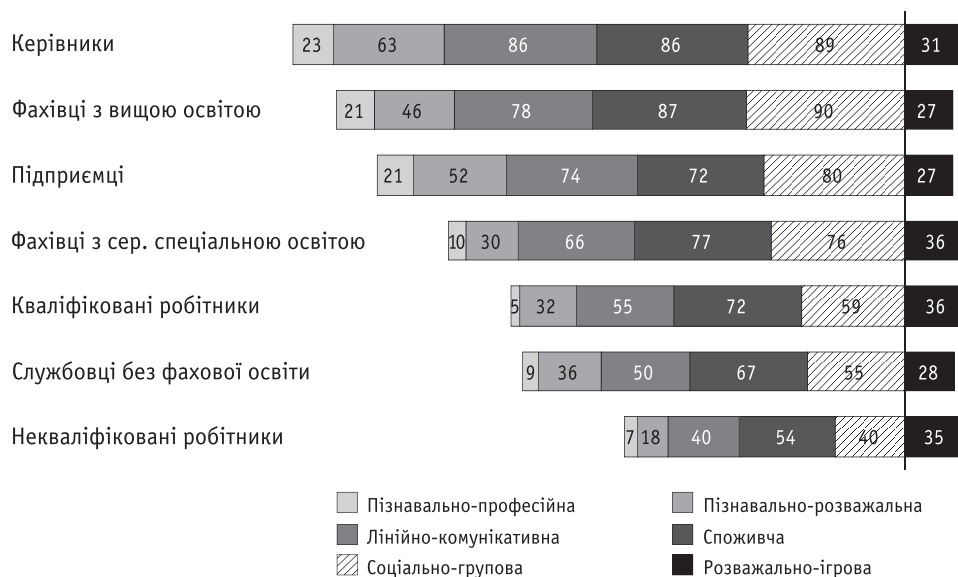

Рисунок 5.12. Класові відмінності у типах інтернет-активності, %

Джерело: дані проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» (2017 рік).

¹⁴ Дана типологія виокремлює шість сфер інтернет-активності: *пізнавально-професійна* — «знайомлюсь з новинами, сайтами державних і громадських структур»; «шукаю інформацію для навчання або підвищення кваліфікації, для виконання професійних обов’язків; підробляю (створюю сайти на замовлення, поширюю рекламу)»; *пізнавально-рекреаційна* — «спілкуюсь у чатах, соціальних мережах; для розваг і дозвілля (перегляд фільмів, слухання музики)»; «шукаю інформацію для хобі (кулінарія, автомобілі, живопис)»; *розважально-ігрова* — «просто блукаю по мережі; граю в комп’ютерні ігри онлайн»; *соціально-громадянська* — «беру участь у форумах, онлайн-конференціях; шукаю однодумців, партнерів для реалізації нових ідей і проєктів»; *споживча* — «шукаю інформацію про товари/послуги, роблю покупки онлайн і сплачую послуги»; *лінійно-комунікаційна* — «користуюся електронною поштою; спілкуюся за допомоги спеціальних програм (Скайп, Вайбер, ін.)»; «веду свій блог».

Клас і освітні практики

У сучасному світі отримання будь-яких сертифікатів зі здобуття професії/кваліфікації є лише першим етапом професійної кар'єри. Необхідною складовою вдалої кар'єри є залученість до безперервної освіти й набуття різноманітних компетентностей (Оксамитна, 2010). За результатами проекту «Соціальні нерівності» 2017 року, представники класів значно розрізняються за залученістю до системи безперервного навчання (табл. 5.9 і рис. 5.12). Так, протягом трьох останніх років на будь-яких курсах, семінарах, тренінгах значно частіше навчалися керівники (56%) і фахівці з вищою освітою (55%), ніж фахівці із середньою спеціальною освітою (44%) та службовці (41%), а також підприємці (28%), кваліфіковані (18%) та некваліфіковані робітники (17%). Такого роду закономірність стосується більшості форм навчання — семінарів/тренінгів, спрямованих на підвищення професійної підготовки, галузевих курсів підвищення кваліфікації, курсів іноземних мов і курсів з ІТ-технологій, онлайн-курсів з набуття нових знань (наприклад, ПРОМТЕУС, КУРСЕРА), а також семінарів/тренінгів, зорієнтованих на самовдосконалення особистості (спілкування, самоконтроль, здоровий спосіб життя, саморозвиток). А от у навчанні на семінарах/тренінгах із започаткування й ведення бізнесу активнішими були підприємці та керівники, на віміну від усіх інших класів найманих працівників. Курси ж водіїв закінчували значно більшою мірою службовці, ніж представники інших класів. Крім того, виявлений факт значно більшої залученості до системи перманентного навчання керівників і фахівців з вищою освітою, ніж фахівців із середньою спеціальною, службовців і підприємців, а також найменшої — представників робітничого класу є характерним і щодо планів навчання впродовж найближчого року. Отже, серед високостатусних класів удвічі-втричі більша частка людей докладає зусиль для розвитку й удосконалення своїх знань і навичок, ніж серед низькостатусних.

До речі, за даними Інституту соціології НАНУ, перманентне підвищення освітнього рівня й розширення культурного кругозору — серед найважливіших цінностей українців (у 2016 році 31% зайнятих назвали це «дуже важливим» і ще 45% «радіше важливим» для себе). Водночас унаслідок суттєві класові відмінності: постійний інтелектуальний розвиток (підвищення освітнього рівня) вважають «дуже важливим» значно — в півтора рази — більше представників службового класу і дрібних власників (по 47%), ніж кваліфікованих і некваліфікованих робітників (по 30%). Така сама закономірність зафіксована щодо цінності розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо) — це є «дуже важливим» більшою мірою для високостатусних класів (37%), ніж для низькостатусних (26%). Зазначу, що аналогічні факти щодо статусної зумовленості названих цінностей зафіксовано на даних попередніх років (Ручка & Скокова, 2012, с. 117).

Таблиця 5.9. Класові відмінності у навчальних практиках різних форм, %

Клас	Загальний % тих, хто навчався хоча б на одних курсах	На яких саме курсах							
		семінари/тренінги для підвищення професійної підготовки	галузеві курси підвищення кваліфікації	курси водіїв	семінари-тренінги, зорієнтовані на самовдосконалення особистості	курси іноземних мов	курси з ІТ-технологій	онлайн-курси з набуття нових знань	семінари/тренінги із започаткування та ведення бізнесу
На яких курсах, семінарах, тренінгах Ви навчалися впродовж трьох останніх років?									
Керівники	55,7	28,6	25,7	5,7	10,0	5,7	8,6	2,4	7,1
Підприємці	28,4	10,5	5,3	5,3	8,4	1,1	2,1	1,1	9,5
Фахівці з вищою освітою	55,0	26,4	30,9	7,1	7,1	8,2	5,2	4,1	1,1
Фахівці із середньою спеціальною освітою	44,3	21,7	15,7	7,8	6,1	5,2	3,5	0,1	0,9
Службовці без фахової освіти	41,4	15,5	12,1	12,1	3,4	3,4	5,2	6,9	5,2
Кваліфіковані робітники	17,8	9,1	6,3	2,7	1,5	0,9	0,3	0,3	0,9
Некваліфіковані робітники	17,1	5,1	5,1	5,9	2,9	0,7	1,5	0,7	2,9
Загалом	34,8	16,0	14,8	5,7	4,8	3,6	3,0	1,8	2,6
На яких курсах, семінарах, тренінгах Ви плануєте навчатися впродовж найближчого року?									
Керівники	41,4	21,4	5,7	2,9	12,9	5,7	4,3	4,3	5,7
Підприємці	32,6	14,7	2,1	2,1	10,5	5,3	2,1	2,1	10,5
Фахівці з вищою освітою	43,9	19,7	9,7	6,3	8,6	9,7	2,6	2,6	4,1
Фахівці із середньою спеціальною освітою	36,5	19,1	5,2	3,5	10,4	3,5	0,9	3,5	2,6
Службовці без фахової освіти	25,9	8,6	6,9	3,4	5,2	3,4	1,7	1,7	5,2
Кваліфіковані робітники	15,7	5,7	2,7	1,8	2,7	4,8	0,9	1,5	0,9
Некваліфіковані робітники	11,0	2,9	0,7	3,7	0,7	0,7	0,7	0,1	2,2
Загалом	28,1	12,3	4,8	3,5	6,2	5,4	1,7	2,0	3,4

Джерело: дані проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» (2017 рік).

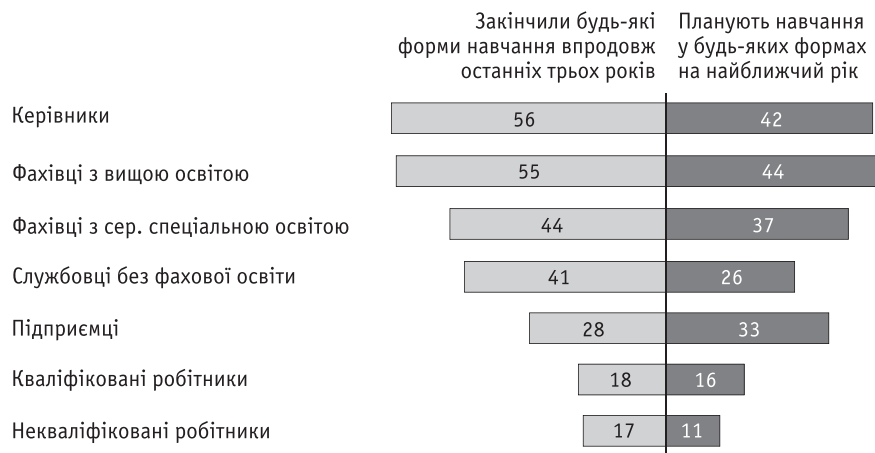

Рисунок 5.13. Клас і практики навчання впродовж останніх трьох років та плани на найближчий рік, %

Джерело: дані таблиці 5.9.

Клас і мовні компетентності

Знання іноземних мов визнається цінним культурним капіталом у сучасному світі, тому люди докладають значних зусиль для їх вивчення. Наприклад, доведено, що обсяг культурного капіталу, зокрема рівень володіння англійською мовою, впливає на зміст і напрями активності в інтернет-мережі (Скокова, 2008, сс. 257–260). Певні види інтернет-практик, насамперед розважальні та пошук інформації «за інтересами» (наприклад, з тем кулінарії, садівництва, спорту, анекдотів, комп'ютерних ігор, еротики) практично не залежать від знання англійської. А от практики щодо пошуку інформації з прагматичною метою (навчання, виконання професійних обов'язків), для задоволення культурно-дозвілєвих потреб (користування електронними бібліотеками, банками фільмів і музики, файлообмінними системами, пошуки однодумців та обмін інформацією з ними) та економічні/споживацькі практики (покупки онлайн, пошук інформації про товари, поширення реклами, створення сайтів на замовлення) значно залежать від рівня володіння англійською. До речі, за даними моніторингу Інституту соціології НАНУ 2016 року, знання іноземної мови вважають одним із найважливіших чинників досягнення високого соціального становища 22% українців. Причому таку думку поділяють значно більше представників службового класу (27%), ніж робітників і дрібних власників (по 18%). Показовими також є відповіді на запитання «Яку мову, крім української, слід обов'язково вивчати у загальноосвітніх закладах?»: 94% населення (причому незалежно від класової належності) назвали англійську, 40% — російську, 13% — іншу.

У проєкті «Соціальні нерівності» 2017 року аналіз самооцінок щодо володіння такими іноземними мовами, як англійська, німецька, французька і

польська, свідчить про суттєві класові відмінності у рівні мовної компетентності представників різних класів (рис. 5.14). Англійська — найбільш знана (53%) серед зайнятого населення України — є найпоширенішою серед керівників і фахівців з вищою освітою (по 71%), дещо меншою мірою — серед підприємців і фахівців із середньою спеціальною освітою (по 60%), службовців і кваліфікованих робітників (по 45%), а найменшою мірою — серед некваліфікованих робітників (24%). Значно менш поширеними серед українців є німецька (13%), польська (12%) і французька (6%) мови, але класові відмінності у володінні ними ті самі. Однак додатковий аналіз свідчить, що рівень володіння іноземними мовами теж розрізняється: якщо англійською представники всіх класів володіють на початковому або середньому рівні, то іншими мовами — переважно на початковому. (Звернімо увагу, що на володіння польською припадають подібні частки фахівців, підприємців і некваліфікованих робітників, що можна пояснити регулярною практикою трудової міграції цих груп до Польщі.) Крім того, представники службового класу не тільки краще знають іноземні мови, а й перманентно вдосконалюють свої знання на курсах іноземних мов; за даними таблиці 5.9, протягом останніх трьох років на них навчалися значно більшою мірою фахівці з вищою (8%) і середньою спеціальною (5%) освітою та керівники (6%), ніж підприємці й робітники (до 1%). На наступний рік вивчення іноземної мови на курсах для себе планували насамперед фахівці та керівники порівняно з представниками інших класів.

Рисунок 5.14. Класові відмінності у володінні іноземними мовами, %

Джерело: дані проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» (2017 рік).

Отже, наведені вище дані свідчать про наявність в українському суспільстві гомології систем соціальної й культурної стратифікації, а саме — про суттєвий вплив класової належності людей на їхні дозвіллі, рекреаційні й освітні

практики, цифрову та мовну компетентність. Актуальними завданнями подальшого класового аналізу в царині культурного споживання є, зокрема, дослідження цих показників у порівняльній перспективі щодо суспільств різного типу; детальніше вивчення впливу класу на смаки та практики в різних полях культури — музики, літератури, кіно, театру, спорту, харчування тощо; тестування наявності феномену всеїдності у вітчизняних представників вищого середнього класу, а також змін у моделях культурного споживання різних статусних груп у пострадянський період.

5.6. Висновки до розділу

На підставі узагальнення даних проаналізованих вище досліджень різноманітних класових ефектів зроблено висновок, що в сучасному українському суспільстві вплив класу (як класового походження, так і поточної класової належності) на різноманітні феномени неоднозначний: в одних випадках він слабкий, в інших — досить виразний. Зафіксовано значимий зв'язок класів із матеріальним статусом, відчуттям щастя й задоволеністю різними аспектами життя, станом здоров'я, дозвіллевими та рекреаційними практиками, цифровою й мовною компетентністю, залученістю до системи безперервної освіти. Всі ці показники значно вищі в осіб, які посідають більш високостатусні позиції (великих і середніх роботодавців та представників службового класу), ніж у представників робітничого і проміжного класів. За даними вітчизняних класових аналітиків, стабільно значимим залишається вплив класового походження на шанси здобути більш високу та якісну освіту, посісти вигідну позицію на ринку зайнятості та, відповідно, більш високу класову позицію. Водночас незначний вплив класу виявляється щодо політичних уподобань і класового голосування, а також різноманітних установок стосовно соціальної нерівності (представникам усіх класів притаманні відчуття різкої соціальної нерівності в Україні, підтримка політики перерозподілу доходів, однаковий рівень сприйняття соціальних конфліктів).

Результати дослідження, ідентифікувавши феномени з різним ступенем класової зумовленості, водночас виявили обмеженість цього переліку і низку неопрацьованих проблем, що не дають змоги сформулювати коректні твердження щодо обґрунтованості пояснювальних претензій класового аналізу. Серед актуальних завдань детальнішого вивчення детермінації соціальним класом різного роду нерівностей в українському суспільстві назву такі. (1) Потрібне тестування на предмет класової зумовленості феноменів, які раніше не потрапляли у фокус дослідників (наприклад, шансів опинитися за межею бідності чи стати безробітним, сімейних моделей, релігійних орієнтацій та практик). (2) Необхідний перманентний моніторинг зрушень у впливі класу на різноманітні феномени — того, слабшають чи посилюються класові ефекти із часом. (3) Поповнення потребують порівняльні знання про те, чи відрізняються (і якою мірою) різноманітні класові ефекти в суспільствах різного типу; чи синхронно в них змінюється з часом інтенсивність зв'язку класу та різних феноменів. (4) Чи варто вивчати, як впливає на інтенсивність виявлення класо-

вих наслідків застосування тієї чи іншої моделі операціоналізації класу. Такий методичний експеримент допоможе встановити, чим викликана фіксована слабкість класових ефектів — особливостями інструменту конструювання класових позицій (думка Граскі та Віден) чи перманентно знижуваним впливом класу на різні патерни свідомості й поведінки людей (як стверджують постмодерністи). (5) Слід отримати надійні свідчення щодо того, клас чи інші структурні характеристики (гендер, вік, етнічна належність, місце проживання) мають більшу пояснювальну силу щодо різних видів соціальних нерівностей. (6) Підсумком реалізації запропонованої дослідницької програми має стати створення «карти релевантності поняття “клас” в українському суспільстві». Мірою заповнення перелічених лакун наше знання про статус класового аналізу помітно примножить свою теоретико-методологічну надійність та емпіричну обґрунтованість. Не виключено, що й проекти стосовно пом'якшення соціальної нерівності, розроблювані політичними партіями й державними структурами, стануть якіснішими, ґрунтуючись на результатах моніторингу комплексу відповідних показників.

Незважаючи на висновок про необхідність значних додаткових досліджень, уже наявні знання про характер класових ефектів надають достатні емпірично обґрунтовані аргументи на користь висновку про релевантність класових пояснень великого кола проявів соціальної нерівності в сучасній Україні та про евристичний потенціал класового аналізу у вітчизняній соціології.

ВИСНОВКИ

Класовий аналіз у сучасній соціології становить, як впливає з усього викладеного вище аналітичного огляду, методологічно і методично коректно обґрунтовану, емпірично зорієнтовану дослідницьку практику. Соціальному класові давно не приписують статус універсального принципу пояснення ані перебігу соціально-економічної історії, ані стратифікації життєвих шансів людей. Разом із тим неодноразово відтворені спостереження окремих учених та інтернаціональних колаборацій у рамках порівняльних досліджень спростовують найрадикальніші декларації про «смерть класу і класового аналізу», залишаючись предметом теоретичної та емпіричної верифікації.

Узагальненням наявних у соціологічному обороті інтерпретацій поняття «клас» і відповідних дослідницьких стратегій стала авторська концепція поліпарадигмальних тематичних напрямів класового аналізу. Її зміст конституюють шість кластерів: вивчення генези соціальних класів, природи класів, розподілу населення за класовими категоріями, суб'єктивних аспектів класів (ідентичності та усвідомлення класових інтересів), класових формацій і дій, класових ефектів. Опис кожного кластера містить ключові дослідницькі питання, перелік головних понять і концепцій, а також імен та публікацій класових аналітиків, які представляють певне тематичне спрямування. На репрезентативних даних порівняльних і вітчизняних проєктів ця концепція тестувалася на предмет виявлення евристичного потенціалу класового аналізу — його здатності встановлювати статистично значимі відмінності та ієрархічні порядки положень, установок, практик. Результати проведеного дослідження підсумовано у вигляді п'яти основних тверджень та їх інтерпретації.

По-перше, в поточному науковому дискурсі соціальний клас залишається центральним поняттям опису структурування сучасних капіталістичних суспільств, що дедалі більше набувають постіндустріальних рис. Однак програма класового аналізу та його статус перманентно змінюються і гостро дискутуються. У постсоціалістичних країнах класовий аналіз інституціоналізований як релевантний інструмент опису нової структури суспільства.

Узагальнення матеріалів дискусій і публікацій останніх тридцяти років на підставі запропонованої концепції дало змогу виявити чотири тренди в розвитку сучасного класового аналізу. (1) Від загального визнання його як релевантного інструменту пізнання капіталістичних суспільств до суперечливих оцінок його статусу і паралельної реалізації в соціології трьох його варіантів — консервативного (визнання релевантності класових концепцій), ревізійністського (стратегія на оновлення класового аналізу) та нігілістського (заклик визнати неминучість зниження його релевантності та розвитку комплексного соціального аналізу). (2) Від макрорівневої дослідницької програми (розгляду класу як рушійної сили історії та вироблення політичного проєкту визвольних

соціальних перетворень) до мікрорівневої (картографування класів і вивчення класових ефектів). (3) Від «ідеологічно заряджених» дебатів про клас у ХХ столітті до прагматичного використання в дослідницькій практиці альтернативних теорій та методологій в наш час. (4) Поряд із тим співіснують як різноманіття концептуалізацій класу і перманентне генерування дедалі нових альтернативних теоретико-методологічних підходів та класових схем, так і методологічний глобалізм — прагнення до створення універсальної класової методології та стандартної типології класу.

У книзі обґрунтовано висновок про інституціоналізацію класового аналізу у вітчизняній соціології в 1990–2010-ті роки. Він підтверджується принциповими змінами в теоретико-методологічній оптиці та продуктивними результатами досліджень нової соціальної структуризації українського суспільства в рамках класової перспективи; значним збагаченням емпіричної бази та вдосконаленням методичного інструментарію соціально-структурних досліджень; успіхами в організаційній сфері, зокрема численними публікаціями й підготовкою фахівців із профільної тематики. Для становлення вітчизняного класового аналізу є характерними певні тренди: орієнтація в теоретичній, емпіричній та організаційній сферах на міжнародне (а не пострадянське) наукове співтовариство та його стандарти; використання в дослідницькій практиці глобалізованих концептуалізацій, методологій та інструментарію і, водночас, прагнення до розроблення національно-специфічних; співіснування у вітчизняній дослідницькій практиці альтернативних класових підходів, але переважне використання стандартних моделей визначення класу (схем Голдторпа і Райта); тенденція до дедалі більш теоретично й емпірично обґрунтованого визнання релевантності класового підходу в поясненні структурних інновацій.

По-друге, уявлення про класову структуру українського суспільства, сформовані в перебігу дослідження на підставі альтернативних класових схем, виявилися плюральними як щодо номінації класів, так і розподілу їх серед населення. Здійснена генералізація продемонструвала вплив інструменту визначення класу на висновки про характер сучасного суспільства, зокрема стосовно пропорцій робітничого і середнього класів, дала змогу одержати узагальнену картину класового структурування в динаміці та в порівнянні з різними типами країн.

У часовій перспективі зафіксовано суттєву динаміку класової структури українського суспільства. Серед головних інновацій упродовж трьох десятиліть — поділ зайнятого населення на власників і найманих працівників; поступове зростання питомої ваги класів роботодавців і самозайнятих (до 10%); чисельне скорочення та трансформація робітничого класу (низхідні процеси серед індустріальних та сільськогосподарських робітників і разом із тим висхідні — серед працівників рутинної нефізичної праці у сфері торгівлі та послуг); зростання частки середнього класу (передусім службового). Головні тенденції такі: від суспільства тільки найманої праці з переважними позиціями робітничого класу Україна рухається до суспільства, диференційованого за статусом зайнятості та з кількісним переважанням позицій середнього класу.

У порівняльній перспективі фіксуються принципова відмінність класової конфігурації в розвинених західних і в постсоціалістичних країнах і, натомість, подібність їх в Україні, Росії і країнах Східної Європи. Розподіл зайнятого населення найбільш розвинених європейських країн на початку ХХІ століття відповідає моделі соціальної структури «суспільств середнього класу». Згідно з загально визнаними типологіями, цей клас (до складу якого належать службовий і проміжний класи) охоплює дві третини зайнятих, а робітничий клас (працівники індустріальної, сільськогосподарської та нефізичної праці нижчого рівня) — близько чверті. Натомість постсоціалістичні країни, в тому числі Україна, зараз уже не є «суспільствами робітничого класу» (частки середнього та робітничого класів у них є подібними — близько 45%, а частка власників становить близько 10%), водночас вони ще помітно відхиляються від постіндустріального стандарту економічно розвинених країн із чисельним превалюванням середнього класу. Разом із тим фіксується схожість гендерного профілю класової структури в порівнюваних країнах. Усі вони є сегрегованими за статтю: чоловіки більше представлені на вершині класової ієрархії та серед індустріального робітничого класу, а жінки — серед службового класу нижчого рівня та працівників рутинної нефізичної праці.

Результати дослідження продемонстрували евристичний потенціал уже визнаних класичними підходів до опису класового структурування постсоціалістичних суспільств (Дж. Голдторпа та Е.О. Райта) і виявили три інноваційні прийоми картографування класів, що склалися вже в поточному столітті. Маю на увазі «секторально зорієнтований» підхід (Г. Еспін-Андерсен), який наполягає на необхідності розрізняти індустріальні й постіндустріальні класи з огляду на їхню різну соціально-економічну природу; «дезагрегаційний» (Д. Граскі та К. Віден), що передбачає, що дезагрегування класів до рівня занять підвищує рівень релевантності пояснення патернів соціальної ідентифікації та колективної дії; «багатофакторний» (М. Севідж), згідно з яким класи ідентифікують на підставі не відносин зайнятості, а комплексного врахування показників економічного, соціального і культурного капіталів. Виявлено, що пошуки методологічних та інструментальних новацій у вітчизняній соціології йшли в рамках описаних вище ідей західних «альтернативних» класових картографів. Зокрема, запропонована авторська схема ідентифікації класових позицій близька до ідей секторально зорієнтованого і дезагрегаційного підходів. Її перевагою є багаторівневе (макро, мезо і мікро) угруповання класових категорій, чіткий поділ класових позицій власників та найманих працівників, детальний аналіз класу власників за масштабом підприємницької діяльності та секторальної спеціалізації, а найманих працівників — за рівнем кваліфікаційних ресурсів і секторальної належності.

По-третє, в Україні клас як дискурсивна категорія практично зник із публічної сфери. Однак класові ідентичності (головним чином середній клас і робітничий клас) запитувані для опису соціального становища — свого та інших, причому класові ідентичності, як правило, є адекватними класовій позиції, виступаючи маркерами економічної позиції, життєвих шансів і соціального престижу. Поряд

із тим вони не є медіаторами колективної консолідації та мобілізації: ідеологічні класово детерміновані формації не склалися.

У сучасній Україні на відміну від радянського періоду соціальний клас як дискурсивна категорія обмежено присутній у політичній та медійній сферах: переважно говорять про середній клас як критерій успішності суспільства, про олігархів як суб'єктів влади і джерело нерівності, а також згадують градаційні категорії «бідні, середні та багаті». Постає враження, що й пересічні люди не розглядають себе та інших у категоріях класу, а українське суспільство сприймають як безкласове. Однак дані досліджень свідчать про протилежне: в перебігу кількісних опитувань та інтерв'ю більшість респондентів не вагалися з ідентифікацією себе та інших як представників певних класів, а суспільство описували як класово структуроване. Зафіксовано також зміну домінуючих класових самоідентичностей серед українців — від типових для радянського періоду категорій (робітничий клас, селяни, службовці, інтелігенція) до пострадянської/прозахідної суб'єктивної стратифікації, зосередженої навколо середнього класу (з 2000 по 2014 рік уявилося майже триразове зростання самоідентифікації респондентів з цією категорією). Найбільш запитуваними сьогодні при ідентифікації є категорії «середній клас» і «робітничий клас». При цьому велика частина населення як України, так і шеругу постсоціалістичних і західних країн не просто знають «своє місце» (свою класову позицію) в соціальній структурі, а й цілком адекватно його усвідомлюють: близько двох третин представників робітничого і середнього класів ідентифікують себе з відповідними класовими категоріями. Дані інтерв'ю дали змогу виявити емоційний аспект класової самоідентифікації («середній клас» позитивно, а «робітничий клас» негативно забарвлена категорія) і прояснити смисли, що їх вкладають респонденти у ці категорії. Представники об'єктивно визначеного середнього класу ідентифікують себе з відповідною категорією, уточнюючи її тип («аналогічний західному», «специфічний український» і «статусно-неузгоджений» середній клас) на підставі рівня консистентності самооцінок професійно-кваліфікаційного і матеріального статусів. Натомість більшість робітників, котрі в закритому списку класових номінацій віднесли себе до категорії «робітничий клас», використовували її зазвичай для позначення свого професійного статусу (фізичного характеру праці); проте в той самий час вони тяжіли до ідентичності «середній клас» як соціально бажаної й такої, що відповідає їхнім економічному статусу та стилю життя, що дає підстави визначити їх як носіїв амбівалентної ідентичності «і робітничий, і середній клас».

Результати дослідження другого виду класової свідомості (усвідомлення класових інтересів) свідчать про відсутність ідеологічно консолідованих класових формацій зі специфічними інтересами. Цей висновок впливає з відсутності статистично значимих класових відмінностей у соціальних установках щодо нерівності. Установки представників робітничого класу цілком очікувані та зрозумілі: переважна більшість із них констатують високий ступінь нерівності в доходах, несправедливість заробітної плати, необхідність перерозподілу доходів, наявність гострих класових конфліктів. Але аналогічні установки/оцінки у представників службового класу вищого рівня, дрібних і се-

редніх власників характеризують їх як носіїв «хибної свідомості», що не відповідає їхній позиції в суспільстві. У західних же країнах фіксується слабкий, але статистично значимий (і теоретично очікуваний) зв'язок класової позиції зі сприйняттям своїх специфічних інтересів (закодованих у соціальних установках): люди робітничого класу вище порівняно з представниками інших класів оцінюють наявність у суспільстві нерівності в доходах, різного роду конфліктів і більшою мірою підтримують політику перерозподілу.

По-четверте, *рівні консолідації та мобілізації класів найманих працівників і дрібних власників для просування і захисту своїх інтересів, які вважаються (проте не в усіх дослідницьких програмах) важливим показником релевантності поняття класу, виявилися невисокими і перманентно знижуються в останні десятиліття і в західних, і в постсоціалістичних країнах. Найочевидніші пояснення цих фактів убачають в інституціоналізації механізмів соціального діалогу та зуженні поля колективних форм об'єднання та мобілізації внаслідок флексибілізації ринку праці та секторальної трансформації зайнятості.*

Цей висновок ґрунтується на даних про невисокий рівень членства у профспілках та політичних партіях, як і довіри до цих організацій. Водночас емпірично обґрунтовано, що великі роботодавці не тільки володіють значно більшими порівняно з найманими працівниками та дрібними власниками владними та економічними ресурсами, а й значно більш консолідовані в рамках партій та асоціацій роботодавців, у зв'язку з чим їм легше просувати й обстоювати свої класові інтереси. Причому факти низхідної динаміки профспілкового та партійного членства, класової зумовленості голосування й партійної участі, а також вищої консолідованості класу великих власників у зіставленні з іншими класами подібні в усіх типах суспільств (за винятком скандинавських).

Поряд із низьким рівнем консолідації найманих працівників та дрібних власників у різних типах суспільств фіксується й однаково низький рівень колективних практик із просування та захисту своїх інтересів. Робітничий рух у порівнюваних країнах мав подібні тенденції: він характеризувався нерівномірністю (піднесення та спад, причому пік трудових протестів, що його західні країни пройшли в 1970-ті роки, в пострадянських припав на 1990-ті), вмотивованістю головно економічними гаслами, переходом від форм прямої мобілізації колективних дій (страйки, мітинги, голодування) до інституціональних (на засадах соціального діалогу, укладання колективних договорів), від колективних практик захисту своїх інтересів до індивідуалізованих внаслідок динаміки зайнятості від індустріального сектору до сектору послуг, а також флексибілізації ринку праці. В Україні дані про класові відмінності в рівні реальної участі в різних практиках захисту своїх інтересів — від страйків до майданів — свідчать, що робітничий клас не є лідером протестного руху в останні десятиліття; більш мобілізованими показали себе люди середніх класів — дрібні та середні власники, представники службового класу. Цей факт — більша агентність середніх класів порівняно з робітничим класом — виявляється в усіх країнах.

По-п'яте, *наявні емпірично обґрунтовані знання про характер класових ефектів засвідчують релевантність класових пояснень великого кола проявів соціаль-*

ної нерівності в сучасних суспільствах взагалом і в Україні зокрема. Разом із тим в довгостроковій перспективі вочевидилося зниження рівня впливу класу на різні феномени.

Узагальнення даних досліджень різноманітних класових наслідків дає підстави для висновку, що в сучасних суспільствах вплив класової позиції на різноманітні феномени неоднозначний — в одних випадках він досить виразний, в інших — слабкий або взагалі відсутній. Зафіксовано значимий зв'язок класів із матеріальним статусом, здоров'ям, дозвіллевими та рекреаційними практиками, цифровою та мовною компетентністю, залученістю до системи безперервної освіти, соціальною самоідентифікацією, задоволеністю різними аспектами життя, самооцінками життєвих шансів. Відповідні показники істотно вищі у великих і середніх роботодавців та представників службового класу, і нижчі — у людей робітничого і проміжного класів. Стабільно значущим залишається вплив класового походження на шанси здобути більш високу та якісну освіту, посісти вигідну позицію на ринку зайнятості й, відповідно, більш високу класову позицію. Відсутність класових ефектів виявлено щодо установок соціальної нерівності, політичних та електоральних орієнтацій.

Як істотний результат проведеного дослідження до перелічених основних висновків долучається виявлення деяких лакун у знанні про класи, що вимагає нового порядку денного. Викладу своє бачення програми класового аналізу у *вітчизняній соціології*, позначивши актуальні завдання в окремих сферах.

У дослідницькій сфері із проблематики становлення, відтворення і занепаду класів актуальним видається аналіз механізмів конституювання та відтворення нової класової конфігурації пострадянського суспільства в цілому та окремих його класів, зокрема фермерів, самозайнятих працівників інформаційної царини.

Серед нагальних завдань класового картографування — розроблення правил визначення класової позиції на рівні домогосподарства; класова ідентифікація незайнятого населення; складання поселенської та регіональної карти класів; валідизація певних схем, зокрема ESeC, для українських реалій; вивчення впливу на класові позиції трансформації трудових відносин (гнучкої зайнятості, частої зміни місць роботи та ін.); перевірка гомогенності класів, зокрема, тестування подібності/відмінності класових позицій великих власників, менеджерів, професіоналів у рамках службового класу, а також індустріальних робітників та працівників рутинної нефізичної праці в рамках робітничого класу; верифікація гіпотези про те, що слабкість виявлених ефектів зумовлена помилками операціоналізації класової належності індивіда. Необхідне вивчення динаміки класових позицій у суспільствах різного типу, зокрема співвідношення позицій робітничого і середнього класів як індикатора постіндустріального розвитку суспільства, а також відтворення гендерної диспропорції класового розподілу.

Щодо двох аспектів класової свідомості (класової ідентичності та усвідомлення класових інтересів) необхідно відстежити відповідну динаміку на підставі даних компаративних досліджень, першою чергою, реалізованого кожні 10 років модуля «Соціальна нерівність» у проекті ISSP (черговий очікується

2019 року). Слід розробити та апробувати більш тонкі методики вивчення різних аспектів класової свідомості, наприклад, для отримання знання про те, яке місце посідає класова ідентичність поміж інших соціальних ідентичностей; наскільки вона суб'єктивно значима та в яких контекстах стає «опуклою» й «видимою»; які уявлення у людей про природу класу, класовий розподіл та нерівності; посилюється чи слабшає із часом усвідомлення класових інтересів, сприйняття соціальних конфліктів та класової зумовленості життєвого успіху; як історично змінювалося використання класу як дискурсивної категорії.

Вивчення *класових формацій та класових дій* вимагає вдосконалення наявної та розроблення нової методологічної оптики й емпіричної бази для моніторингу того, в яких формах і наскільки успішно різні класи консолідовані та просувають свої інтереси. Зокрема, чи стає більш масовим членство в партіях, профспілках та асоціаціях роботодавців чи, натомість, зберігається низький рівень колективних об'єднань найманих працівників і дрібних власників на тлі більш консолідованого зустрічного руху великих власників і державних чиновників? Чи з'являються тренди до посилення класово детермінованого голосування, партійної участі, громадянської активності чи насправді зазначені практики залишаються класово нейтральними; чи актуалізується тренд до колективного просування своїх інтересів чи йдеться про індивідуалізацію (укладання індивідуальних контрактів, звернення до суду); чи є подібними ці тренди в порівняльній перспективі? Що показало тестування в різних країнах «реальних утопій» як способу практичного створення більш справедливих і гуманних альтернативних варіантів світоустрою?

Розширення рамок спостереження за *класовими ефектами* слід здійснювати за рахунок опису феноменів, які раніше не потрапляли у фокус дослідження (наприклад, шанси стати бідним та безробітним, сімейні моделі, релігійні орієнтації та практики); перманентного моніторингу для з'ясування того, слабшають чи посилюються із часом класові ефекти; чи відрізняються різноманітні класові наслідки в суспільствах різного типу; чи впливає використання тієї чи іншої класової схеми на те, які класові ефекти ми виявляємо; чи має клас більшу пояснювальну силу порівняно з іншими структурними змінними. Підсумком реалізації пропонованої дослідницької програми має стати створення «карти релевантності поняття клас в українському суспільстві». Мірою заповнення перелічених лакун знання про статус класового аналізу помітно набуватиме теоретико-методологічної надійності та емпіричної обґрунтованості.

У сфері забезпечення досліджень імперативним залишається підтримання вже створеної бази даних емпіричних досліджень із класової тематики (зокрема, моніторингу Інституту соціології НАНУ, міжнародних проектів ESS і ISSP), а також формування нової — цільового вивчення дрібних, середніх і великих власників; робітників промисловості та сфери послуг; власників, менеджерів і професіоналів. Інноваційних результатів можна очікувати від роботи з агрегованими масивами названих проектів (своєрідними big data в емпіричній базі класового аналізу) і використання складного статистичного апарату для їх аналізу. Те саме стосується й розроблення та вдосконалення,

освоєння та валідизації методичного інструментарію з конструювання класових позицій, вивчення класової свідомості, класових формацій та класових ефектів; впровадження до національних масивів стандартного блоку змінних для конструювання альтернативних класових схем; перегляду синтаксисів для конструювання класів на підставі ISCO-2008. Значущим є завдання розроблення навчальних програм з опанування та застосування інструментарію класового аналізу (не лише для студентів, а й для дослідників, мало обізнаних з відповідними підходами).

В організаційній сфері слід планувати регулярне проведення міжнародних та всеукраїнських конференцій із класової проблематики; стимулювання чисельності профільних публікацій (колективних монографій, тематичних випусків наукових журналів, навчальних посібників); розширення кола класових аналітиків через популяризацію класового аналізу в академічному середовищі та формування навичок використання альтернативних класових схем у дослідницькій практиці; залучення до цього наукового напрямку молодих дослідників і захист ними магістерських, кандидатських і докторських дисертацій із профільної тематики; об'єднання класових аналітиків у рамках Соціологічної асоціації України, розширення членства у профільних дослідницьких комітетах міжнародних соціологічних асоціацій та активну участь у їхній роботі.

Реалізація запропонованої програми перспективних досліджень соціальних класів покликана якщо не вивести на новий рівень вітчизняний дискурс про соціальну структуру та релевантність класового підходу (в тій чи тій його версії), то забезпечити його стабільний розвиток. Як важлива частина мікрорівневих програм класового аналізу результати регулярних досліджень класових ефектів можуть забезпечити, з одного боку, моніторинг ролі класу як релевантного пояснення соціальних нерівностей у сучасному світі, а з іншого — емпірично обґрунтовані принципи коригування соціальної політики щодо зменшення нерівності та соціальної напруженості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Аберкромби, Н., Хилл, С., & Тернер, Б. (1997). *Социологический словарь*. Казань: Издательство Казанского университета.
- Аза, Л. А., Поддубный, В. А., & Ручка, А. А. (1978). *Ценностные ориентации рабочей молодежи*. Киев: Наукова думка.
- Алексеева, Л. М. (1983). Инакомыслие в СССР — опыт статистического анализа. В В. Чалидзе (Ред.), *СССР: Внутренние противоречия* (с. 5–61). Нью-Йорк: Chalidze Publications.
- Арсеенко, А.Г. (2017). *Рабочий класс современной Украины*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Арсеенко, А., Гирич, В., & Толстых, Н. (2006). «Цифровое неравенство» в глобальном и национальном контексте. В С. Макеев (Ред.), *Новые социальные неравенства* (с. 313–354). Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Атанасов, В., & Рябчук, А. (2012). Кінопоїзд на ХМЗ: коментарі до відеодокументації робітничих протестів на Херсонському машинобудівному заводі. *Спільне: журнал соціальної критики*, 4, 142–153.
- Бабенко, С. С. (2007). *Нерівності у сучасних суспільствах*. Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.
- Бабенко, С. (2009). *Соціальна нерівність в оцінках населення України (за результатами міжнародного дослідження ISSP 2009 року)*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Бажан, О. (2015). Протестні акції населення Української РСР у другій половині 1950-х — на початку 1960-х рр. В В. М. Даниленко (Ред.), *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба* (с. 308–318). Київ: Інститут історії України НАН України.
- Балакірева, О. М. (Ред.). (2011). *Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні*. Київ: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».
- Балакірева, О. М., Геєць, В. М., Сіденко, В. Р. та ін. (2014). *Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України*. Київ: ДУ «Інститут екон. та прогноз. НАН України».
- Балакірева, О. М., & Левін, Р. Я. (2013). Ціннісні орієнтації населення країн «старої» та «нової» Європи як фактор їхньої інтеграції. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*, 31, 86–93.
- Бауман, З. (2002). *Индивидуализированное общество*. Москва: Логос.
- Бевзенко, Л. Д. (2008). *Стили жизни переходного общества*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Бек, У. (2000). *Общество риска. На пути к другому модерну*. Москва: Прогресс—Традиция.

- Бекешкіна, І. (2018). Ставлення українців до політичних партій та перспективи побудови партійної системи в Україні. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін* (сс. 42–48). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Беляева, Л. А. (2010). Россия и Европа: структура населения и социальное неравенство. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*, 2(96), 40–56; 3(97), 18–46.
- Беленок, О. (2016). Рекреаційні практики населення України. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін* (сс. 395–405). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Беленок, О.А., & Мацко-Демиденко, І.В. (2017). Рекреаційна поведінка громадян України в контексті здоров'язбереження. *Український соціум*, 1(60), 32–49.
- Бергер, П., & Лукман, Т. (1995). *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. Москва: Медиум.
- Бизюков, П. (2011). Динамика трудовых протестов в России. *Вестник общественного мнения (2008–2011)*, 2(108), 29–38.
- Биченко, А. (2008). Український середній клас: уявлення та реальні ознаки. *Національна безпека і оборона*, 7(101), 14–29.
- Бодрийяр, Ж. (2006). *Общество потребления: его мифы и структуры*. Москва: Культурная революция, Республика.
- Бойко, Н. (2015). Интернет-активность в современных украинских реалиях. *Социологический альманах*. Минск: Беларуская навука, 6, 534–542.
- Болтански, Л., & Кьяпелло, Э. (2011). *Новый дух капитализма*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Борисов, В. (2001). *Забастовки в угольной промышленности (анализ шахтерского движения за 1989–99 гг.)*. Москва: ИСИТО.
- Буравой, М. (2009). Жить в капитализме, путешествовать через капитализм. В П. Романов & Е. Ярская-Смирнова (Ред.), *Общественные движения в России: точки роста, камни преткновения* (сс. 28–58). Москва: ЦСПГИ.
- Буравой, М., & Райт, Э. О. (2011). Социологический марксизм. *Социологические исследования*, 9, 18–29; 10, 26–38.
- Бурдые, П. (1993). Социальное пространство и генезис «классов». В П. Бурдые. *Социология политики* (сс. 53–97). Москва: Социо-Логос.
- Бурдые, П. (2005). О производстве и воспроизводстве легитимного языка. *Общественные записки*, 2, 146–174.
- Бурлачук, В. (2002). *Символ и власть: роль символических структур в построении картины социального мира*. Киев: Інститут соціології НАН України.
- Бурлачук, В. (2005). Власть, ритуал и «оранжевая революция». В *Соціологічне знання і влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики* (сс. 63–75). Київ: Силос; Фоліант.
- Валерстайн, І. (2002). Інтелектуали за доби переходу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 42–56.

- Валковіц, Д. (2012). Ми хотіли почути іншу версію історії — розказану робітниками. *Спільне: журнал соціальної критики*, 4, 136–140.
- Ван Атта, Д. А., Гончарук, О., & Перротта Л. (2001). *Українське село на зламі століть: соціологічний та антропологічний зріз*. Київ: Скарби.
- Ведров, О. (2012). Експлуататори про себе. *Спільне: журнал соціальної критики*, 4, 52–59.
- Виноградов, О. (2010). Освітня кваліфікація та престиж занять. В С. Оксамитна, О. Виноградов, Л. Малиш, & Т. Марценюк, *Молодь України: від освіти до праці* (сс. 51–58). Київ: ВПЦ НАУКМА.
- Вишневецький, Ю., Міщенко, О., & Півнєв, Є. (2000). *Роль профспілок в Україні удавана і справжня*. Київ: Фонд демократії.
- Вишняк, О. (2000). *Електоральна соціологія: історія, теорія, методи*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Вишняк, О. (2017а). Політико-ідеологічні преференції громадян і розвиток партійної системи в Україні. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін* (сс. 35–41). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Вишняк, О. (2017б). Тенденції змін ідеологічних ідентифікацій громадян. В М. Шульга (Ред.), *Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вибір* (сс. 89–95). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Вишняк, О. (2018). Тенденції змін членства в політичних партіях та партійної ідентифікації громадян України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 103–117.
- Воейков, М. И. (2004). Рабочий вопрос в России: начало и конец XX века. В Д. О. Чураков (Ред.), *Рабочие в России: исторический опыт и современное положение* (сс. 23–37). Москва: Эдиториал УРСС.
- Войтович, С. А. (1989). *Динамика престижа и привлекательности профессий*. Киев: Наукова думка.
- Ворона, В. М., & Суименко, Е. И. (Ред.). (1995). *Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Ворона, В. М., Суименко, Е. И., Пилипенко, В. Е. и др. (2001). *Промышленное предприятие и его люди: Проблемы социально-экономического поведения*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Ворона, В., & Шульга, М. (Ред.). (2017). *Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Глотов, М. Б. (2013). Концепции социальной стратификации в отечественной социологии. *Социологические исследования*, 8, 53–59.
- Голенкова, З. Т., & Игитханян, Е. Д. (2008). Социальная структура общества: в поиске адекватных ответов. *Социологические исследования*, 7, 75–85.
- Головаха, Е. (2002). Неосословное общество в XXI столетии. В *Проблеми розвитку соціологічної теорії: II Всеукр. соціолог. конф.: наук. доп. і повідомлення* (сс. 13–19), Київ: Інститут соціології НАН України.

- Головаха, Є., & Горбачик, А. (2012). *Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Головаха, Є., & Жуленьова, О. (2015). Соціальна напруженість і потенціал протесту в українському суспільстві: сучасний стан і динаміка. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін* (сс. 193–202). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Головаха, Е., & Макеев, С. (Ред.). (2007). *Украинское общество в европейском пространстве*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Головаха, Е. И., & Панина, Н. В. (1999). Потенциал протеста украинского общества. *Социологические исследования*, 10, 31–40.
- Головаха, Є., & Паніна, Н. (2001). Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–22.
- Головаха, Є., & Паніна, Н. (2006). Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 32–51.
- Голосов, Г. В. (1997). Поведение избирателей в России: теоретические перспективы и результаты региональных выборов. *Полис*, 4, 44–56.
- Гордон, Л., Клопов, Є., & Кожуховский, И. (Ред.). (1999). *Крутой пласт. Шахтерская жизнь на фоне реструктуризации отрасли и общероссийских перемен*. Москва: Комплекс-Прогресс.
- Гордон, Л. А., & Назимова, А. К. (1985). *Рабочий класс СССР: Тенденции и перспективы социально-экономического развития*. Москва: Наука.
- Горшков, М. К., & Тихонова, Н. Е. (Ред.). (2008). *Социальное неравенство и социальная политика в современной России*. Москва: Институт социологии РАН.
- Грамши, А. (1991). *Тюремные тетради* в 3 ч. Ч. 1. Москва: Политиздат.
- Гук, Л. П. (2014). Прогнозування та регулювання розвитку нестандартної зайнятості в Україні. *Бізнес Інформ*, 4, 278–283.
- Гуляев, В. (2003). Реструктуризация угледной отрасли та рівень соціальної напруженості в шахтарських регіонах. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 93–106.
- Дарендорф, Р. (1994). Элементы теории социального конфликта. *Социологические исследования*, 5, 142–147.
- Дембіцький, С. (2017). Інтегральний індекс соціального самопочуття: альтернативний підхід. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 109–129.
- Дилигенский, Г. Г. (1975). Некоторые методологические проблемы исследования психологии больших социальных групп. В Е. В. Шорохова (Ред.), *Методологические проблемы социальной психологии* (сс. 196–205). Москва: Наука.
- Дилигенский, Г. Г. (2001). *Люди среднего класса*. Москва: Изд-во «Общественное мнение».

- Домаранська, А. (2013а). Культурна стратифікація українського суспільства. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* (сс. 360–366). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Домаранська, А. (2013б). Стратифікація практик дозвілля. *Соціальні виміри суспільства*, 5(16), 648–666.
- Домаранская, А. (2014). Стиль жизни: структурные и личностные детерминанты. *Социологический альманах*. Минск: Беларуская навука, 5, 464–478.
- Домаранська, А. (2015). Соціокультурний вимір соціальної стратифікації українського суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 52–69.
- Друкер, П. Ф. (1994). *Новые реальности*. Москва: Бук Чембер Интернэшнл.
- Дубровский, И. М., & Дубровский, М. Л. (2009). *Современное профсоюзное движение Украины: задачи и возможности*. Харьков.
- Дутчак, О. (2016). Робітничі протести в Україні до і після Євромайдану. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 85–101.
- Жуков, В. І. (2000). Наймані працівники та їх професійні спілки як суб'єкти соціального партнерства. *Вісник Академії праці і соціальних відносин*, 3, 83–91.
- Зайцев, А. К. (Ред.). (1996). *Забастовки 1989–1993 гг. в России (социологический аспект)*. Калуга: КаИС.
- Заславская, Т. И. (1997). Социальная структура современного российского общества. *Общественные науки и современность*, 2, 5–23.
- Заславская, Т. И. (2002). *Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция*. Москва: Дело.
- Здравомыслова, Е. (1998). Социология общественных движений — становление нового направления. В В. Ядов (Ред.), *Социология в России* (сс. 545–568). Москва: Институт социологии РАН.
- Злобіна, О. (Ред.). (2011). *Соціальні інтереси в контексті соціокультурної модернізації*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Зоткин, А. А. (2010). *«Львы» и «лисы» украинской политики*. Киев: Наукова думка.
- Ильин, В. И. (1998). *Власть и уголь: шахтерское движение Воркуты (1989–1998 годы)*. Сыктывкар: Сыктывкарский университет.
- Ильин, В. (2003). Классовая структура: классические концепции и современная Россия. *Отечественные записки*, 4, 65–68.
- Ильин, В. (2008). Модели классовобразования в посткоммунистическом мире. *Мир России*, 2, 3–21.
- Иноземцев, В. (1998). *За пределами экономического общества*. Москва: Academia-Наука.
- Ионин, Л. (1997). Свет и тени социальных движений. В *Свобода в СССР* (сс. 256–282). Санкт-Петербург: Фонд «Университетская книга».
- Ионин, Л. Г. (2000). *Социология культуры: путь в новое тысячелетие*. Учеб. пособие для студентов вузов. Москва: Логос.
- Іваненко, О. (2007). Село, селяни та аграрна реформа. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 128–149.

- Іващенко, О. (2002). Соціологія самозайнятості: до проблеми визначення предмета. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 189–196.
- Іващенко, О. (2010). Про анатомію економічної нерівності в сучасній Україні: соціологічні дослідження. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 29–55.
- Іващенко, О. (2011). Зайнятість і фах: соціологічні факти усталеної неузгодженості. В *Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг* (Т. 1, сс. 363–381). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Історія робітничого класу Української РСР*. (1967). Київ: Наукова думка.
- Історія селянства УРСР*. (1967). Київ: Наукова думка.
- Кабалина, В. И. (1998). Изменение функций и статуса линейных руководителей. - *Социологические исследования*, 5, 34–43.
- Каневский, П. С. (2011). Профсоюзы как элемент политической системы современной России. *Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология*, 2, 152–168.
- Касьянов, Г. (2007). *Україна 1991–2007: Нариси новітньої історії*. Київ: Наш час.
- Катаєв, С. Л., Ядранський, Д. М., Северинюк, А. В. та ін. (2015). *Особливості соціальних перетворень у сучасній Україні*. Запоріжжя: КПУ.
- Кацва, А. М. (2008). Протестное движение рабочего класса. *Социологические исследования*, 3, 38–43.
- Кивинен, М. (2002). *Прогресс и хаос. Социологический анализ прошлого и будущего России*. Москва: Академический проект.
- Клеман, К. (2003). Неформальные практики российских рабочих. *Социологические исследования*, 5, 62–71.
- Коваліско, Н. В. (2007). *Основи соціальної стратифікації*. Львів: Магнолія.
- Коваліско, Н. В. (2008). *Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Коваліско, Н. (2010а). Соціально-статусна та класова ідентичності страт у регіональному вимірі. *Соціальні виміри суспільства*, 2(13), 322–334.
- Коваліско, Н. (2010б). Теорія практик, практики та дослідження стратифікаційних порядків. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 49–63.
- Коваліско, Н., & Макеев, С. (2018). Економіка і соціологія нерівності: емпіричні свідчення глобальних тенденцій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 5–24.
- Коллинз, Р. (2009). Традиция конфликта. В Р. Коллинз, *Четыре социологических традиции* (сс. 61–132). Москва: Территория будущего.
- Колот, А. М. (2010). *Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку*. Київ: Київський національний економічний університет.
- Колот, А. М., & Моторна, І. І. (2012). Соціальне партнерство в системі соціальної відповідальності. В А. М. Колот (Ред.), *Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку* (сс. 457–482). Київ: Київський національний економічний університет.
- Комуністична партія України (1980). *Українська радянська енциклопедія в 12 т.* (Т. 5, с. 339). Київ: Українська радянська енциклопедія.

- Кон, М., Заборовський, В., Яницька, К. та ін. (2002). Структурна локалізація та особистість у період трансформації у Польщі та Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 10–38.
- Кон, М., Хмелько, В., Заборовський, В. та ін. (1998). Соціальна структура і особистість за умов радикальних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі й України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1–2, 120–137; 3, 56–74.
- Кон, М., Хмелько, В., Паніотто, В. та ін. (2005). Соціальна структура і особистість у процесі радикальних соціальних змін: аналіз України в період трансформацій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 24–64.
- Кононов, И. Ф., Кононова, Н. Б., & Денщик, В. Н. (2001). *Кризис и самоорганизация. Шахтерские города и поселки Донбасса в период реструктуризации угольной промышленности: социальные и экологические измерения*. Луганск: Альма матер.
- Костенко, Н. (2003). Медіа-класи або коди нерівності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 16–32.
- Костенко, Н. (2007). Национальные аудитории медиа в сравнении. В Е. Головаха & С. Макеев (Ред.), *Украинское общество в европейском пространстве* (с. 174–204). Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Костенко, Н. (2015a). Траекторії медіа. В Н. Костенко (Ред.), *Мінливості культури: соціологічні проєкції* (с. 190–224). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Костенко, Н. (Ред.). (2015b). *Мінливості культури: соціологічні проєкції*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Костенко, Н. В., & Оссовский, В. Л. (1986). *Ценности профессиональной деятельности (опыт социологического исследования кино)*. Киев: Наукова думка.
- Костенко, Н., & Ручка, А. (Ред.). (2008). *Медіа. Демократія. Культура*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Кузьміна, С. В. (2006). *Шахтарський страйковий рух України в 1989–1999 роках* (Кандидатська дисертація). Донецьк.
- Курило, І. О. (2003). Соціально-демографічні особливості самооцінки стану здоров'я населенням України. *Демографічні дослідження*, 25, 44–55.
- Куценко, О. Д. (2000). *Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе*. Харьков: Издательство Харьковского государственного университета им. В. Н. Каразина.
- Куценко, О. (2001). Діяльнісна перспектива у розумінні суспільства: до пошуку можливості діяльнісно-структурного синтезу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 27–41.
- Куценко, О. Д. (2003). Самоидентификации с классами: проявление образа классовой структуры постсоветского общества. В С. Макеев (Ред.), *Классовое общество. Теория и эмпирические реалии* (с. 194–220). Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Куценко, О. (2006). Чи зберігають значення класові основи політичної участі? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 92–115.
- Куценко, О. Д. (2007). Класы в перспективе дилеммы «универсализм — индивидуализм». В Е. Головаха & С. Макеев (Ред.), *Украинское общество в европейском пространстве* (с. 132–155). Киев: Институт социологии НАН Украины.

- Куценко, О. (2012). Соціальні класи та політична мобілізація (порівняльний аналіз європейських країн крізь призму трьох типів класових розколів). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 3–27.
- Куценко, О. (2014). Соціальні класи: соціологічні інтерпретації та підходи до вивчення. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія «Соціологія»*, 1 (5), 68–74.
- Куценко, О. Д., & Бабенко, С. С. (Ред.). (2004). *Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание*. Харьков: Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина.
- Лавриненко, Н. В. (1989). *Труд служащих — неспециалистов (социологический аспект)*. Киев: Наукова думка.
- Лавриненко, Н. В. (1999). *Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект)*. Киев: Випол.
- Лавриненко, Н. В. (2012). Професійні асоціації підприємців малого і середнього бізнесу як інструмент захисту класових інтересів. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* (с. 260–272). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Левчук, Н. М. (2007). Соціальна диференціація стану здоров'я і смертності в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 5(1), 12–27.
- Лейн, Д. (2004). Трансформація державного соціалізму: системні змінення или класова революція? В О. Куценко (Ред.), *Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание* (с. 83–108). Харьков: ИЦ Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина.
- Лейн, Д. (2006). *Подъем и упадок государственного социализма. Индустриальное общество и социалистическое государство*. Киев: Інститут соціології НАН України; Харьков: Харьковский государственный университет им. В. Н. Каразина.
- Лібанова, Е. М. (Ред.). (2012). *Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу*. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України.
- Лібанова, Е. М. (Ред.). (2016). *Людський розвиток в Україні. Інноваційні види зайнятості та перспективи їх розвитку*. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України.
- Лойберг, М. Я., & Сікорський, Ю. П. (1970). До питання про соціальну структуру виробничого колективу. *Філософська думка*, 1.
- Лукач, Г. (2003). *История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике*. Москва: Логос-Альтера.
- Лэш, К. (2002). *Восстание элит и предательство демократии*. Москва: Логос; Прогресс.
- Макеев, С. А. (1989). *Социальные перемещения в крупном городе*. Киев: Наукова думка.
- Макеев, С. (Ред.). (2003). *Классовое общество: теория и эмпирические реалии*. Киев: Інститут соціології НАН України.

- Макеев, С. (Ред.). (2006). *Новые социальные неравенства*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Макеев, С. А., Оксамитная, С. Н., & Швачко, Е. В. (1996). *Социальные идентификации и идентичности*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Макеев, С. А., Прибыткова, И. М., Симончук, Е. В. и др. (1999). *Подвижность структуры: современные процессы социальной мобильности*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Макеев, С., & Стукало, С. (2007). Классовые конфигурации и особенности социально-политических установок. В Е. Головаха & С. Макеев (Ред.), *Украинское общество в европейском пространстве* (с. 105–131). Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Макеев, С. (2001). Класовий аналіз у сучасній соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 5–22.
- Макеев, С., & Домаранська, А. (2014). Стратифіковано-диференційована структура міського населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 42–65.
- Макеев, С., & Коваліско, Н. (2017). Глобальний і локальний діалект наративу про нерівність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 22–36.
- Макеев, С., & Малиш, Л. (2012). Уявлення громадян України про соціальну нерівність: глобальна перспектива. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* (с. 204–210). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеев, С., & Оксамитна, С. (2011). Концепція інституціонально відтворених нерівностей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 32–49.
- Макеев, С., Патракова, А., & Домаранська, А. (2010). Диференціація і стратифікація населення України за сприйняттям ситуації нерівності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 85–100.
- Макеев, С., & Симончук, О. (2014). Класова структура сучасного суспільства. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Вектори змін українського суспільства* (с. 110–134). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Максимов, Б. И. (2008). Рабочие как акторы процесса трансформаций. *Социологические исследования*, 3, 29–34.
- Малес, Л. В. (2004). Біологічні, психологічні та соціокультурні чинники гендеру. В *Основи теорії гендеру* (с. 109–131). Київ: К.І.С.
- Малес, Л. (2011). *Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології*. Київ: К.І.С.
- Малиш, Л., & Виноградов, О. (2010а). Класовий статус молоді на ринку праці. В С. Оксамитна, О. Виноградов, Л. Малиш, & Т. Марценюк, *Молодь України: від освіти до праці* (с. 115–133). Київ: ВПЦ НаУКМА.
- Малиш, Л., & Виноградов, О. (2010б). Соціальні детермінанти базових умінь та навичок української молоді. В С. Оксамитна, О. Виноградов, Л. Малиш, & Т. Марценюк, *Молодь України: від освіти до праці* (с. 134–151). Київ: ВПЦ НаУКМА.
- Малиш, Л. (2011). Спільне та відмінне у сприйнятті соціальної нерівності населенням різних країн. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 97–120.

- Малиш, Л. О. (2013). Чинники першої класової належності українців. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 148, 16–23.
- Малюк, А. (2014). Соціально-політичні орієнтації робітників в Україні. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 417–422). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Манхейм, К. (1992). *Идеология и утопия*. Ч. 1. Москва: ИНИОН РАН.
- Маркс, К., & Энгельс, Ф. (1955). Манифест коммунистической партии. *Сочинения* (Т. 4, сс. 419–459). Москва: Государственное издательство политической литературы.
- Маркузе, Г. (1958). *Советский марксизм. Критическое исследование*. Москва.
- Маркузе, Г. (2002). *Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества*. Москва: АСТ.
- Мартынюк, И. О. (1989). *Инженер в зеркале времени*. Киев: Политиздат Украины.
- Мартинюк, І. О., & Соболева, Н. І. (2016). Солідаритети сучасного українського суспільства. В О. Г. Злобіна, М. О. Шульга, Л. Д. Бевзенко та ін., *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму* (сс. 98–108). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Мартинюк, І. О., & Соболева, Н. І. (2017). Довіра як чинник життєдіяльності сучасного українського суспільства. В О. Г. Злобіна, Н. В. Костенко, М. О. Шульга та ін., *Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір* (сс. 112–156). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Марценюк, Т. (2010). Участь чоловіків і жінок у різних галузях і рівнях освіти. В С. Оксамитна, О. Виноградов, Л. Малиш, & Т. Марценюк, *Молодь України: від освіти до праці* (сс. 27–40). Київ: ВПЦ НаУКМА.
- Марценюк, Т., & Плахотнік, О. (2017). Гендерована робота: як ринок праці та хатня робота конструюють гендер. В М. Маєрчик, О. Плахотнік, & Г. Ярманова (Ред.), *Гендер для медій: підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей* (сс. 77–96). Київ: Критика.
- Матусевич, В. А., & Оссовский, В. Л. (1982). *Социальная микросреда и выбор профессии*. Киев: Политиздат Украины.
- Мацко, І. (2007). Зразки мобільної та імобільної поведінки мешканців малих міст. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 202–207.
- Міщенко, М. (2008). Середній клас: самовизначення в соціальній структурі суспільства. *Національна безпека і оборона*, 7 (101), 5–13.
- Мокляк, Н. Н. (1977). *Социально-профессиональные перемещения на социалистическом предприятии*. Киев: Наукова думка.
- Мокляк, М. М., & Ручка, А. О. (1977). Провідна роль робітничого класу в житті суспільства. *Філософська думка*, 1, 13–26.
- Мокряк, В. Л., Сакада, Н. А., & Васильев, В. В. (1987). *Руководитель производственного коллектива: подготовка и профессиональный рост*. Киев: Вища школа.
- Мукерджи, Ч., & Шадсон, М. (2000). Новый взгляд на поп-культуру. *Полигнозис*, 3, 87–95.

- Мусиездов, А. А. (2004). Социальная трансформация сквозь призму изменения идентичностей в украинском обществе. В О. Д. Куценко & С. С. Бабенко (Ред.), *Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание* (сс. 275–307). Харьков: Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина.
- Мусиездов, А. А. (2013). *Социологическая концепция городской идентичности*. Харьков: Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина.
- Наумова, М. (2015). Цінності Євромайдану: проєкція можливого суспільства. В Н. Костенко (Ред.), *Мінливості культури: соціологічні проєкції* (сс. 314–341). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Нечитайло, И. С. (2008). Исследование роли образования как фактора формирования социально-классовой идентичности. *Грані*, 4 (60), 86–88.
- Нечитайло, И. С. (2015). *Изменение общества через изменение образования: иллюзия или реальность?* Харьков: Изд-во НУА.
- Нікітіна, Т. Є. (2010). Перевірка надійності класової схеми Дж. Голдторпа для України. *Вісник Львівського університету*, IV, 113–126.
- Нікітіна, Т., & Любива, Т. (2015). Учасники «Револуції гідності»: портрет, динаміка настроїв та погляди у майбутнє. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Соціологічний моніторинг* (сс. 227–238). Київ: Інститут соціології НАН України, 2(16).
- Новак, И., & Оверковский, Б. (2011). *Нестандартная занятость в Украине: социальные риски и контр-стратегии профсоюзов*. Киев.
- Новикова, С. С. (2000). *Социология: история, основы, институционализация в России*. Москва: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Модэк.
- Оксамитна, С. М. (2002). Престиж професій і занять в українському суспільстві. - *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 20, 39–47.
- Оксамитна, С. (2004). Гендерні ролі та стереотипи. В *Основи теорії гендеру* (сс. 157–181). Київ: К.І.С.
- Оксамитна, С. (2010). Суб'єктивне сприйняття соціальної мобільності: досвід міжнародного дослідження та тенденції в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 109, 5–12.
- Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова і освітня мобільність*. Київ: НаУКМА, Аграр Медіа Груп.
- Оксамитна, С. (2015). Самовизначення громадян у соціальній структурі українського суспільства. *Грані*, 1 (117), 67–71.
- Оксамитна, С., & Бродська, С. (2004). Соціальний клас як чинник диференціації життєвих шансів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 24–42.
- Оксамитна, С., Виноградов, О., Малиш, Л., & Марценюк, Т. (2010). *Молодь України: від освіти до праці*. Київ: НаУКМА.
- Оксамитна, С., & Патракова, А. (2007). Ієрархія престижності професій і занять. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін* (сс. 170–179). Київ: Інститут соціології НАН України.

- Оксамитна, С., & Стукало, С. (2012). Престиж професій та занять у соціальному просторі міста. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* (сс. 429–436). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Оксамитна, С., & Черногорська, А. (2012). Класова належність чоловіків і жінок в українському суспільстві. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 135, 8–13.
- Оксамитная, С. Н. (2003). Концепция классов Дж. Голдторпа: опыт применения в Украине. В С. Макеев (Ред.), *Классовое общество. Теория и эмпирические реалии* (сс. 82–115). Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Олсон, М. (2004). *Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп*. Київ: Лібра.
- Онищенко, А., & Юрчишин, В. (2006). Сельское хозяйство, село и крестьянство Украины в зеркале постсоветской аграрной политики. *Экономика Украины*, 1, 4–13.
- Панькова, О. (2003). Мотивація протестної поведінки робітників промислових підприємств Донецької області. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 107–120.
- Панькова, О., & Іващенко, К. (2006). Страйковий рух в Україні: тенденції та особливості. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 236–248.
- Паращевін, М. А. (2009). *Релігія та релігійність в Україні*. Київ: Інститут політики, Інститут соціології НАН України.
- Патракова, А. (2009а). Соціально-класові позиції та ціннісні орієнтації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 169–185.
- Патракова, А. (2009б). Соціально-структурна зумовленість сприйняття щастя в Україні та Росії. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін* (сс. 319–327). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Перегудова, Т. (2015). Інституційний механізм регулювання нестандартної зайнятості в Україні. *Україна: аспекти праці*, 4, 24–33.
- Петрушина, Т. О. (2008). *Соціально-економічне поведіння населення України в умовах інституціональних перемін*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Петрушина, Т. О. (2012). Состояние здоровья, питание и экологическая среда по самооценкам населения Украины. В В. М. Ворона & Е. И. Суименко (Ред.), *Качество жизни населения Украины: в зеркале социологии* (сс. 126–151). Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Петрушина, Т. О. (2015). Рабочий класс современной Украины: поведенческие и статусные характеристики. В М. Шульга (Ред.), *Соціальні виміри суспільства*, 7(18), 333–344.
- Пикетти, Т. (2016). *Капитал в XXI веке*. Москва: Ад Маргинем.
- Пилипенко, В. Є. (2012). *Українська соціологія сьогодні: дослідження основних сфер життєдіяльності суспільства*. Львів: ЗУКЦ.

- Попова, И. М. (2000). *Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Прибиткова, І. М. (2009). Метаморфози колгоспного селянства в процесі капіталістичної реформації аграрного сектору в Україні. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*, 844, 147–153.
- Прибиткова, І. М. (2010). Український селянин у просторі нерівних можливостей. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг* (сс. 393–403). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Прибиткова, І. М. (2006). Новые статусные номинации: бедные-средние-богатые. В С. Макеев (Ред.), *Новые социальные неравенства* (сс. 168–194). Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу* (2011). Київ: Центр дослідження суспільства.
- Рабочее движение в современной России: становление, современные проблемы, перспективы* (1995). Москва: ИМЭМО РАН.
- Радаев, В. В., & Шкаратан, О. И. (1996). *Социальная стратификация*. Москва: Аспект Пресс.
- Райт, Е. О. (2016). Як бути антикапіталістом у XXI столітті. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 3–18.
- Райт, Э. О., Костелло, С., Хейчен, Д., & Спрейг, Дж. (1984). Классовая структура американского общества. *Социологические исследования*, 1, 152–163.
- Рахманов, О. (2012). *Власники великого капіталу як суб'єкт соціально-економічних перетворень в Україні*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Реєнт, О. П., & Стоян, О. М. (Ред.). (2002). *Нариси історії професійних спілок України*. Київ: Федерація профспілок України.
- Резнік, В. С. (2010). *Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Резнік, О. (2014). Структурні виміри участі в Помаранчевій революції та Революції Гідності. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін у 2 т.* (Т. 1, сс. 64–74). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Резнік, О. (2011). *Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Резнік, О. (2017). Соціальна напруженість та масові протести в Україні: відмінність детермінант та механізмів прояву. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 35–58.
- Резнік, О., & Резнік, В. (2014). Соціологічна наукова спільнота в Україні після 1990 року: фахова структура, соціальна інфраструктура та тенденції відтворення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 157–179.
- Рибщун, О. В. (2009). *Українська соціологія: традиції, чинники, орієнтири розвитку* (60-ті рр. XX — поч. XXI ст.). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Русначенко, А. М. (1995). *Пробудження. Робітничий рух на Україні в 1989–1993 роках*. Київ: КМ Academia.

- Русначенко, А. М. (2000). *Приспала сила. Робітники, робітничий рух і незалежні профспілки в Україні від кінця сорокових до початку дев'яностих років*. Київ: КМ Академія.
- Ручка, А. А. (1988). Молодой рабочий и современное производство. В Е. И. Головаха, А. А. Ручка, Н. А. Сакада и др. *Научно-технический прогресс и человек* (с. 230–280). Киев: Политиздат Украины.
- Ручка, А. (Ред.). (2002). *Соціокультурні ідентичності та практики*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Ручка, А. (2015). Політико-ідеологічна сегментація українського соціуму: поліментальні вияви і тренди (2012–2015 рр.). В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін* (с. 73–82). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Ручка, А. (2017). Компетентність як ресурс життєвої активності. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін* (с. 264–276). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Ручка, А. А., & Сакада, Н. А. (1988). *Стимулирование и мотивация труда на промышленном предприятии*. Киев: Наукова думка.
- Ручка, А., & Скокова, Л. (2012). Культурний капітал та його реалізація в сучасному українському соціумі. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія*, 3, 114–122.
- Рябчук, А. (2007). Адаптаційний дискурс як засіб маргіналізації робітничого класу в пострадянських суспільствах. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 105–114.
- Саєнко, Ю. І., & Привалов, Ю. О. (Ред.). (2003). *Сучасний стан, проблеми та тенденції соціально-трудова відносин в Україні: спроба соціального конструювання*. Київ: СтилоС.
- Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2015 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств)*. (2016). Київ: Державна служба статистики.
- Селеньи, И., Эял, Г., & Тоунсли, Э. (2008). *Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе*. Киев: Інститут соціології НАНУ, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина.
- Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних норм і стандартів: аналіт. доповідь Центру Разумкова (2014а). *Національна безпека і оборона*, 1–2 (144–145), 3–78.
- Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. Позиції експертів, уявлення і самовизначення громадян* (2014б). Київ: Бібліотека Центру Разумкова.
- Симончук, Е. В. (1999а). Вынужденная профессиональная мобильность. В С. А. Макеев, И. М. Прибыткова, Е. В. Симончук и др., *Подвижность структуры: Современные процессы социальной мобильности* (с. 174–191). Киев: Інститут соціології НАН України.

- Симончук, Е. В. (1999b). Механизм межпрофессиональной мобильности специалистов с высшим образованием. В С. А. Макеев, И. М. Прибыткова, Е. В. Симончук и др., *Подвижность структуры: Современные процессы социальной мобильности* (сс. 135–149). Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Симончук, Е. В. (2003a). *Средний класс: люди и статусы*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Симончук, Е. В. (2003b). Средний класс: украинские реалии. В С. Макеев (Ред.), *Классовое общество. Теория и эмпирические реалии* (сс. 116–163). Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Симончук, О. В. (2004). Соціальні рухи як механізм створення нових соціальних інститутів. В *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Соціальні процеси в Україні. Четверта Всеукраїнська соціологічна конференція* (сс. 505–510). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. В. (2005a). Помаранчева революція — повстання середнього класу? *ТАК!* За даними моніторингу. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін* (сс. 62–71). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (2005b). Робітничий клас в Україні: хроніка втрат. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–25.
- Симончук, Е. В. (2006a). Рабочие: новые внутриклассовые различия. В С. А. Макеев (Ред.), *Новые социальные неравенства* (сс. 195–224). Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Симончук, О. (2006b). Робітничий клас в Україні: тренди рекомпозиції структури. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 38–65.
- Симончук, О. В. (2006c). Середній клас у соціальній структурі українського суспільства. В С. Макеев (Ред.), *Структурні виміри сучасного суспільства* (сс. 209–243). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, Е. (2007). Классовые структуры в сравнительной перспективе. В Е. Головаха & С. Макеев (Ред.), *Украинское общество в европейском пространстве* (сс. 33–104). Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Симончук, О. (2008). Класифікатор професій ISCO-88: історія розроблення, концептуальні засади, модель операціоналізації, застосування в соціологічних дослідженнях. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 24–41.
- Симончук, О. (2009a). Взаємозв'язок професії і соціально-статусних характеристик. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1994–2009. Соціологічний моніторинг* (сс. 48–59). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (2009b). Професійна структура сучасної України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 62–99.
- Симончук, О. (2010). Класова свідомість: досвід порівняльного емпіричного вивчення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 56–84.
- Симончук, О. (2011a). Динаміка соціально-класової структури у пострадянській Україні. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг* у 2 т. (Т. 1, сс. 68–83). Київ: Інститут соціології НАН України.

- Симончук, О. (2011b). Класова дія: тенденції формування соціальних класів в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 50–96.
- Симончук, О. (2012). Час класової мобілізації? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 186–204.
- Симончук, О. В. (2013). Сприйняття класового конфлікту: досвід емпіричного дослідження. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 148, 23–29.
- Симончук, О. (2014а). Дрібні власники: конституювання соціального класу в сучасній Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 3–41.
- Симончук, О. (2014b). Клас дрібних власників в Україні у XX столітті. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 84–111.
- Симончук, О. В. (2014c). Класові позиції та класові ідентичності: аналіз взаємозв'язку. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 161, 46–55.
- Симончук, Е. В. (2014d). Классовая структура Украины в сравнительной и временной перспективах. *Социологический альманах*. Минск: Беларуская навука, 5, 155–167.
- Симончук, О. (2015). Концепт «клас» у сучасній соціології: класифікація значень. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 21–38.
- Симончук, О. (2016а). Інституціоналізація класового аналізу в українській соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 19–39.
- Симончук, О. (2016b). Картографування класів: традиції та новації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 26–51.
- Симончук, О. (2016c). Стан і перспективи вивчення соціальних класів: міждисциплінарна конференція. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 211–226.
- Симончук, О. (2016d). Тематичні кластери сучасного класового аналізу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 3–25.
- Симончук, О. (2017а). Європейська соціально-економічна класифікація: новий інструмент класового аналізу. *Український соціум*, 2 (61), 32–44.
- Симончук, О. (2017b). Класовий розподіл населення України згідно з Європейською соціально-економічною класифікацією. *Соціальні виміри суспільства*, 9 (20), 22–33.
- Симончук, О. (2017c). Протестні установки населення України: динаміка і соціально-груповий профіль. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін* (сс. 145–160). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (2018а). Класи в політичній сфері суспільства: підтримка партій і довіра до них. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 64–96.
- Симончук, О. (2018b). Класовий вимір соціальної структури суспільства. В О. Куценко (Ред.), *Соціальні нерівності в українському суспільстві в сприйнятті громадян*. Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна [Рукопис].
- Симончук, О. (2018c). Класові нерівності. В О. Куценко (Ред.), *Соціальні нерівності в українському суспільстві в сприйнятті громадян*. Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна [Рукопис].

- Симончук, О. (2018d). Профспілки та асоціації роботодавців у перспективі соціального класу. *Український соціум*, 2 (61), 31–50.
- Скокова, Л. (2008). Соціокультурні особливості користувачів Інтернету в Україні. В Н. Костенко & А. Ручка (Ред.), *Медіа. Демократія. Культура* (сс. 240–261). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Скокова, Л. (2009). Матеріальна диференціація і культурне споживання в Україні. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін* (сс. 312–318). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Скокова, Л. (2013). Концепт omnivorousness у дослідженні динаміки культурних практик. *Соціальні виміри суспільства*, 5, 546–566.
- Скокова, Л. (2015). Зрушення у сфері культурних практик. В Н. Костенко (Ред.), *Мінливості культури: соціологічні проєкції* (сс. 225–267). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Соболев, Э. Н. (2009). Профсоюзы в системе регулирования социально-трудовых отношений. В Ю. Г. Павленко & И. С. Соболева (Ред.), *Социальное измерение экономических процессов* (сс. 160–176). Москва: Книжный мир.
- Сорока, Ю. Г. (2012). *Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого*. Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2012.
- Сорока, Ю. Г. (2015). Номінації колективних ідентичностей у блогосфері актуальних подій. В Н. Костенко (Ред.), *Мінливості культури: соціологічні проєкції* (сс. 371–419). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Степаненко, В. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Степурко, Т., & Оксамитна, С. (2018). *Соціальна нерівність та здоров'я за результатами проєкту «Індекс здоров'я. Україна–2016»*. [Рукопис]
- Стігліц, Д. (2017). *Ціна нерівності. Як теперішнє поділене суспільство загрожує нашому майбутньому*. Київ: Темпора
- Тарасенко, В. И., & Черноволенко, В. Ф. (Ред.). (1988). *Межгенерационная трудовая мобильность*. Киев: Наукова думка.
- Тарасенко, В., Сакада, М., Чигрин, В. та ін. (2007). *Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика)*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Темницький, А.Л. (2008). Коллективистские организации и практики трудового поведения. *Социологические исследования*, 12, 62–72.
- Тимощевська, В., Захожа, В., Степурко, Т. та ін. (2016). *Індекс здоров'я. Україна – 2016: результати загальнонаціонального дослідження*. Київ.
- Труд в СССР: Статистический сборник* (1988). Москва: Финансы и статистика.
- Труд в УССР: Статистический сборник* (1987). Киев.
- Український середній клас очима його представників: критерії визначення і самовизначення (дискусії у фокус-групах)* (2014). Київ: Бібліотека Центру Разумкова.
- Флорида, Р. (2011). *Креативный класс: люди, которые меняют будущее*. Москва: Классика-XXI.
- Фукуяма, Ф. (2004). *Великий разрыв*. Москва: АСТ.

- Харт, К. (1999). Неформальные доходы и городская занятость в Гане. В Т. Шанин (Ред.), *Неформальная экономика: Россия и мир* (с. 532–537). Москва: Логос.
- Харченко, С. В. (2014). Образ жизни российских фрилансеров: социологический анализ. *Социологические исследования*, 4, 54–63.
- Хмелько, В. (2003). Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 5–23.
- Хмелько, В. Є. (Ред.). (2007). *Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників*. Київ: Києво-Могилянська академія.
- Холод, Н. (2009). *Розподіл доходів та бідність у перехідних економіках*. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка.
- Цвих, В. Ф. (2002). *Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика*. Київ: ВПЦ «Київський університет».
- ЦСТД: Центр соціальних і трудових досліджень. *Бази протестних подій та повідомлень* (2010–2013). Отримано з <http://cslr.org.ua/bazi-protestnih-podiy-ta-povidomlen-2/>
- ЦСТД: Центр соціальних і трудових досліджень. *Як змінилися протести через рік після Майдану?* (2014). Отримано з <http://cslr.org.ua/wp-content/uploads/2014/12/CSLR-CSR-Year-after-Maidan-25-Nov-2014.pdf>
- ЦСТД: Центр соціальних і трудових досліджень. *Ukrainian Protest and Coercion Data Codebook* (2013). Отримано з http://cslr.org.ua/wp-content/uploads/2015/01/UPCD_Codebook_2013.pdf
- Чалидзе, В. (Ред.). (1975). *Забастовки в СССР (послесталинский период). СССР: внутренние противоречия*. Нью-Йорк: Chalidze press.
- Чепурко, Г. І. (2007). *Зайнятість населення України: зміни і тенденції*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Чепурко, Г., & Соболева, Н. (2017). Самооцінка стану здоров'я населенням України. *Соціальні виміри суспільства*, 9(20), 382–399.
- Черноволенко, В. Ф. (Ред.). (1982). *Квалификация и трудовые ориентации работников*. Киев: Наукова думка.
- Черноволенко, В. Ф. (Ред.). (1984). *Семья и воспроизводство структуры трудовой занятости: Опыт социологического исследования*. Киев: Наукова думка.
- Черноволенко, В. Ф., Осовский, В. Л., & Паниотто, В. И. (1979). *Престиж профессий и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи*. Киев: Наукова думка.
- Черноволенко, В. П. (1988). Про подолання спрощених уявлень про соціальну структуру радянського суспільства. *Філософська думка*, 1, 3–10.
- Черноволенко, В. П. (2009). *Про соціологію та соціальну структуру. Статті, інтерв'ю про нього, документи. До 80-річчя з дня народження*. Київ: Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології.
- Черноволенко, В., Івашенко, О., & Симончук, О. (1999). Проблеми статусної легітимації політичних і господарських еліт сучасного українського суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–28.

- Шангіна, Л. (2008). Громадянська активність українського середнього класу. *Національна безпека і оборона*, 7(101), 30–45.
- Шатохін, А. М. (2000). *Соціологія села*. Київ: Науковий світ.
- Шевчук, А. В. (2008). Самозанятість в інформаційній економіці: основні поняття і типи. *Економічна соціологія*, 9 (1), 51–64.
- Ширяєв, Ю. І. (1968). Про структуру радянської інтелігенції. В Л. В. Сохань (Ред.), *Соціологія на Україні* (сс. 56–70). Київ: Наукова думка.
- Шкаратан, О. И. (Ред.). (1985). *Рабочий и инженер*. Москва: Мысль.
- Шкаратан, О. И. (2009). *Социально-экономическое неравенство и его воспроизводство в современной России*. Москва: ОЛМА Медиа Групп.
- Шульга, Н. А. (1976). *Классовая типология личности*. Киев: Наукова думка.
- Шульга, О. (2016). *Евристичний потенціал поняття «символічний універсум»: теоретичні та методологічні аспекти*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Ядов, В. (Ред.). (1998). *Солидаризация в рабочей среде: социальное и индивидуальное*. Москва: Институт социологии РАН.
- Якуба, К. (2007). *Життєвий і трудовий потенціал сільського населення України. Теорія, методологія, практика*. Київ: ННЦ ІАЕ.
- Якуба, Е. А., Куценко, О. Д., Хижняк, Л. М. и др. (1997). *Изменение социально-классовой структуры украинского общества в условиях его трансформации*. Харьков: Основа.
- Abercrombie, N., Warde, A et al. (1994). *Contemporary British society. A new introduction to sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Alvarez, R. M., Garrett, G., & Lange, P. (1991). Government partisanship, labor organization and macroeconomic performance. *American Political Science Review*, 85, 539–556.
- Antonovsky, A. (1967). Social class, life expectancy and overall mortality. *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 45(2), 31–73.
- Aronowitz, S. (1973). *False promises: the shaping of American working class consciousness*. New York: McGraw-Hill.
- Arum, R., & Muller, W. (Eds.). (2004). *The reemergence of self-employment. A comparative study of self-employment dynamics and social inequality*. Princeton: Princeton University Press.
- Auletta, K. (1982). *The underclass*. New York: Random House.
- Baer, W. (1975). *Strikes: a study of conflict and how to resolve it*. New York: AMACOM.
- Barone, C., Schizzerotto, A., & Barone, R. (2010). Class of origin and educational inequalities in contemporary Italy: a validation analysis of the EseC. In D. Rose & E. Harrison (Eds.), *Social class in Europe: an introduction to the European Socio-economic Classification* (pp. 245–259). London, New York: Routledge.
- Baxter, J. (1994). Is husband's class enough? Class location and class identity in the United States, Sweden, Norway, and Australia. *American Sociological Review*, 59, 220–23.

- Beck, U. (1992). *Risk society: towards a new modernity*. London: Sage.
- Behm, H., & Vallin, J. (1982). Mortality differentials among human groups. In S. Preston (Ed.), *Biological and social aspects of mortality and length of life* (pp. 11–37). Liege, Belgium: Ordina Editions.
- Bell, D. (1974). *The coming of post-industrial society*. London: Heinemann.
- Bell, D. (1980). The social framework of the information society. In T. Forester (Ed.), *The microelectronics revolution* (pp. 500–549). Oxford: Blackwell.
- Bell, D. (1987). The new class: a muddled concept. In C. S. Heller (Ed.), *Structured social inequality* (pp. 455–468). New York: Macmillan.
- Benach, J., Muntaner, C. et al. (2007). *Employment conditions and health inequalities. Final report to the WHO commission on social determinants of health from the employment conditions knowledge network*. Geneva: WHO.
- Bennett, T., Savage, M. et al. (2009). *Culture, class, distinction*. London, New York: Routledge.
- Bernstein, B. (1975). *Class, codes and control*. Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Bihagen, E., & Neramo, M. (2010). The effectiveness of ESeC and EGP in clustering occupations: a study of occupational wage growth in Sweden. In D. Rose & E. Harrison (Eds.), *Social class in Europe: an introduction to the European Socio-economic Classification* (pp. 181–190). London, New York: Routledge.
- Blane, D. (1985). An assessment of the Black Report's explanations of health inequalities. *Sociology of Health and Illness*, 7(3), 423–445.
- Bott, E. (1971 [1957]). *Family and social network*. London: Tavistock.
- Bottero, W. (2004). Class identities and the identity of class. *Sociology*, 38 (5), 985–1003.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. New York: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1985). The social space and the genesis of groups. *Theory and Society*, 14 (6), 723–744.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. G. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). New York: Greenwood Press.
- Bourdieu, P. (1987). What makes a social class? *Berkeley Journal of Sociology*, 22, 1–18.
- Bourdieu, P. et al. (2000). *The weight of the world: social suffering in contemporary society*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. et al. (2001). *Masculine domination*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Bowles, G., & Gintis, H. (1976). *Schooling in capitalist America: educational reform and the contradictions of economic life*. New York: Basic Books.
- Bowles, G., & Gintis, H. (1998). *Recasting egalitarianism: New rules for communities, states, and markets*. London: Verso.
- Bowles, S., Gintis, H., & Osborne-Groves, M. (Eds.). (2005). *Unequal chances. Family background and economic success*. New York: Russell Sage Foundation.
- Bradley, H. (1996). *Fractured identities: Changing patterns of inequality*. Cambridge: Polity Press.

- Bradley, H. (1999). *Gender and power in the workplace: Analysing the impact of economic change*. Palgrave Macmillan.
- Bradley, H. (2014). Class descriptors or class relations? Thoughts towards a critique of Savage et al. *Sociology*, 48 (3), 429–436.
- Brandl, B., & Traxler, F. (2009). Labour conflicts: A cross-sectional analysis of economic and institutional determinants, 1971–2002. *European Social Research*, 26 (5), 519–540.
- Braun, M. (1994). *On measuring societal conflict*. Mannheim, Germany.
- Braveman, P. A., Cubbin, C. et al. (2010). Socioeconomic disparities in health in the United States: what the patterns tell us. *American Journal of Public Health*, 100(1), 186–196.
- Breen, R. (Ed.). (2004). *Social mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Breen, R. (2005). Foundations of a neo-Weberian class analysis. In E. O. Wright (Ed.), *Approaches to class analysis* (pp. 31–50). Cambridge: Cambridge University Press.
- Breen, R., & Rottman, D. (1995). Class analysis and class theory. *Sociology*, 29, 453–473.
- Briggs, A. (1983). The language of “class” in early nineteenth century England. In R. S. Neale (Ed.), *History and class* (pp. 3–29). Oxford: Basil Blackwell.
- Brint, S., Cunningham, W. L., & Lee, R. S. (1997). The politics of professionals in five advanced industrial societies. In *Citizen politics in post-industrial societies* (pp. 113–142). Westview Press.
- Britten, N. (1984). Class imagery in a national sample of women and men. *British Journal of Sociology*, 3, 406–434.
- Bromley, C., Curtice, J., Hinds, K. et al. (Eds.). (2003). *Devolution — Scottish answers to Scottish questions?* Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bukodi, E. (2010). Educational expansion and social class returns to tertiary qualifications in post-communist countries. In J. Dronkers (Ed.), *Assessing the quality of education and its relationships with the inequality in European and other modern societies* (pp. 83–110). Berlin: Springer-Verlag.
- Bulmer, M. (Ed.). (1975). *Working-class images of society*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Burawoy, M. (1979). *Manufacturing consent: Changes in the labor process under monopoly capitalism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Buttel, F. H., & Flinn, W. L. (1979). Sources of working class consciousness. *Sociological Focus*, 12, 37–49.
- Calnan, M., & Johnson, B. (1985). Health, health risks and inequalities: an exploratory study of women’s perceptions. *Sociology of Health and Illness*, 7(1), 55–75.
- Calvert, P. (1982). *The concept of class: An historical introduction*. London: Hutchinson.
- Cappelli, P., Bassi, L., Katz, H. et al. (1997). *Change at work*. New York: Oxford University Press.
- Carpiano, R. M., Link, B. G., & Phelan, G. S. (2008). Social inequality and health: Future directions for the fundamental cause explanation. In D. Conley & A. Lareau (Eds.), *Social class: How does it work?* (pp. 232–263). New York: Russell Sage Foundation.

- Centers, R. (1949). *The psychology of social classes*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Chan, T. W. (Ed.). (2010). *Social status and cultural consumption*. New York: Cambridge University Press.
- Chan, T. W., & Goldthorpe, J. H. (2005). The social stratification of theatre, dance and cinema attendance. *Cultural Trends*, 14(3), 193–212.
- Chan, T. W., & Goldthorpe, J. H. (2007a). Class and status: The conceptual distinction and its empirical relevance. *American Sociological Review*, 72, 512–532.
- Chan, T. W., & Goldthorpe, J. H. (2007b). Social stratification and cultural consumption: Music in England. *European Sociological Review*, 23(1), 1–29.
- Charlesworth, S. J. (2000). *A phenomenology of working class experience*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chinoy, E. (1955). *Automobile worker and the American Dream*. Boston: Beacon Press.
- Clark, C. (1940). *The conditions of economic progress*. London: Macmillan.
- Clark, T. N., & Lipset, S. M. (1991). Are social classes dying? *International Sociology*, 6 (4), 397–410.
- Clark, A. (1997). *The struggle for the breeches: Gender and the making of the British working class*. Berkeley: University of California Press.
- Class Awareness. (2005). In J. Scott & G. Marshall (Eds.), *Oxford dictionary of sociology* (pp. 72–73). Oxford: Oxford University Press.
- Class imagery. (2005). In J. Scott & G. Marshall (Eds.), *Oxford dictionary of sociology* (p. 74). Oxford: Oxford University Press.
- Cohen, J., & Rogers, J. (1995). Associations and democracy. In E.O. Wright (Ed.), *Vol. 1: Real utopias project*. London: Verso.
- Cohen, J., & Rogers, J. (Eds.). (2000). Delivering basic incomes. *The Boston Review*, 25 (5).
- Conley, D., & Lareau, A. (Eds.). (2008). *Social class: How does it work?* New York: Russell Sage Foundation.
- Crompton, R. (2008). *Class and stratification: An introduction to current debates*. Cambridge: Polity.
- Crowley, S. (2004). Explaining labor weakness in post-communist Europe: Historical legacies and comparative perspective. *East European Politics and Societies*, 18 (3), 394–429.
- Dahrendorf, P. (1959). *Class and class conflict in the industrial society*. London: Routledge.
- Davis, M. (1986). *Prisoners of the American Dream: Politics and economy in the history of the U.S. working class*. London: Verso.
- Delhey, J. (1999). *Inequality and attitudes. Postcommunism, Western capitalism and beyond*. Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB).
- Devine, F. (2004). Talking about class in Britain. In F. Devine & M. C. Waters (Eds.), *Social inequalities in comparative perspective*. Oxford: Blackwell.
- Devine, F., Savage, M., Crompton, R., & Scott, J. (2004). *Rethinking class, identities, cultures and lifestyles*. Basingstoke: Palgrave.

- Devine, F., Savage, M., Scott, J., & Crompton, R. (2004). *Rethinking class: Culture, identities and lifestyle*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- DiMaggio, P., & Mukhtar, T. (2004). Arts participation as cultural capital in the United States, 1982–2002: Do trends in participation augur decline? *Poetics*, 32, 169–194.
- Dizard, W. (1982). *The coming of information age: Overview of technology, economics and politics*. New York: Longman.
- Dorling, D. (2014). Thinking about class. *Sociology*, 48 (3), 452–462.
- Durrenberger, E. P. (2001). Explorations of class and consciousness in the U.S. *Journal of Anthropological Research*, 57 (1), 41–60.
- Eder, A. (2017). Public support for state redistribution in Western and Central Eastern European countries. A cross-national comparative trend analysis. In J. Edlund, I. Bechert, & M. Quandt (Eds.), *Social inequality in the eyes of the public: A collection of analyses based on ISSP data 1987–2009* (pp. 81–102). Köln: GESIS.
- Edlund, J., Bechert, I., & Quandt, M. (Eds.). (2017). *Social inequality in the eyes of the public: A collection of analyses based on ISSP data 1987–2009*. Köln: GESIS.
- Edlund, J., & Lindh, A. (2017). Social cohesion and political conflict in 20 welfare states. The democratic class struggle revisited. In J. Edlund, I. Bechert, & M. Quandt (Eds.), *Social inequality in the eyes of the public: A collection of analyses based on ISSP data 1987–2009* (pp. 51–68). Köln: GESIS.
- Edwards, R. (1979). *Contested terrain: The transformation of the workplace in the twentieth century*. New York: Basic Books.
- Eikemo, T. A., Kunst, A. E., Judge, K., & Mackenbach, J. P. (2008). Class-related health inequalities are not larger in the East: a comparison of four European regions using the new European socioeconomic classification. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 62 (12), 1072–1078.
- Elfrind, T. (1988). *Service employment in advanced economies*. University of Groningen, Department of Economics.
- Elster, J. (1982). Marxism, functionalism and game theory: The case for methodological individualism. *Theory and Society*, 11, 453–482.
- Elster, J. (1985). *Making sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Emmison, M., & Western, M. (1990). Social class and social identity: A comment on Marshall et al. *Sociology*, 24, 241–253.
- Erikson, R. (1984). Social class of men, women and families. *Sociology*, 18 (4), 500–514.
- Erikson, R. (2005). *On class and skills in ESeC*. Retrieved from <http://www.iser.essex.ac.uk/research/esec/validation-process>
- Erikson, R., & Goldthorpe, J. H. (1992). *The constant flux: A study of class mobility in industrial societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Erikson, R., Goldthorpe, J. H., & Portocarero L. (1979). Intergenerational class mobility in three Western European societies. *British Journal of Sociology*, 33, 1–34.
- Erikson, R., & Jonsson, J. O. (2000). *How to ascertain the socio-structural position of the individual in society*, 2, 12–81. Retrieved from <http://naticent02.uuhost.uk.uu.net>

- Esping-Andersen, G. (1993). Post-industrial class structures: An analytical framework. In G. Esping-Andersen (Ed.), *Changing classes: Stratification and mobility in post-industrial societies* (pp. 7–31). London: Sage Publications.
- Esping-Andersen, G. (1999). *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford: University Press.
- Esping-Andersen, G., Assimakopoulou, Z., & Kersbergen, K. (1993). Trends in contemporary class structuration: A six-nation comparison. In G. Esping-Andersen (Ed.), *Changing classes: Stratification and mobility in post-industrial societies* (pp. 32–57). London: Sage Publications.
- Esser, H., Mohler, P., & Braun, M. (1986). *Measuring social conflicts. Presentation to the April 1986 planning meeting of the ISSP*. Mannheim, Germany.
- Evans, G. (1993). Class conflict and inequality. *International Social Attitudes: the 10th BSA report* (pp. 123–142).
- Evans, G., & Mills, C. (1998). Identifying class structure: A latent class analysis of the criterion related and construct validity of the Goldthorpe class schema. *European Sociological Review*, 14 (1), 87–106.
- Evans, G., & Mills, C. (1999). Are there classes in post-communist societies? A new approach to identifying class structure. *Sociology*, 33 (1), 23–46.
- Evans, G., & Mills, C. (2000). In search of the wage labour/service contract: New evidence on the validity of the Goldthorpe class scheme. *British Journal of Sociology*, 51, 641–661.
- Fallick, B. (1996). A review of the recent empirical literature on displaced workers. *Industrial and Labor Relations Review*, 50, 5–16.
- Fantasia, R. (1988). *Cultures of solidarity: Consciousness, action, and contemporary American workers*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Fantasia, R. (2001). The myth of the labor movement. In J. R. Blau (Ed.), *The Blackwell companion to sociology* (pp. 450–463). Oxford: Blackwell.
- Fantasia, R., & Stepan-Norris, J. (2008). The labor movement in motion. In D. A. Snow, S. A. Soule, & H. Kriesi (Eds.), *The Blackwell companion to social movements* (pp. 555–575). Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Fuchs, V., & Leveson, I. (1968). *The service economy*. New York: National Bureau of Economic Research.
- Fung, A., & Wright, E.O. (2001). Deepening democracy: Innovations in empowered participatory governance. *Politics and Society*, 29 (1), 5–41.
- Ganzeboom, H. B. G., De Graaf, P., Treiman, D. J., & De Leeuw, J. (1992). A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status. *Social Science Research*, 21, 1–56.
- Ganzeboom, H. B. G., & Treiman, D. J. (1996). Internationally comparable measures of occupational status for the 1988 International Standard Classification of Occupations. *Social Science Research*, 25, 201–239.
- Gatskova, K. (2015). *Income justice in Ukraine: A factorial survey study*. Cambridge Scholars Publishing.
- Giddens, A. (1973). *The class structure of the advanced societies*. London: Hutchinson.

- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Gimpelson, V., & Treisman, D. (2018). Misperceiving inequality. *Economics & Politics*, 30(1), 27–54.
- Goldthorpe, J. H. (1980). *Social mobility and class structure in modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Goldthorpe, J. H. (1982). On the service class: Its formation and future. In A. Giddens & M. Mackenzie (Eds.), *Social class and the division of labour*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goldthorpe, J. H. (1983). Women and class analysis: In defense of the conventional view. *Sociology*, 17, 465–488.
- Goldthorpe, J. H. (1987). *Social mobility and the class structure in modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Goldthorpe, J. H. (2000a). *On sociology: Numbers, narratives and the integration of research and theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Goldthorpe, J. H. (2000b). Rent, class conflict, and class structure: A commentary on Sørensen. *American Journal of Sociology*, 105 (6), 1572–1582.
- Goldthorpe, J. H. (2002). Occupational sociology, yes: Class analysis, no: A comment on Grusky and Weeden's research agenda. *Acta Sociologica*, 45, 211–217.
- Goldthorpe, J. H., & Jackson, M. (2007). Intergenerational class mobility in contemporary Britain: political concerns and empirical findings. *The British Journal of Sociology*, 58 (4), 525–546.
- Goldthorpe, J. H., Llewellyn, C., & Payne, G. (1987). *Social mobility and class structure in modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Goldthorpe, J., Lockwood, D., Bechhofer, F., & Platt, J. (1969). *The affluent worker in the class structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goldthorpe, J. H., & Marshall, G. (1992). The promising future of class analysis: A response to recent critiques. *Sociology*, 26 (3), 381–400.
- Gorz, A. (1982). *Farewell to the working class: An essay on post-industrial socialism*. London: Sydney.
- Gouldner, A. (1979). *The future of intellectuals and the rise of the new class*. London: Macmillan.
- Griffin, L., Rubin, B., & Wallace, M. (1986). Capitalist resistance to the organization of labor before the new deal: Why? How? Success? *American Sociological Review*, 5, 147–167.
- Grusky, D. B., & Sørensen, J. B. (1998). Can class analysis be salvaged? *American Journal of Sociology*, 103, 1187–1234.
- Grusky, D. B., & Weeden, K. A. (2001). Decomposition without death: A research agenda for a new class analysis. *Acta Sociologica*, 44, 203–218.
- Grusky, D. B., & Weeden, K. A. (2002). Class analysis and the heavy weight of convention. *Acta Sociologica*, 45 (3), 229–236.

- Güveli, A., Need, A., & De Graaf, N. D. (2007). The rise of “new” social classes within the service class in the Netherlands: political orientation of social and cultural specialists and technocrats between 1970 and 2003. *Acta Sociologica*, 50 (2), 129–146.
- Haan, M., & Kaplan, G. (1986). The contribution of socioeconomic position to minority health. In *Report of the secretary's task force on black and minority health* (pp. 69–103). Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services.
- Haan, M., Kaplan, G., & Camacho, T. (1987). Poverty and health: prospective evidence from the Alameda County Study. *American Journal of Epidemiology*, 125(6), 989–998.
- Hadler, M. (2017). Social conflict perception between long-term inequality and short-term turmoil. A multilevel analysis of seven countries between 1987 and 2009. In J. Edlund, I. Bechert, & M. Quandt (Eds.), *Social inequality in the eyes of the public: A collection of analyses based on ISSP data 1987–2009* (pp. 35–50). Köln: GESIS.
- Hall, S. (1980). Race, articulation, and societies structured in dominance. *Sociological theories: Race and colonialism* (pp. 305–345). Paris: UNESCO.
- Halle, L. (1984). *America's working man*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Halsey, A. H., Heath, A. F., & Ridge, J. M. (1987). *Origins and destinations: Family, class and education in modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Harrison, E., & Rose, D. (2010). From derivation to validation: evidence from the UK and beyond. In D. Rose & E. Harrison (Eds.), *Social class in Europe: An introduction to the European Socio-economic Classification* (pp. 39–60). London, New York: Routledge.
- Heath, A., Jowell, R., Evans, G. et al. (1991). *Understanding political change: the British voter 1964–1987*. Oxford: Pergamon.
- Herd, P., Goesling, B., & House, J. S. (2007). Socioeconomic position and health: the differential effects of education versus income on the onset versus progression of health problems. *Journal of Health and Social Behavior*, 48(3), 223–238.
- Hodge, R. W., & Treiman, D. W. (1968). Class identification in the United States. *American Journal of Sociology*, 73, 535–547.
- Hoffmann E. et al. (1995). What kind of work do you do? *Data collection and processing strategies when measuring occupation for statistical surveys and administrative records*. STAT working papers, Bureau of Statistics, ILO, Geneva, 95–1.
- Huber, J., & Form, W. (1973). *Income and ideology*. New York: The Free Press.
- Husmanns, R., Mehran, F., & Verna, V. (1990). *Surveys of the economically active population, employment, unemployment and underemployment. An ILO manual on concepts and methods*. Geneva, ILO.
- Ichheiser, G. (1949). Misunderstandings in human relations: A study in false social perception. *American Journal of Sociology*, 55, 1–70.
- Illich, I. (1973). *Deschooling society*. Harmondsworth, UK: Penguin.
- International Standard Classification of Occupations: ISCO-08*. (2012). Vol. 1: Structure, group definitions and correspondence tables. Geneva: ILO.

- Jackman, M. R., & Jackman, R. W. (1983). *Class awareness in the United States*. Berkeley: University of California Press.
- Jackson, G. E. (1981). *When labor trouble strikes: An action handbook*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Jackson, M. (2006). Personality traits and occupational attainment. *European Sociological Review*, 22 (2), 187–199.
- Jackson, M., Goldthorpe, J. H., & Mills, C. (2005). Education, employers and class mobility. *Research in Social Stratification and Mobility*, 23, 3–34.
- Jenkins, R. (2004). *Social identity*. London: Routledge.
- Jones, G. S. (1983). *Languages of class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jowell, R., Brook, L., & Dowds, L. (Eds.). (1993). *International social attitudes: The 10th BSA report*. Aldershot: Dartmouth Publishing.
- Jowell, R., Curtice, J., Park, A. et al. (Eds.). (1998). *British — and European — social attitudes: The 15th BSA report*. Aldershot: Ashgate.
- Jowell, R., Witherspoon, Sh., & Brook, L. (Eds.). (1989). *British social attitudes: Special international report*. Aldershot: Gower.
- Kalleberg, A. L., & Griffin, L. J. (1980). Class, occupation, and inequality in job rewards. *American Journal of Sociology*, 85, 731–768.
- Kelley, J., & Evans, M. D. R. (1995). Class and class conflict in six western nations. *American Sociological Review*, 60, 2, 157–178.
- Kelley, J., & Evans, M. D. R. (1999). *Does the welfare state reduce class conflict?* Paper presented through ISA, RC 28 May.
- Kideckel, D. A. (2002). The unmaking of an East-Central European working class. In C. M. Hann (Ed.), *Postsocialism: Ideals, ideologies and practices in Eurasia* (pp. 114–132). London: Routledge.
- Kingston, P. W. (2000). *The classless society*. Stanford: Stanford University Press.
- Cluegel, J., & Smith, E. (1986). *Beliefs about inequality*. New York: Aldine De Gruyter.
- Korpi, W. (1983). *The democratic class struggle*. London: Routledge.
- Krupat, K. (1997). From war zone to free trade zone: A history of the National Labor Committee. In A. Ross (Ed.), *No sweat: Fashion free trade and the rights of garment workers* (pp. 51–78). New York: Verso.
- Kunst, A. E., & Roskam, A. J. (2010). Using the ESeC to describe socio-economic inequalities in health in Europe. In D. Rose & E. Harrison (Eds.), *Social class in Europe: An introduction to the European Socio-economic Classification* (pp. 216–234). London, New York: Routledge.
- Lambert, P., Tan, K., Prandy, K. et al. (2008). The importance of specificity in occupation-based social classifications. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 28 (5/6), 179–192.
- Lash, S. (1999). *Another modernity: A different rationality*. Oxford: Blackwell.
- Leggett, J. C. (1968). *Class, race, and labor: Working class consciousness in Detroit*. New York: Oxford University Press.
- Leiulfslrud, H., Bison, I., & Jensberg, H. (2005). Social class in Europe. *European Social Survey 2002/3*. NTNU Samfunnsforskning / NTNU Social Research Ltd.

- Leiulfsrud, H., Bison, I., & Solheim, E. (2010). Social class in Europe II: The European Social Survey 2002–2008. *NTNU Social Research in Trondheim & Department of Social Research: Official ESS Report*. Trento: Trento University.
- Lenski, G. E. (1966). *Power and privilege. A theory of social stratification*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Levi, I. (2007). Identity and conflict. *Social Research*, 74 (1), 25–50.
- Lindh, A. (2017). Is it just that people with higher incomes can buy better education and health care? A comparison of 17 countries. In J. Edlund, I. Bechert, & M. Quandt (Eds.), *Social inequality in the eyes of the public: A collection of analyses based on ISSP data 1987–2009* (pp. 69–80). Köln: GESIS.
- Lipset, S. M. (1960). *Political man*. Garden City, New York: Anchor Books.
- Lockwood, D. (1966). Sources of variation in working class images of society. *Sociological Review*, 14, 249–267.
- Lockwood, D. (1989). *The blackcoated worker: A study in class consciousness*. London: Clarendon Press.
- Lopreato, J., & Hazelrigg, L. E. (1972). *Class, conflict, and mobility: Theories and studies of structure*. San Francisco: Chandler.
- Lucchini, M., & Schizzerotto, A. (2010). Unemployment risks in four EU countries: A validation study of the EseC. In D. Rose & E. Harrison (Eds.), *Social class in Europe: An introduction to the European Socio-economic Classification* (pp. 235–244). London, New York: Routledge.
- Mandel, D. (2004). *Labour after communism: Auto workers and their unions in Russia, Ukraine, and Belarus*. Montreal; London: Black Rose Books.
- Mann, M. (1973). *Consciousness and action among the Western working class*. London: Macmillan.
- Mann, M. (1986). *The sources of social power* in 2 vols. Vol. 1: A history of power from the beginning to AD 1760. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, M. (1993). *The sources of social power* in 2 vols. Vol. 2: The rise of classes and nation states 1760–1914. Cambridge: Cambridge University Press.
- Manza, J., & Brooks, C. (2008). Class and politics. In D. Conley & A. Lareau (Eds.), *Social class: How does it work?* (pp. 201–231). New York: Russell Sage Foundation.
- Marmot, M. G., Kogevinas, M., & Elston, M. A. (1987). Social/Economic status and disease. *Annual Review of Public Health*, 8, 111–135.
- Marshall, G. (1983). Some remarks on the study of working class consciousness. *Politics and Society*, 12, 263–302.
- Marshall, G. (1997). *Repositioning class: Social inequality in industrial societies*. London: Sage Publications.
- Marshall, G., Newby, H., Rose, D., & Vogler, C. (1993 [1988]). *Social class in modern Britain*. London: Hutchinson.
- Marx, K. (1959). Capital, Vol. 3, Ch. 9. In M. Eastman (Ed.), *Capital, the Communist Manifesto, and other writings by Karl Marx* (pp. 54–59). New York: Modern Library.

- Marx, K., & Engels, F. (1959). Manifesto of the Communist Party. In L. S. Feuer (Ed.), *Marx and Engels: Basic writings on politics and philosophy*. Garden City, NY: Doubleday Anchor.
- Meager, N., & Bates, P. (2004). Self-employment in the United Kingdom during the 1980s and 1990s. In R. Arum & W. Muller (Eds.), *The reemergence of self-employment. A comparative study of self-employment dynamics and social inequality* (pp. 135–169). Princeton: Princeton University Press.
- Meraviglia, C. (2017). The social ladder. Status mobility across time and countries. In J. Edlund, I. Bechert, & M. Quandt (Eds.), *Social inequality in the eyes of the public: a collection of analyses based on ISSP data 1987–2009* (pp. 13–34). Köln: GESIS.
- Meyer, D., & Staggenborg, S. (1996). Movements, countermovements, and structure of political opportunity. *The American Journal of Sociology*, 101, 1628–1660.
- Meyer, D. S., Whittier, N., & Robnett, B. (Eds.). (2002). *Social movements: identity, culture, and the state*. New York: Oxford University Press.
- Mills, C. (2014). The Great British class fiasco: a comment on Savage et al. *Sociology*, 48 (3), 437–444.
- Murphy, R. (1988). *Social closure: the theory of monopolization and exclusion*. Oxford: Clarendon.
- NACE Rev. 2. Statistical Classification of Economic Activities in the European Community* (2008). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Nieuwbeerta, P. (2001). The democratic class struggle in postwar societies: Traditional class voting in twenty countries, 1945–1990. In T. N. Clark & S. M. Lipset (Eds.), *The breakdown of class politics. A debate on post-industrial stratification* (pp. 121–135). Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press.
- OECD Employment outlook* (2003). Paris: OECD. Retrieved from www.oecd.org.
- Oesch, D. (2006a). Coming to grips with a changing class structure. *International Sociology*, 21 (2), pp. 263–288.
- Oesch, D. (2006b). *Redrawing the class map: Stratification and institutions in Britain, Germany, Sweden and Switzerland*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Ossowski, S. (1963). *Class structure in the social consciousness*. London: Routledge and Kegan.
- Ost, D. (2015). Stuck in the past and the future: Class analysis in postcommunist Poland. *East European Politics and Societies*, 29(3), 610–624.
- Pahl, R. (1989). Is the emperor naked? *International Journal of Urban and Regional Research*, 13 (4), 709–720.
- Pakulski, J. (2005). Foundations of a post-class analysis. In E. O. Wright (Ed.), *Approaches to class analysis* (pp. 152–179). Cambridge University Press.
- Pakulski, J., & Waters, M. (1996). *The death of class*. London: Sage Publications.
- Pamuk, E. R. (1985). Social class inequality in mortality from 1921 to 1972 in England and Wales. *Population Studies: A Journal of Demography*, 39(1), 17–31.
- Parkin, F. (1979). *Marxism and class theory: a bourgeois critique*. New York: Columbia University Press.

- Payne, G., & Abbott, P. (2004 [1990]). *The social mobility of women: Beyond male mobility models*. London, New York: Routledge Falmer.
- Payne, G., & Grew, C. (2005). Unpacking “class ambivalence”: Some conceptual and methodological issues in accessing class cultures. *Sociology*, 39 (5), 893–910.
- Peterson, R. (2005). Problems in comparative research: the example of omnivorousness. *Poetics*, 33, 257–282.
- Peterson, R. A., & Kern, R. M. (1996). Changing highbrow taste: From snob to omnivore. *American Sociological Review*, 61(5), 900–907.
- Peterson, R. A., & Simkus, A. (1992). How musical tastes mark occupational status groups. In M. Lamont & M. Fournier (Eds.), *Cultivating differences: Symbolic boundaries and the making of inequality* (pp. 152–186). Chicago: University of Chicago Press.
- Popitz, H., Bahrtdt, H. P., Jures, E.A., & Kesting, H. (1957). *Technik und industriearbeit: Soziologische Untersuchungen in der Huttenindustrie*. Tubingen.
- Porpora, D. V. (2001). Do realists run regressions? In J. Lopez & G. Potter (Eds.), *After postmodernism: an introduction to critical realism*. London: Athlone Press.
- Powell, J. B. (1982). *Contemporary democracies: Participation, stability and violence*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Przeworski, A., & Sprague, J. (1986). *Paper stones. A history of electoral socialism*. Chicago: Chicago University Press.
- Purdy, D. (1994). Citizen, basic income and the state. *New Left Review*, 208, 30–48.
- Rammstedt, O. (1979). *Soziale Bewegung* (pp. 141–168). Frankfurt am Main.
- Reay, D. (1998). *Class work*. London: UCL Press.
- Renner, K. (1978). The service class. In T. Bottomore & P. Goode (Eds.), *Austro-Marxism* (pp. 249–252). Oxford: Oxford University.
- Reynolds, J. R., & Ross, C. E. (1998). Social stratification and health: education’s benefit beyond economic status and social origins. *Social Problems*, 45(2), 221–247.
- Roemer, J. (1982). *A general theory of exploitation and class*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Roemer, J. E. (1994). *A future for socialism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Roemer, J. E. (1996). *Equal shares: making market socialism work*. London: Verso.
- Rollock, N. (2014). Race, class and “the harmony of dispositions”. *Sociology*, 48 (3), 445–451.
- Rose, D., & Harrison, E. (2006a, April 20). *Putting europeans into classes: Operationalising the new European Socio-economic Classification. Presentation to Eurostat’s task force on harmonised variables*. Luxembourg.
- Rose, D., & Harrison, E. (2006b). The ESeC classes summarized. *European Socio-economic Classification validation conference*. Lisbon, Portugal: Institute for Social and Economic Research, 19 January.
- Rose, D., & Harrison, E. (2007). The European Socio-Economic Classification: a new social class scheme for comparative European research. *European Societies*, 9 (3), 459–490.

- Rose, D., & Harrison, E. (2010a). ESeC in retrospect and prospect: an epilogue. In D. Rose & E. Harrison (Eds.), *Social class in Europe: an introduction to the European Socio-economic Classification* (pp. 267–291). London, New York: Routledge.
- Rose, D., & Harrison, E. (Eds.). (2010b). *Social class in Europe: an introduction to the European Socio-economic Classification*. London, New York: Routledge.
- Rose, D., Harrison, E., & Pevalin, D. (2010). The European Socio-economic Classification: a prolegomenon. In D. Rose & E. Harrison (Eds.), *Social class in Europe: an introduction to the European Socio-economic Classification* (pp. 3–38). London, New York: Routledge.
- Rose, D., & Pevalin, D. J. (2001). The National Socio-economic Classification: Unifying official and sociological approaches to the conceptualisation and measurement of social class. *ISER Working Papers*, 4 (Institute for Social and Economic Research, University of Essex).
- Rosenberg, M. (1953). Perceptual obstacles to class consciousness. *Social Forces*, 32, 22–27.
- Rosenberg, S. (1991). From segmentation to flexibility: a selective survey. *Review of Radical Political Economics*, 23, 71–79.
- Ryabchuk, A. (2015). Handicapped class analysis in post-soviet Ukraine, and a push for revision. *East European Politics & Societies*, 29, 685–697.
- Sallach, D. L. (1974). Class domination and ideological hegemony. *The Sociological Quarterly*, 15, 38–50.
- Saunders, P. (1989). Left write in sociology. *Network*, 44, 3–4.
- Saunders, P. (1990). *A nation of home owners*. London: Unwin.
- Savage, M. (2000). *Class analysis and social transformation*. Buckingham: OUP.
- Savage, M. (2003). A new class paradigm? *British Journal of Sociology of Education*, 24 (4), 535–541.
- Savage, M. (2005). Working class identities in the 1960's: Revisiting the affluent worker study. *Sociology*, 39 (5), 929–946.
- Savage, M., Bagnall, G., & Longhurst, B. (2001). Ordinary, ambivalent and defensive class identities in the Northwest of England. *Sociology*, 34 (4), 875–892.
- Savage, M., Devine, F., Cunningham, N. et al. (2013). New model of social class? Findings from the BBC's Great British class survey experiment. *Sociology*, 47 (2), 219–250.
- Savage, M., Devine, F., Cunningham, N. et al. (2014). On social class, Anno 2014. *Sociology*, 47 (2), 219–250.
- Savage, M., Warde, A., & Devine, F. (2005). Capitals, assets and resources: Some critical issues. *British Journal of Sociology*, 56 (5), 31–48.
- Sayer, A. (2005). *The moral significance of class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schmitter, P., & Lehbruch, G. (Eds.). (1979). *Trends towards corporatist intermediation*. London: Sage.
- Scott, J. (1996). *Stratification and power: Structures of class, status and command*. Cambridge: Polity Press.

- Scott, J. (2002). Social class and stratification in late modernity. *Acta Sociologica*, 45, 23–35.
- Sen, A. (1995). *Inequality reexamined*. Harvard: Harvard University Press.
- Sennett, R., & Cobb, J. (1973). *The hidden injuries of class*. New York: Vintage Books.
- Sewell, W. H. (1980). *Work & revolution in France*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shavit, Y., & Blossfeld, H. P. (1993). Persisting barriers: changes in educational opportunities in thirteen countries. In Y. Shavit & H.P. Blossfeld (Eds.), *Persistent inequalities: a comparative study of educational attainment in thirteen countries* (pp. 1–24). Boulder Colorado: Westview Press.
- Siegelbaum, L., & Walkowitz, D. (1995). *Workers of the Donbass speak: Survival and identity in the new Ukraine*. New York: State University of New York Press.
- Simonchuk, E. (2013). Labor movement in Ukraine and Russia: Dynamics, actors and strategies of protection of class interests (results of 1989–2010). *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 6 (8), 1155–1174.
- Singelmann, J. (1978). The sectorial transformation of the labor force in seven countries, 1920–1970. *American Journal of Sociology*, 83/5, 224–234.
- Skeggs, B. (1997). *Formations of class and gender: Becoming respectable*. London: Sage.
- Skeggs, B. (2004). *Class, self and culture*. London: Routledge.
- Smelser, N. (1963). *Theory of collective behavior*. New York: Free Press.
- Smith, T. (1986). Internationally comparable measurement of subjective social class. *Presentation to the planning meeting of the International Social Survey Program*. April, Mannheim, Germany.
- Smith, T. (1989). Inequality and welfare. In R. Jowell, S. Witherspoon, & L. Brook (Eds.), *British Social Attitudes: special international report*. Aldershot: Gower.
- Smith, T. (1992). An analysis of response patterns to the ten-point scalometer (GSS Methodological report No 76). *National Opinion Research Center, University of Chicago*, Chicago.
- Sobel, M. M., De Graaf, M. D., Heath, A., & Zou, Y. (2004). Men matter more: the social class identity of married British women. 1985–1991. *Journal of the Royal Statistical Society*, 167 (1), 37–52.
- Sørensen, A. (1994). Women, family and class. *Annual Review of Sociology*, 20, 27–47.
- Sørensen, A. B. (1996). The structural basis of social inequality. *American Journal of Sociology*, 101, 1333–1365.
- Sørensen, A. B. (2000). Toward a sounder basis for class analysis. *American Journal of Sociology*, 105, 1523–1558.
- Sørensen, A. B., & Grusky, D. B. (1996). The structure of career mobility in microscopic perspective. In J. N. Baron, D. B. Grusky, & D. J. Treiman (Eds.), *Social differentiation and social inequality* (pp. 83–114). Boulder: Westview Press.
- Standing, G. (2011). *The precariat: the new dangerous class*. London: Bloomsbury Academic.
- Statistical Classification of Economic Activities in the European Community. NACE Rev. 2* (2008). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

- SurrIDGE, P. (2007). Class belonging: a quantitative exploration of identity and consciousness. *The British Journal of Sociology*, 58, 207–226.
- Tajfel, H., & Turner, J. (1986 [1979]). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7–24). Chicago: MI Nelson Hall.
- Tarrow, S. (1994). *Power in movements. Social movements, collective action and politics*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Task force on core social variables. Final report.* (2007). (Appendix 3. Socio-economic Classification and ESeC Project) (pp. 109–114). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Therborn, G. (1995). *European modernity and beyond. The trajectory of European societies 1945–2000*. London: Sage.
- Therborn, G. (2002). Class perspectives: Shrink or widen? *Acta Sociologica*, 45, 221–225.
- Thiel, D. (2007). Class in construction: London building workers, dirty work and physical cultures. *The British Journal of Sociology*, 58, 227–251.
- Thompson, E. P. (1968 [1963]). *The making of the English working class*. New York: Random House (Penguin).
- Tilly, C. (1978). *From mobilization to revolution*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Torssader, J., & Erikson, R. (2010). Stratification and mortality — a comparison of education, class, and income. *European Sociological Review*, 26 (4), 465–474.
- Tos, N., Mohler, P., & Malnar, B. (Eds.). (1999). *Modern society and values. A comparative analysis based on ISSP project*. Ljubljana: FSS, University of Ljubljana; Mannheim: ZUMA.
- Tough, J. (1976). *Listening to children talking: A guide to the appraisal of children's use of language*. London: Ward Lock Educational.
- Touraine, A. (2014). *After the crisis. A new possible society*. Cambridge: Polity Press.
- Urry, J. (2000). *Sociology beyond societies: Mobilities for the twenty-first century*. London: Routledge.
- Urry, J. (2007). *Mobilities*. Cambridge: Polity Press.
- Vagero, D. (2000). Health inequalities in women and men: Studies of causes of death should use household criteria. *British Medical Journal*, 33, 1187–1288.
- Vallas, S. P. (1999). Rethinking post-Fordism: the meaning of flexible work. *Sociological Theory*, 17, 68–101.
- Van Parijs, P. (Ed.). (1992). *Arguing for basic income*. London: Verso.
- Vanneman, R., & Weber Cannon, L. (1987). *The American perception of class*. Philadelphia: Temple University Press.
- Varga, M. (2011). An anatomy of “collective anti-collectivism”: Labor sociology in Ukraine and Romania. *Global Labour Journal*, 2 (1), 43–63.
- Wallace, M., & Fullerton, A. S. (2003). Workers' wages in the new economy. *Sociological Focus*, 36, 7–27.
- Wallace, M., Jamison, C., & Laubach, M. (1998). *Codebook: Indiana survey of workers in polarized economy*. Bloomington, IN: Indiana University Institute of Social Research.

- Wallace, M., & Jepperson, R. L. (1986). Class structure and political culture. *Research in Social Stratification and Mobility*, 5, 321–361.
- Wallace, M., & Junisbai, A. (2003). Finding class consciousness in the new economy. *Research in social stratification and mobility*, 20, 385–421.
- Warde, A. (2012). Cultural hostility reconsidered. *Cultural Sociology*, 5 (3), 341–366.
- Warde, A., Wright, D., & Gayo-Cal, M. (2007). Understanding cultural omnivorousness or the myth of the cultural omnivore. *Cultural Sociology*, 1(2), 143–164.
- Warner, W. L., Meeker, M., & Eells, K. (1949). *Social class in America*. Chicago: Science Research Associates.
- Watson, D., Whelan, C. T., & Maitre, B. (2010). Class and poverty: Cross-sectional and dynamic analysis of income poverty and lifestyle deprivation. In D. Rose & E. Harrison (Eds.), *Social class in Europe: An introduction to the European Socio-economic Classification* (pp. 191–215). London, New York: Routledge.
- Weber, M. (1946). Class, status and power. In H. H. Gerth & C. W. Mills (Eds.), *From Max Weber: Essays in sociology* (pp. 180–195). New York: Oxford University Press.
- Weeden, K. A., & Grusky, D. B. (2005). The case for a new class map. *American Journal of Sociology*, 111, 141–212.
- Weininger, E. B. (2005). Foundations of Pierre Bourdieu's class analysis. In E. O. Wright (Ed.), *Approaches to class analysis* (pp. 82–118). Cambridge: Cambridge University Press.
- Weisskopf, T. (1981). The current economic crisis in historical perspective. *Socialist Review*, 57, 9–53.
- Western, B. (1995). A comparative study of working class disorganization: Union decline in eighteen advanced capitalist countries. *American Sociological Review*, 60 (2), 179–201.
- Williams, C., Round, J., & Rodgers, P. (2011). Explaining the normality of informal employment in Ukraine: a product of exit or exclusion? *American Journal of Economics and Sociology*, 3, 729–755.
- Williams, D. R. (1990). Socioeconomic differentials in health: A review and redirection. *Social Psychology Quarterly*, 53(2), 81–99.
- Wilson, W. J. (1987). *The truly disadvantaged: the inner city, the underclass and public policy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wright, E. (1978). *Class, crises and the state*. London: New Left Books.
- Wright, E. O. (1979). *Class structure and income determination*. New York: Academic.
- Wright, E. O. (1985). *Classes*. London: New Left Books.
- Wright, E. O. (1989a). The comparative project on class structure and class consciousness: an overview. *Acta Sociologica*, 32, 3–32.
- Wright, E. O. (1989b). Women in the class structure. *Politics and Society*, 17, 35–66.
- Wright, E. O. (1997). *Class counts: Comparative studies in class analyses*. Oxford: Oxford University Press.
- Wright, E. O. (2001 [1994]). A general framework for the analysis of class structure. In D. B. Grusky (Ed.), *Social stratification. Class, race and gender in sociological perspective* (pp. 145–154). Boulder: Westview Press.

- Wright, E. O. (2003). Social class. In G. Ritzer (Ed.), *Encyclopedia of social theory* (pp. 719–722). London: Sage Publications.
- Wright, E. O. (2005a, April 17). A few comments on comparative class schema paper. *Personal correspondence with H. Leiulfstrud*. Dept. of Sociology, University of Wisconsin-Madison.
- Wright, E. O. (2005b). Conclusion: If “class” is the answer, what is the question? In E. O. Wright (Ed.), *Approaches to class analysis* (pp. 180–192). Cambridge: Cambridge University Press.
- Wright, E. O. (2005c). Foundations of a neo-Marxist class analysis. In E. O. Wright (Ed.), *Approaches to class analysis* (pp. 4–30). Cambridge: Cambridge University Press.
- Wright, E. O. (Ed.). (2005d). *Approaches to class analysis*. Cambridge University Press.
- Wright, E. O., Costello, C., Hachen, D., & Sprague, J. (1982). The American class structure. *American Sociological Review*, 47 (6), 709–726.
- Wright, E. O., & Perrone, L. (1977). Marxist class categories and income inequality. *American Sociological Review*, 42, 32–55.
- Zapf, W. (1978). *Welfare survey: Questionnaire*. Köln.
- Zweig, F. (1961). *The worker in an affluent society*. London: Heinemann.

Наукове видання

СИМОНЧУК Олена Володимирівна

**СОЦІАЛЬНІ КЛАСИ В СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВАХ:
ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КЛАСОВОГО АНАЛІЗУ**

Наукове редагування — *Світлана Іващенко*

Коректура — *Любов Тютюнник, Наталія Мельник*

Дизайн обкладинки — *Закентій Горобійов*

Макетування — *Михайло Роїк*

Підписано до друку 12.12.2018. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Newton.
Ум. друк. арк. 33,75. Наклад 300.

Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва:
04070, м. Київ, Конtrakтова пл., 4. Тел.: (044) 425-60-92.
E-mail: realization.ukma@gmail.com
<http://www.publish-ukma.kiev.ua>